

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

HİCRÎ V. ASIR SİYÂSETNÂMELERİNDE YER ALAN
HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

Ferman AKINCI

İstanbul
Temmuz-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

HİCRÎ V. ASIR SİYÂSETNÂMELERİNDE YER ALAN
HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

Ferman AKINCI

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Özcan HİDİR

İstanbul
Temmuz-2025

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Özcan HIDİR

Üye Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

Üye Doç. Dr. Faruk KANGER

Üye Prof. Dr. Süleyman Doğan

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mesut Çakır

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**Hicri V. Asır Siyâsetnâmelerinde Yer Alan Hadislerin Değerlendirilmesi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar, geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Ferman AKINCI

ÖN SÖZ

Hamd, âlemlerin yaratıcısı olan yüce Allah'a, salât ve selam O'nun sevgili kulu ve Resulü Hz. Muhammed Mustafa'ya olsun. İslâm Dini yönetim alanında net bir sistem önerisinde bulunmamışsa da Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslüman halklar devletler kurarak halklarının ihtiyaçları olan güvenlik ve özgürlük alanlarını temin etme yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparlarken en büyük yardımcıları elbette din ve dinin ortaya koyduğu değerler olmuştur. Çünkü devletin vatandaşlarından beklentisi ile dinin mensuplarından talepleri örtüşmektedir. Devletin eğitim, yasa, mahkeme ve kolluk kuvvetleriyle yapmak istediğini, din bunlarla beraber vicdanlara hitap ederek, ahiret inancını hatırlatarak sağlamaya çalışır. Dinin ortaya koyduğu değerlerden faydalanan devlet yönetiminin istediği hedefe ulaşması daha kolay olur. Bu anlamıyla çoğu siyâsetnâme yazarı dinle devleti ikiz kardeş kabul etmiştir. Devletin gücü olmadan dini özgürlüklerin hayata geçirilmesi mümkün olmadığı gibi dinin ortaya koyduğu temel ahlâkî, uhrevî değerlerden faydalanmayan devletin istenilen düzen ve refahı sağlaması çok zor olacaktır.

Müslümanların geçmişte yaşadığı tecrübeler gelecek için bizlere ilham verebilir. Özellikle din siyaset ilişkisinde farklı coğrafyalarda ayrı yönetimlerce yaşanmış tecrübelerin, söylenmiş sözlerin önemi yadsınamaz. Söz konusu tecrübe ve fikirleri bulacağımız kaynaklardan biri de siyâsetnâmelerdir. Araştırmamızda hicrî beşinci asırda yazılmış ana siyâsetnâmelerde yer alan konu ve hadislerin değerlendirilmeleri yapıldı. Siyâsetnâme denildiğinde akla ilk gelen isim olan Nizâmülmülk ve meşhur eseri *Siyerü'l-mülûk*(ya da Siyâsetnâme) araştırmamıza konu olan eserlerden biridir. Aynı şekilde Müslümanların düşünce tarihinde önemli bir kilometre taşı kabul edilen Gazzâlî'ninte'lîf ettiği *Nasîhâtü'l-mülûk* isimli siyâsetnâmesi de incelediğimiz eserlerden biridir. Yine hem Emevî hem de Abbâsî dönemlerinde önemli üst düzey idari görevlerde bulunmuş Mâverî'nin kaleme aldığı *Nasîhâtü'l-mülûk* isimli eseri de konu edindiğimiz temel eserlerimizden biridir.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konunun önemi, amacı, kapsamı ve yöntemi hakkında bilgi verdik. İkinci bölümde farklı başlıklar altında hicrî v. asır ve öncesinde yazılmış siyâsetnâme eserlerini taksim ederek tanıtmaya çalıştık. Burada her başlığa uygun olduğunu düşündüğümüz bir siyâsetnâmeyi örnek vererek söz konusu eseri hem konu hem de hadis içeriği açısında değerlendirdik. Özellikle önemli gördüğümüz siyâsetnâmelerde yer alan hadisler derleyerek not

ettik. Bu rivayetlerin buldukları hadis kitapları ve sıhhatleri hakkında araştırma yaparak tablolar haline getirdik. Bölümün sonunda özellikle incelememizin ana konusu olarak sınırladığımız eserler ve müellifleri hakkında bilgiler verdik. Ayrıca bu bölümde incelenen siyâsetnâmeleri içerik yönünde taksim ederek kitaplar hakkında bir kanaat oluşturmaya çalıştık. Üçüncü ve son bölümde ise; öncelikle siyâsetnâmelerde kullanılan âyet ve hadislerin içerdiği konular hakkında bir değerlendirme yaptık. Daha sonra incelediğimiz siyâsetnâmelerde en az iki müellif tarafından dile getirilen ve bizim ortak hadis olarak isimlendirdiğimiz otuz hadisin tahrîc ve değerlendirilmesini ortaya koyduk. Bu bölümün sonunda da özellikle incelediğimiz on siyâsetnâme kitabında yer alan hadisler için farklı başlıklar altında varılan neticeleri değerlendirdik.

Çalışmamız boyunca desteğini bizden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Özcan Hıdır, zaman zaman özellikle hadislerin tahrîci konusunda istişare ettiğim Prof. Dr. Mustafa Öztürk ve eleştirileriyle bize yol gösteren Doç. Dr. Faruk Kanger hocalarıma teşekkür ediyorum. Bütün gayemiz özellikle hadis ilminin Müslümanların güncel hayatında önemli bir değer olduğunu ortaya koymaya çalışmaktır. Bu çalışmaların manevi mirasımız olmasını temenni eder, ömrümüzün sonuna kadar hadis ilmine hizmetkâr olmayı Yüce Allahtan niyaz ederim.

Ferman AKINCI
İstanbul-2025

ÖZET
HİCRÎ V. ASIR SİYÂSETNÂMELERİNDEYER ALAN
HADİSLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ferman AKINCI

Doktora Tezi, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özcan HIDİR

Temmuz, 2025- 301 + xv Sayfa

Siyâsetnâmelerde hadislerin kullanımı müellifin din ilimleri, özellikle de hadis ilmiyle olan ilgi ve yetkinliğine göre değişmektedir. Turtûşî, Mâverdî, Gazzâlî ve Sülemî'nin siyâsetnâmelerinde hadislere çok yer verilmiştir. Hatta Turtûşî ve Sülemî'nin eserlerinin yazılmasında hadislerin tam anlamıyla yönlendirici olduklarını söyleyebiliriz. Fakat Vezir el-Mağribî ve Hatîb el-İskâfî gibi yazarlar eserlerinde hadislere yer vermemişlerdir. Çünkü bu yazarların uzmanlık alanları daha çok edebiyat ve tarihtir. Nizâmülmülk, Hasan el-Murâdî gibi yazarlar da siyâsetnâmelerinde az sayıda hadise yer vermişlerdir. Bu müelliflerin hadis ilminde sınırlı olsa yetkinlikleri olmasına rağmen, devlette uzun yıllar bürokrat olarak görev yaptıkları için, yaşadıkları dönemde devletin işleyişinde aksayan yönleri pratik çözüm önerileri getirmeyi önceliklendirmişlerdir. Gözle görülen problemlere uygulanabilir çözüm önerileri sunmuşlardır. Burada faydalandıkları ana kaynaklar geçmiş milletlerin tecrübeleridir.

Sülemî dışındaki müellifler hadisleri senetsiz bir şekilde nakletmeyi seçmişlerdir. Dile getirilen hadislerin sahliliği de yukarıda söylediğimiz mantığa göre değişmektedir. Hadis ilminde yetkinliği olan yazarlar daha çok sahlil hadisi eserine almıştır. İncelediğimiz on eserde tespitimize göre dört yüz elli hadis olmasına rağmen, en az iki yazar tarafından kullanılan ortak hadislerin sayısı sadece otuzdur. Bu tespit siyâsetnâmelerde konu çeşitliliğinin en belirgin delilidir. Siyasetle ilgili olduğu düşünölen hadislerin büyük bir kısmının incelediğimiz eserlerde yer aldıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Siyâsetnâmelerde hadislerle beraber âyetlere de yer verilmiştir. Bu anlamda âyet ve hadisler arasında hem içerik hem de sayı bakımında bir bütönlüğün olduğunu söylemek mümkün. Bazı hadislerin siyasî amaçlar için kullanılması özellikle

Nizâmülmülk ve Mâverdî gibi müelliflerce başvurulan bir yöntem olduğunu müşahede ettik. Müslümanların siyasî tarihlerinde din-siyaset, ümera- ulemâ ilişkilerine kaynaklık edecek eserlerden bazıları da siyâsetnâmelerdir.

Anahtar Kelimeler: Siyâsetnâmeler, Nasihatnâmeler, hadis, ümera, ulemâ.

ABSTRACT
EVALUATION OF HADITHS IN POLITICAL TREATISES
OF THE FIFTH CENTURY AH

Ferman AKINCI

PhDThesis, Basic IslamicSciences

Thesis Advisor: Prof. Dr. Özcan HIDIR

July, 2025- 301 + xv Pages

The use of hadiths in *Siyāsetnāmas* varies according to the author's interest and competence in religious sciences, especially in the science of hadith. Turtûşî, al-Māwardî, al-Ghazâlî, and al-Sulamî's books include a lot of hadiths. In fact, we can say that hadiths literally guided the writing of Turtûşî and al-Sulamî's books. However, authors such as Wazir al-Maghribî and Khatîb al-Iskâfî did not include hadiths in their books. This is because their areas of specialization were literature and history. Authors such as Nizâm al-Mulmuluk and Hasan al-Murâdî also included limited hadiths in their books. Although these authors had limited competence in the science of hadith, since they served as bureaucrats in the state for many years, they prioritized providing practical solutions to the problems in the functioning of the state in their time. Unlike the books containing many hadiths, they offered practical solutions to visible problems instead of preaching.

With the exception of al-Sülemî, the authors chose to narrate the hadiths without a hadith script. The authenticity of the hadiths narrated varies according to the logic mentioned above. Authors who were competent in the science of hadith included more sahih hadiths in their books. Although there are four hundred and fifty hadiths in the ten books we analyzed, the number of common hadiths used by at least two authors is only thirty. This is the most obvious evidence of the diversity of topics in the *siyâsetnâme* books. We can easily say that most of the hadiths that are thought to be related to politics are included in the books we analyzed.

Verses are also included in the books along with hadiths. In this sense, it is possible to say that there is a unity between verses and hadiths in terms of both content and number. We have observed that the use of some hadiths for political purposes is a

method used especially by authors such as Nizâm al-Mülûk and al-Mâwardî. Some of the books that will serve as a source for religion-politics and the relations between umâra and ulema in the political history of Muslims are siyâsetnâmes.

Keywords: Siyasetnamas, nasihatname, hadith, umâra, ulema

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR	xv
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Kapsamı	7
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	12
1.4. Araştırmanın Sorunsalı	13
1.5. Araştırma ile ilgili Temel Kaynaklar	15
İKİNCİ BÖLÜM	19
HİCRİ V. ASIR VE ÖNCESİNDE SİYÂSETNÂME- NASİHATNÂME LİTERATÜRÜ	19
2.1. İçeriklerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler	23
2.1.1. Siyâsetnâmeler	24
2.1.1.1. Ahd-ü Mervan	25

2.1.1.2. Risaletü's-Sahâbe, el-Edebü'l-Kebir ve el-Edebü's-Sağîr.....	27
2.1.2. Nasihatnâmeler.....	30
2.2. Etkilendikleri Kùltürler Bakımından Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler	66
2.2.1. Fars Kùltürünün Etkisinde Yazılan Eserler.....	66
2.2.2. Grek, Yunan ve Hind Kùltürlerinin Etkisiyle Yazılan Eserler	68
2.3. Müelliflerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler.....	69
2.3.1. Bürokrat Olarak Görev Alanların Yazdıkları Eserler	69
2.3.2. Sivil Ulemânın Yazdıkları Eserler	81
2.4. Hadis İçeriklerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler.....	104
2.4.1. Çok Hadis İçerenler.....	106
2.4.2. Az Hadis İçerenler.....	112
2.4.3. Hiç Hadis İçermeyenler.....	119
2.5. Hicrî Beşinci Asırda Yazılan Siyâsetnâmeler-Nasihatnâmeler.....	122
2.5.1. Hicrî Beşinci Asırda Dinî ve Siyâsî Ortam	122
2.5.1.1. Hicrî Beşinci Asırda Dinî Durum	123
2.5.1.2. Hicrî Beşinci Asırda Siyâsî Durum.....	125
2.5.2. Hicrî Beşinci Asırda Yazılan Siyâsetnâmeler-Nasihatnâmeler ve Muhtevaları	126
2.5.2.1. Sülemî: Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre.....	126
2.5.2.2. Vezîr el Mağribî: Kitâb fi's-Siyâse	129
2.5.2.3. İskâfî: Lutfu't-Tedbîr fi Siyâseti'l-Mülûk.....	133
2.5.2.4. Ebû Mansûr es-Seâlibî: Âdâbü'l-Mülûk	134
2.5.2.5. Hilâl b. Muhassin: Kitâbü'l-Vüzerâ.....	134
2.5.2.6. Mâverdî: Nâsîhatü'l-Mülûk	138

2.5.2.7. Nizâmülmülk: Siyerü'l-Mülûk.....	138
2.5.2.8. Hasan el-Murâdî: es-Siyâse Evi'l-İşâre fi Tedbîri'l-Îmâre	139
2.5.2.9. Gazzâlî: Nasîhâtü'l-Mülûk.....	143
2.5.2.10. Turtûşî: Sirâcü'l-Mülûk	143
2.6. Siyâsetnâme ve Nasihatnâmelerde Yer Alan Konular	143
2.6.1. Devlet Başkanıyla İlgili Konular İlgili Konular.....	143
2.6.1.1. Üstlendiği Görevinden Dolayı Şükretmesi	144
2.6.1.2. Adâleti	144
2.6.1.3. Yeme İçme ve Öz Bakımı	144
2.6.1.4. İbadeti.....	145
2.6.2. Sultanın Yakın Çalışma Arkadaşlarıyla İlgili Konular	145
2.6.3. Devletin İşleyişiyle İlgili Konular.....	146
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	148
HİCRÎ BEŞİNCİ ASIR SİYÂSETNÂMELERİNDE-NASİHATNÂMELERDE	
KULLANILAN HADİSLER.....	148
3.1. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Âyetler.....	148
3.1.1. Ahkâmla İlgili Âyetler	149
3.1.2. Ahlâkla İlgili Âyetler	151
3.2. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadislerin İçerdiği Konular	153
3.2.1. Ahkâm Hadisleri	153
3.2.2. Ahlâk Hadisleri	155
3.2.3. Dünya ile İlgili Hadisler.....	156
3.2.4. Yönetici Olmanın Sorumluluğuna Dikkat Çeken Hadisler.....	158
3.2.5. Kadınların Yöneticiliğiyle İlgili Hadisler	159

3.2.6. Farklı Mezhepleri Yeren Hadisler.....	161
3.2.7. Halifelikle İlgili Hadisler	163
3.2.8. Sultanın Adaletiyle İlgili Hadisler	164
3.2.9. Vezirlerle İlgili Hadisler	164
3.3. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadisler	165
3.3.1. Ortak Kullanılan Hadisler	166
3.3.1.1. Devlet Başkanıyla İlgili Hadisler	167
3.3.1.2. Âdil Yöneticiyle İlgili Hadisler.....	174
3.3.1.3. Dünyanın Değersizliğiyle İlgili Hadisler	180
3.3.1.4. Devletin Yönetim ve İşleyişiyle İlgili Hadisler	187
3.3.1.5. Zulümle İlgili Hadisler.....	212
3.3.1.6. Ticaret Ahlâkıyla İlgili Hadisler	220
3.3.1.7. Adâletle İlgili Hadisler.....	226
3.3.1.8. Ahlâk Hadisleri	230
3.4. Hicrî Beşinci Asırda Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi	262
3.4.1. Siyâsetnâmelerde Âyet Hadis Bütünlüğü.....	263
3.4.2. Siyâsetnâme Kitaplarının Yazılmasına Etkileri Açısından Hadisler	264
3.4.3. Sıhhat Açısından	265
3.4.4. İçerik Açısından	267
3.4.5. Siyâsî Amaçlarla Kullanılmaları Bakımından	268
3.4.6. Müelliflerine Göre Hadislerin Niceliksel Kullanımı.....	269
3.4.7. Hadislerin Ortak veya Tek Kullanılmaları Açısından.....	269
3.4.8. Siyaset Teorisi Oluşturmaları Açısından	270
3.4.9. Din-devlet İlişkisi Açısından	271

3.4.10. İktidar Muhalefet İlişkisi Açısından	272
3.4.11. Sivil Din Anlayışı Açısından	273
3.4.12. Din Laiklik İlişkisi Açısından	274
3.4.13. Din İdeoloji İlişkisi Açısından	275
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	276
SONUÇ.....	276
KAYNAKÇA	281
ÖZGEÇMİŞ.....	301

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Mâverdî'nin <i>Nasîhatü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo.....	67
Tablo 2.2: Mâverdî'nin <i>Nasîhatü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo	67
Tablo 2.3. Nizâmülmülk'ün <i>Siyerü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo.....	82
Tablo 2.4. Nizâmülmülk'ün <i>Siyerü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo	82
Tablo 2.5. Gazzâlî'nin <i>Nasihâtü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo.....	106
Tablo 2.6. Gazzâlî'nin <i>Nasihâtü'l-Mülûk</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo	107
Tablo 2.7. Seâlibî'nin, <i>Âdâbu'l-Mülûk</i> ve <i>Tuhfetü'l-Vüzerâ</i> İsimli Eserlerinde Kullandığı Rivayetlerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo.....	121
Tablo 2.8. Seâlibî'nin, <i>Âdâbu'l-Mülûk</i> ve <i>Tuhfetü'l-Vüzerâ</i> İsimli Eserlerinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo	121
Tablo 2.9. Hilâl b. Muhassin'nin <i>Kitâbü'l-Vüzerâ</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo.....	140
Tablo 2.10. Hilâl b. Muhassin'nin <i>Kitâbü'l-Vüzerâ</i> İsimli Eserinde Kullandığı Rivayetlerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo.....	140

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
a.mlf	: Aynı müellif
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
C.	: Cilt
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
dp.	: Dipnot
DPÜ.	: Dumlupınar Üniversitesi
Ed.	: Editör
E.Ü.	: Ege Üniversitesi
HRÜ.	: Harran Üniversitesi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
NEÜ.	: Necmettin Erbakan Üniversitesi
S.	: Sayı
s.a.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
SDÜ:	: Süleyman Demirel Üniversitesi
SÜ.	: Selçuk Üniversitesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Tarihsiz
vd.	: ve devamı
v.dgr	: ve diğerleri
YTÜ.	: Yıldız Teknik Üniversitesi
YY.Ü.	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi
[yy.]	: Yayın yeri yok

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Din-devlet, ulemâ-ümerâ ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsan, yapısı gereği hem cinsleriyle ortak yaşamak durumundadır. Bu beraberliğin zorunlu olmadığını savunan istisnâ örnekler olmuşsa da yaygın kanı bu yöndedir. Beraber yaşamamanın insana sağladığı birçok kolaylığı hayatımızın her alanında görmekteyiz. İnsana gerekli olan her şey âdeta işbirliği yöntemiyle karşılanır. Bu birlikteliğin sağlıklı yürüebilmesi için sözlü ve yazılı kurallar manzumesine ihtiyaç duyulmuştur. Sosyal gerekliliğe göre kurallar koyma bu kuralları uygulama görevi için de devlet denen siyasal örgüt ortaya çıkmıştır. Devlet, kuralları olabilecek en az şekliyle uygulayabilmek için gerekli bütün tedbirleri alır. Bunların başında vicdanların eğitilerek kurallara gönül rızasıyla uymayı sağlamak gelir. Bunu sağlamak için faydalanacağı disiplinlerden biri de dindir. Aslında dinin de inananlarından belli tutum birlikteliği beklentisinde olması devletin işini kolaylaştırmaktadır. Din devlet ilişkilerinin tarihsel seyrini görebileceğimiz kaynaklardan biri de siyâsetnâmelerdir. Söz konusu eserlere bakıldığında Müslümanların geleneğinde din devlet ilişkilerinin müspet olduğu görülür. İki kurumsal yapının birbirlerine özellikle muhtaç oldukları vurgulanır. Hatta devletin yaşamak için dine daha çok ihtiyacının olduğunu ifade edenler de olmuştur.¹

Dinî emirlerden bazılarının yaşanması için devletin zorunluluğu düşüncesi kabul edilmektedir. Bundan sonra devlet başkanının meşruluğundan çok dinî emir ve tavsiyelerin hayata geçirilmesine ne kadar vesile olduğu daha önem kazanmıştır.

¹ Gazzâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977), 43-64; Nizâmülmük, *Siyerü'l-Mülûk*, (Katar: Dâru's-Sekâfe, 1986), 96-98; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâmelerde Din Devlet İlişkisi", (2018), *SUTAD, Bahar*, 43/313-324.

Aslında bu anlayış Müslümanlardan önce Sâsânî, Roma, Hint ve Çin’de de vardı.² Batıda pozitivist anlayışın başlamadığı dönemlerde devletin dinden ayrı bir varlığının olmadığı düşünölmüştür. Ancak Müslümanların pratikleriyle söz konusu dönemdeki batılı zihniyet birbirlerinden çok farklıdır. Batılı anlayışta dünyevî alan ayırımı yoktur. Müslüman toplumların tarihî seyrine baktığımızda Hz. Peygamber (s.a.) dönemi hariç dört halife döneminde kısmen başlayan halifenin dinin yaşanması için gerekliliği kabul edilmiştir. Emevîler döneminde bu anlayış halife lehine genişlemiş, Abbâsîlerin sonunda ise halifelik tamamen sembolik bir makama dönüşmüştür.³

Toplumların çoğu inançlarının bir gereği olarak yaşamlarının bütün alanlarına yönelik referansları dinin temel kaynaklarında aramışlardır. Toplumla din arasındaki bağın kuvvetine göre söz konusu anlayış değişebilmektedir. Aslında bu anlayış sadece Müslüman toplumlarda değil, diğer toplumlar için de geçerlidir. Söz konusu sosyal olgu toplumları disipline etmek için dinin güzelliklerinden faydalanma fırsatı verdiği gibi; dinin âlî değerlerini kullanarak kendi amaç ve hedeflerini gerçekleştirmek isteyenlere de fırsat sunabilmektedir. Modern dünyaya gelinceye kadar bu durum toplumların kanaat önderleri, aydınları ve yöneticileri açısından böyle olduğu söylenebilir. Kimisi gerçekten böyle düşünüp, aynı şekilde davranmaya çalışmış. Kimisi de sosyal realite gereği bu tutumu sergilemek istemiştir. Özellikle Müslüman toplumlarda geniş halk kitleleri nezdinde değişen bir şey olmadığı söylenebilir. Tek farklılık toplumları yönlendirenlerin önceliklerinin değişmesidir. Geçmişte böyle bir ayırım yoktu. Toplumla toplum önderlerinin değerler hiyerarşisi aynıydı. Başka bir farklılık da zeki fertlerin meslek tercihleridir. Bugün toplumun en zekileri sayılabilecek fertler nasıl tıp ve mühendislik alanlarına yöneliyorlarsa; geçmişte de bu yapıdaki şahısların çoğu dinî ilimler sahasında uzmanlaşmayı tercih ediyordu. Bu da söz konusu mesleklerin toplumun gözündeki saygınlığıyla alakalıdır. Realite böyle olunca, toplumların önderleri, aydınları ve yöneticileri tarafından

² Şerafettin Severcan, “Necmeddin Daye’nim Siyâsetnâmesinde Sultan-Din-Devlet”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, 19-21 Ekim 2011, 2 (2013) 429-442.

³ Lokman Cerrah, “Siyâsetnâme’de Din-Devlet İlişkisi: İktidarın Kaynağı Bağlamında Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2019).

yönetim ve idare alanına dair birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerde dinî referanslara sıkça başvurulmuştur.⁴

Kur'an-ı Kerim'de hayatın her alanıyla ilgili dile getirilen temel ilkeler, hadisler ve Hz. Peygamber'in pratiğiyle daha da somut hale getirilmiştir. Özellikle konu yönetme ve yönetilme meselesi olunca, Hz. Peygamber'in içinden çıktığı toplumun gerçekleri, bu konularda emir ve tavsiyelerin olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Zira İslâm öncesi Arap toplumunda kabile bağları çok güçlüydü. Fertler ya bir kabileye bağlıydı ya da bir kabilenin himayesindeydi. Kabile fertlerinden herhangi birisinin yaptığı davranış diğer kabile mensupları tarafından doğru-yanlış demeden savunuluyordu. Bu anlayıştan dolayı “*Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et*”⁵sözü o dönem Arapları arasında meşhur olmuştur. Ayrıca o günkü toplumda yöneticinin niteliklerinden çok hangi kabileye mensup olduğu daha da önemliydi.⁶

İslâm'ın söz konusu değerleri kabul etmesi elbette düşünülemezdi. Bunun için İslâm Dini o günkü toplumun temel toplumsal bağı olan kabilevî mantığı “*Kardeşinin zulmünü engelleyerek ona yardım et*”⁷şeklinde değiştirmiştir. Hz. Muhammed yaklaşık yirmi üç yıllık risâlet hayatı boyunca diğer bütün alanlarda olduğu gibi, yönetim konusunda da değer yargılarını ortaya koymuştur. Özellikle bu değerlerin karşılık bulması için fertlerin eğitiminden başlanması gerektiğini bize Mekke

⁴ Örneğin İkinci bölümümüzde tanıtacağımız yazarlardan Turtûşî *Sirâcü'l-Mülûk* isimli eserinde yaklaşık iki yüz hadis kullanmıştır; Gazzâlî *Nasîhati'l-Mülûk* isimli eserinde yaklaşık altmış hadis dile getirmiştir. Yine araştırmamıza konu olan Mâverdî de *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserinde yaklaşık yüz yirmi hadis dile getirmiştir.

⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 2312; Cevâd Ali, *Târîhü'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat: Câmi'tü'l-Bağdat, 1993), 1/28-107.

⁶ Corci Zeydân, *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm*, (Mısır: Matba'atü'l Hilal, 1922), 22-43; Hacı Mehmet Altuntaş, “Cahiliye Çağı ve Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Olan İslâmî Dönemde Kan Davası”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 31-98.

⁷ Buhârî, “Mezâlim”, 2312.

hayatıyla gösteren Hz. Peygamber, Medine hayatıyla da bu değerleri somut bir şekilde yaşayarak ortaya koymuştur.⁸

Medine döneminde o günkü toplumda var olan farklı sosyal grup ve inançlarla beraber oluşturulan Medine Site Devletinin başkanı Hz. Peygamber'dir. Kendisinin yönetiminde oluşturulan bu ilk devlet tecrübesi için yazılan Medine Vesikası günümüze de ışık tutacak içeriğe sahiptir. Farklı inanç ve sosyal grupların bir arada yaşamasına olanak sağlayan bu vesikanın kısır döngüler içerisinde kıvranan bugünkü modern dünyaya ilham edeceği çok şey olsa gerektir.⁹

Bütün yaşamı Müslümanlar için örneklik teşkil eden Hz. Pegamber'in hem sözleriyle hem de davranışlarıyla devlet yönetimiyle ilgili ortaya koyduğu ilkeler bizler için her zaman ilham kaynağı olacaktır. Ancak bu uygulama ve sözlerden tarihsel süreç içerisinde Müslümanlar tarafından kurulan devletlerin çıkardıkları evrensel ilke ve uygulamalar hangileridir? Ya da yerellik ifade eden uygulamalar nelerdir? Bu konuda gelen rivayetlerden bazıları ilk başta kelim kitapları içerisinde tartışılmıştır. Örneğin "*İki halifenin birden olamayacağı*" hadisi¹⁰ bunlardan biridir. Aynı hadisler konularına göre fıkıh kitaplarında, hadis kitaplarının imâre, zühd, birr, ahkâm, takva vb. bablarında dile getirilmişlerdir. Daha sonraları bu konularda gelen rivayetlerin çoğunu bulabileceğimiz kitaplardan biri de siyâsetnâme ve nasihatnâmelerdir. Tarihimize bir göz attığımızda bu tür kaynakların azımsanmayacak kadar çok olduğunu görebiliyoruz. Siyâsetnâmelerde ele alınmış bu ilkelerin sayısı ne kadardır? Farklı siyasi ortamlarda aynı lafızlar nasıl algılanmışlardır? Özellikle hadisler siyâsetnâme kitaplarının yazımına ne kadar etki etmişlerdir? Bu eserlerde dile

⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Ankara: İmaj İç ve Dış Ticaret A.Ş., 2003), 81-148.

⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 175-211; Can Cengiz, "Diyaloji kavramı bağlamında Birikim Dergisi'nde Medine Vesikası ve İslamcılık tartışmaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara HBV. Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü 2020), 123-185; Mustafa Özkan, "Medine Vesikası", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002), 62-84; Nagihan Kocadağ, "Hz. Peygamber Döneminde İslâm ve Diğerleri Medine Vesikasının Sosyolojik Değeri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007), 44-64.

¹⁰ Müslim, "İmâre", 61.

getirilen hadislerin sıhhat dereceleri nasıldır? Siyâsetnâmelerde kullanılan hadisler hadis kitaplarının hangi bölümlerinde yer almaktadırlar? Farklı Siyâsetnâmelerde kullanılan hadislerin ne kadarı ortaktır? Bu ortak hadisler farklı müellifler tarafından nasıl bir bağlamda seslendirilmişlerdir? Araştırmamız boyunca bu soruların cevaplarını bulmaya ve yorumlamaya çalışacağız.

Hayatın her alanına dair emir ve tavsiyeler içeren İslâm Dini'nin ortaya koyduğu değerlerden hangilerinin yorumuna açık oldukları ehline hep anlaşılmaya çalışılmıştır. Temel kaynaklarımız olan Kur'an-ı Kerim ve hadislere baktığımızda sınırları kesin bir şekilde çizilmiş bir yönetim biçiminin bulunmadığı ifade edilmektedir. Adâlet, istişare ve emanetin ehline verilmesi gibi temel ilkelere vurgu yapılmaktadır. Hz. Peygamber'in fiilî uygulamaları da bize bu alanda rehberlik yapmaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in özellikle yönetimle ilgili bazı uygulamaları günün şartlarına göre farklı yorumlanabileceği konusunda İslâm âlimleri arasında nerdeyse fikir birliği içindedirler.¹¹ İlk dört halife döneminde halifelik kurumu yönetim anlayışında dinî kaygılar ön planda olmuştur. Emevî dönemine geldiğinde daha çok Arap geleneklerine göre şekillenen yönetim sonunda saltanata dönüştürülmüştür. Abbâsîlerin halifenin şahsında kapsayıcı yönetim çabaları başarılı olamamış, halifelik sembolik bir makama haline getirilmiştir.¹² Geçmiş dönemlerde halifelik siyasi birliktelik adına önemli bir görev üstlenmiştir. Ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla beraber bu işlevini yitirmiştir. Bu sürecin sonunda İslâm dünyasında artık bu durum kabullenilmiştir. Halifeliğin dinî bir kurum olmadığı açıkça dile getirilmiştir.¹³ Ama Hz. Peygamber'in fiili hayatına baktığımızda devlet kurarak yaşatmak istediği sistemi gerçekleştirebileceğini öngördüğünü anlayabiliriz. Bazılarının iddia ettikleri gibi din sadece ahlâkî ve vicdanî değerler sistemi değildir. Devlet sosyal bir zorunluluktur. Yönetim şekli zamana göre insanlığın ortak mirasından faydalanarak değişebilir. Yönetim şeklinden ziyade yönetimde bulunanların ona kattığı renktir. Bu renk toplumdaki besleniyorsa amacına hizmet

¹¹Mehmet Akif Aydın, "Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslam Devlet Yönetimi", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu* (1998), 21-27.

¹²Gibb, H.A.R., "Abbasîlerin İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm'ın Siyasi Çöküşü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2001), çev. Saim Yılmaz, 489-500.

¹³Ali Abdürrâzık, "*el-İslâm ve Usûlü'l-Hükûm*", (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 2012), 23-32.

eder ve insanları mutlu eder. Müslüman toplumların en büyük sorumluluğu ise olmasını istedikleri değerler sistemini önce kendi bireysel hayatlarında gerçekleştirme gayretlerinde olmalarıdır.¹⁴

Müslümanların kurdukları devletlerde meşruiyetini dinin temel kaynaklarından alan uygulamaların ideal ve aşılmaz olmadığını söylenebilir. Bu alanda adeta hikmet gereği bilinçli boşluk bırakıldığına göre, temel ilkeleri referans alarak ideal olanı yakalamanın peşinde olmak gerekir. Özellikle dört halife döneminin bu ideal için iyi örnekler ortaya koyduğu söylenebilir. Ancak bunlar bu alanda sergilenmiş son tecrübeler olmadıkları ifade edilebiliriz. Kur'an ve sünnetin bütününden çıkarılan temel ilkelere ters düşmemek şartıyla bu alan, zamana ve şartlara göre kendini yenileyebilir.

Tarihsel süreç içerisinde siyaset ahlâk ilişkisi çerçevesinde telif edilen Siyâsetnâme kitapları günümüze de ışık tutacak içeriklere sahiptir. Özellikle devleti yönetenlerin sahip olması gereken ahlâkî ilkeleri, bunların halka karşı sorumluluklarını öğütler şeklinde işleyen bu eserlerde, insanlığın ortak tecrübesine dayanan evrensel ilkeleri yer almaktadır. Ayrıca İslam Dini ile yoğrulmuş değer yargıları söz konusu kitaplarda başat önermeler konumundadırlar. Bu değerler oluşturulurken âyet ve hadislerden çokça faydalanılmıştır. Hem geçmişin tecrübesini anlamak hem de geleceğe ışık tutmak adına bunları anlama gayretinde olunacaktır.

Çalışmamızda hicrî beşinci asır ve öncesinde yazılan siyâsetnâmeler, içeriklerine göre siyâsetnâmeler, müelliflerine göre Siyâsetnâmeler ve hadis içeriklerine göre siyâsetnâmeler şeklinde taksim edildi. Daha sonra, özellikle hicri beşinci asırda yazılmış, yukarıda isimlerini verdiğimiz Siyâsetnâme kitapları tanıtıldı Burada yoğunlaşacağımız ana konu kullandıkları hadisler oldu. Her kitapta var olan hadisler sıhhat ve buldukları hadis kitapları hakkında genel bir kanaat oluşacak şekilde değerlendirmeler yapıldı. En son bu kitapların en az ikisinde kullanılan ortak hadislerin detaylı tahrirleri yapıldı. Müellife göre bu hadislere yönelik yapılan yorum farklılıkları varsa bunlar tespit edildi. Yorum farklılıklarına etki eden sosyal ve siyasi sebepler de bu bölümde dile getirildi. Ayrıca hadislerin sonlarında kendi

¹⁴ Ziyauddin Rayyıs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 27-45.

mülâhazalarımız; siyaset-ahlak, din devlet, yönetim-adalet, görev-liyakat vb. konular çerçevesinde dile getirildi.

1.2. Araştırmanın Kapsamı

Resûlullah (s.a.)'in dünya hayatında farklı görevleri vardı. Yüce Allaha'tan aldığı emirleri tebliğ etme vazifesinin yanında; kendisi bir aile reisi olduğu gibi, hayatın her alanına dair oluşan sorunların kendisine sorulduğu bir kadı ve savaş kararı alan bir devlet başkanıydı. Peygamberlik öncesi katıldığı hilfû'l-fudûl teşkilatı, Kâbe Hakemliği ve toplumsal birliktelik adına ortaya koyduğu tutum ileride üstleneceği siyasî liderliğin adâlet ilkesine dayanacağını ortaya koymuştu. On iki yıllık Mekke döneminden sonra, Medine'de ilk yaptığı eylemlerden biri de siyasî bir birliktelik sağlamak adına devletleşme yoluna girmektir. Liyakat gereği idari görev verirken Ümeyye oğullarını daha çok tercih etmekten kaçınmamış, Mekke fethinden sonra Kâbe anahtarını eskiden beri ellerinde bulunduran aileye vermekte tereddüt etmemiştir¹⁵

Özellikle siyasî ve sosyal hayatın farklı alanlarıyla ilgili verdiği bütün hükümlerin ve aldığı her kararın günümüze olduğu gibi taşınması mümkün olabilir mi? İç içe girmiş bu görevleri icra eden Resûlullah'ın (s.a.) ortaya koyduğu tutum ve davranışlar, kendisinden sonraki dönemlerde elbette farklı analizlere tabi tutulmuştur. Dört halife dönemine baktığımızda hilafetin meşruiyeti için ileri sürülen delillerin hep farklı tezlerden beslendiğini görüyoruz. Zaten her birinin seçilme yöntemi de farklı olmuştur.¹⁶ Bu durum siyâset ve yönetim işlerinin zamanın anlayışına göre farklı

¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sefâ, (Mısır: Şirketü Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 2/411-413; Nihat Akyürek, *Hız. Muhammed'in Devlet Başkanlığı ve Liderliği*, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 100-107; Ahmet Aydın, "Kamu Yönetiminde Siyasal liderlik ve Bir Siyasal liderlik Örneği Olarak Hız. Muhammed (sav)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016)

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (Mısır: Matba'atü'n-Nîl, 1940), 14, 33, 37, 77; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdî Demirtaş, (Mektebetü'n-Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 26-147; İlyas Akyüzoğlu, "Hız. Muhammed ve Dört Halife Döneminde İktidarın Meşruiyet Kaynakları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 69-178.

yorumlanacağı anlamına mı gelmektedir? Geleneğimize baktığımızda söz konusu mevzuların kelâm konuları içerisinde tartışıldığını görüyoruz. Ancak Mâtürîdî (ö.333/944) dinî-siyasî ayırımı yaparak hayati önem arz eden bu anlayışın yeniden eski haline dönmesine katkı sunmuştur.¹⁷ Dinimizin temel kaynakları tarafından vurgulanan adâlet, istişare ve ehliyet gibi değer yargılarıyla yoğrulan söz konusu alana yönelik analizler yapılmaya devam edecektir.

Siyâsî erk her zaman âlî değerler konumundaki dinden faydalanmak isteyebilir. Çünkü bu değerler toplumun ortak vicdanına hitap etmektedir. Onlarla beraber yol alan yöneticilerin başarılı olmaları ve kitlelerin nezdinde sempatiye mazhar olmaları daha kolay olabilmektedir. Söz konusu değerlerin temsilcisi konumundaki âlimler ile yöneticiler arasındaki ilişki zamana ve şartlara göre değişebilmektedir. Müslüman toplumların tarihlerine baktığımızda iyi örneklerin yanında olumsuz örnekler de bazı dönemlerde azımsanmayacak boyutlardadır. Hanefî Mezebi'nin kurucusu Ebû Hanîfe (ö.150/767) Emevî ve Abbasîler tarafından kendisine teklif edilen resmi görevi kabul etmediği için baskılara maruz kalmış ve hapis cezası almıştır. Sonunda hapiste ölecek bu bedeli canıyla ödemiştir. Resmi görevi kabul etmemesinin temel sebebi yeri geldiğinde haksız gördüğü bazı uygulamaları eleştirmek istemesidir. Mâtürîdî de bu geleneği devam ettirerek siyasilere hep mesafeli kalmıştır.¹⁸ Ancak bu anlayış mezhebin geleneksel düşünce yapısı içinde devam ettirilmemiştir.¹⁹

Geleneğimizde özellikle resmi bir din anlayışı oluşturulmak istenmiştir. Bu tutumun elbette olumlu yönleri olmuştur. Hatta bugünden baktığımızda artılarının daha fazla

¹⁷ Sönmez Kutlu, “Ehl-İ Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2008): 7-26.

¹⁸ Hacı Şerif Ahmet Reşit Paşa, Sadeleştiren, Mevlüt Uyanık, “Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 15/1-2 (2002), 259-272.; Mehmet Saffet Sarıkaya, “Ebû İshak Zâhid es-Saffâr el-Buhârî'nin (534/1139) Şahsında Hanefî/Mâtürîdî Gelenekte Siyasi Anlayış”, Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, (2019): 543-554.

¹⁹ Ahmet Aydın, “Devlet İdaresiyle İlgili Konularda Hanefî Fıkıh Literatüründeki Hükümlerle Ebu Hanife'nin İktidara Yönelik Tavrı Arasındaki Farklılık”, *Mizânü'l-Hak: İslâmî İlimler Dergisi*, 11 (2020), 57-79.; Âdem Çaylak, “İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)- İktidar (Ümerâ) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği”, *Kosbed*, 38 (2019), 143 – 160.

olduğunu söyleyebiliriz. Ancak oluşturulan anlayışın en güzel bir şekilde gerçekleşmesi için yöneticilerle âlimler arasındaki sağlıklı diyalogun etkisi büyüktür. Bunlar için belki en önemli şart yöneticilerin ideal değerleri sürekli disipline edecek “sivil bir din anlayışına” müsamahayla bakmalarıdır. Müslümanların geleneğine baktığımızda farklılıklar olmakla beraber oluşturulan resmi din anlayışına muhalif olan âlimlerin iyi muamele gördüklerini söyleyemeyiz. Yukarıda Ebu Hanife'nin resmi görev kabul etmediği için yaşadıklarını anlatmıştık. Onun yaşadığı dönemde kadılar siyasî olaylarda karar vermemelerine rağmen bu olaylar gerçekleşti. Devletçe oluşturulan din anlayışı saltanatın devamı için en güçlü vasıta kabul ediliyordu. Emevîler döneminde kaderciliğin bir ideoloji olarak devlet tarafından savunulması, mutezilenin kabul görmemesinin temel nedeni resmi din anlayışının bir gereğidir. Resmi anlayışa karşı muhalif olanlar sert tepkilere maruz kalmışlardır. Hasan-ı Basri (ö.110/728) de bu baskılara maruz kalmış kişilerden biridir. Bazı âlimler tarafsız kalmayı amaçları açısından bir yol olarak benimsemişlerdir. İlk hadis tedvin etme işini gerçekleştiren İbn Şihâb ez-Zührî (ö.124/742) bu anlayıştadır. Ancak İbn Şihâb iktidarla iyi geçinmesine rağmen asla doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir.²⁰ İslâm tarihinde âlimlerle yöneticiler arasındaki en müspet dönemin Büyük Selçuklu Devletinde olduğunu söyleyebiliriz. Nizâmülmük'ün bu olumlu tavırda büyük etkisi vardır. Yönetim sarayında âlimlere yer ayırarak onların yetişmesinde büyük katkı sağladığı gibi onlardan faydalanarak Râfizî, Bâtînî ve Mu'tezile'ye karşı fikrî mücadelede başarılı olmuştur. Tasavvufla yoğrulmuş Eş'arî ve Şafii ehl-i sünnet anlayışını devletin resmi politikası haline getirmiştir. Bu anlayışı ısrarla yerleştirmek istemesinde selefi Kündürî (ö.450/1064)'nin Mutezilî, Şiî anlayışının etkisi büyüktür.²¹

Araştırmamıza konu ettiğimiz Siyâsetnâmeler, yönetimi protesto ve muhalefet anlamında yazılmış kitaplar değildir. Aynı zamanda bu eserlerde yönetime dair

²⁰ Mustafa Özkan, “Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Serkan Yaşar, “Abbasîlerin İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 47-67.

²¹ Nuriye Yaşar, “Büyük Selçuklu Devleti'nde Ulema-Ümera İlişkisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 36-52; Abdülkerim Özaydın, “Kündürî”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554-555.

yeni bir rejim teklifi de yapılmamaktadır. Söz konusu eserler başta Resûlullah (s.a.) olmak üzere müslümanların yönetime dair uyguladıkları farklı pratiklerin ıslah edilmesi için tavsiyeler içermektedir. Bazı eserler olması gerekeni ideal bir şekilde dile getirmiştir. Eserlerin çoğu ya sultana ya da vezire ithafen yazılmıştır. Müellifler eserlerini telif ederlerken oranları farklı olmakla beraber âyet ve hadislerden de fazlaca faydalanmışlardır. Her yazar kendi bilgi birikimine, yönetimdeki tecrübesine ve yaşadığı toplumun sosyal değerlerine göre hadis tercihlerinde bulunmuştur. Eserleri tanıtacağımız İkinci bölümde bu kitapların muhteva ve özellikle hadis içeriklerine de değineceğiz. Çalışmamız boyunca bu alanda yazılmış eserlerin beklentimizin üzerinde olduğunu anladık. Bu sebeple tezimizi hicrî beşinci asırla sınırlandırmak zorunda kaldık. Hicrî beşinci asrı seçmemizde şu sebepler etkili olmuştur;

a) Siyâsetnâme-nasihâtname dediğimizde aklımıza gelecek temel eserlerin müellifleri bu dönemde yaşamışlardır. Örneğin uzun yıllar Selçuklu devletinde vezirlik yapan Nizâmülmülk (ö.485/1092) Siyâsetnâmesini bu dönemde yazmıştır. Abbasî devletinde uzun dönem üst düzey yöneticilik yapan ve bu alanda yeni bir tür olan *el-Ahkâmü's-sultâniye*'yi yazan Mâverdî (ö.450/1058) eserlerini hicri v. asırda kaleme almıştır. İslâm düşüncesi tarihinde önemli bir yere sahip olan Gazzâlî (ö.505/1111) *Nasîhatü'l-mülûk* isimli nasihatnamesini söz konusu asırda te'lif etmiştir. Fâtîmîler döneminde Mısırda yaşayan tasavvuf ehli, hadiste yetkinliğiyle tanınan Endülüslü âlim Turtûşî (ö.520/1126) *Sirâcü'l-mülûk* adındaki nasihatnamesini bu dönemde kaleme almıştır. Üstelik bu yazarların hepsi eserlerini yazarken hadisten çokça faydalanmışlardır.

b) Söz konusu dönemde Abbâsî devletinin zayıflamasıyla öteden beri devlet içinde görev yapan Büveyhîlerin onlar üzerindeki etkisi artmıştır. Selçuklulardan Büveyhîlere karşı destek isteyen halifenin isteği olumlu karşılanmıştır. Bu durum merkez otoritenin sarsılmasına ve küçük beyliklerin oluşmasına olanak sağlamıştır. Bu kargaşa döneminde siyasî çekişmelerin olacağı aşikârdır. Özellikle Sünnî-Bâtınî (Şîî) çekişmesinin bu dönemde iyice gün yüzüne çıktığını söyleyebiliriz. Böyle bir ortamda hangi hadislerin bu kitaplarda kullanıldığı, kullanılan hadislere yüklenen anlamın ne olduğu elbette önemlidir.

c) Hicrî v. asra kadar hadiste tespit, tedvin ve tasnif dönemleri tamamlanmıştır. Artık hadislerin yer aldığı temel kitaplar ve kullanıldıkları bölümler bellidir. Metin

farklılıkları varsa bunlar da dikkat çekilmiştir. Bütün bunlara bakarak siyâsetnâme yazarlarının kullandıkları hadisleri hangi kaynaktan aldıklarını görebilmekteyiz. Aynı zamanda hadislerin metinlerine ilave varsa, hadisin konu başlığında radikal bir anlam kayması olmuşsa bunları da rahatlıkla görebilmekteyiz.

Araştırmamızı hicri beşinci asrın temel siyâsetnâmeleri sayılabilecek şu eserlerle sınırlandırdık:

1. Sülemî (ö.412/1021): *Âdâbü's-sohbe ve Hüsnü'l-uşre*
2. Vezîr el- Mağribî (ö.418/1027): *Kitâbfî's-siyâse*
3. Hatîb el- İskâfî (ö.420/1029): *Lutfu't-Tedbir fi Siyâseti'l-Mülûk*
4. Ebû Mansur es-Sealibî (ö.429/1038): *Âdâbu'l-mülûk*
5. Hilâl b. Muhassin (ö.448/1056): *Kitâbü'l-vüzerâ*
6. Mâverdî (ö.450/1058): *Nâsîhatü'l-mülûk*
7. Nizamülmülk (ö.485/1092): *Siyerü'l-mülûk*
8. Hasan el- Murâdî (ö.487/1094): *es-Siyase Evi'l-işare fi Tedbiri'l-imâre*
9. Gazzâlî (ö.505/1111): *Nasihâtü'l-mülûk*
10. Turtûşî (ö.520/1126): *Sirâcü'l-mülûk*

Bu dönemde yazıldığı halde bazı eserle incelememize dâhil edilmedi. Bunlar Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Biligeseri* ile Keykavûs (ö.475/1082)'un *Kabusnâme*'sidir. Bu iki eserde inceleyebildiğimiz kadarıyla hadis bulunmamaktadır. Ayrıca farklı alanlardan bu iki te'lîf için çok çalışma yapılmıştır. Çalıştığımız beşinci asırda yazılan eserleri belirlerken müelliflerin ölüm tarihleri esas alınmıştır. Ancak bazı eserlerde bu kurala uyulmamıştır. Örneğin Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö.414/1023)'nin konumuzla ilgili olan "*Resâilü Ebî Hayyân et-Tevhîdî*" isimli eserini incelememizin konusu yapılmadı. Araştırmalarımıza göre müellifin ölüm tarihi beşinci asırda olsa da kitabını dördüncü asırda yazmıştır. Bunun aksine Turtûşî (ö.520/1126)'nin ölüm tarihi altıncı asır olduğu halde temel te'lîflerini beşinci asırda yazdığı için onun araştırmamıza dâhil ettik. Eserler seçilirken dönemin düşünce dünyasına yön veren, toplum tarafından bilinen ve farklı içeriklere sahip olanlar tercih edildi. Bazı eserler resmi bir görevde olanlar tarafından yazılmışlardır. Bunlar genellikle vezirler ve kâtiplerdir. Diğer bazı ise sivil ulemâ tarafından te'lîf edilmişlerdir. Sivil ulemâ içinde toplumca iyi tanınanlar olduğu gibi; çok bilinmeyenler de yer almıştır.

Belirlenen eserlerin tahkikli neşirleri varsa mutlaka bunlar üzerine çalışıldı. Birden fazla tahkikli neşri olan eserlerin hepsine bakılmaya gayret edildi. Ülkemizde bunlar üzerine yapılan araştırmalar varsa bunlara bakmadan yol alınmadı. Araştırma konusu olan eserlerden bazılarının da Türkçe tercümeleri vardı. Bunlara da mutlaka bakıldı.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızı yaparken zaman sınırlaması yapmadan kaynak tarama yöntemini kullanarak konumuzla ilgili ulaşabildiğimiz bütün eserler sıralandı. Ayrıca nitel araştırma yönteminden içerik analiz yoluyla veriler analiz edildi. Bu konuda Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerine bakılarak bazı kaynakların tespitini yapıldı. Sırladığımız eserlerin asıllarını elimizin altında bulunduruldu. Özellikle tezimizin ana konusunu oluşturan hicrî beşinci asırdaki siyâsetnâmeleri belirlerken bütün araştırmalarımızın yanında İlem tarafından hazırlanan "İşlâm Siyaset Düşüncesi Kataloğundan" çokça faydalanıldı. Siyâsetnâme ve hadisler hakkında yapılan ve ulaşabildiğimiz temel çalışmalar birkaç defa gözden geçirildi.

Hicrî beşinci asırda yazılan Siyâsetnâmeleri belirledikten sonra yazılış tarihlerine göre kitapları okuyarak notlar belli bir düzende sıralandı. Bu kitapları okurken titiz bir şekilde hadisleri derlendi. Kitaplarda yaklaşık dört yüz elli hadis bulundu. Tespit edilen bu hadisler arasında en az iki eserde geçen hadisler ortak hadisler olarak kabul edildi. Belirlenen ortak hadisler üçüncü bölümde hem sıhhat hem de yorum açısından detaylı bir şekilde değerlendirmelere tabi tutuldu. Araştırmamız boyunca ortak hadis kavramını bu anlamda kullanacağız.

Oluşturulan listedeki hadislerin öncelikle hangi hadis kitaplarında yer aldıkları belirlendi. Bundan sonra söz konusu hadisin metnini senediyle beraber olduğu gibi nakledildi. Altına senedin tercümesi yapılmadan sadece hadisin Türkçe meali yazıldı. Daha sonra aynı hadisin tahrîc ve değerlendirilmesi yapıldı. En son hadisin siyâsetnâmelerdeki metni yazıldı. İki metin arasında anlam kaymasına sebep olan lafız değişiklikleri varsa buna dikkat çekildi. Hadisin diğerSiyâsetnâmelerde kullanıldığı farklı bağlam varsa mutlaka bu durum vurgulandı. Çoğu Siyâsetnâmede nakledilen hadislerde senet bulunmamaktadır. Senedi olan hadis varsa senediyle beraber aktarıldı. Hadis kitaplarındaki senetle bir farklılığı varsa metinde yaptığımızı burada da yaptık.

Hadislerin tahrîclerini yaparken öncelikle rivayetinSiyâsetnâmelerde hangi konu başlığı altında geldiği ifade edildi. Akabinde hadis kitaplarındaki bap başlığı verildi. Böylelikle bir anlam kayması varsa buna dikkat çekildi. Söz konusu hadis Buhârî ve Müslim’de ortak veya ayrı bir şekilde yer alıyorsa senet yönünde bununla ilgili bir sıhhat değerlendirmesi yapılmadı. Ancak metin yönünde değerlendirmeler yapıldı. Buhârî ve Müslim dışındaki kitaplarında bulunan hadislerin tahrîcleri olabildiğince detaylı yapılmaya çalışıldı. Rivayetlere sıhhat açısından farklı düşünceler olduğunda İbn Hacer el-Askalânî ve Şuayb el-Arnaût’un değerlendirmeleri tercih edildi. Bütün bunlar aktarıldıktan sonra metnin yorumlanmasında kendi mülâhazalarımızı yazdık. Hiçbir hadis kitabında bulmadığımız haberler hangi kaynaktan bulduysa bunlar da not edildi.

Beşinci asırda yazılan siyâsetnâmeler ve müellifleri detaylandırılmadan tanıtılmaya çalışıldı. Müellifin hayatı hakkında özet bilgi verildi. Yazdığı kitapları ismen andıktan sonra araştırmamıza konu olan eseri hakkında bilgiler verildi. Kitabın genel içeriğinden, özellikle içerdiği âyet ve hadislerden bahsedildi. Müellifin hadis ilmindeki bilgi birikimi de mutlaka değinilen temel bir konumuz oldu. Ortak hadisler dışında kalan ve araştırmamıza konu olan kitaplarda yer alan hadisleri, kitap göre sıralandı. Bu hadislerin sıhhat dereceleri, hangi hadis kitabında ve hangi bapta yer aldıkları belirtildi. Böylelikle araştırmamıza konu olan on kitabın içeriklerinde yer alan hadisler hakkında genel bir kanaat oluşturulmaya çalışıldı.

1.4. Araştırmanın Sorunsalı

Devlet yönetimde İslâm’ın getirdiği değer yargıları ile Müslümanların pratikleri arasında doğru orantı olması ideal olandır. Siyâsî kültür tarihimizin bir parçası olan siyâsetnâmelerde bu hedefe ne kadar yaklaşıldığını anlama çabası içindeyiz. Müslümanlar için ideal olanı gerçekleştirmek, en azında ona yakın olmak için yapılan çalışmaların hepsi önemlidir. Bu konuda Hz. Peygamber’in fiili pratiği ve söylediği sözler yapılan bütün çalışmaları ne oranda beslemiştir? Bu etkileşimde oluşan farklılıkların sebeplerini anlama gayretiyle çıkaracağımız dersler gelecek için bize umut aşılayabilir. Bunları geniş çerçevede de olsa disipline etmek için bir mihenk taşına ihtiyacımız var. Bu ölçünün en tepesinde adalet, şura ve ehliyet kavramlarının geldiği söylenebilir. Hz. Peygamber veda hutbesinde o günkü insanlara daha önce sosyal ilişkilerini belirleyen kabile anlayışı konusunda uyarılarda bulunmuştu. Buna rağmen vefatından hemen sonra özellikle yönetme konusunda

kendisinin uyarıda bulunduğu hususların nasıl yeniden gündem olduğunu ve olayların nasıl bir seyir izlediğini siyer ve tarih kitaplarımızda üzülen okuyoruz. Bu ilk sarsıntı ileri gelen sahabilerin sağduyusuyla aşıldı. Ancak üçüncü halife Hz. Osman döneminde tekrar kendisine yer bulan bu anlayış Müslüman toplumların ortak vicdanında derin yaralar açmıştır. Yansımaları gönümüze kadar devam eden ayrılıklar ve bölünmeler ortaya çıkarmıştır.²²

Belli dönemlerde gücü ellerinde bulduran siyasiler dinin temel değerlerine göre oluşacak disiplinlere hep kendileri lehine müdahalelerde bulunmak istemişlerdir. Söz konusu disiplin kendilerini birinci derecede ilgilendiren yönetimle alakalı olunca bu etkinin boyutunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Elbette bu değerlendirme bütün dönemler için eşit derecede düşünülmemelidir. Bazen yöneticilerin isteği üzerine, bazen de âlimlerin inisiyatifıyla yazılan siyâsetnâmelerde kullanılan hadislerin nasıl anlaşılıp yorumlanmıştır? Siyasî ve dinî ortam göre değerlendirmeler farklılık göstermiş midir? Örneğin Nizâmülmük'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinde yer alan ve o günkü şartlarda bazı siyâsî fırkaları yeren şu hadisler bulunmaktadır: “*Kaderiye bu ümmetin Mecusileridir*”²³, “*Hariciler cehennem köpekleridir*”²⁴, “*Ahir zamanda kendilerine Rafizî denen bir grup çıkacak. Onları bulduğunuz yerde öldürün.*”²⁵ Ancak bu hadisleri aynı dönemde yaşamış Gazzâlî'nin *Nasihatü'l-mülûk* adlı eserinde bulamıyoruz. *Siyâsetnâme* dediğimizde içeriğinde mutlaka olması gerektiğini düşündüğümüz bazı hadisler çoğu yazar tarafından kullanılmamıştır. Örneğin Buhârî'de geçen uzunca bir hadis olan ve özetle devlet yöneticilerine ancak “Ma'rûfta” itaat edilebileceğini telkin eden hadisi²⁶ *Siyâsetnâmelerin* çoğunda bulamıyoruz. Hadislerin bu kitapların yazılmasındaki etkileri nasıl olmuştur? Ayrıca zayıf olma ihtimalleri yüksek olan bazı hadisleri öne çıkararak vurgulamak; Sahih

²²Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, (t.y., [yy.]), 79-210.

²³ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 201; Ebu Dâvûd, “Sünnet”, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5584.

²⁴ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, (Ürdün: Mektebetü'l-Üsretü'l-Ürdüniyye, 2012), 200; İbn Mâce, *Mukaddime*.

²⁵ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 199; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 10/25.

²⁶ Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 198, 294; Buhârî, “Ahkâm”, 2726; Müslim, “İmâre”, 39; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 2625; Nesâî, “Bey'ât”, 425.

hadis kitaplarında yer alan bazı hadisleri görmezden gelmek nasıl açıklanabilir? Araştırma boyunca bütün bunları anlama gayreti içinde olunacaktır.

1.5. Araştırma ile ilgili Temel Kaynaklar

Araştırmamızda inceleme alanı olarak seçtiğimiz hicrî beşinci asırda yazılan ve yukarıda isimlerin saydığımız siyâsetnâmeler ana kaynaklarımız arasında yer aldı. Bunları tespit ederken Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve MEB İslâm Ansiklopedilerinin ilgili maddelerinin rehberliğinden faydalanıldı. Ayrıca İlem tarafından hazırlanan isd. İlem. org.tr adresindeki İslam Siyaset Düşüncesi Kataloğu istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır. Kitap tespiti yapılırken her belirlenen kitabın mukaddimesinde kendilerinden önce aynı alanda yazılan kitaplarda söz edilmektedir. Bunlardan da istifade edildi.

Hadislerin tahrirlerini yaparken en başta *el-Mektebetü's-Şamile*'den eserlerin künyelerine ulaşıldı. Buradan kaynak gösterilen eserlerin matbularına ulaşılarak söz konusu bilgiler teyid edildi. Ayrıca www.dorar.net ve *hadisveritabani. Info* sitelerinden de aynı mantıkla faydalanıldı. Bu sitelerde rivayetin geçtiği hadis kitabını, sıhhat değerlendirmelerini ve üzerlerine yapılan şerhler alındı. Hadise yönelik mülâhaza yazılırken ülkemizde ve Arap dünyasında söz konusu rivayet üzerine yapılan çalışmalar varsa mutlaka onlara bakıldı. Ayrıca ulusal tez merkezinde bu hadislerle ilgili yüksek lisans ve doktora tezleri varsa bunlara da atıfta bulunuldu.

Özellikle müelliflerin hayatları hakkında bilgi edinirken İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-ayân'ı*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ'sı* ve es-Seâlibî'nin (ö.429/1038) *Yetîmetü'd-dehr fî Mehâsiniehlî'l-asr'* gibi farklı eserlerden faydalanılmıştır. Hadis metinlerinde geçen farklı lafızların anlamları için Mecdüddin İbnü'l-Esir'in (ö.606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsve'l-eser* isimli eseri faydalandığımız ana kaynaklardandır. Kelimelerin sözlük anlamları için İbn Manzur'un (ö. 711/1311) *Lisanu'l-Arab'ı*, Türkçe karşılıklarını daha doğru ifade edebilmek de Mütercim Asım Efendi'nin (ö. 1235/1819) *Kamus Tercümesi* ve Ahteri'nin *Ahter-i Kebir'i* (ö. 968/1560-61) başvurduğumuz temel eserlerdir.

Hadislerin cerh ve ta'dilleri yapılırken birçok kaynaktan istifade edildi. Fakat sıklıkla başvurduğumuz arasında; İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö.327/938) *el-Cerh ve'tTe'dil'i* İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Takribü't-Tehzîb'* ve *Tehzîbü't-Tehzîb'* ile Zehebî'nin (ö.748/1348) *Siyerü'lâmi'n-Nübelâ'sı* bulunmaktadır. Hadis

rivayet eden sahabiler hakkında bilgi edinirken İbn Sa'd'ın (ö. 235/845) *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*'ı ve İbn Hacer'in *el-İsâbe* isimli eserlerine bakıldı.

Hadislerin şerhleri için farklı eserlerden faydalandı. Ancak hadis Buhârî'de yer alıyorsa İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* ve Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetu'l-Kârî* isimli şerhlere bakıldı. Şayet hadis Müslim'de bulunuyorsa, Nevevî'nin (ö.676/1277) *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* isimli eserinden faydalandı. Diğer Kütüb-i Sitte kitapları için de bilinen şerhlerden mutlaka istifade edildi. Hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesinde yakın tarih âlimlerimizden Şuayb el-Arnaut'un (ö.2016) farklı eserlerin tahriçlerinde dile getirdiği fikrilerden yararlandı.

Yukarıda saydığımız genel kaynakların yanınada özellikle hadis siyasetnâme ilişkisi üzerine yapılan çalışmalardan da faydalandı. Ülkemizde Siyâsetnâmelerde kullanılan hadisler üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. O da Veli Atmaca tarafından 1993 yılında "Hadisler Bakımından Siyâsetnâmeler ve Ebû'nNecib'inen-Nehcû'l-Mesbûk fî Siyaset'il-Mülûk'u" ismiyle hazırlanan çalışmadır.²⁷ Burada müellifin kullandığı 72 hadisin tahrîcleri yapılmış ve giriş kısmında çok genel olarak Siyâsetnâmelerde bahsedilmiştir. Yine Cemal Sofuoğlu'nun 1989 yılında "Kur'an ve hadis kültürünün Kutadgu Bilig'deki izleri" başlığıyla bir makale kaleme almıştır. Burada yazar Kutadgu Bilig'de geçen bazı öğütlerin aslında hangi âyet ve hadislerden mülhem olduklarını açıklamaya çalışmıştır.²⁸ Konumuzla dolaylı olarak irtibatlı olduğunu düşündüğümüz üç doktora araştırması da bulunmaktadır. Birincisi; İlyas Canikli tarafından 2004 yılında hazırlanan "Hilafetle ilgili hadislerin Tetkiki" isimli çalışmadır.²⁹ Söz konusu çalışmada sadece hilafetle ilgili hadislerin sıhhat dereceleri ve bu hadislerden çıkarılan sonuçların evrenselliği tartışılmıştır. İkincisi; Harun Reşit

²⁷ Veli Atmaca, "Hadisleri bakımından Siyâsetnâmeler ve Ebû'n-Necib'in en-Nehcû'l-Meslûk fî Siyaseti'l-Mülûk'u" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993)

²⁸ Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1989):127-180.

²⁹ İlyas Canikli, "Hilafetle ilgili Hadislerin Tetkiki", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994)

Demirel tarafından 1998 yılında hazırlanan “Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi” konulu araştırmadır.³⁰ Burada herhangi bir kitaba bağlı olmaksızın yönetimle ilgili olduğu düşünülen belli hadislerin detaylı değerlendirilmesi yapılmıştır. Üçüncüsü ise Abdullah Taha İmamoğlu tarafından 2013 yılında hazırlanan “Hadis Edebiyatında Kitabu’l-İmâreler ve Sahih-i Müslim Örneği” isimli araştırmadır.³¹ Bu çalışmada yazar, siyasetle ilgili rivayetlerin hadis kitaplarının hangi bölümlerinde yer aldıklarını anlatıldıktan sonra Sahih-i Müslim’in imâre bölümü detaylı incelenmiştir. Daha sonra üç hadis örneğiyle hadis siyasetilişkisini değerlendirilmiştir.

Araştırmamıza konu edindiğimiz on siyasetnâme esrinin yazarlarından biri olan Turtûşî’nin hadis kullanımıyla ilgili doktora çalışması yapılmıştır.³² Aynı şekilde Mâverdî’nin *Nasîhatü’l-mülûk*’u da doktora çalışmasına konu edilerek tercüme edilmiş ve söz konusu kitaptaki siyasi görüşleri değerlendirilmiştir.³³ Yine Gazzâlî’nin *Nasîhatü’l-Mülûk*’u üzerine yüksek lisans tezi yapılmıştır.³⁴ Ayrıca Nizâmülmülk’ün *Siyerü’l-mülûk*’u³⁵, Gazzâlî’nin *Nasîhatü’l-mülûk*’u³⁶, Hatîb el-

³⁰ Harun Reşit Demirel, “Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998)

³¹ Abdullah Taha İmamoğlu, “Hadis Edebiyatında Kitabu’l-İmâreler ve Sahih-i Müslim Örneği” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013)

³² Ebru Adıyaman, “Turtûşî’nin hadis kullanımı ve Kitâbu’l-Havâdis ve’l-Bid’a isimli kitabının değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, ESOGÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022)

³³ Mustafa Sarıbyık, “Mâverdî’nin Nasîhatü’l Mülûk’u ve Siyasi görüşleri”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996)

³⁴ Huriye Hümeıra İdrız, “İslâm Düşüncesinde Nasîhatü’l Mülûk Geleneği ve Gazzâlî’nin Nasîhatü’l Mülûk” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, BUÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1996)

³⁵ Nizâmülmülk’ün *Siyerü’l-Mülûk*, Çev. Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1941)

³⁶ Gazzâlî, *Nasîhatü’l-mülûk*, çev. Osman Şerbetçi, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2020)

İskâfî'nin *Lutfu't-tedbir fî Siyâseti'l-mülûk*'u³⁷ ve Turtûşî'nin *Sirâcu'l-mülûk*'u³⁸ Türkçeye tercüme edilmişlerdir.

Son zamanlarda siyasetnâmelere özel bir ilginin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlayışın gelişmesinde islâm coğrafyasının bazı ülkelerinde mühafazakar partilerin yönetime gelmiş olmasının etkisi yadsınamaz. Klasik siyasetnâmelerin çoğu bazı yayınevleri tarafından tercüme edilmektedir.³⁹ Ayrıca Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Çeviri Yayın Dairesi Başkanlığı tarafından İslâm Siyaset Düşüncesi Projesi oluşturularak bu alanda gün yüzüne çıkmamış Arapça Farsça ve Türkçe eserler yayımlanmayı hedeflemektedir. Bugüne kadar birkaç eser yayımlandı. Proje devam etmektedir. Aynı şekilde İlem tarafından İslam Siyaset Düşüncesi Projesi adında bu alanda bir katalog çalışması yapılmıştır.

³⁷ Hatîb el- İskâfî *Lutfu't-tedbir fî Siyâseti'l-mülûk*, Çev. Abdullah Kutsi, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, t.y.)

³⁸ İmam Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Turtûşî, *Sirâcu'l-mülûk*, çev. Said Aykut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011)

³⁹ Örneğin Büyüyenay Yayınları birçok siyasetnâme eserini tercüme etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRİ V. ASIR VE ÖNCESİNDE SİYÂSETNÂME- NASİHATNÂME LİTERATÜRÜ

Siyâset sözlükte bir nesnenin düzgün olması için özenle gözetleme, hayvanı ehlileştirme ve atı terbiye etmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak toplumu yönetme sanatı olarak değerlendirilir.⁴⁰ Name de Farsça bir kelime olup mektup anlamındadır. İki kelimenin birleşmesiyle meydana gelen siyâsetnâme kavramı devleti yönetmeye talip olanlara tavsiyeler içeren kitaplara denilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de siyaset kavramı geçmez. Hadislerde farklı anlamlarda siyaset kavramı yer almaktadır.⁴¹ Bunları konuyla ilgili hadisleri inceleyeceğimiz üçüncü bölümde detaylı bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız. Siyâsetnâmelere tarihi süreç içerisinde farklı isimler verilmiştir. Nasihâtü'l-mülûk, âdâbü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâkü'l-mülûk, enîsü'l-mülûk, nasihâtü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'atü'l-vüzerâ, âdâbü'l-vüzerâ, siyâset-i şer'iyeye ve el-ahkâmü's-sultâniyye⁴² gibi isimler bunlardandır. Tarihsel süreç içerisinde siyâsetnâmelerde yer alan konular ahlâk kitapları içerisinde yer alır. Ahlâkın temel dayanağı din olduğuna göre bu kitaplarda dinin temel kaynakları olan Kur'an ve hadislere atıflar yapılmıştır. Bu isimlerle te'lif edilen kitapların hepsi aynı içeriğe sahip değildir.⁴³ Örneğin Câhiz'in (ö.255/869) *et-Tâc fî Ahlâki'l-mülûk* isimli eseri daha çok bürokrasiname olarak değerlendirilebilir. Mâverdî'nin (ö.450/1058) *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eseri hem bir ahlâk kitabı hem de kısmen fıkıh kitabı gibi algılanabilir. İbnü'l-Mukaffa'nın (ö.142/759) *el-Edebü'l-kebir*, *el-Edebü's-sağîr* ve *Risaletü's-sahâbe* isimli eserleri devlet yönetimine dair zamanına göre bazı sıradışı diyebileceğimiz öneriler içeren

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1993), 6/108.

⁴¹ Buhârî, "Enbiyâ", 50; Müslim, "İmâre", 44.

⁴² Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/306-308.

⁴³ Agâh Sırrı Levend, "Siyâset-nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10 (1962),167-194.

ıslahat kitaplar olarak değerlendirilebilir. Bütün bunlar ileride farklı başlıklar altında kategorize edip değerlendirilecektir.

Aslında İslâm tarihine baktığımızda özellikle yöneticilere yapılan önerilerin ilk örneğini Hz. Peygamber'in yaptığı söyleyebiliriz. Muaz b. Cebel'i(ö.17/638) Yemen'e gönderildiğinde kendisine insanlar arasında hüküm verirken nasıl davranacağını sorması üzerine şu cevabı vermiştir: Allah'ın kitabında bulmadığımı sünnette ararım. Burada da bulamazsam kendim içtihat ederim. Bu cevap Peygamberimizi (s.a.) ziyadesiyle memnun etmiştir.⁴⁴ Bunun üzerine hadis kitaplarımızda yer alan ve yaygın bir şekilde kullanılan şu rivayette bulundu: *"Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz."*⁴⁵Daha sonraki tarihlerde tespit edebildiğimiz kadarıyla nasihatnâmeleri çağrıştıran başka bir örnek de Hz. Ali'nin (ö.40/661) Mâlik b. el-Eşter'i (ö.37/657) Mısır'a vali tayin ederken ona yazdığı tavsiyeleridir⁴⁶Burada Hz. Ali bazı âyetleri yazısında dile getirmiştir. Kullandığı âyetler şunlardır:

a) *"Eğer Allah'ın dinine yardım edersen O da sana yardım eder."*⁴⁷

b) *"Allah'ın merhamet ettikleri dışında nefis kötülüğü emreder"*⁴⁸

c) *"Ey İman edenler, Allah'a, Resul'üne ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin; eğer bir işte çekişir, ihtilafa düşerseniz, onu Allah'a ve Resul'üne sorun."*⁴⁹

d) *"Allah katında en büyük azaba sebep olan şey, yapmadığınız şeyi söylemenizdir"*⁵⁰

Tavsiyelerinin çoğu hadislerle mealen uyumludur. Ancak kendisi bunları hadis olarak nakletmemiştir. Ama birkaç yerde Hz. Peygamber böyle yapmamı istedi gibi ifadeler kullanmıştır. Bu tavsiyelerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

⁴⁴ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 11; Tirmizî, "Ahkâm", 3.

⁴⁵ Buhârî, "İlim", 69; Müslim, "Cihâd", 7.

⁴⁶Şerîf er-Radî, *Nehcü'l-Belâga*, thk. Suphî es-Salih, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Bennanî, 2004), 426-445.

⁴⁷ el-Muhammed, 47/7.

⁴⁸ el-Yûsuf, 12/52-53.

⁴⁹ el-Nisâ, 4/59.

⁵⁰ el-Saff, 61/3.

- a) İçinizdeki zayıfın hakkı, serbestçe kuvvetlisinden alınmayan bir millet, hiçbir zaman kuvvetlenmez.
- b) Hz. Peygamber beni Yemen'e gönderirken, "Onlara namazı nasıl kıldırayım?" demiştim. "En zayıflarının namazı gibi kıldır", ayrıca "Mü'minlere karşı çok merhametli ol" buyurmuştu.
- c) Stokuluğa engel ol. Çünkü Resullullah ihtikârı yasakladılar.
- d) İnsanlara karşı yırtıcı bir canavar gibi davranma onlar ya dinde kardeşin ya da yaratılışta eşindir. Onlardan bilerek veya bilmeyerek hatları olabilir. Allah'ın seni affetmesi nasıl hoşuna gidiyorsa sen de onların kusurlarını ört.
- e) Sahip olduğun makamdan dolayı kibirlenme. Böyle yaparsan kalbin ikileme sürüklenir hem dinin hem de sahip olduğun devlet zayıflar.
- f) Allah'ın gücüyle boy ölçmeye kalkma. Allah her zorbayı alçaltır. Halka ailene ve seninle teşriki mesaide bulunanlara karşı müsamahalı ol. Kim zulmederse hem mazlumların hem de Allah'ın düşmanı olur. Allah mazlumların sesini duyar ve onları daima kollar.
- g) Azınlıktansa çoğunluğun mutluluğunu esas almak gerekir. İnsanların kusurlarını araştırma, gördüğün kusurları da temizlemeye alış.
- h) Vezirlerin en kötüsü senden önce zulmeden yöneticilere vezirlik yapanlardır. Onlardan vezir edinmek yerine, geişmişleri temiz samimi yol arkadaşları edinmek daha doğrudur. Allah dostlarıyla beraber ol. Hoşuna gitmese de söylediklerinden rahatsız olma. Seni övmelerine izin vermemelisin. Çünkü bu durum kendini beğenmeye ve azgınlığa götürür.
- i) Yanında iyilerle kötülerini değeri asla aynı olmasın. Böyle yaparsan halk nezdinde güvenin sarsılır. Çoğunluğun davranış haline getirdiği eskiden beri uygulaya gelen adetleri kaldırmaktan imtina et.
- j) Hz. Peygamber bana namazı kılmayı, zekât vermeyi ve kölelere karşı merhametli olmayı tavsiye etmişti. Ben de sana bunları öğütlüyorum.
- k) Hâkimleri adaletli insanlardan seç ve onlara maaş verirken cömert davran.
- l) Orduya ve komutanlara çok ehemmiyet vermelisin. Çünkü onlar dinin şeref ve güvenliğini korumaktadırlar.

m) Memurları denemeden atama yapma. Dostluk sebebiyle atama yapma. Memurlarına yetecek kadar ücret ver. Bunu yaparsan memurların sorumluluğundaki devlet mallarını emniyete almış olursun.

n) Zamanının bir kısmını ihtiyaç ve sorunlarını sana söylemek isteyenlere ayırmalısın. Onlarla herkese açık bir yerde konuş.

Bu iki örnekten özellikle Hz. Ali'nin risalesi siyâsetnâme türünün ilk örneğini detaylıca oluşturduğunu rahatlıkla söylenebilir. Siyâsetnâmelerin ana konuları olan sultanların adâletli, affedici olmaları ve devlet görevlerini doğru insanlardan seçmeleri burada da dile getirilmiştir. Yine çoğu siyâsetnâmede dile getirilen devlet görevlilerinin ehil kişilerden seçilmesi, yanlış yaptıklarında kim olduklarına bakılmadan görevden el çektirilmeleri de bu risalede de konu edilmiştir. Ayrıca halkın sorunlarını dinlemek için sultanın zaman ayırması gerektiği konusu da ortak konulardandır. Birçok siyâsetnâmenin ortak konusu olan yöneten, yönetilen ve yönetim esasları Hz. Ali'nin bu tavsiyelerinde yer almaktadır. Kanaatimize göre islâm tarihinin ilk siyâsetnâme örneği kabul edilebilir. Diğer siyâsetnâme kitaplarından en belirgin farkı, risâlenin bizzat halife tarafından yazılmış olmasıdır. Aslında Müslümanların tarihinde en üst yönetici tarafından yazılan başka bir siyâsetnâme örneği de daha sonraki tarihlerde Keykâvus b. İskender (ö.475/1082) tarafından yazılan *Ḳâbüsnâme*'dir.

Emevî ve Abbasîler dönemlerinde bu tür kitapların kaleme alınmasına sultanların kâtipleri öncülük etmişlerdir. Modern anlamda kâtiplik mesleği cumhurbaşkanı basın danışmanı, sözcüsü veya iletişim daire başkanlığı gibi anlamlarda kullanılmıştır. İslâm öncesi Arap geleneğinde de var olan sonraları kendini yenileyerek, devam eden bu makam özellikle yöneticilere tavsiyeler konusunda önemli bir görevi yerine getirmiştir.⁵¹ Bunların ilk örneği Abdülhamîd el-Kâtib (ö.137/750) tarafında Emevîlerin son döneminde yazılan *Ahd-ü-Mervan* isimli risâledir.⁵²Daha sonra

⁵¹ Yâkût el Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/361-2/2350; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâtip" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/53-57.

⁵² Kürd Ali, *Resâilü'l-Büleğâ*, (Mısır: Darü'l Kutübi'l-Arabiyeti'l-Kübrâ, 1913), 139-175; Güldane Gündüzöz, Soner Gündüzöz, "Arap Edebiyatında İlk Siyâsetnâme Ahdü Mervân Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, S.31, (Bahar 2007), 217-232.

Abbasiler döneminde İbnü'l Mukaffa'ın (ö.142/759) Farsçadan tercüme ettiği risâleler gelmektedir.⁵³Bu ilk iki örneğin daha sonraları yazılacak olan çoğu Siyâsetnâme-nasihâtname kitaplarına rehberlik ettikleri söylenebilir. Söz konusu eserlerde ahlâkî tavsiyelerle beraber ülkelerinin pratik ihtiyaçları olan ıslah önerileri de yer almıştır. Sonraki dönemlerde bu alanda çok sayıda eser yazılmıştır. Ancak bunları içerikleri ve müellifleri açısından incelediğimizde farklı taksimatlar yapılabilir. İncelememizde hicrî beşinci asırda yazılan siyâsetnâmelerde kullanılan ortak hadisler değerlendirilecektir. Ancak bu bölümde söz konusu asır ve öncesinde yazılan siyâsetnâmelerin bazıları belli başlıklar halinde tanıtılmaya çalışılacaktır. Bu değerlendirmeler yapılırken özellikle her dönemin başat eserleri göz önünde bulundurulacaktır. Bu taksimatlar çerçevesinde yer bulamayan eserler de bunlardan sonra tanıtılacaktır.

Siyâsetnâmeler yazıldıkları dönemlerde var olan sosyal ve siyasal şartların etkisinde te'lif edilmişlerdir. Yazarlardan kimileri fiili devlet görevi icra ederken kitaplarını yazmışlardır. Bazıları da sivil üdebâ veya ulemâ olarak eserlerini te'lif etmişlerdir. Buldukları konularının düşüncelerine te'sir ettiği düşünülmektedir. Özellikle İslâm Dinî'ylesonradanmüşerref olmuş bazı müellifler, eserlerini yazarlarken daha önce sahip oldukları kültürlerle mecz ettikleri anlayışlarını yansıtmışlardır. Bütün bu anlatılanlara göre siyâsetnâmeleri aşağıda belirlediğimiz ayırımlara tabi tutarak tanıtmaya çalışacağız:

2.1. İçeriklerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler

Araştırmamızın ilk bölümünde dile getirildiği gibi yönetimle ilgili dinimizin temel iki kaynağı olan Kur'an ve sünnette temel ilkeler yer almaktadır. Örneğin adâlet ve ehliyete vurgu yapılmış, işlerin istişareyle yapılması tavsiye edilmiştir. Hz. Peygamber tarafından ömrünün son on yılında peygamberlik görevinin yanında fiilen icra ettiği devlet başkanlığı görevinde örnek alacağımız bazı pratikler ortaya koyulmuştur. Siyâsetnâme yazarlarından bazıları bu alandaki uygulamaların tarihsel boyutunu düşünerek yaşadığı zamanın sorunlarına yoğunlaşmıştır. Çözüm önerilerini toplumların yönetimiyle ilgili ortaya koydukları tecrübeyi önceleyerek yol almışlardır. Özellikle adâletiyile meşhur olmuş Enûşirvân (ö.579) gibi yöneticilerin

⁵³ Kürd Ali, *Resâilü'l-Büleğâ*, 245-309; İsmail Durmuş, "İbnü'l Mukaffa'" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/134-137.

anlatılan ideal örneğini dile getirerek daha iyiyi gerçekleştirmeyi önermişlerdir. Bu anlatıma uygun örneklerden biri İskâfî'nin (ö.420/1029) *Luftu't-Tedbîr fî Siyâseti'l-Mülûk* isimli eseridir. Yazar siyâsetnâmesinde nerdeyse her düşüncesini geçmiş milletlerden alıntılar yaparak beslemiştir. Farklı milletlerle ilgili birçok hikâye aldığı halde, bizim araştırmamıza göre eserinde hiçbir hadis kullanmamıştır. İlgili bölümde bu eserimizi tanıtırken içeriğini daha genişçe anlatacağız. Bu eserler bize adeta şu mesajı vermektedir: Geçmiş milletlerin başarılı uygulamalarından ne kadar çok haberdar olursak yönetimde o kadar başarılı oluruz. Kimi müellif de geçmiş milletlerin tecrübelerinden faydalanmaya itiraz etmemekle beraber dinin temel ilkeleri ışığında, bu alanda Kur'an ve sünnetin tavsiyelerinin öncelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu anlayışın en belirgin örneği ise Mâverî'nin (ö.450/1058) *Nasihatü'l-Mülûk* isimli eseridir. İncelememize göre yazar eserinde yaklaşık yüz on bir hadis ve üç yüz elli yedi âyetten bölümler dile getirmiştir. Bu eserimizi de ileriki bölümde detaylıca değerlendireceğiz. Birinci anlayışı benimseyenlerden bazıları düşüncelerine mesnet gösterirken dinî dayanaklara hiç müracaat etmemiştir. Daha büyük çoğunluğu âyet ve hadislerden sınırlı da olsa faydalanmıştır. İkinci anlayışı benimseyenler ise nerdeyse bütün delillerini dinin ana kaynaklarına dayandırmak istemişlerdir. Her ne kadar siyâsetnâme ve nasihatnâme kelimeleri birbirlerinin yerlerine kullanılmışsa da biz burada iki kavramı ayırarak değerlendirmek istiyoruz. Dinî referanslara yaptıkları atıflara göre bu eserleri ikiye ayırabiliriz:

2.1.1. Siyâsetnâmeler

Siyâsetnâmelerin ilk örnekleri devlette bugünkü anlamıyla cumhurbaşkanı basın danışmanlığı ve iletişim daire başkanlığına denk gelen kâtiplik makamında bulunanlar tarafından yazılmıştır. Bu mesleğin ilk nüveleri Hz. Peygamber dönemine kadar götürülmektedir. Hz. Peygamber başka devletlere davet mektuplarını gönderirken yazdırmak istediklerini belli kişiler aracılığıyla yapmıştır. Müslümanların komşu olduğu Bizans ve Sâsânîlerde bu meslek biliniyor ve son derece saygın bir mevkiye sahipti. Ancak Müslümanlar onların topraklarını fethedince bu alanda oluşturdukları sistemden faydalanmışlardır. Özellikle Hz. Ömer (ö.23/644) gayrimüslimlerden kâtip seçmeyi uygun görmemiştir. İlk Müslüman olmayan kâtibin Emevîler döneminde atandığı nakledilmektedir. Müslümanların tarihinde kâtipliğin bilinir bir meslek haline gelmesi Emevîler döneminde olmuştur. İlk görev alan kâtip Salim b. Abdullah'tır. Daha sonra Abdülhamîd el-

Kâtib(ö.132/750) bu göreve getirilmiştir. Abdülhamîd'in bu mesleği yapanlara yönelik tavsiyelerini içeren bir risâle yazdıktan sonra mesleğin saygınlığı artmış ve bu mesleğe olan rağbet artmıştır. Zamanla çoğu defa belli aileler bu mesleği icra etmiştir. Genellikle bunlar edip, şair ve tarihçilerden oluşmaktadır. Abbasîler döneminde bürokrat sınıfının en üst makamı haline gelen kâtiplik, adeta sultanın sırdaşı olmuştur. Vezirlik makamından sonra en önemli devlet kurumu olan divan kâtipliği için daha sonraları önemli koşullar getirilmiştir. Günümüzde olduğu gibi bürokrasinin en üst kademelerinde yer alanlar zamanla siyâsete dâhil olmak istemiştir. Bunun ilk basamağı vezirlik makamı olmuştur. Vezirliğe gelen olmuş, ancak bununla yetinmemişleridir. Bundan sonra da yönetimde etkin söz sahibi olmak için bütün yolları zorlamışlardır. Bu hırsları yüzünden birçok başarılarına rağmen akıbetleri farklı entrikalarla öldürülmek olmuştur.⁵⁴

Bizim taksimatımıza göre devletin farklı kademelerinde görev alanların yazdıkları kitaplar siyâsetnâme olarak isimlendirilmektedir. Bu alanda kitap yazan devler görevlileri kâtipler, vezirler ve kadılardır. Biz özellikle kâtip ve vezirlerin yazdıkları kitapları siyâsetnâme olarak kabul ediyoruz. Kadıları bunun dışında tutuyoruz. Bunun değerlendirmesini nasihatnâmeler bölümünde yapacağız. Kâtip ve vezirler te'lîf ettikleri eserlerde devletin pratik işleyişinde gördükleri eksiklikleri çözümleriyle beraber ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle bazı müellifler devlet bürokrasisinin işleyişine, tören ve merasimlerin şekline detaylıca yer vermişlerdir. Bütün bu anlatımlarında dinî referanslara sınırlı başvurmuşlardır. İstisnaları hariç tutarsak bu yazarların dinî ilimler, özellikle de hadis alanında yetkinlikleri yoktur. Şimdi anlattıklarımıza uygun olduğunu düşündüğümüz bazı müellifleri kitaplarıyla beraber tanıtmak istiyoruz.

2.1.1.1. Ahd-ü Mervan

Eserin yazarı Abdülhamîd el-Kâtib (ö.132/750) Emevîler'in son hükümdarı İkinci Mervan'a kâtiplik yapmıştır. Ömrünün sonuna kadar ona bağlı kalmıştır. Abbasîler'in yönetimi ele geçirmesinden sonra Mervan'la birlikte öldürülmüştür. Makamı kâtiplik

⁵⁴ Selahattin Polatoğlu, Abbasî Döneminde Kâtipler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 15-30; Muhammet Selim İpek, "Birinci Abbasî Döneminde (750-847) Kitâbet Siyaset ilişkisi (Kâtiplikten Vezirliğe)", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 61, (2017), 323-324.

gözükse de vezir gibi görevini icra etmiştir. Aslında kâtiplikten önceki mesleği öğretmenliktir.⁵⁵ Kaynaklarımızda İran veya Ârâmî asıllı olduğu yazılmaktadır. Herkesçe ilk siyâsetnâme eseri kabul edilen *Ahd-ü-Mervan* isimli risâlenin yazarıdır. Kitabet sanatını kız kardeşinin eşi olan, Emevî devletinin ilk kâtibi Salim b. Abdullah'tan öğrenmiştir. Din ilimlerinde belli seviyede bilgi sahibidir. Ancak asıl uzmanlık alanı Arap dili ve edebiyatıdır.⁵⁶ Arapçanın yanında Farsça ve Ermenice de bilen Abdülhamit el-Kâtip, bu sayede Sâsânî ve Yunan kültürlerinden haberdar olmuştur.⁵⁷ Kitâbet ve kâtiplik Emevîler döneminde bir sanat olarak görülmüştür. Bu anlayış kâtiplere olan saygınlığı artırdığı gibi yazı araçlarının da hızla gelişmesine katkı sağlamıştır.⁵⁸

Konumuzla ilgili eseri olan *Ahd-ü-Mervan*'ı halife ikinci Mervan'ın ağzından oğlu Abdullah'a yazmıştır. Daha çok askerî öğütler içeren bir risâledir. Eserde incelememize göre hadis bulamadık. Müstakil bir eser olmayan risâle yazarın diğer eserleriyle beraber neşredilmiştir. Sadece söz konusu risâlesi Güldane Gündüzöz-Soner Gündüzöz tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır.⁵⁹ Risâle iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sultanda olması gereken hasletlerle ilgilidir. İkinci bölüm ise savaşla ilgili farklı konular anlatılmaktadır. Eserin en belirgin özelliği sulatani bütün topluma örnek olacak şekilde iyi hasletlerle tanımlamasıdır. Özellikle bu yönüyle kendisinden sonraki eserleri çok etkilediğini

⁵⁵ Selahattin Polatoğlu, *Abbasî Döneminde Kâtipler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 30, 31, 256, 307, 308, 331, 339.

⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994), 3/228-232; Kürd Ali, *Resâilü'l-Büleğâ*, (Mısır: Darü'l-Kutübi'l-Arabiyye'l-Kübrâ, 1913), 139-182; Ali Bulut, "Abdülhamîd El-Kâtip'in Risâlelerinde İktibas Sanatı 'Tâat Risâlesi' Örneği", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/1, (2007), 247-268; Kadir Canatan, "*İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyâsetnâme Geleneği*", (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014), 16-28.

⁵⁷ Ali Şakir Ergin, "Abdülhamîd el-Kâtip" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/225.

⁵⁸ Selahattin Polatoğlu, "Abbasî Devletinde Kâtiplerin Kullandığı Yazı Araç-Gereçleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, (2022), 119-130.

⁵⁹ Güldane Gündüzöz- Soner Gündüzöz, "Arap Edebiyatında İlk Siyâsetnâme Ahdü Mervân Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler*, 11/31, (2007): 217-232.

söyleyebiliriz. Kendi bireysel hayatında da bu ilkeye riayet etmiştir. Ona göre iyilikleri tavsiye etmek kolay, önemli olan onları yaşam tarzı haline getirmektir.⁶⁰

Kaynaklarda birçok risâlesinden bahsedilmekle beraber günümüze ulaşan üç risâlesi olmuştur. *Ahd-ü-Mervan* dışında kâtiplere yazdığı *er-Risâle ile'l-Küttâb* isimli eserinde kâtiplerin sultanlar için öneminden, onların sorumluluklarından, görevlerinin ehemmiyetinden bahsetmektedir. Kâtiplerin dinî ilimlerin yanında diğer milletlerin tarihlerini de bilmeleri gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Kendisiyle “Edebü'l-Kâtip” geleneğinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Kâtipler arasında yardımlaşmanın son derece önemli olduğunu, kendisinin de buna önem atfettiğini söylemektedir. Günümüze ulaşan başka bir risâlesi de av ile ilgilidir. Burada avda yaşanan olayları edebi bir şekilde tasvir etmektedir.⁶¹

2.1.1.2. Risaletü's-Sahâbe, el-Edebü'l-Kebir ve el-Edebü's-Sağîr

Risâlelerin müellifi İbnü'l-Mukaffa' (ö.142/759)'tır. Emevîler'in son dönemleriyle Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşamış İranlı bir müelliftir. Emevîler'de kâtip olarak en üst makamda yer almış, onların çöküşüne şahitlik etmiştir. Abbâsîler'de de bu görevine devam etmiştir. Bugünkü anlamıyla hayatı tamamen en üst seviyede bürokrat olarak geçmiştir. Bu mesleği kendisine babasından kalmıştır. Abbasîlerin ilk yıllarında halife Mansûr'a sunduğu *Risaletü's-Sahâbe* isimli eserinde bir önceki dönemde gördüğü eksiklikleri çözüm önerileriyle beraber cesaretle dile getirmiştir. Otuz altı yaşında şüpheli bir şekilde öldürülmüştür. İlk dönemlerde Müslüman olmadığı halde bu görevlere getirilmiştir. Ancak daha sonra Müslüman olmuştur. Özellikle de Sâsânî İmparatorluğuna ait bazı eserleri Arapçaya tercüme ettiği için Müslümanlar arasında bir kesim özellikle yönetim ve İslâmî düşünce alanındaki bazı önerilerine hep ihtiyatla yaklaşmış, hatta bazıları tarafından zındıklıkla suçlanmıştır.⁶²

⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1994), 229.

⁶¹ Yüksel Çelik, “Abdülhâmîd El-Kâtip ve Arap Nesrindeki Yeri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 46-65.

⁶² Mustafa Demirci, “Emevîler'den Abbasîler'e Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l-Mukaffa' ve "Risaletü's-Sahabesi", *D.E.Ü. İlahiyat fakültesi Dergisi*, 21 (2005): 117-148; İsmail Durmuş, “İbn Mukaffa", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/134-137.

Aslında İbnü'l-Mukaffa' farklı diller bildiğinden zengin bir kültüre, özellikle de devlet yönetiminde engin bir tecrübeye sahiptir. Emevîler'in aksine farklı kültürlerle kapı aralayan Abbasîler döneminde yapılan tercümelerde öncü rol almıştır. Başta Fars kültür ve devlet gelenekleri olmak üzere, Hint ve Yunan kültüründen de haberdardır. O zamanın şartlarına göre zor sayılabilecek bazı eserleri tercüme etmeyi başarmıştır. Ancak onun bu faaliyetleri bazıları tarafından Arap hâkimiyetine karşı gizli bir fars milliyetçiliği hedefine matuf olarak değerlendirilmiştir. Ancak bunun aksini düşünenler de var.⁶³ Ama eserlerinde dinî değerlerden yola çıkarak bir sistem inşası yapmak onun hedefi değildir. Zaten kendisinin böyle bir yetkinliği de yoktur. Genelde devlet kademelerinde uzun yıllar görev yapan siyâsetnâme yazarlarının temel amacı devletin birlik ve dirliğini sağlayacak tedbirleri dile getirmektir. Bu amaca hizmet eden âyet hadis ve rivayetler varsa bunu kullanmaktan geri durmamışlardır. Bazen de kurulu düzene ters düşen naslara yeni yorum getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Her iki şekilde de kullandıkları âyet ve hadislerin sayısı son derece sınırlıdır. İbn Mukaffa''ın en belirgin farkı Hint ve Yunan kültüründen haberdar olduğu gibi, Pers İmparatorluğunun devlet geleneklerinin pratiklerinden de haberdar olmasıdır. Eserlerinde bunlardan çokça faydalanmıştır. Ancak bizim okumamıza göre *el-Edebü'l-kebir* ve *el-Edebü's-sağîr* isimli risâlelerinde hiç hadis kullanmamıştır. Sadece *Risaletü's-Sahâbe* isimli eserinde bir hadise yer vermiştir. Söz konusu hadisi yorumlarken din devlet ilişkilerine yönelik yaptığı yorumlar ilgi çekicidir. Ele aldığı hadis ve yorumları şöyledir:

لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ

“Allah'a isyan konusunda yaratılmışta itaat yoktur”.⁶⁴

⁶³ Necmeddin Turan, “İbnü'l Mukaffa''nın Siyasal Düşüncesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017), 73-91; Numan Çakır, “İbnü'l-Mukaffa''nın Kur'an'a Mu'âraza Yaptığına Dair İddiaların Değerlendirilmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*,1/2, (2017): 159-185.

⁶⁴ İbnü'l Mukaffa', *Âsâru İbnü'l-Mukaffa'*, (Beyrut: Dârü'l- Kutübi'l-İlmiyye, 1989), 312; Mâverdî, *Nâsîhatü'l-Mülûk*, 198, 294; Buhârî, “Ahkâm”, 2726; Müslim, “İmâre”, 39; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 2625; Nesâî, “Bey'ât”, 425.

Buhârî ve Müslim’de yer alan bu hadis hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak İbnü’l Mukaffa’ın hadise yönelik yaptığı yorum şöyledir:

Kendisi bu hadisin bazıları tarafından son derece yanlış anlaşıldığını söylemiştir. Bu anlayışları üç gruba ayırarak şöyle sınıflandırmıştır:

a) Bazıları eğer bir devlet başkanı bize Allah’a isyanı emretmişse ona isyan edilir. Yok, Allah’a itaati emretmişse ona uyulur, o uyulmaya layıktır. Eğer bir devlet başkanına yaptığı kötülüklerden dolayı isyan edilmişse artık başkasına itaat edilir. Böylelikle eski devlet başkanıyla kendisine yeni itaat edilen eşit olmuşlardır. İbnü’l Mukaffa’ya göre bu şeytanın insanlar için kurduğu bir tuzaktır. Böylelikle işlerini yürüten bir devlet başkanından mahrum kalırlar ve düşmanlarına karşı zayıflamış olurlar.

b) Başkaları da hiçbir sorgu yapmadan her konuda devlet başkanına itaat edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Hangi davranışın Allah’a itaat hangisinin isyan anlamına geldiğini sorgulamak bizim işimiz değildir. Yöneticiler ilim ehli bilgi sahibi kimselerdir. Bize düşen teslimiyet içerisinde onlara itaat etmektir. İbnü’l Mukaffa’ya göre bu anlayış da birinci anlayış kadar kötüdür. Çünkü bu anlayış sultana itaati değersizleştirmektedir. Üstelik böyle bir anlayış haramı helal sayma gibi daha büyük hatalara da götürür.

c) Erdemli ve doğru düşünen kimseler ise “*Allah’a isyan konusunda yaratılmışa itaat yoktur*” sözünün yorumlanmasında itaat konusunda isabet etmişlerdir. Ancak yöneticiye itaat etmeme konusunda aynı isabeti yakalayamamışlardır.

Bu üç görüşü dile getirdikten sonra müellif kendi düşüncesini de şöyle ifade etmektedir: Elbette Allah’a isyan konusunda mahlûka itaat yoktur. Ancak bunun alanı sınırlıdır. Bunun sınırı yoruma açık olmayan naslarla emredilen farzlar ve hadlerdir. Şayet devlet başkanı namazı, orucu, haccı ve hadleri yasaklar, haramı mubah kılsa ona itaat edilmez. Bunların dışında hakkında açık bir nass bulunmayan konularda, yönetimle ilgili her şeyde devlet başkanının tam bir yetkinliği vardır. Bu konularda ona itaat etmek zorunludur. Savaş açma, ateşkes ilan etme, vergileri toplamak ve dağıtmak, görevlileri tayin edip azletmek ve hakkında nass olmayan konularda kanun koyma bu işlerdendir. Bu konularda devlet başkanına isyan eden aslında kendini

helak etmiş olur.⁶⁵Bu düşünceyi anlamaya çalıştığımızda zamanının şartlarına göre radikal bir anlayış olduğunu söyleyebiliriz. O günün şartlarında böyle bir düşüncenin dile getirilmesi her açıdan ilgi çekici ve değerlendirmeyi hak etmektedir.

2.1.2. Nasihatnâmeler

Siyâsetnâmeler edebî bir tür olarak yaygın kanaate göre Emevîler döneminde oluşmaya başlamıştır. Nasihatnâmeler ise aslında daha önce farklı isimlerle var olan eserlerdir. Ana konusu teorik ahlâktan çok pratik değeri olan, insanın hem cinsleriyle ve diğer canlılarla olan münasebetlerine hitap eden ahlâkî ilkelerdir. Her devirde evrensel etik değerler olarak kabul edilen; adalet, doğruluk, cömertlik, yardımseverlik vb. değer yargıları nasihanâmelerin konusu olmuştur. Ancak bu türden eserler te'lîf eden yazarlar yaşadıkları dönemde hangi alanda bozulma görmüşlerse konularını bu alan üzerine teksîf etmişlerdir. İlk başta temel ahlâk kitapları olarak kaleme alınan ve herkese hitap eden eserler olmuşlardır. Kültürlerin dinî değerlerle değişimi sanıldığı kadar kolay değildir. Nice kültür öğeleri toplumların İslâm'la şereflenmesinden yıllar sonra bile varlığını devam ettirmektedir. İnsanların taklit ederek elde ettikleri ve yaşam tarzı haline getirdikleri davranışları keskin bir şekilde bırakması kolay olmamaktadır. Nasihatnâmelerin temel konularından biri bu alan olmuştur. Tarihî süreç içerisinde oluşturulan resmi din anlayışına dayanan değer yargılarıyla sivil din anlayışına dayanan değerler arasında oluşan farklılaşma da nasihatnamelere konu olmuştur. Söz konusu konular ilk başta özellikle hadis kitaplarının zühd, birr, edeb vb. başlıklarda işlenmiştir. Süreç içerisinde ahlâk ve âdâb-ı muaşeret kitapları aynı konuları işlemişlerdir. Bu anlamda örnek verebileceğimiz en belirgin kitap Mâverdî'nin *Edebu'd-dünyâ ve'd-din* isimli eseridir. Yazar kitabında âyet ve hadisler ışığında temel ahlâkî konuları işlemektedir. Zaman zaman başka kültürlerin iyi örneklerine ve veciz sözlerine de atıflar yapmaktadır.⁶⁶

Nasihatnâmelerin Müslüman dünyasında zamanla sayılarının artmasında iki önemli etkenin varlığında söz edilebilir. Bunların birincisi dinin temel kaynakları olan Kur'an ve sünnetin iyiliğin yaygınlaşmasını, kötülüğün engellenmesini teşvik etme

⁶⁵ İbnü'l Mukaffa', *Âsâru İbnü'l-Mukaffa'*, 312.

⁶⁶ Mustafa Çağrı, "Edebu'd Dünyâ ve'd-Din", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/406-408.

temel ilkesinin varlığıdır.⁶⁷ İkincisi de zamanla büyüyen İslâm coğrafyasının karşılaştığı farklı kültürler sonucu ortaya çıkan değerler çatışmasının giderilme isteğidir. İlk başlarda yazılan nasihatnâmelerde konu sınırlandırılması yoktur. Fert ve topluma yönelik konular işlendiği gibi yöneticilerin faydalanacağı içerikler de olmuştur. Zamanla bu kitaplardan bazıları sadece en başta sultan olmak üzere üst düzey yöneticilere yönelik yazılmıştır.⁶⁸ Böylece nasihatnâme adı altında yeni bir alan oluşmuştur. Hadis ve ahlâk kitaplarının devamı olmalarının tabii bir sonucu olarak konular işlenirken âyet ve hadisler konuların belirlenmesinde ve delillendirilmesinde ana mesnetler olmuştur. Bu kitapların müelliflerinin çoğu toplumda bilinen düşüncelerine değer verilen hatta düşünce hayatının yönlendirilmesinde etkili olan din âlimlerinden oluşmaktadır. İslâm tarihine baktığımızda âlimlerin sultanlara nasihat ettikleri örneklerin çok olduğunu görüyoruz. Örneğin Muaviye (ö.60/680) döneminde Suriye’de bulunan sahabîler onu ve oğlu Yezid (ö.64/683) ’in bazı yanlış uygulamalarını gördüklerinde onlara uyarı niteliğinde nasihatte bulunmuşlardır. Ebû Zer el-Gıfârî (ö.32/653) ’nin Muaviye’nin birçok defa yaptığı uygulamalarını sert bir şekilde eleştirdiği için Şam’da yönetim tarafından istenmeyen adam ilan edildiği bilinmektedir. Bir defasında yönetim sarayındaki yapım ve şatafatı gördüğünde Muaviye’ye şöyle demişti: “Eğer bunları devletin malından yaptıysan bu ihanettir. Yok, eğer kendi mal varlığıyla yaptıysa o zaman apaçık bir israftır.” Suriye’de bulunan başka bir sahabî olan Ebû Derdâ (ö.32/652) da hem israftan dolayı hem de halkla arasına koyduğu iletişim engellerinden dolayı kendisine nasihat etmiştir. Üstelik aynı sahabî kızını istemeye gelen Yezid’i geri çevirmiştir. Maddi durumu ve toplumdaki sosyal statüsü daha düşük ama ahlâken daha üstün gördüğü biriyle kızını evlendirmiştir.⁶⁹ Abbasîler döneminde fıkıh ve hadis âlimi Evzâî (ö.157/774)’den birgün Halife Mansur’un nasihat istemiştir. Evzâî kendisine en başta mülkün geçici olduğunu, takva üzere muamele etmesi gerektiği vb. konuları içeren bir konuşmaya yapmıştır. Bunun

⁶⁷ Nahl, 16/90; Âl-i İmrân, 3/104-110

⁶⁸ Yusuf Ziya Sümbüllü, “Türk- İslâm Kültüründe Nasihatnâme İçerikli Eserlere Genel Bakış”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, (2017), 35-53.

⁶⁹ Mehmet Akbaş, “Suriye'deki Sahabîlerin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihâtler”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/22, (2009), 65-80.

üzerine halifenin kendisini ödüllendirmek istemesini de asla kabul etmemiştir. Aynı şekilde meşhur tabîî âlim ve zâhid Hasan-ı Basrî (ö.110/728) Halife Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektubunda adâletli olması gerektiği, zulmün kötü sonuçlarını ve olaylara ahiret merkezi bakmasını istediği detaylı bir risâlesi bulunmaktadır.⁷⁰ İslâm tarihinde bunun gibi sayısız örnek verilebilir. Bütün bu örnekler daha sonra oluşacak nasihatnâmelere hep birer iyi örnek olmuşlardır.

Siyâsetnâme ile nasihatnâme ayrımının daha iyi anlaşılması için iki kitap türünün arasındaki detaylara dikkat çekmek istiyoruz. Bizim değerlendirmemize göre siyâsetnâmelerlenasihatnâme eserler arasında şu farklar bulunmaktadır:

a) Siyasetnâme ile nasihatnâmelerin yazılış amaçları ilk bakışta aynı görünse bile aralarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Siyâsetnâmeler kendi yaşadıkları dönemde özellikle devletin işleyişinde aksayan somut olaylara çözüm aramaktadırlar. Ancak getirdikleri bazı çözümler sonraki dönemlerde ve halen geçerliliğini koruyabilmektedir. Nasihatnâmelerin konuları sadece yönetim işleriyle sınırlı değildir. Toplumsal hayatın farklı alanlarıyla ilgili çözüm önerileri getirmektedirler. Getirdikleri çözümler daha teorik ve geneldir.

b) Nasihatnâmelerin çoğu toplum içinde öne çıkmış ulemâ tarafından yazılmıştır. Bu müelliflerden bazıları zamanlarının şartları gereği kitaplarını ya sultana ya da üst düzey bir yöneticiye atfen yazmıştır. Her şeye rağmen doğru bildiklerini yazmaktan çekinmemişlerdir. Siyâsetnâmeler ise daha çok devlette görevli bürokratlar tarafından kalem alınmıştır. Bu eserlerin bazı müellifleri devletin işleyişinde gördükleri aksaklıkları tespit edip çözüm önerilerini sıralarken son derece ihtiyatlı davranmışlardır. Özellikle sultanın hâkimiyetini zedeleyecek önerileri biraz da üstü kapalı söylemeye çalışmışlardır. Ama diğer bazıları da problemlerin tespit ve çözümünde düşündüklerini rahatça söylemişlerdir. Bunların büyük bir kısmı bu tavırlarının bedelini hayatlarıyla ödemiştir.

c) Siyâsetnâmeler genellikle devlette işlerin iyi gitmediği zamanlarda sultanın isteği üzerine yazılmıştır. Nasihatnâmeler sadece devlet yönetiminde değil, genelde toplumların hoşnutsuzluklarının zirve olduğu dönemlerde te'lif edilmişlerdir. Bu eserlerin yazılmasında yöneticilerden bir talebin gelmesine de gerek yoktur.

⁷⁰ Şevki Saka, "Âlimlerin Emirlere Nasihâtı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38/1-4 (1998), 249-268.

d) Siyâsetnâmeler konularını işlerlerken geçmiş milletlerin pratik uygulamalarından faydalanmışlardır. Dinî referansların mesnet gösterilmesi bazılarında hiç yok, kimisinde de sınırlıdır. Nasihatnâmelerde durum tam tersinedir. Konuların işleyişinde zaman zaman başka milletlerin uygulamalarına atıflar yapılmıştır. Ancak konunun işleyişinde âyet ve hadisler ana görevi görmektedir. Hatta bazı nasihatnâme kitabı ahlâk ve hadis kitabından farksızdır. Konuların seçiminde ve seçilen konuların alt başlıklarının oluşmasında dinî referansların etkisi son derece aşikârdır.

Nasihatnâme olarak tanımladığımız eserlerden birini müellifiyle beraber burada tanıtmak istiyoruz. Mâverdî'nin *Nasihâtü'l-Mülûk*'u yukarıda anlattığımız tanıma en uygun eser olduğunu düşünüyoruz.

Mâverdî Basra'da doğmuş, çocukluğu ve gençliği burada geçmiştir. Uzun süre farklı yerlerde kadılık yapmış ve diplomatik görevlerde bulunmuştur. Kendisi Şafî mezhebine mensup olmasına rağmen diğer mezheplerden de istifade etmiştir. Bazı farklı anlayışları olsa da hadis anlayışı açısından tam bir Şafî'dir. Bu açıdan eserlerinden hadislerden çok faydalanmıştır.⁷¹ Tefsir ahlâk ve usul alanlarında farklı eserler veren Mâverdî'nin asıl uzmanlık alanı fıkıhtır. Bunu kitaplarında açık bir şekilde görüyoruz. Şöhret bulmasına sebep olan kitabı *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli eseridir. Ancak bu kitabı başta olmak üzere eserlerinde yeni bir sistem önerisi getirmemektedir. Maslahatçı bir anlayışla olabilecek realiteye en uygun önerilerde bulunmuştur.

Siyâsetnâmeler yazıldıkları dönemde özellikle yönetimde baş gösteren sorunlara çözümler önermişlerdir. Bu öneriler bazen yöneticilerin isteği üzerine olabildiği gibi bazen de doğal haliyle olmuştur. Mâverdî *el-Ahkâmü's-sultâniyye* isimli eserinde özellikle ilk dört halife döneminin pratiklerine bakarak yönetici seçimi ve yönetim işlerinin işleyişi konusunda kalıcı çözümler getirmek istemişlerdir. Daha önceleri fıkıh konuları içerisinde dağınık olarak işlenen devlet başkanının seçimi ve sorumlulukları, devletin malî, idarî ve kazaî yapısı artık bu eserlerde ele alınmıştır. Bu eserlere bir nevi amme hukuku da denilebilir.⁷²

⁷¹ Ahmed Başaran Manav, "Mâverdî'nin Edebü'l-Kâdî Adlı Eseri Çerçevesinde Sünnet Anlayışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1, (2018), 87-121.

⁷² Hakkı Aydın, "İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniye İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2, (2001), 57-79; Hasan Göral, "Mâverdî'nin el-

Bu türden yazılan eserlerin sayısı çok değildir. En meşhur kitap Mâverdî 'ye aittir. Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) da aynı isimli bir kitabı bulunmaktadır. Çağdaş olan bu iki yazarın kitapları arasında çok benzerlik bulunmaktadır. Birinin diğerinden faydalanmış olabileceği tartışılmış, bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak benzerlikleri kadar farklılıkları da mevcuttur.⁷³ Kendisi kitabının te'lif gerekçesi olarak bu alanda dağınık olan konuların daha sistemli bir şekilde bir araya getirilmesi olarak açıklamaktadır. Bu eseri temel Siyâsetnâme eserlerinden farklıdır. Siyâsetnâmeler yazıldığı dönemde idarede baş gösteren problemler ve toplumsal sorunlara çözüm önerisi ortaya koymaktadırlar. Ama Mâverdî 'nin asıl hedefi kalıcı bir sistem önerisinde bulunmaktır. Bunu yaparken birinci basamak olarak Hz. Peygamber'den sonra seçilen ilk dört halifenin seçilme usullerini esas almaktadır. Elbette sadece teorik önerilerde bulunmamaktadır. Kendisi uzun süre idari görevlerde bulunmanın verdiği avantajla ayakları yere basan önerileri azımsanmayacak kadar çoktur. Örneğin imamın Allah'ın değil peygamberin halifesi olduğunu dile getirmiştir. Her ne kadar bu anlayışın Şia'ya karşı geliştirilmiş bir teori olduğu söylenmişse de dinî değerler açısından da tutarlıdır.

Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinde dile getirdiği siyâset nazariyesinin kendi çağının sosyo-politik anlayışıyla yakında ilişkilidir. O dönemde özellikle Fâtîmîler'le Abbâsîler arasında süregelen güç mücadelelerinin kitabında dile getirdiği anlayışlara son derece etki etmiştir. Örneğin hilâfetin Kureyş'in hakkı olduğunu savunması aslında Fâtîmîler'in kendileri için düşündükleri masum imam anlayışına karşı çıkmaktadır. Öte tarafta hilâfetin vacip olduğunu savunurken de Hâricîler'i Mu'tezile'yeleştirmektedir. Devlet kademelerinde yıllarca aldığı görevler sonucu olsa gerek, siyâset teorisinde süregelen yönetim anlayışını sarsacak siyâsî mekanizmalar önermez. Ehl-i sünnet tarafından kabul gören "Zalim sultana net başarı umudu yoksa karşı çıkılmaz" anlayışını benimsemektedir. Bu tecrübesinden faydalana Mâverdî, devlet yönetiminde günümüzde de geçerli olan, zabıta teşkilatı

Ahkâmü's-Sultaniyye adlı eserinde halk anlayışı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010); Ali Şafak, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/554-555.

⁷³ Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/556-557.

ve gümrük vergisi gibi bazı kurumları da kitabına almıştır. Abbasî halifesi tarafından hem Selçuklulara hem de Büveyhîlere elçi olarak gönderilmiştir. Bu görüşmelerde sultanlara doğru bildiğini söylemekten kaçınmamıştır. Bu tavrının sonucunda yöneticilerin takdirini kazanmış ve hediyelere mazhar olmuştur. Yıllarca aldığı resmi görevler ve mazhar olduğu hediyelerden dolayı rahat bir hayat yaşamıştır.⁷⁴

Din devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde de Mâverdî'nin önerileri tarihsel sürecin devamı olsa da zamanının sorunlarına çözüm öneren maslahatçı bir anlayıştır. Düşüncenin temeline din devlet bütünlüğünü koyan müellif, halifeliği bu bütünlük için ana bir gereklilik olarak görmektedir. Onun zamanında içerde Büveyhîler'in etkin olması, dışardan Selçuklular'ın güçlenmesi halifenin eski otoritesini sembolik duruma getirmiştir. Bütün çabası halifeyi koruyarak durumunun korunmasıdır. Bütün önerileri bu ana ilkeyi korumaktır. Bu konuda halifenin öneri ve desteklerinden faydalandığı söylenebilir.⁷⁵

Kendisi yıllarca kadılık yaptığı için olayları değerlendirirken âyet ve hadislerden çokça faydalanmıştır. Özellikle âyetlerin delil olarak kullanılmasında, okuduğumuz Siyâsetnâmeler arasında onun kadar başvuran olmamıştır. Âyet ve hadislerin değerlendirmesinde kendi anlayışı çerçevesinde özgürce yorumlar yapmıştır. Çünkü kendisi tabiri caizse emekliye ayrıldıktan sonra bu eserlerini kaleme almıştır. Özellikle nasihatnâmesinde dile getirdiği düşüncelerin delillendirilmesinde âyetlerle beraber çokça hadis de kullanmıştır. Bu bölümde *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserinin içeriğini kısaca tanıttıktan sonra bu eserde kullandığı hadisleri detaylandırmadan değerlendirmek istiyoruz. Çünkü bu eser bakabildiğimiz nasihatnâmelerin en belirgin örneklerinden biridir.

Mâverdî, *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserini on bölüme ayırarak yazmıştır. Eserin girişinde nasihâtın öneminden âyet ve hadislerle anlattıktan sonra, özellikle sultana yapılan nasihate ayrıca vurgu yapılmaktadır. Müellife göre sultanın iyiliği halkına yansdığı gibi, kötülüğü de yansır. Ayrıca kitabındaki bütün düşüncelerini öncelikle

⁷⁴ Hasan Göral, "Mâverdî'nin el-Ahkamü's-Sultaniyye adlı eserinde halk anlayışı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010); Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/180-186.

⁷⁵ Osman Zahid Çiftçi, "Mâverdî Düşüncesinde Din-Devlet İlişkisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2012), 81-99.

âyet, hadis, Hülefâ-i Râşidîn uygulamaları ve geçmiş meliklerin iyi örnekleriyle delillendirdiğini ifade etmektedir.⁷⁶ Birinci bölümde, sultanlara nasihatın neden gerekli olduğunu sıralamaktadır. Sultanın yakınında bulunanlar onun hoşlanmayacağı eleştiri anlamına gelebilecek şeyleri söylemezler. Üstelik sultanların zamanları çok yoğun olduğundan âlim ve zâhid kimselerin sohbetlerine ayıracak vakitleri olmayabiliyor. Bu görevi önceki dönemlerde filozoflar da yapmışlardır. Örneğin Aristo (m.ö. 384-322) İskender (m.ö. 323)'in mektupla sorduğu sorulara cevaplar vererek bu görevi yapmıştır. Bir mektubunda ona yok olandan yüz çevir devamlı olana sarıl demişti. Sultanlar yapılan bu nasihatleri dinleyip gereğini yaparlarsa kendi lehlerine olur. Hz. Ömer hatalarımızı bize ulaştırana Allah merhametiyle muamele etsin demiştir.⁷⁷ İkinci bölümde, sultanların kendilerini sürekli iyi hal üzere oldukları konusunda otokontrol etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Çünkü onlar dinî emirlerin uygulayıcıları ve koruyucularıdır. Kendisini değiştirmeyenin başkasını yönlendirme gayreti karşılık bulamaz. Allah'ın farzlarını uygulayıp koyduğu sınırları koruyan yöneticilere itaat etmek elzemdir,⁷⁸ demektir. Üçüncü bölümde, dinin mülkün esası olduğu, dine ve emirlerine sarıldıkça mülkün ömrü uzun olacağı vurgulanmaktadır. Din ve mülk ikiz kardeşlerdir. Mülkünü dinin hizmetine koyan yönetmeye daha layıktır. Aksini yapan afetini kendisi hazırlar. Dünyada mülk sayesinde elde edilen imkânlar sahibini daha çok Allah'a yaklaştırmalıdır. Müellif diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de düşüncelerine diğer milletlerden, geçmiş halife ve sultanların iyi uygulamalarından birçok örnek dile getirmektedir.⁷⁹ Dördüncü bölümde, dünyanın aldaticılığına ve sultanın yönetimde adaletine vurgu yapan öğütler yer almaktadır. Müellif burada kimsenin öğütten müstağni olamayacağını, üstelik bunun özellikle yöneticiler için bir fırsat olduğunu âyet ve hadislerle anlatarak öğütlerini şu şekilde sıralamaktadır: Özellikle geçmiş ümmetlerden ömürleri uzun olanların sırları araştırılarak dersler çıkartılmalıdır. Yönetici iki şekilde olur. Kimisi küfre çağıran öncülerdir. Bazısı da hayrın öncüleridir. Hangi grupta olduğunu sürekli muhasebe etmelisin. Sultanın öncelikle

⁷⁶ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 43-46.

⁷⁷ Mâverdî, *A.g.e.*, 49-60.

⁷⁸ Mâverdî, *A.g.e.*, 61-70.

⁷⁹ Mâverdî, *A.g.e.*, 85-109.

kendi nefisini terbiye etmekte, yönetimi altındaki herkesin haklarını korumaktan hesaba çekileceğini asla unutmaması gerekir. İnsan sultan olarak birçok güce sahip olsa da herhangi bir böceğin kendisine vereceği zararı engelleyemeyecek kadar acizdir. Bundan dolayı gururlanmamalıdır. Erdemli sultan yaptığı bütün iyiliklerde Allah'ın rızasıyla motive olmasını bilmelidir. İnsanların takdir ve övgüleri çoğu defa yanıltıcı olmaktadır.⁸⁰ Beşinci bölümde, nefis terbiyesiyle ilgili bilgiler içermektedir. Müellif burada giyim kuşamdaki israftan söz etmeyeceğini, bunların zaten bilinip yazıldığını ifade ettikten sonra takvaya vurgu yapmaktadır. Allah'ın hakkını korumak ve Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak hedef olmalıdır. İlim olmadan bunların hakkıyla yapılması da mümkün değildir. Bu ilimlerin en başında dini ilimler gelmektedir. Sultanlar için dini ilimler içinde fıkıh birinci sırayı almaktadır. Yazar bütün bu düşüncelerine en başta Kur'an ve hadis olmak üzere Fars, Hind ve farklı yöneticilerin sözlerinden çokça deliller getirmektedir.⁸¹ Altıncı bölümde, sultanın yakın çalışma arkadaşlarını doğru kişilerden seçmesi ve temel İslâmî ilkelerle eğitmesi gerektiğiyle ilgilidir. Şayet sultan ve beraberinde çalışan mesai arkadaşları doğru yol üzere olurlarsa toplumun ıslahı daha kolay olur. Hz. Peygamber de aldığı emirle ilk tebliği ailesine ve yakın akrabalarına yapmıştır. Sultan da en başta çocukları ve ailesini hak üzere yetiştirmelidir. Daha sonra en yakın çalışma arkadaşlarından başlayarak bu eğitimi tamamlamalıdır. Kendisinin onlardan beklentilerini de zaman zaman teftiş ederek işlerin gidişatından emin olunmalıdır.⁸² Yedinci bölümde, sultanın halkına adâletle muamele etmesi âyet, hadis ve başka milletlerin tarihlerinden örneklerle anlatılır. Adâletin sadece Müslümanlar için değil diğer din mensupları için de cari olması özellikle vurgulanmaktadır.⁸³ Sekizinci bölümde, kişinin dünya malı ile olan münasebete, cimriliğin sebep olduğu kötü sonuçlar ve cömertliğin teşvik edilmesi konuları âyet hadis ve hikâyelerle detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Ayrıca sultanın kamu malını ve zekât mallarını en iyi şekilde yönlendirilmesi için bilmesi gerekenler hem nassla hem de özellikle halifeler dönemi

⁸⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 111-141.

⁸¹ Mâverdî, *A.g.e.*, 142- 202.

⁸² Mâverdî, *A.g.e.*, 203-247.

⁸³ Mâverdî, *A.g.e.*, 249-292.

uygulamalarıyla anlatılmaktadır.⁸⁴ Dokuzuncu bölümde, savaflara hazırlık ve suçluların cezalarının ifa edilmesi konuları anlatılmaktadır. Meşru bir yönetime isyan edenlere en sert tedbirlerin alınması, toplumu güvensiz hale getiren eşkıyalara hak ettikleri cezaların verilmesi gerektiği bütün tafsilatıyla anlatılmaktadır. Burada şüphenin her zaman suçlu lehine olduğu ilkesinin altı çizilmektedir. Barış esastır. Bunun için her türlü araçtan faydalanılmalıdır. Söz güçten önce her şekilde denenmelidir. Ancak savaş hayatın kaçınılmazıdır. Bunun için de hazırlıklı olunmalıdır. Bunun için ordu her zaman denetlenmeli ve kullandıkları savaş aletleri zamanın şartlarına göre her zaman yenilenmelidir. Düşmanların durumunu takip için gerektiğinde farklı kişilerden destek alınarak gizlilik içinde yürütülmelidir.⁸⁵ Son bölümde, dünyada her şeyin bir hikmetle yaratıldığı, bunlar yaratılış amacına uygun kullanıldıklarında istenilen faydayı verebileceği ortaya konulmaktadır. Nimetler, helal haram ve şüpheli olanlar şeklindedir. Müslümanın haramdan kaçınmalıdır. Şüphelileri de yapmadığında daha üst bir mertebeye ulaşır. Akıllı sultan da bu yolu tercih etmelidir. Sultan zalim ise onunla çalışmak çoğu âlim tarafından helal görülmemiştir. Ancak bazıları çalışmadığında hayati tehlikesi olacaksa çalışabilir demişlerdir. Kimisi de yapılacak işe göre değerlendirme yapmıştır. Örneğin sultanla beraber çalışıldığında haksız yere kan dökülecekse o zaman böyle bir sultanla çalışmak haramdır. Sultan giyiminde ipek dışında her şey kullanabilir. Altın ve gümüş kaplar kullanması ise haramdır. Çoğu âlim farklı müzik aletlerinin sultan tarafından dinlenilmesini doğru bulmamıştır. Ancak daha az bir kesim dinlenen müziğin sözlerinde isyan anlamına gelecek sözler yoksa buna cevaz vermiştir. Bundan sonra müellif filozof, halifeler ve önceki sultanlardan özlü sözler naklederek kitabını tamamlamaktadır.⁸⁶Mâverdî'nin eserinde dile getirdiği hadisleri şöyle sıralayabiliriz:

1 - مَنْ كَانَ عِنْدَهُ عِلْمٌ فَكَتَمَهُ أَلْجَمَهُ اللَّهُ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

⁸⁴ Mâverdî, *A.g.e.*, 293-321.

⁸⁵ Mâverdî, *A.g.e.*, 323-371.

⁸⁶ Mâverdî, *A.g.e.*, 371-384.

“İlim sahibi olduğu halde ilmini saklayanın ağzına kıyamet gününde ateşten bir gem vurulur.”⁸⁷

Mâverdî tarafından kitabının yazılma gerekçesi olarak dile getirilen hadis merfû’ ve sahih kabul edilmiştir.⁸⁸

2 - أَخَوْفُ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي: الْهَوَى وَطُولُ الْأَمَلِ.

“Ümmetim hakkında en korktuğum şey kötü isteklerine uymaları ve ölümü unutturmasına uzun planlar yapmalarıdır.”⁸⁹

Hadis Merfû’ ancak zayıf kabul edilmiştir.⁹⁰

3 - الْمُؤْمِنُ مِرَاةٌ أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ.

“Mü’minmü’min kardeşinin aynasıdır.”⁹¹

Merfû’ olarak rivayet edilen hadis sıhhat açısından hasen olarak değerlendirilmiştir.⁹²

4 - أَطِيعُوا الْإِمَامَ وَلَوْ كَانَ عَبْدًا حَبِشِيًّا، مَا أَطَاعَ اللَّهُ فِيكُمْ.

“Allah’a itaat ettikleri sürece, Habeşli bir köle de olsa devlet başkanına itaat edin.”⁹³

Hadis aynı anlama vurgu yapan farklı bazı lafızlarla Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

⁸⁷ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, (Kuveyt: Mektebetü’l-Fellâh, 1973), 33; Ebû Dâvûd, “İlim”, 3658; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7571.

⁸⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, (Mektebetü’t-Terbiyeti’l-Arabiyye li Düveli’l-Halîc, 1987),214; İbn Hacer el- Askalânî, *el-Metâlibü’l-Âliye*, (Riyad: Dârü’l-Vatân, 1997), 3/313.

⁸⁹ Mâverdî, *A.g.e.*, 41; İbn Hacer el Askalânî, *Tağlîku’t-Ta’lîk*, (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1985), 5/160; Süyûtî, *el-Camiü’s- Sağîr*, 305; İbnü’l Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*, 1/257.

⁹⁰ İbn Hacer el Askalânî, *Tağlîku’t-Ta’lîk*, 5/160.

⁹¹ Mâverdî, *A.g.e.*,43; Ebu Dâvûd, “Edeb”, 4918; Buhârî, *el Edebü’l-Müfred*, (Dâru’s-Sadîk, 1994), 240; İbn Hacer el Askalânî, *Bulûğü’l-Meram*, (Dârü’l-Feyhâ, 1996), 451.

⁹² Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 240; İbn Hacer el Askalânî, *Bulûğü’l-Meram*, 451; Huriye Martı, “Mü’min Mü’minin Aynasıdır.” Rivayeti Üzerine Bir İnceleme, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 27 (2009), 26-63.

⁹³ Mâverdî, *A.g.e.*, 53; Buhârî, “el- Cema’a ve’l İmâme”,664; Müslim, “İmâre”, 36.

Bu hadiste söz konusu olanın halifelik dışındaki yöneticiliğin olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴

5 - حَفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ، وَالنَّارُ بِالشَّهَوَاتِ

“Cennetin etrafı kişiyi hataya düşüreceklerle; cehennem etrafı da günaha tahrik edilenlerle gizlenmiştir.”⁹⁵

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

6 - لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ حَدُّوْا الْفُدَّةَ بِالْفُدَّةِ، وَالنَّعْلَ بِالنَّعْلِ، حَتَّىٰ لَوْ كَانَ فِيهِمْ مَنْ دَخَلَ جُحْرَ ضَبٍِّ لَدَخَلْتُمُوهُ.

“Sizden öncekilere elbette uyacaksınız. Adım adım karış karış onları takip edeceksiniz. Hatta onlardan biri keler deliğine girse siz de gireceksiniz.”⁹⁶

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

7 - قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَامِلٍ قَدْ رَجَعَ عَنْ وَلَايَتِهِ بِشَيْءٍ طَفِيفٍ، فَقَالَ: "هَذَا أَهْدِي إِلَيَّ!"، مَا بَالُ أَحَدِكُمْ إِذَا وَلَّيْنَاهُ أَمْرًا مِنْ أُمُورِ الْمُسْلِمِينَ أَنْ يَقُولَ: "هَذَا لَكُمْ وَهَذَا أَهْدِي إِلَيَّ!"، أَلَا جَلَسَ فِي حُفْشِ أُمَّهِ فَتَظَرَ: هَلْ يُهْدَى إِلَيْهِ!؟

“Peygamberimiz (s.a.) zekât toplama görevinden dönen ve basit bir eşyayı göstererek; bu bana hediyedir. Diyen görevliye şöyle buyurdu:

“Size ne oluyor? Müslümanların işlerinde görevlendirdiğimde: “Bu sizin, bu da bana verilen hediyedir. Demektesiniz. Eğer annenizin evinde oturup bekleseydiniz, bu hediye size verilir miydi?”⁹⁷

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

⁹⁴ Ali Hatalmış, “Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik”, (Yayınlanmamış doktora tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 68.

⁹⁵ Mâverdî, A.g.e., 56; Buhârî, “Rikâk”, 28; Müslim, “Cennet”, 2822; Tirmizî, “Cennet”, 2559; Nesâî, “Eymân”, 3.

⁹⁶ Mâverdî, A.g.e.,67; Buhârî, “İtisâm”, 2889; Müslim, “İlim”, 2669; Tirmizî, “Fiten”, 18; İbn Mâce, “Fiten”, 3994.

⁹⁷ Mâverdî, A.g.e., 7; Müslîm, “İmâre”, 29; Buhârî, “Hibe”, 2457, “Ahkâm”, 6753; Ebû Dâvûd, “İmâre”, 11.

8 - رَجِمَ اللَّهُ مَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ وَإِنْ كَانَ مُحِقًّا.

“*Haklı olsa bile tartışmayı terk edene Allah merhamet buyursun*”⁹⁸

Hadis Merfû‘ rivayet edilmişse de zayıf kabul edilmiştir.⁹⁹

9 - لَا تَكُونُوا إِمْعَةً، تَقُولُونَ: إِنَّ أَحْسَنَ النَّاسِ أَحْسَنًا، وَإِنْ أَسَاءُوا أَسَاءْنَا، وَلَكِنْ وَطِنُوا أَنْفُسَكُمْ: إِنَّ أَحْسَنُوا أَنْ تُحْسِنُوا، وَإِنْ أَسَاءُوا فَلَا تَفْعَلُوا.

“*Körü körüne insanlar iyilik yaparlarsa biz de yaparız, kötülük yaparlarsa biz de kötülük yaparız demeyin. Aksine İyiliğe iyilik kötülüğe karşı zulmetmemeye kendinizi eğitin.*”¹⁰⁰

TirmizîHasen Garip olarak rivayet etmiştir. Anacak genelde Mevkuf ve zayıf olduğu dile getirilmiştir.¹⁰¹

10- مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ مِنَ الزَّرْعِ تُقِيمُهَا الرِّيَّاحُ، تَصْرَعُهَا مَرَّةً وَتَعْدِلُهَا أُخْرَى، وَمَثَلُ الْكَافِرِ مَثَلُ الْأُرْزَةِ الْمُجْدَبَةِ عَلَى أَصْلِهَا لَا يُقْلَعُ شَيْءٌ حَتَّى يَكُونَ انْجِعَافُهَا مَرَّةً وَاحِدَةً.

“*Mü’min taze ekin gibidir. Rüzgâr onu eğip bükerek ama kökünden koparamaz. Kâfir de çam ağacı gibidir. Rüzgâr vurdukça yıkılmaz gibi durur. Ama bir devrildi mi bir daha doğrulmaz.*”¹⁰²

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

11 - إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُ الدُّنْيَا كَرَائِبِ سَارٍ يَوْمَ صَائِفٍ، فَاسْتَظَلَّ تَحْتَ شَجَرَةٍ سَاعَةً، ثُمَّ سَارَ وَتَرَكَهَا.

“*Benimle dünyanın durumu, yaz gününde bineğiyle ağacın altında bir saat bekleyip sonra yoluna devam eden gibidir.*”¹⁰³

⁹⁸ Mâverdî, A.g.e.,75; Tirmizî, “Birr”, 58; Ebû Dâvud, “Edeb”, 8; Nesâî, “Edeb”, 6.

⁹⁹ Zehebî, *el-Mühezzeb*, (Dârü’l-Vatan, 2001), 8/4270; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, (Dârü’s-Sem‘i, 2000), 2/169; Elbânî, *Silsiletü’l-Ehadisi’s-Sâhîha*, 1555.

¹⁰⁰ Mâverdî, A.g.e.,78; Tirmizî, “Birr”, 2008.

¹⁰¹ Tirmizî, *Sünen*, 2007; Elbânî, *Da’ifu, Süneni’t-Tirmizî*, (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1991), 2007.

¹⁰² Mâverdî, A.g.e.,92 ; Buhârî, “Tevhit”, 7028; Müslîm, “Münafikîn”, 61; Tirmizî, “Edeb”, 79.

İbn Hacer el- Askalânî senesinde bir raviyi eleştirmiştir.¹⁰⁴ Anacak hadisi merfû‘ ve sahih kabul edenler de olmuştur.¹⁰⁵

12- مَا الدُّنْيَا فِي الآخِرَةِ إِلَّا كَرَجُلٍ أَدْخَلَ أَصْبُعَهُ فِي الْبَحْرِ، فَلْيَنْظُرْ بِمَاذَا تَرَجُّعُ إِلَيْهِ.

“Dünya ahirete göre parmağını denize batıran gibidir. Parmağın kendisine ne getireceğine bir baksın”¹⁰⁶

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

13- قَالَ اللهُ: "أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا حَظَرَ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ".

“Yüce Allah: Salih kullarım için, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve insanın hayal edemeyeceği nimetler hazırladım.”¹⁰⁷Buyurdu.

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

14- حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا.

“Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin”¹⁰⁸

Bu rivayet Hz. Ömer’in sözü olarak nakledilmektedir. İbn Kesir munkatı’ olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁹ Zehebî ise Mevzû’ olduğunu söylemektedir.¹¹⁰

15- الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ بِمَا يُرْضِي اللهُ.

¹⁰³ Mâverdî, A.g.e.,101; Tirmizî, “Zühd”, 2377; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2744.

¹⁰⁴ İbn Hacer el- Askalânî, *Fethü’l- Bârî*, (Mektebetü’s-Selefiyye, 1987), 11/236.

¹⁰⁵ İbn Hibbân, *Sahîh-i İbn Hibbân*, 6352; Hâkîm en- Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, (Beyrut: Darü’l- Ma‘rife, 2006), 5/440.

¹⁰⁶ Mâverdî, A.g.e.,102; Tirmizî, “Zühd”, 2323; Müslim, “Cennet”, 55.

¹⁰⁷ Mâverdî, A.g.e.,110; Buhârî, “Tefsir”,4501; Müslîm, “İmân”, 312.

¹⁰⁸ Mâverdî, A.g.e.,110; Tirmizî, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 2459; İbn Mâce, “Zühd”, 31; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Zühd”, 23178.

¹⁰⁹ İbn Kesir, *Müsnedü’l-Faruk*, thk. Abdü’l-Mu‘tî Kalî‘cî, (Mısır: Dârü’l-Vefa, 1990), 2/618.

¹¹⁰ Zehebî, *Erbeine’l-Vedaniye’l-Mevdua*, thk. Hasan b. Abdül Hamid el Halebî, (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1986), 22.

“Akıllı kişi nefisini hesaba çeken ve Allah’ın razı olduğu işleri yapandır.”¹¹¹

Bu rivayette zayıf kabul edilmiştir. ¹¹²

16- مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً كَانَ لَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

“Kim güzel bir çığır açarsa aldığı karşılıkla beraber kıyamete kadar bu güzel davranışın yapılmasından da o kişiye karşılığı verilir.”¹¹³

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

17- يَسِيرُ الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنْ كَثِيرِ الْعِبَادَةِ.

“Az ilim çok ibadetten hayırlıdır.”¹¹⁴

Bu rivayet Kütüb-i Tis’a’da yer almamaktadır. Diğer kitaplarda yer almakla beraber zayıf kabul edilmiştir. ¹¹⁵

18- إِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًا بِمَا يَطْلُبُ.

“Melekler ilim öğrencilerinden hoşnut olarak kanatlarını onların üzerine gererler.”¹¹⁶

Hadis merfû’ ve sahih kabul edilmiştir. ¹¹⁷

19- النَّاسُ رَجُلَانِ: عَالِمٌ وَمُتَعَلِّمٌ وَمَا سِوَى ذَلِكَ هَمَجٌّ لَا خَيْرَ فِيهِ.

¹¹¹ Mâverdî, A.g.e., 110; Tirmizî, “Sıfatü’l- kıyâme”, 2459; İbn Mâce, “Zühd”, 4260; Süyûtî, *el-Câmi’s-Sağîr*, 6450.

¹¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/212; İbnü’l-Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*, 4/1928; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü’l-Müsned*, 17123.

¹¹³ Mâverdî, A.g.e., 118; Müslîm, “Zekât”, 69; Nesâî, “Sünnet”, 206.

¹¹⁴ Mâverdî, A.g.e., 120; Heysemî, *Mecme’u’z-Zevâid*, 1/125.

¹¹⁵ Heysemî, *Mecme’u’z-Zevâid*, 1/125; İbnü’l Kayyim, *Miftahu Dâri’s-Sa’âde*, (Darü ibn Âffân, 1996), 1/386.

¹¹⁶ Mâverdî, A.g.e., 120; Tirmizî, “İlim”, 2682; Ebû Dâvûd, “İlim”, 2341.

¹¹⁷ Şuayb el-Arnaût, *el- İhsan fî Takrîb-i Sahîh-i İbn Hibbân*, 1100; Elbânî, *Sahihu Cami’s-Sağîr*, 1956; Ma’bel b. Hâdî el- Vâdî’î, *es-Sahîhü’l-Müsned Mimma Leyse fî’s-Sahihayn*, 504.

“İnsanlar iki kısımdır: Öğrenen ve öğreten. Bunun dışındakiler kendilerinde bir hayır olmayan ahmaklardır.”¹¹⁸

Bu rivayet mevkuf ve zayıf kabul edilmiştir.¹¹⁹

20- مَا عُبِدَ اللَّهُ بِمِثْلِ الْفِئَةِ فِي الدِّينِ.

“Dinde ince düşünceli olmaktan daha faziletli bir şeyle Allah’a ibadet edilemez.”¹²⁰

Münkati‘ bir rivayet olarak zayıf kabul edilmiştir.¹²¹

21 - الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ.

“Kişi sevdiğiyle beraberdir.”¹²²

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

22 - وَإِنَّ الصِّدْقَ يَهْدِي إِلَى الْبِرِّ، وَإِنَّ الْبِرَّ يَهْدِي إِلَى الْجَنَّةِ، وَإِنَّ الْكُذْبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ، وَإِنَّ الْفُجُورَ يَهْدِي إِلَى النَّارِ.

“Muhakkak doğruluk iyiliğe, iyili de cennete götürür. Aksine yalan günaha, günah da cehenneme götürür.”¹²³

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

23- لَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ.

“Sözünde durmayanın dini yoktur.”¹²⁴

Hadis merfû‘ ve sahih kabul edilmiştir.¹²⁵

¹¹⁸ Mâverdî, A.g.e.,120; Dârimî, *Mukaddime*, 26.

¹¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/551.

¹²⁰ Mâverdî, A.g.e.,120; Ma’amer b. Râşid, el-Câmi‘, 20479; Süyûtî, *el-Câmi’s-Sağîr*, 2/146.

¹²¹ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/188; Irâkî, *Tahrîcü'l-ihya*, 2/192; Heysemî, *Mecme’u’z-Zevâid*, 1/126; Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, 395.

¹²² Mâverdî, A.g.e.,130; Mâverdî, *Teshîlü’n-Nazar*,274; Buhârî, “Edep”, 5818; Tirmizî, “Zühd”, 2385; Müslim, “Birr”,165.

¹²³ Mâverdî, A.g.e.,141; Buhârî, “Edep”, 5743; Müslim, “Birr”, 103.

¹²⁴ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 142; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13199.

24- الْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَالْعِظْمَةُ إِزَارِي فَمَنْ نَارَ عَنِي وَاجِدًا مِنْهُمَا قَذَفْتُهُ فِي النَّارِ.

“Yüce Allah büyüklük ve azamet benim elbisemdir. Bunlar konusunda kim benimle tartışırsa ona gazaplarımın.”¹²⁶

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

25- مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ.

“Kim Allah için alçak gönüllü olursa Allah onu yüceltir.”¹²⁷

Hadis zayıf kabul edilmiştir.¹²⁸

26- لَا أَحَدٌ أَصْبَرَ عَلَى الْأَذَى مِنَ اللَّهِ.

“Gelen eziyetlere Allahtan daha çok sabredecek kişi yoktur.”¹²⁹

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

27 - لِي وَزِيرَانِ فِي السَّمَاءِ، وَوَزِيرَانِ فِي الْأَرْضِ.

“Benim gökte ve yerde ikişer tane vezirim vardır.”¹³⁰

Tirmizî hadisi hasengarib olarak değerlendirmiştir.¹³¹ Fakat bazı muhaddislerce zayıf kabul edilmiştir.¹³²

¹²⁵ İbn Hacer el Askalânî, *Hidâyetü'r-Rüvât ila Ehâdîsi'l-Mesâbîh ve'l-Mişkât*, (Dârü'l-İbnü Kayyim, 2001), 1/73; Elbânî, *Sahîhü'l-Câmi'*, 7179; Zehebî, *el-Mühezzeb*, 7/3815; Şuayb el-Arnaût, *el-İhsan fî Takrîb-i Sahîh-i İbn Hibbân*, 194; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 9/343.

¹²⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 145; Müslim, “Birr”, 136; Ebû Davûd, “Libas”, 4090; ibn Mâce, “Zühd”, 4174; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7794.

¹²⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 145; El-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 8/48.

¹²⁸ İbn Hacer el- Askalânî, *el İsâbe fî Temyîz's-Sahâbe*, (Beirut: Dârü't-Türasi'l-Arabiyye, 1910), 1/84; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 8/85.

¹²⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 147; Buhârî, “Tevhid”, 2943; Müslim, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 49.

¹³⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 150; Tirmizî, “Menâkıb”, 3680.

¹³¹ Tirmizî, *Sünen*, Beşşâr Avvad Ma'rûf, (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 6/56.

28 - قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ حِينَ بَلَغَهُ أَنَّهُ يَصُومُ النَّهَارَ وَيُفُؤِمُ اللَّيْلَ: "إِنَّكَ إِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ هَجَمْتَ عَيْنَكَ، وَنَهَكْتَ نَفْسَكَ، وَلَكِنْ قُمْ وَنَمْ، وَصُمْ وَأَفْطِرْ".

“Abdullah b. Amr b. Âs’ın gece ibadet ettiği, gündüz de oruç tuttuğu haberi ulaşınca Hz. Peygamber ona şöyle dedi: “Böyle yaparsan gözlerini çökertmiş, bedenini zayıflatmış olursun. Bazen uyu bazen ibadet yap; birkaç gün oruç tut, birkaç gün iftar yap.”¹³³

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

29 - لَا صَغِيرَةَ مَعَ الْإِصْرَارِ، وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ الْإِسْتِعْفَارِ.

“Israrcı olduğunda küçük günah yoktur. Tövbe ederim diye de büyük günah işlenmez.”¹³⁴

Hadis zayıf kabul edilmiştir.¹³⁵

30 - لَا تَجْتَمِعُ أُمَّتِي عَلَى ضَلَالَةٍ.

“Ümmetim dalâlet üzerine ittifak etmez.”¹³⁶

Hadis zayıf kabul edilmiştir.¹³⁷

31 - أَقْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ.

“Benden sonra Ebu Bekir ve Ömer’e uyunuz.”¹³⁸

¹³² Elbânî, *Da’îfu Süneni’t Tirmizî*, (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1991), 3680; İbnü’l-Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*,4/2124;İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/532.

¹³³ Mâverdî, *A.g.e.*, 151; Buhârî, “Edeb”, 5783; Müslim, “Siyam”,188.

¹³⁴ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*,153; *Teshîlü’n-Nazar*, 52; İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü’l-Firdevs*, 2968; Süyûtî, *el-Câmi’s-Sağîr*,7951.

¹³⁵ Zehebî, *Mîzânü’l-İ’tidâl*,4/537; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/490; Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdis’d-Daîfe*, 4810.

¹³⁶ Mâverdî, *A.g.e.*, 157; Tirmizî, “Fiten”, 2167; İbn Mâce, “Fiten”, 4350.

¹³⁷ Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslîm*, (Dârü İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, 1972), 13/67; Buhârî, *el-Îlelü’l-Kebîr*, (Âlemü’l-Kutüb, 1989), 324; Zehebî, *Mîzânü’l-İ’tidâl*, 1/295; İbnü’l-Mülakkın, *et-Tavdîh*,3/350.

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ¹³⁹

32- أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِمْ أَفْتَدَيْتُمْ اهْتَدَيْتُمْ.

“Ashabım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine yarsanız doğru yolu bulursunuz.”¹⁴⁰

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ¹⁴¹

33 - لَا تَرْفَعِ عَصَاكَ عَنْ أَهْلِكَ.

“Ehlinden sopayı kaldırma.”¹⁴²

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ¹⁴³

34 - عَلِّمُوا أَوْلَادَكُمْ الصَّلَاةَ إِذَا بَلَغُوا سَبْعًا، وَاضْرِبُوهُمْ عَلَيْهَا إِذَا بَلَغُوا عَشْرًا.

“Çocuklarınıza yedi yaşında namazı öğretin. On yaşında namazı kılmazlarsa sertçe uyarın.”¹⁴⁴

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ¹⁴⁵

35- تُنَكِّحُ الْمَرْأَةَ لِأَرْبَعٍ: لِمَالِهَا، وَلِحَسْبِهَا، وَلِجَمَالِهَا، وَلِدِينِهَا، فَاطْفُرْ بِدَاتِ الدِّينِ، تَرَبَّتْ يَدَاكَ.

“Kadın dört şeyden dolayı nikâhlanır: Malı için, nesebi için, güzelliği için ve dindarlığı için. Nasihat almak istiyorsan dindar olanı seç.”¹⁴⁶

¹³⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 157; Tirmizî, “Menâkıb”, 3662; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23245.

¹³⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 1/142; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 9/298; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/21; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 1/436.

¹⁴⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 157; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/147.

¹⁴¹ İbn Hacer el Askalânî, *et-Telhîs*, (Mektebetü Mustafa el-Bâz, 1996), 4/1567; Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 1/82; Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Dâ'îfa*, 58.

¹⁴² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 162; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsed*, 1869; Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 2/155.

¹⁴³ Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 1/110; Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Dâ'îfa*, 5991.

¹⁴⁴ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 162; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6689; Ebû Dâvûd, “Salât”, 495; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannefi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, (Beyrut, 1989), I/ 381-382.

¹⁴⁵ Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 1/299; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/355; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 291; Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 3/514.

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

36 - إِيَّاكُمْ وَحَضْرَاءَ الدِّمَنِ قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا حَضْرَاءُ الدِّمَنِ؟ قَالَ: الْمَرْأَةُ الْحَسَنَاءُ فِي مَنْبِتِ السُّوءِ.

“Çöplükte yetişen gülden sakınınız. Denildi ki çöplükte yetişen gül nedir ya Resülûllah? Kötü yerde yetişen güzel kadındır. Dedi.”¹⁴⁷

Hadis zayıf kabul edilmiştir.¹⁴⁸

37 - أَحَبُّ الْأَسْمَاءِ عِنْدَ اللَّهِ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ.

“Allah katında en sevimli isimler Abdullah ve Abdürrahman’dır.”¹⁴⁹

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

38- لَا تُرْضِعْ لَكُمْ الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ اللَّبْنَ يُفْسِدُ النَّسَبَ.

“Ahmak kadınlar sizi emzirmesin. Çünkü süt nesebi bozar.”¹⁵⁰

Hadis Mürsel ve zayıf kabul edilmiştir.¹⁵¹

39- إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةٌ.

“Bazı şiirlerde hikmetler vardır.”¹⁵²

Hadis Buhârî’de yer almaktadır.

40- مَنْ رَوَى عَنِّي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا بُعِثَ فِقِيهَا عَلَامًا.

“Kim benden kırk hadis rivayet ederse fakîh ve âlîm olarak hasrolunur.”¹⁵³

¹⁴⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 165; Buhârî, “Nikâh”, 4802; Müslim, “Redâ”, 53.

¹⁴⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 165; el- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/320

¹⁴⁸ Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, 164; Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's- Dâ'ifa*, 14.

¹⁴⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 166; Müslîm, “Âdâb”, 2.

¹⁵⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 168; Ebû Dâvûd, *el-Merâsil*, 207 ; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 4/265.

¹⁵¹ Ebû Dâvûd, *el-Merâsil*, (Dâru's-Sem'î, 2001), 293; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Dâru'l-Ma'rîfe, 1993), 3/180; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 4/265; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 5/2612.

¹⁵² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 170; Buhârî, “Edeb”, 5793; Ebu Davud, “Edeb”, 5010; Tirmizî, “Edeb” 2844; İbn Mâce, “Edeb” 3756.

Bu rivayet merfû‘ ve zayıf kabul edilmişlerdir.¹⁵⁴

41 - صَلَّةُ الرَّجْمِ زِيَادَةٌ فِي الْعُمْرِ.

“Akraba ziyareti ömrü uzatır.”¹⁵⁵

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

42 - بَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَلَوْ بِالسَّلَامِ.

“Bir selamla olsa bile akrabalıklarınızı devam ettiriniz.”¹⁵⁶

Hadis mürsel ve hasen olarak rivayet edilmiştir.¹⁵⁷

43- صَلَّةُ الرَّجْمِ وَبِرُّ الْوَالِدَيْنِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ تُعَمِّرُ الدِّيَارَ وَتُكَثِّرُ الْأَمْوَالَ وَتُزِيدُ فِي الْأَجَالِ وَإِنْ كَانَ الْقَوْمُ فُجَّارًا.

“Akraba ziyareti anne babaya iyilik ve güzel ahlak, sakinleri günahkâr olsa bile, memleketleri mamur eder, malı çoğaltır ve ömrü uzatır.”¹⁵⁸

Hadis merfû‘ ve hasen olarak rivayet edilmiştir.¹⁵⁹

44 - مَا مِنْ قَوْمٍ يُعْمَلُ فِيهِمْ بِالْمَعَاصِي وَقَدَرُوا أَنْ يُعْزِرُوا فَلَمْ يُعْزِرُوا إِلَّا عَمَّهُمُ اللَّهُ بِعَذَابٍ.

“Hiçbir kavim yoktur ki içlerinde günah işlendiğinde, bu durumu değiştirecek güçleri olduğu halde bunu yapmazlarsa Allah azabı hepsine yaygınlaştırır.”¹⁶⁰

¹⁵³ Mâverdî, A.g.e., 170; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/144; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 4/2247.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/144; İbn Hacer el Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/401; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/337.

¹⁵⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 174; Buhârî, “Edeb”, 5638; Müslîm “Birr” 16; Tirmizî, “Birr”, 1979.

¹⁵⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 174; Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 653; Beyhâkî, *Şu'abü'l-İmân*, 7973; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 8/155.

¹⁵⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, (Dârü'l-Fikir, 1973), 4/324; İbn Hacer el- Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, 3/109.

¹⁵⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 174; İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs*, 3028; Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 11/44.

¹⁵⁹ Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 4984.

Hadis merfû‘ vehasen olarak kabul edilmiştir.¹⁶¹

45- لَتَأْمُرَنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ أَوْ لَيَسْلُطَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ ثُمَّ يَدْعُو خِيَارَكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ.

“Ya iyiliği emreder, kötülükten sakındırırınız ya da Allah kötülerinizi size musallat eder de iyileriniz dua etseler de duaları karşılık bulmaz.”¹⁶²

Tirmizî hadisi hasen olarak değerlendirmiştir.¹⁶³ Ancak mevkûf ve zayıf kabul eden âlimler de olmuştur.¹⁶⁴

46- أَنَا أَوْلَىٰ بِكُلِّ مُؤْمِنٍ مِنْ نَفْسِهِ، مَنْ تَرَكَ مَالًا فَلِأَهْلِهِ وَمَنْ تَرَكَ دِينًا وَضِيَاعًا فَعَلَيَّ وَإِلَيَّ.

“Ben her mü‘mine kendi nefsinden daha yakınum. Kim miras olarak mal bırakırsa o ailesinindir. Kimde borç ve yetim bırakırsa; onun borcu bana ait, yetimin velisi de benim”¹⁶⁵

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

47- الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ لَا يَحْدُلُهُ وَلَا يَظْلِمُهُ.

“Mü‘min mü‘minin kardeşidir. Onu mahcup etmez ve ona zulmetmez.”¹⁶⁶

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

¹⁶⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 184; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19253 İbn Mâce, “Fiten”, 4009; Ebû Dâvûd, “Melahim”, 4338.

¹⁶¹ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sâhîha*, 3353; İbn Hacer el Askalânî, *Hidâyetü'r-Rivât ila Ehâdîsi'l-Mesâbih ve'l-Miškât*, 4/485; İbn Hibbân, *Sahih-i İbn Hibbân*, 300.

¹⁶² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 184; Tirmizî, “Fiten”, 2169; Ahmed b. Hanbel, 23312.

¹⁶³ Tirmizî, Sünen, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 4/468.

¹⁶⁴ Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 2/269; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsed*, (Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1995), 2/99; Irâkî, *el-Müğnî an Hamli'l-Esfar fi Tahrici'l ma fi'l-İhyaî mine'l-Ahbâr*, 2/379; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/251.

¹⁶⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 185; Buhârî, “Feraiz”, 2269; Müslim, “Cuma”, 43; Ebû Dâvûd, “Buyû”, 3343.

¹⁶⁶ Mâverdî, *A.g.e.*, 195; Buhârî, “İkrah”, 6551; Müslim, “Birr”, 32; Tirmizî, “Birr”, 32; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4793; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/68.

48 - أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَإِذَا قَالُواهَا عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّهَا وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ.

“La ilahe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu yaparlarsa hak ettikleri hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak hesapları Allah’adır.”¹⁶⁷

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

49-المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضًا.

“Mü’minler bir binanın tuğlaları gibi birbirlerine destek olurlar”¹⁶⁸

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

50-إِنَّ لِقُرَيْشٍ عَلَيْكُمْ حَقًّا مَا إِنْ اسْتَرْحَمُوا رَحَمُوا، وَإِنْ حَكَمُوا عَدَلُوا، وَإِنْ عَاهَدُوا وَقُوا، فَمَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ لَا يُقْبَلُ مِنْهُ عَدْلٌ وَلَا صَرْفٌ.

“Size karşı merhamet adil ve vefalı oldukları sürece; Kureyş’in sizin üzerinizde hakkı vardır. Kim böyle hareket etmezse Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Ondan hiçbir şey kabul olunmasın.”¹⁶⁹

Hadis merfû‘ ve sahih kabul edilmiştir.¹⁷⁰

51 - مَا أزدَادَ أَحَدٌ عِلْمًا فَازْدَادَ عَلَى الدُّنْيَا حِرْصًا إِلَّا أزدَادَ مِنَ اللَّهِ بُعْدًا وَأزدَادَ اللَّهُ لَهُ بُعْضًا.

“Kişinin ilmi artıkça dünya hırsı da artarsa; aynı şekilde Allah’a uzaklığı ve Allah’ın ona kızgınlığı da artar.”¹⁷¹

Hadis zayıf kabul edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁷ Mâverdî, A.g.e, 195; Buhârî, “Cihad”, 2786; Müslim, “İman”, 32; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 95; İbn Mâce, “Fiten”, 3927; Tirmizî, “İmân”, 2607.

¹⁶⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 195; Buhârî, “Edeb”, 5680; Müslim, “Birr”, 65; Tirmizî, “Birr”, 1928; Nesâî, “Zekât”, 2560.

¹⁶⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 197; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12307; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 7/192.

¹⁷⁰ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sâhîha*, 6/856; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 12900.

¹⁷¹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 203; İbn Ebü'd Dünya, *ez-Zühed*, (Şam, Darü ibn Kesir, 1999), 169; Süyûtî, *el-Câmi's-Sagîr*, 11/162; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/181.

52-إِذَا أَتَاكُمْ كَرِيمٌ قَوْمٍ فَأَكْرَمُوهُ.

“Bir kavmin cömerdi size geldiğinde ona ikramda bulununuz.”¹⁷³

Hadis mürsel ve zayıf kabul edilmiştir.¹⁷⁴

53-مَنْ غَصَبَ شَيْئًا مِنْ أَرْضٍ طَوَّقَهُ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ.

“Kim kendisine ait olmayan bir karış yeri gasp etse, kıyamette yedi kat yer boynuna geçirilir.”¹⁷⁵

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

54 - وَقَدْ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَدْ تَقَاضَاهُ يَهُودِيٌّ فَأَسَاءَ النَّقَاضِي وَأَغْلَظَ فِي الْقَوْلِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: دَعُوهُ "إِنَّ لِصَاحِبِ الْحَقِّ يَدًا وَلِسَانًا."

“Bir defasında Yahudi’nin biri Hz. Peygambere bir dava getirmişti. Verilen kararı beğenmeyince kabalaştı. Bunun üzerin Hz. Peygamber şöyle dedi: “Onu bırakınız zira hak sahibinin söz söyleme hakkı vardır.”¹⁷⁶

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

55-نِصْفُ الْعَقْلِ بَعْدَ الْإِيمَانِ مُدَارَاةُ النَّاسِ.

“İmandan sonra aklın yarısı insanları idare etmektedir.”¹⁷⁷

Hadis mürsel ve zayıf kabul edilmiştir.¹⁷⁸

¹⁷² Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/304; Irâkî, *el-Müğnî an Hamli'l-Esfar fî Tahrîci'l ma Fi'l-İhyâi mine'l-Ahbâr*;1/86;Ukaylî, *ed-Du'aa'fâü'l-Kebîr*, (Beyrut: *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye* 1984), 2/343; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/427.

¹⁷³ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 207; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 25585; Ebu Dâvûd, *el-Merâsil*, 511; İbn Mâce, “Edeb”, 3712.

¹⁷⁴ İbn Hacer el- Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe*, (Beyrut: *Dârü İhyâi't-Türasi'l-Arâbî*, 1910), 1/232; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 1/264; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidal*, 2/158.

¹⁷⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk* 209; Buhârî, “Mezâlim”, 3026, Müslim, “Musakât”, 138.

¹⁷⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 209; Buhârî, “Hibe”, 2467; Müslim, “Musakât”, 120; Tirmizî, “Büyü”,1317.

¹⁷⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 229; Heysemî, *Mecme'u'z- Zevâid*, 8/17.

56- مَنْ لَمْ يُبَالِ مِنْ حَيْثُ كَسَبَ الْمَالَ لَمْ يُبَالِ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ أَدْخَلَهُ النَّارَ

“Kim malı nasıl kazandığına dikkat etmezse, Allah da onu cehenneme atınca aldırılmaz.”¹⁷⁹

Hadis maktû‘ ve zayıf kabul edilmiştir. ¹⁸⁰

57 - لَنْ تَبْرَحَ قَدَمًا عَبْدٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتَّى يُسْأَلَ عَنْ أَرْبَعٍ: شَبَابِهِ فِيْمَ أَبْلَاهُ وَ عُمُرِهِ فِيْمَ أَفْنَاهُ وَ مَالِهِ مِنْ أَيْنَ كَسَبَهُ وَ فِيْمَ أَنْفَقَهُ وَ عَنْ عِلْمِهِ فِيْمَ عَمِلَ بِهِ.

“Kişiu dört şeyden hesap vermeden ayaklarını kımlıdatamaz: Gençliğini nerede heba ettiğinden, ömrünü nerde geçirdiğinden, malın nasıl kazanıp nerde harcadığından ve ilmiyle nasıl amel ettiğinden.”¹⁸¹

Hadisi Tirmizî hasen sahih olarak değerlendirmiştir. ¹⁸²

58- إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوْ امْرَأَةٍ يَتَرَوَّجُهَا فَهَجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ.

“Ameller niyete göredir. Herkese niyetinin karşılığı vardır. Kim hicreti Allah’a ve Rasûlüne ise hicreti Allah’a ve Rasûlunedir. Kimin de hicreti dünyalık elde etmeye veya evleneceği kadına ise onun da hicreti bunlaradır.”¹⁸³

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

59- لَا تَكُونُ الصَّنِيعَةَ صَنِيعَةً إِلَّا عِنْدَ ذِي حَسَبٍ أَوْ دِينٍ.

“İyilik ancak şerefli ve dindar kimseler nezdinde iyilik olur.”¹⁸⁴

¹⁷⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 10/545; İbn Cevzî, *İlelü'l-Mütenâhiye*, 2/730; Zehebî, *Telhîsü'l-İleli'l-Mütenâhiye*, 257.

¹⁷⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 224; Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, (Mektebetü İbn Teymiyye, 1968), 6/313.

¹⁸⁰ Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, 6/313.

¹⁸¹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 229; Tirmizî, “Kıyame”, 2417.

¹⁸² Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Ma'rûf, 4/217.

¹⁸³ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 238; Buhârî, “İmân”, 6311; Müslim, “İmâre”, 155.

¹⁸⁴ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 240; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/35; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-Kebir*, 3/159.

Hadis maktû‘ ve zayıf kabul edilmiştir.¹⁸⁵

60-أَنَا أَحَقُّ مَنْ أَوْفَى بِذِمَّتِهِ.

“Sözünü yerine getirmeye en layık olan benim.”¹⁸⁶

Hadis mürsel kabul edilmiştir.¹⁸⁷

61 - لَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ، وَلَا ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ.

“Kâfirden ve zimmîden dolayı Müslüman öldürülmez.”¹⁸⁸

Hadis Buhârî’de yer almaktadır.

62- لِلشَّهِيدِ نُورَانِ، وَلِمَنْ قَتَلَهُ الْخَوَارِجُ عَشْرَةُ أَنْوَارٍ.

“Şehit için iki nur vardır. Haricilerin öldürdükleri için on nur vardır.”¹⁸⁹

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.¹⁹⁰

63 - وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ: تَقْتُلُكَ الْفِئَةُ الْبَاغِيَّةُ، تَدْعُوهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ، وَيَدْعُونَكَ إِلَى النَّارِ.

Hiz. Peygamber Ammar b. Yasir’e; “Senin onları cennete çağırdığın, onların seni cehenneme çağırdığı sapkın bir topluluk seni öldürecek”¹⁹¹

Bu hadisin “Seni azgın bir topluluk öldürecek” kısmı Müslim’de yer almaktadır.

64-مَنْ قَتَلَ وَأَخَذَ الْمَالَ صِلْبَ، وَمَنْ قَتَلَ وَلَمْ يَأْخُذْ الْمَالَ قُتِلَ، وَمَنْ أَخَذَ الْمَالَ وَلَمْ يَقْتُلْ قُطِعَ.

¹⁸⁵ Heysemî, *Mecme‘u’z-Zevâid*, 8/187; İbnü’l-Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*, 5/2597; İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/123; İbn Hacer el Askalânî, *Lisânü’l-Mîzân*, 6/99.

¹⁸⁶ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 253; Beyhâkî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 8/31.

¹⁸⁷ Ebu Dâvûd, *el-Merâsil*, (Dârü’s-Semî‘î, 2001), 328; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, (Dârü’l-Fikr, 1994), 10/299.

¹⁸⁸ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 253; Buhârî, “Diyât”, 6517; İbn Mâce, “Diyât”, 2659; Tirmizî, “Diyât”, 1413.

¹⁸⁹ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 254; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, 6/31.

¹⁹⁰ Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr Şerhü’l-Câmi’s-Sağîr*, 5/263.

¹⁹¹ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 254; Müslim, “Fiten”, 72.

“Kim öldürür, öldürdüğü kişinin mallarını da alırsa astırılır. Kim de öldürür, öldürdüğü kişinin mallarını almazsa o da öldürülür. Ancak öldürmeden sadece malların alımda hırsızlık cezası verilir.”¹⁹²

Hadis merfû‘ ve sahih kabul edilmiştir. ¹⁹³

65-إِنَّ اللَّهَ بَعَثَنِي بَيْنَ يَدَيِ السَّاعَةِ، لِمَنْ تَبِعَنِي رَحْمَةً، وَحُجَّةً عَلَى مَنْ خَالَفَنِي.

“Yüce Allah kıyamete yakın beni bana tabi olanlara rahmet olarak; bana muhalefet edenlere de hüccet olarak gönderdi.”¹⁹⁴

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.¹⁹⁵

66-ضَرْبَةٌ بِالسَّيْفِ أَهْوَنُ مِنْ مَوْتِ عَلِيٍّ فِرَاشٍ.

“Kılıç yarasıyla ölmek yatakta ölmekten iyidir.”¹⁹⁶

Rivayet Hz. Ali’nin sözü olarak nakledilmektedir.¹⁹⁷

67-أَكْرَمُ الْمَوْتِ الشَّهَادَةُ.

“En güzel ölüm şehadettir.”¹⁹⁸

Rivayet أكرم الموت القتل lafızlarıyla Hz. Ali’nin sözü olarak nakledilmiştir.¹⁹⁹

68- إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُجِبُّ الْفَالَ الْحَسَنَ، وَيَكْرَهُ الطَّيْرَةَ.

“Hz. Peygamber uğurlu şeylere sever uğursuzluktan hoşlanmazdı.”²⁰⁰

¹⁹² Mâverdî, *Nasîhatü ’l-Mülûk*, 256; Şuayb Arnaût, *Tahrîcü Müşkülü ’l-Âsâr*, 5/56.

¹⁹³ Şuayb Arnaût, *A.g.e.*, 5/56; İbnü’l-Mülakkın, *el-Bedrü ’l-Münîr*, (Riyad: Darü’l-Hicre, 2004), 8/693.

¹⁹⁴ Mâverdî, *Nasîhatü ’l-Mülûk*, 264; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 33010; Süyûtî, *el-Câmi ’s-Sağîr*, 1/126.

¹⁹⁵ Süyûtî, *A.g.e.*, 1/126.

¹⁹⁶ Mâverdî, *Nasîhatü ’l-Mülûk*, 281.

¹⁹⁷ Irâkî, *el-Müğnî an Hamli ’l-Esfar fî Tahrîci ’l ma fi ’l-İhyaî Mine ’l-Ahbâr*, 6/2497.

¹⁹⁸ Mâverdî, *Nasîhatü ’l-Mülûk*, 281.

¹⁹⁹ Irâkî, *el-Müğnî an Hamli ’l-Esfar fî Tahrîci ’l ma fi ’l-İhyaî mine ’l-Ahbâr*, 6/2497.

Hadis merfû‘ vahasen kabul edilmiştir.²⁰¹

69 - مَا أَحَدٌ أَعْظَمُ أَجْرًا مِنْ وَزِيرٍ مَعَ السُّلْطَانِ يَأْمُرُهُ بِذَاتِ اللَّهِ.

“Sultanın yanında ona Allah’ı hatırlatan vezirden daha büyük sevaplı kimse yoktur.”²⁰²

Hadis zayıf kabul edilmiştir.²⁰³

70 - مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُمَثَّلَ لَهُ النَّاسُ قِيَامًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ.

“Bir kimsenin kendisi için ayağa kalkmasından hoşlanan cehennemdeki yerini hazırlasın”²⁰⁴

Hadis merfû‘ ve sahih kabul edilmiştir.²⁰⁵

71 - إِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَنَّ فِي الدَّفِّ.

“Hz. Peygamber def çalmayı sünnet yaptı.”²⁰⁶

Hadis Buhârî’de yer almaktadır.

72 - زَيُّوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ.

“Kur’an-ı sesinizle süsleyiniz.”²⁰⁷

²⁰⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 284; Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, 8393; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 167.

²⁰¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 10/225; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 16/168; Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sâhîha*, 860.

²⁰² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 293; Kudâî. *Müsnedü's-Şihâb*, 542; İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs*, 2200; Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 11922.

²⁰³ İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs*, 6/43; Elbânî, *Dâ'îfü'l-Câmî*, 5139.

²⁰⁴ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 294; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16830; Ebu Dâvûd, “Edeb”, 5229.

²⁰⁵ Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü Sünen-i-Ebû Davûd*, 5229; Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, 3/372.

²⁰⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 294; Buhârî, “Nikâh”, 5147; Tirmizî, “Nikâh”, 1088; İbn Mâce, “Nikâh”, 1896.

Hadis merû‘ ve sahih kabul edilmiştir.²⁰⁸

73 - مَا أَدْنَى اللَّهِ بِشَيْءٍ كَاذِبُهُ لِلَّذِي يَنْعَنَى بِالْقُرْآنِ.

“Allah Kur’an dışında bir şeyde teganni yapılmasına izin vermedi.”²⁰⁹

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

74 - إِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَا تَحْضُرُ شَيْئًا مِنْ لَهْوِكُمْ إِلَّا النَّضَالَ وَالرَّهَانَ.

“Melekler savaş ve müdafaa dışında sizin hiçbir eğlencenize katılmaz.”²¹⁰

Hadis merfû‘ ve zayıf kabul edilmiştir.²¹¹

75 - أَيُّمَا رَاعٍ بَاتَ لَيْلَةً وَاحِدَةً غَاشًّا رَعِيَّتَهُ حَرَمَتْ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.

“Hangi yönetici bir gece bile halkını aldatıp gecelerse, cennet ona haram olur.”²¹²

Hadis merfû‘ ve hasen kabul edilmiştir.²¹³

76 - إِنَّ الدُّنْيَا حَلْوَةٌ خَضْرَاءُ وَإِنَّ اللَّهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا فَانظُرُوا كَيْفَ تَعْمَلُونَ.

“Dünya ilgi çekici ve tatlıdır. Allah sizi bu dünyaya sorumluluklarla gönderdi. Şimdi bakın kim nasıl davranıyor.”²¹⁴

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

²⁰⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 297; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18494; Ebû Dâvûd, “Fedâilü'l Kur’an”, 1478; Nesâî, “İftitah”, 1015; İbn Mâce, “İkâmet”, 1342.

²⁰⁸ Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, 2/309; Şuayb el-Arnaût, *el-İhsan fî Takrîb-i Sahîh-i ibn Hibban*, 750; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü Fetâvâ*, 12/53.

²⁰⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 297; Buhârî, “Tevhid”, 7105; Müslim, “”, 233.

²¹⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 298; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 35816; Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-Evsat*, 12/399.

²¹¹ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehadisi'd-Dâ'ife*, 814; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/252; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 4/2073.

²¹² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 298; Heysemî, *Mecme'ü'z-Zevâid*, 5/215; Irâkî, *el-Mügnî an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîcî ma fi'l-İhyâi Mine'l-Âhbâr*, 2/427.

²¹³ Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, 3/192; İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/311.

²¹⁴ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 106; Müslîm, “Rikâk”, 99; Tirmizî, “Fiten”, 2191.

77-إِنَّ الْأَرْضَ لَا تَخْلُو مِنْ حُجَّةٍ إِلَى الْإِمَامِ الْمُعْصُومِ الَّذِي يَدْعُونَهُ وَيُلْهَجُونَ بِذِكْرِهِ.

“Yeryüzü kendisine dua edilip sığınılan masum imamdan yoksun olmaz.”²¹⁵

Bu rivayet Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilmiştir.²¹⁶

78-لَا تَخْتَلِفُوا فِي الصُّوفِ فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ.

“Namazda saflarınızı düzgün yapmazsanız, kalpleriniz de ayrışır.”²¹⁷

Hadis hasen olarak değerlendirilmiştir.²¹⁸

Aynı anlama vurgu yapan şu rivayet de Buhârî'de yer almaktadır:

لَا تَخْتَلِفُوا فَإِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ اِخْتَلَفُوا فَهَلَكُوا

“İhtilafa düşmeyin. Sizden öncekiler ihtilaf edince helâk oldular.”²¹⁹

79-اعْقَلْهَا وَتَوَكَّلْ.

“Deveni bağla. Sonra tevekkül et.”²²⁰

Tirmizî hadisi garîb olarak değerlendirmiştir.²²¹ Ancak zayıf kabul eden âlimler deolmuştur.²²²

80-حَيْرُ النَّاسِ النَّمَطُ الْأَوْسَطُ الَّذِي يَرْجِعُ إِلَيْهِ الْعَالِي وَيُلْحِقُ بِهِ التَّالِي.

²¹⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 52; İbn Kayyim, *Miftâhu Dâri's-Saâde*, thk. Ali b. Hasan b. Abdülhamid el Halebî, (Darü İbn Affân, 1995), 1/452.

²¹⁶ İbn Kayyim, *Miftâhu Dâri's-Saâde*, 1/452.

²¹⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 75; Nesâî, “İmâmet”, 25; İbn Mâce, “İkâmetu's-Salavât”, 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18712.

²¹⁸ Nevevî, *Hülasetu'l-Ahkâm li'n-Nevevî*, thk. Hüseyin İsmail, (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1997), 2/707.

²¹⁹ Buhârî, “Husumât”, 2279.

²²⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 148; Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 2517.

²²¹ Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Ma'rûf, 4/285.

²²² Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, 89; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 1/423.

“İnsanların en hayırlısı orta yol ve düşüncede olanlardır. Değerli olanlar onlara döner. Sonradan gelenler onlara katılır.”²²³

Bu rivayet Hz. Ali'nin sözü olarak kabul edilmiştir.²²⁴

81- إِنَّ هَذَا الدِّينَ مَتِينٌ فَأَوْعِلُوا فِيهِ بِرَفْقٍ.

“Bu din fitrata uygundur. Emirlerini ne eksik ne de fazla yapmayın”²²⁵

Hadis zayıf kabul edilmiştir.²²⁶

82- أَنْقِدُوا أَنْفُسَكُمْ مِنَ النَّارِ، فَإِنِّي لَا أُغْنِي عَنْكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا.

“Kendinizi cehennem ateşinden koruyun. Allah'ın emirleri karşısında benim size bir faydam olmaz”²²⁷

Hadis Müslim'de yer almaktadır.

83- وَرُوي أَنَّ آخِرَ مَا أَوْصَى بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ قَالَ: "الصَّلَاةَ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ". وَأَمَرَ بِإِخْرَاجِ زَكَاةِ الْفِطْرِ عَنِ الصَّبِيِّ.

Hz. Peygamber'in son tavsiyesinin şöyle olduğu rivayet edildi.” *Namazı kılın, evlilikle sorumluluğunuza aldıklarınızın haklarını koruyun ve ergenlik çağına ermeyen fitresini de verin.*”²²⁸

Hadis sahih kabul edilmiştir.²²⁹ Ancak son cümlesi olan وَأَمَرَ بِإِخْرَاجِ زَكَاةِ الْفِطْرِ عَنِ الصَّبِيِّ kısmı kaynaklarda yer almamaktadır.

²²³ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 151; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 37217.

²²⁴ Süyûtî, *Cami'ü'l-Ehâdis*, 33296.

²²⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 151; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13055; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 4744.

²²⁶ Irâkî, *el-Müğnî an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîci ma fi'l-İhyâi Mine'l-Âhbâr*, 1/454; Nevevî, *Hülasetu'l-Ahkâm li'n-Nevevî*, 1/598; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 1/67.

²²⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 162; Müslim, “İmân”, 247, 348; Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 3185; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 87111.

²²⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 162; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26483; İbn Mâce, “Cenâiz”, 1625; Ebû Dâvud, “Edeb”, 1565.

²²⁹ Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 26727.

“Evlilikte temiz nesep için seçici olun”²³⁰

Hadis için Şuayb el-Arnaût farklı tarik ve şâhitleriyle hasen demektedir.²³¹ Ancak zayıf kabul eden âlimler de olmuştur.²³²

85-ادْرَأُوا (ادْرَأُوا)الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ مَا اسْتَطَعْتُمْ

“Şüphe olduğunda hadleri düşürün”²³³

Hadis mevkuf ve sahih kabul edilmiştir. Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes’ûd’un sözleri olduğu nakledilmektedir.²³⁴

86-إِنِ اسْتَخْلَفْتُمْ أَبَا بَكْرٍ وَجَدْتُمُوهُ قَوِيًّا فِي دِينِهِ ضَعِيفًا فِي بَدَنِهِ وَإِنِ اسْتَخْلَفْتُمْ عُمَرَ وَجَدْتُمُوهُ قَوِيًّا فِي دِينِهِ قَوِيًّا فِي بَدَنِهِ وَإِنِ اسْتَخْلَفْتُمْ عَلِيًّا وَجَدْتُمُوهُ هَادِيًّا مَهْدِيًّا.

“Eğer Hz. Ebû Bekir’i atarsanız onu dinen güçlü bedenen zayıf bulursunuz. Hz. Ömer’i atarsanız onu hem dinen hem de bedenen güçlü görürsünüz. Hz. Ali’yi atarsanız on doğru yolda olduğu gibi doğruluğa da götürür.”²³⁵

Bu rivayet muvzû olarak değerlendirilmiştir.²³⁶

87-إِذَا بُوِيعَ لِأَمِيرَيْنِ فَأَقْتُلُوا آخِرَهُمَا.

“İki sultana birden biat edildiğinde, birini öldürün”²³⁷

²³⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 165; İbn Mâce, “Nikâh”, 1968; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 13758.

²³¹ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, 3/142.

²³² İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 3/84.

²³³ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 179; Ebû Hanîfe, *Müsnedü Ebû Hanîfe*, thk. Abdürrahman Hasan Mahmud, (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2008), 70; Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, 5519; İbn Mâce, “Hudûd”, 2545.

²³⁴ Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, 50.

²³⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 183; Haldûn el-Ahdeb, *Zevâidü Tarihi Bağdâd Âlâ Kutüb-i Sitte*, (Şam: Darü'l-Kalem li't-Tibaâtî, 1996), 7/515.

²³⁶ Haldûn el-Ahdeb, *A.g.e.*, 7/516.

Hadis Müslim’de yer almaktadır. Ancak Müslimdeki lafızlar şöyledir:

إِذَا بُوِيعَ لِخَلِيفَتَيْنِ فَأَقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا.

“İki halifeye birden biat edilse, onlardan birisini öldürün.”²³⁸

88-İN كُنْتَ أَمِيرًا أَوْ وَزِيرًا أَوْ دَاخِلًا عَلَى أَمِيرٍ أَوْ مُشَاوِرًا أَمِيرٍ فَلَا تُجَاوِزْ سُنَّتِي فَإِنَّهُ أَيُّمَا أَمِيرٍ أَوْ مُشَاوِرٍ أَمِيرٍ أَوْ دَاخِلٍ عَلَى أَمِيرٍ خَالَفَ سُنَّتِي وَسِيرَتِي فَإِنَّهُ تَأْخُذُهُ النَّارُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ مَكَانٍ ثُمَّ يَصِيرُ إِلَى النَّارِ.

“Sultan, veziri, onlar üzerinde etkili olanlar ve müşavirler benimsünnetimi aşmasınlar. Bunlardan kim benim sünnetimi ve siretimi aşarsa kıyamette ateşi onları bulur ve cehenneme sürükler.”²³⁹

Rivayet mevzû kabul edilmiştir.²⁴⁰

89-لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَارِقِ إِنَّمَا الطَّاعَةُ بِالْمَعْرُوفِ.

“Allah’a isyanda yaratılmışı itaat yoktur. İtaat ancak ma’rûftadır.”²⁴¹

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

90-وَقَالَ يَوْمَ الْفَتْحِ: "مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ."

Mekke fethedildiği gün Hz. Peygamber şöyle buyurdu; “Kim Ebû Süfyan’ın evine girerse o güvendedir.”²⁴²

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

91-كُلُّ الصَّيْدِ فِي جَوْفِ الْفَرَا

“Her av yaban eşeğinin karnundadır.”²⁴³

²³⁷ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 192; Müslim, “İmâre”, 61.

²³⁸ Müslim, “İmâre”, 61.

²³⁹ Mâverdî, *A.g.e.*, 195; *Camîü'l-Ehâdis*, 42652; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 8473.

²⁴⁰ İbn Hacer el Askalânî, *Zehri'l-Firdevs*, 3/689.

²⁴¹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 198; Buhârî, “Âhbarü'l Âhâd”, 7257; Müslim, “İmâre”, 39-40; Ebû Davud, “Cihad”, 87; Nesaî, “Bey’ât”, 34; İbn Mâce, “Cihad”, 4; Tirmizî, “Cihad”, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20932.

²⁴² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 207; Müslim, “Cihad”, 84; Ebû Dâvud, “Harâc”, 3022.

Bu rivayet daha çok atasözü olarak görülmüştür.²⁴⁴

92- مَا أَحْبَبُّ أَنْ أَحَدًا ذَاكَ عِنْدِي ذَهَبًا أَمْسَى ثَالِثَةً، عِنْدِي مِنْهُ دِينَارٌ إِلَّا دِينَارًا أَرْصُدُهُ لِدَيْنٍ، إِلَّا أَنْ أَقُولَ بِهِ فِي عِبَادِ اللَّهِ هَكَذَا وَهَكَذَا" فَحَتَّا بَيْنَ يَدَيْهِ وَعَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ يَسَارِهِ وَمِنْ خَلْفِهِ، ثُمَّ قَالَ: "إِنَّ الْأَكْثَرِينَ هُمُ الْأَحْسَرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا مَنْ قَالَ هَكَذَا وَهَكَذَا.

“Uhud dağı kadar altınım olsa borç ödemek için ayırdığım bir dinar hariç üç gün yanımda kalsın istemem. Ancak iyilik için gerekli yerlere harcananlar bunun dışındadır. Dünyada çok mal sahibi olanların çoğu kıyamette zarardadır.”²⁴⁵

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

93- اصْنَعِ الْمَعْرُوفَ إِلَى مَنْ هُوَ أَهْلُهُ وَإِلَى مَنْ لَيْسَ هُوَ أَهْلُهُ، فَإِنْ كَانَ هُوَ أَهْلُهُ فَهُوَ أَهْلُهُ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ هُوَ أَهْلُهُ فَانْتِ أَهْلُهُ.

“Hak ettiğine bakmadan herkese iyilik yap. Doğru kişiyi bulmuşsan ne âlâ, bulamamışsan yine de iyiliğin faydası sanadır.”²⁴⁶

Hadis mürsel kabul edilmiştir.²⁴⁷

94- وَقَالَ الرَّسُولُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمُعَاذٍ حِينَ بَعَثَهُ إِلَى الْيَمَنِ: "وَأَعْلِمُهُمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَوْجَبَ عَلَيْهِمْ زَكَاةً تُوْحَدُ مِنْ أَعْنِيَائِهِمْ فَتُرَدُّ عَلَى فَقْرَائِهِمْ.

Hz. Peygamber Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderdiğinde ona şöyle dedi: “Onlara Allah’ın zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen zekâtı emrettiğini bildir.”²⁴⁸

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

²⁴³ Mâverdî, A.g.e., 207; Süyûtî, *Camiü’l-Ehâdis*, 25535.

²⁴⁴ İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü’l-Firdevs*, thk. Ebû Bekir Ahmed, (BAE: Cem‘iyetü’l-Dâri’l- Birr, 2017), 8/178.

²⁴⁵ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 237; Buhârî, “Rikâk” 6079; Müslim, “Zekât”, 32.

²⁴⁶ Mâverdî, A.g.e., 241; Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/213

²⁴⁷ Irâkî, *el-Müğnî an Hamli’l-Esfâr fî Tahrîcî ma fî’l İhyâi Mine’l-Âhbâr*, 3/303; Süyûtî, *Camiü’l-Ehâdis*, 4140.

²⁴⁸ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 245; Müslim, “İmân”, 31; Buhârî, “Zekât”, 1425.

“Kim din değiştirirse onu öldürün”²⁴⁹

Hadis Buhârî’de yer almaktadır.

96-رُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ كَانَ يُسَابِقُ بِنَاقَتِهِ الْعَضْبَاءَ، وَقَلَّمَا كَانَتْ تَسْبِقُ.

“Hz. Peygamber’den şöyle rivayet edildi: Kendisinin Kusvâ adındaki devesini yarıştırdı. Çoğu zaman yarışı bu deve kazanırdı.”²⁵⁰

Hadis Buhârî’de yer almaktadır.

97-أَيُّمَا رَاعٍ بَاتَ لَيْلَةً وَاحِدَةً غَائِثًا رَعِيَّتَهُ حُرِّمَتْ عَلَيْهِ الْجَنَّةُ.

“Hangi yönetici bir gece bile halkını aldatarak geçirse cennet ona haram olur.”²⁵¹

Rivayet mürsel ve hasen kabul edilmiştir.²⁵²

Mâverdî eserinde bizim tespitimize göre yüz on bir hadisi farklı konularda mesnet olarak kullanmıştır. On dört rivayet ortak hadislerimizi değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde ele alacağız. Hadislerin buldukları kitaplar ve sıhhat durumları aşağıda tablo halinde verilecektir. Eserde yer alan hadislere baktığımızda çok farklı konularla ilgili olduklarını görebiliyoruz. Aslında araştırmamız boyunca zaman zamanbelirttiğimiz gibi, söz konusu eserin siyâsetnâmeden çok her konuyla bir hadis kitabı olduğunu söyleyebiliriz. Mâverdî’nin eserinde ahkâm konularına yönelik hadisler yer almaktadır. Örneğin “Şüphede olduğunda hadleri düşürün”, “Kim dinini değiştirirse onu öldürün”, Kâfirden ve zimmîden dolayı Müslüman öldürülmez”, “Geçmişini temiz olanların küçük hatalarını görmezlikten gelin.”, La ilahe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu yaparlarsa hak ettikleri hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak hesapları

²⁴⁹ Mâverdî, A.g.e., 258; Buhârî, “Cihad”, 3017; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2968; İbn Mâce, “Hudûd”, 2535; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4351.

²⁵⁰ Mâverdî, *Nasihatü'l-Mülûk*, 298; Buhârî, “Cihad”, 2717; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12010.

²⁵¹ Mâverdî, A.g.e., 299; İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs*, thk. Ebû Bekir Ahmed, (BAE: Cem’iyetü’l-Dâri’l-Birr, 2017), 8/178.

²⁵² Nebil Sa’dü’l-Dîn, *el-İmaü İlâ Zevâidi’l-Emâlî*, (Edvâü’s-Selef, 2008), 7/553.

Allah'adır.”, ve *“Allah'a isyanda yaratılmışa itaat yoktur. İtaat ancak ma'rûftadır.”* Hadisleri söz konusu hadislerdendir. Sosyal hayatın farklı konularıyla ilgili hadisleri Mâverdî'nin kitabında bulmak mümkündür. Bunlardan kitapta olmasının insanın tahmin edemeyeceği bazılarını şöyle sıralayabiliriz: *“Evlilikte temiz neseb için seçici olun”*, *“İlim sahibi olduğu halde ilmini saklayanın ağzına kıyamet gününde ateşten bir gem vurulur”*, *“Ehlinden sopayı kaldırma”*, *“Çocuklarınıza yedi yaşında namazı öğretin. On yaşında namazı kılmazlarsa sertçe uyarı.”*, *“Ahmak kadınlar sizi emzirmesin. Çünkü süt nesebi bozar.”*, ve *“Bazı şüirlerde hikmetler vardır.”* hadisleri bunların bazılarıdır.

Bunlar dışında ahlâk hadisleri diye isimlendirdiklerimiz kitapta en çok dile getirilenlerdir. Bu hadisler içerisinde çoğu siyâsetnâmede olduğu gibi sultanın adâletine vurgu yapan hadisler en başta gelmektedir. Ayrıca bu grubun içinde dünyanın değersizliğini dile getiren iyiliklere vurgu yapan hadisler de yer almaktadır. Bütün bunların yanında bizce Mâverdî'nin kitabını diğer kitaplardan ayıran temel farklılık, halifeliğin merkezde olduğu bir düşüncenin ısrarla savunulmasıdır. Elbette bunun o dönemin siyasal şartlarıyla da ilgisi olduğu söylenebilir. Çünkü o dönemde pratikte iki halife İslâm coğrafyasında bulunmaktadır. Bunlar Abbâsî ve Fâtîmî halifeleridir. Üstelik Abbâsî Halifesi adeta Büveyhîler tarafından kuşatılmış durumdadır. Abbâsî Halifesine yakın çalışan Mâverdî halifenin yönlendirmesiyle var olan hilafetin sağlanması devam etmesi için bütün deliller müellif tarafından kitapta dile getirilmiştir. Hilafetin kureyşiliği, iki halifenin birden olmasının zararları başta olmak üzere konuyla ilgili şu hadislere yer verilmiştir:

“Allah'a itaat ettikleri sürece, Habeşli bir köle de olsa devlet başkanına itaat edin.”

“Benden sonra Ebu Bekir ve Ömer'e uyunuz.”, *“Size karşı merhamet adil ve vefalı oldukları sürece; Kureyş'in sizin üzerinizde hakkı vardır. Kim böyle hareket etmezse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Ondan hiçbir şey kabul olunmasın.”*

“Size karşı merhamet adil ve vefalı oldukları sürece; Kureyş'in sizin üzerinizde hakkı vardır. Kim böyle hareket etmezse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Ondan hiçbir şey kabul olunmasın.”

“İki sultana birden biat edildiğinde, birini öldürün”

Müellif hadis konusunda son derece yetkin olduğunda kitabına aldığı hadislerin yaklaşık yarısı Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Toplam yetmiş hadis Kutüb-i Sitte’de yer almaktadır. Beş hadis ise Kutüb-i Tis’a ‘da geriye kalan otuz altı hadis Kutüb-i Tis’a dışındaki hadis kitaplarında yer almışlardır. Bütün hadislere baktığımızda elli sekiz hadisin sahih, dokuzunun hasen, kırk birinin de zayıf kabul edildiğini görüyoruz. Üç hadis ise mevzû olarak değerlendirilmiştir. Kitapta dile getirilen hadisler hakkında belli bir kanatın oluşması için, hadislerin yer aldıkları kitapları ve hadislerin sıhhat derecelerini tablo halinde aşağıya alıyoruz:

Tablo 2.1: Mâverdî’nin *Nasîhatü’l-Mülûk* Kitabında Kullandığı Hadislerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo²⁵³

Sahih Hadis Sayısı	Hasen Hadis Sayısı	Zayıf Hadis Sayısı	Mevzu Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
58	9	41	3	111

Tablo 2.2: Mâverdî’nin *Nasîhatü’l-Mülûk* Kitabında Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo²⁵⁴

Buhârî ve Müslim’de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Buhârî’de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Müslim’de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte’de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte dışındaki Kutüb-i Tis’a ‘da Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte’de Yer Dışındaki Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
29	10	11	20	5	36	111

²⁵³ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

²⁵⁴ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

2.2. Etkilendikleri Kùltürler Bakımından Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler

İnsanlığın ortak değerleri arasında yönetime dair tecrübeler göz ardı edilemez. İnsanlar bir ihtiyaç olarak yerleşik hayata geçtiklerinde herkes kendi yaşadığı ortama göre toplumların yönetimine dair pratikler ortaya koymaya başlamıştır. Siyâsetnâmelerin çoğu yazılırken daha önce devletler kurmuş milletlerin kùltürlerinden faydalanmıştır. Ancak faydalanma oranları farklıdır. Biz burada daha çok kitabının ana kurgusunu onların pratiklerinden naklettikleri hikâye ve uygulamalarla besleyenlerden söz ediyoruz. Bizim incelediğimiz kitapların çoğunda fars kùltürünün temel etkilerini gördüğümüzü rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunda yazarların bazısının fars asıllı olmasının etkisi de elbette vardır. Ancak Abbasîler döneminde farklı dilde eserlerin tercüme edilmesiyle Yunan ve Hint kùltürlerinin etkisi de oluşmuştur. Bu türde yazılan eserlerde dinî referans yok denecek kadar azdır. Nasihatnâmelerde olduğu gibi kitapların içeriklerinde ahlâkî tavsiyeler çok sınırlıdır. Ahkâmü'ssultâniyyelerin içeriklerinde var olan devletin kurgu ve işleyiş kaideleri de bu kitaplarda bulunmaz. Eserlerin içerikleri daha çok süre gelen devlet uygulamalarının şekliyle alakalıdır. Bu türün bazı örneklerini şöyle sıralayabiliriz:

2.2.1. Fars Kùltürünün Etkisinde Yazılan Eserler

Fars kùltürünün etkisi siyâsetnâmelerde son derece belirgindir. Bunun farklı sebepleri olduğu söylenebilir. Farşlılar daha önce devlet kurmuş ve yönetim alanında tecrübe sahibidirler. Üstelik İslâm coğrafyasına yakın yaşamaktadırlar. Bu sebeplerden olsa gerek Müslümanların kurdukları devletlerin bazılarında saray dili Farsça olmuştur. Aynı zamanda bu devlerde üst düzey yöneticilik yapan görevlilerin bazıları Fars kökenlidir. Örneğin İbnü'l Mukaffa' ve Nizâmülmülk bunlardandır. Fars kùltürünün belirgin etkilerinden birisi siyâsetnâmelerin dili üzerinde olmuştur. Gazzâlî ve Nizâmülmülk gibi müelliflerin bu alanda yazdıkları kitapların dili Farsçadır. Fars kökenli yöneticiler devletin fiili uygulamalarını yetkileriyle şekillendirmişlerdir. Yazılan kitaplarda ise nerdeyse her konuda Fars yöneticilerinin uygulamalarına örnekler verilmektedir. Özellikle adâletiyile meşhur Sasânî Hükümdarı Enûşirvan 'nın uygulamalarına her kitapta örnekler verildiğini söyleyebiliriz. Hatta bazı kitaplarda Hz. Pegamber'in bu hükümdarı işaret ederek

“Adil kralın zamanında doğdum”²⁵⁵ dediği ifade edilmektedir. Bu rivayet ortak hadisleri değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde yorumlamaya gayret edeceğiz. Şimdi bu anlattıklarımıza uygun olduğunu düşündüğümüz Câhiz’in (ö.255/869) *et-Tâc fî Ahlâkî’l-Mülûk* isimli eseri tanıtmak istiyoruz.

Câhiz bugünkü anlamıyla mesleği yazarlık olan, geçimini yazdığı eserlerden aldığı paralarla sağlayan biridir. Hatta yaşadığı zamanın şartlarına göre yazarlıktan elde ettiği paralarla çok rahat bir hayat yaşadığı söylenmektedir. Arap diline hâkimiyeti farklı kültürlerden beslenerek yazdığı kitaplar kendisini kısa sürede tanınır hale getirmiştir. Sıra dışı bir yapıya sahip olan Câhiz sahip olduğu meziyetler sayesinde kendisini sevdirmiştir. Kaynaklara göre doksan beş sene yaşamış ve farklı alanlarda birçok eser bırakmıştır. Bir kitabı da Türklerin faziletlerini konu alır.²⁵⁶ Konumuzla ilgili olan “et-Tâc” kitabıyla ilgili şunları söyleyebiliriz:

Kitabın ana konusu saray ahlakıdır. Hükümdarların gündelik hayatlarında dikkat edilmesi gerekenler, hükümdarlarla muhatap olanların yapması gereken davranışlar gibi konular içermektedir. Bu konular anlatılırken özellikle Fars geleneklerinden örneklerle delillendirilmektedir.

Eser bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde hükümdara olan ihtiyaç, insanların mutluluğunun hükümdara bağlı olduğu vurgulanmaktadır. Hükümdarlığın Allah’ın bir lütfu olduğunu, bununla ülkelerin istikrar bulduğunu, bundan dolayı onlara itaatın zorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Bu düşünceler bazı âyetlerle delillendirilmektedir.²⁵⁷

²⁵⁵ Beyhâkî, *Şu‘abü’l-İmân*, 7/167; Gazzâlî, *Nasihâtü’l-Mülûk*, 46; Seâlibî, *Âdâbü’l-Mülûk*, 25-27.

²⁵⁶ Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/24-26; Fatma Betül Hoşgör, “El-Câhiz’in hayatı, eserleri ve el-Buhalâ adlı kitabındaki tıp tahlilleri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ü.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999), 31-43; Mustafa Çağrıncı, “et-Tâc fî Ahlâkî’l-Mülûk”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/336-337.

²⁵⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâkî’l-Mülûk*, thk. Ahmet Zeki Paşa, (Kahire: Matba‘atü’l-Emîriyye, 1914), 2-7.

Birinci bölümde özellikle insanların sultanın yanına girerken nasıl davranmaları gerektiği detaylı bir şekilde anlatılır. Devamında da sultanın onlara nasıl karşılık vermese gerektiği etraflıca dile getirilmektedir. Huzura giren kişinin toplumdaki seviyesine göre nasıl karşılanması gerektiği anlatılır.²⁵⁸ İkinci bölümde hükümdarın sofrasında yemek adabı detaylı bir şekilde anlatılır. Bu anlatımda özellikle fars ve Abbasî sultanlarından örnekler verilir.²⁵⁹ Üçüncü bölümde hükümdarın özel sohbet ve eğlence arkadaşlarının(nedim) özelliklerinden detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu bölümde Emevî ve Abbasî dönemlerinin eğlence kültürü hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.²⁶⁰ Dördüncü ve son bölümde hükümdarın yanında bulunan nedimlerde aranan özellikler etraflıca anlatılır. Ayrıca sultan halk ilişkisine dair ince detaylar yer almaktadır. Müellif bütün bu konuları anlatırken fars devlet geleneklerinden uzun uzun söz etmektedir. Ayrıca Emevî ve Abbasî sultanlarının uygulamalarından da örnekler vermektedir.²⁶¹

2.2.2. Grek, Yunan ve Hind Kültürlerinin Etkisiyle Yazılan Eserler

İslâm dünyasında Abbâsîler döneminde farklı kültürlerden önemli eserlerin tercüme edilmiştir. Bununla beraber bu kültürlerden her alanda olduğu gibi siyâsetnâme kitaplarında da etkileri olmuştur. Bu etki daha çok o kültürlerden farklı konularla ilgili uygulamaların hikâyeler şeklinde anlatılması şeklinde gerçekleştiği söylenebilir. Bizim nasihatnâme olarak tanımladığımız kitaplarda bu anlatımlar nispetten daha az yer almaktadır. Bu kitaplarda öncelikle konuyla ilgili âyet ve hadisler anlatıldıktan sonra konunun ana fikrini destekleyen hikâye bunlardan sonra gelmektedir. Örneğin Mâverdî eserinde adâlet konusunu işlerken öncelikle âyet ve hadislerden deliller aktarmaktadır. Daha sonra Hz. Dâvûd'un hayatından adaletle ilgili anlatımda bulunmaktadır. Bundan sonra Hz. Ömer'in yaşantısından bu konuyu destekleyen hayatından kesintiler sunulmaktadır. Bunların akabinde Hind tarihinden şöyle bir aktarımda bulunmaktadır; Adalet Allah'ın yeryüzündeki terazisidir. Zayıfın kuvvetliden haklının haksızdan hakkı onunla alınır. İnsanlar arasında adalet olsun diye konulan sisteme kim ortadan kaldırmak isterse kendisi çok büyük bir aldanma

²⁵⁸ Câhiz, *A.g.e.*, 7-11.

²⁵⁹ Câhiz, *A.g.e.*, 11-20.

²⁶⁰ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâkî'l-Mülûk*, 21-70.

²⁶¹ Câhiz, *A.g.e.*, 71-179.

içerisine girmiş demektir. İki niteliğinle adalet duygusuna yardımcı ol. Bunlar sabır ve dürüst olanı istemektir.²⁶² Aynı müellif yöneticilerin hatalarını azaltmak için âlimlerin nasihatlerine son derece önem vermeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bu düşüncesine verdiği örneklerden biri de Aristo ile İskender arasında mektuplaşmadır. Bu mektuplarda İskender Aristo'ya birtakım sorular sormakta ondan gelen detaylı cevapları titizlikle okuyarak önemsemektedir.²⁶³

2.3. Müelliflerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler

İlk dönemlerde siyâsetnâme kitaplarının yazarları devletin üst makamlarında görev yapanlar tarafından yazılmışlardır. Bu geleneği başlatanların kâtip olarak görev alanlar olduğunu söyleyebiliriz. Süreç içerisinde hiçbir idari görev almayanlar da bu alanda eserler kaleme almışlardır. Bu eserleri incelediğimizde aralarında bazı farklılıkların olduğunu görüyoruz. Şimdi bu farklılıkları bazı örneklerle inceleyelim.

2.3.1. Bürokrat Olarak Görev Alanların Yazdıkları Eserler

Bu başlık altında dile getirilebilecek en belirgin üç örnek: Abdülhamîd el- Kâtib (ö.137/750), Nizâmülmülk (ö.485/1092) ve İbnü'l-Mukaffa' (ö.142/759)'dır. Abdülhamîd el-Kâtib Emevîler döneminde kâtiplik yapmıştır. İbnü'l-Mukaffa' Emevîlerin son dönemi ile Abbasîler döneminde kâtiplik yapmıştır. Nizâmülmülk ise Selçuklularda uzun süre vezirlik yapan güçlü bir devlet adamıdır. Bu yazarların te'lîf ettikleri kitaplarında dile getirdikleri öneriler devletin fiilî pratiklerinde gördükleri eksikliklerdir. Yaşadıkları dönemde işleyen devlette gördükleri eksiklikleri dillendirerek çözüm önerileriyle beraber ortaya koymuşlardır. Dile getirdikleri sorunlar somut ve hayatın içinde var olan problemlerdir. Tespit ettikleri sorunlara çözüm önerilerinde bulunurken geçmiş milletlerin yaşamışlıklarından dersler çıkarmışlardır. Bu çözümler bazen radikal diyebileceğimiz tedbirleri gerektiriyorsa da bunu söylemekten çekinmemişlerdir. Bu sebeple bazen sultanla bazen devletin diğer üst düzey yöneticileriyle bazen de hanedan mensuplarıyla çatışmalar yaşamışlardır. Belki de bunların bir sonucu olarak her üç müellif de öldürülmüştür.

²⁶² Mâverdî, *Nasîhatü 'l-Mülûk*, 249-254.

²⁶³ Mâverdî, *A.g.e.*, 49-60.

Asıl amaçları devleti güçlendirmek ve uzun süre ayakta tutabilmektir. Temel anlayışları devlet ne kadar güçlüyse millet o kadar refah içindedir. Devleti temsil eden en başta sultan olmak üzere bütün kurumların saygınlığına halel asla getirmek istememişlerdir. Bu anlayışın bir gereği olarak örneğin İbn Mukaffa' sultan dinin yoruma açık olmayan bir emrini yasaklamadığı sürece ona karşı çıkılmaz düşüncesindedir.²⁶⁴ Aynı anlayışın başka bir bakışını Nizamülmülk'te görüyoruz. Kendisi siyâsetnâme kitabını yazarken dini referanslardan faydalanmıştır. Ancak yaşadığı dönemin siyasi ortamına uygun olarak özellikle Şiileri yeren hadislerden sıhhat durumlarına bakmaksızın faydalanmıştır. Çünkü ona göre devletin bekası için bu gerekliydi.²⁶⁵

Yukarıda saydıklarımızın istisnası Mâverdi'dir. (ö.450/1058) O yıllarca devlette önceleri kadı olarak daha sonraları elçi olarak çalışmıştır. Ancak yöneticilerle hep arasını iyi tutmasını bilmiştir. Özellikle fiilî görev yaptığı dönemlerde fıkıhcılığının bir sonucu olsa gerek hep maslahata göre davranmıştır. Kitaplarını yazarken ideal olması gerekeni değil realist olmayı tercih etmiştir. Bu anlayışında dolaya yöneticilerle hep iyi olduğu gibi, onların da takdirlerine mazhar olmuştur.

Bu konuda verilebilecek en iyi örnek Selçuklu döneminde uzun yıllar vezirlik yapan Nizamülmülk'tür. Şimdi kendi hayatına ve eserine kısaca değindikten sonra, özellikle eserinde kullandığı hadislerden söz etmek istiyoruz.

Nizamülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*ya da meşhur ismiyle Siyâsetnâme adındaki kitabın yazarıdır. İslâm tarihinde Siyâsetnâme'den söz edildiğinde akla ilk olarak Nizâmülmülk ve yazdığı kitap akla gelir. Horasanın Tûs şehrinde doğmuş, annesini küçük yaşta kaybetmiştir. Yaşadığı zamanın önceliklerine uygun temel dini eğitimlerini almış, hatta küçük yaşta hafız olmuştur. Zamanın önemli hocalarında hadis dersleri okumuştur. Hatta hadis imla ettirecek kadar bu konuda kendini geliştirmişti²⁶⁶ Selçuklu sultanı Alparslan'a vezirlik yapmadan önce, Abbasî halifesi tarafından kendisine idari görevler verilmiştir. Alparslan'dan sonra oğlu Melik Şah'a da vezirlik yapmıştır. Hatta Melik Şah'ın seçilmesinde etkili olmuş, yaşı çok genç

²⁶⁴ İbn Mukaffa', *Âsâru İbnü'l-Mukaffa'*, (Darü'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1989), 312.

²⁶⁵ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, 199,200,201,287.

²⁶⁶ Ahmet Ocak, "Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı", *USAD Dergisi*, S. 8 (2018), 32-52.

olan sultanla uzun süre uyumlu çalışmıştır. Daha sonraları aralarında bazı anlaşmazlıklar olmuş bunun sonucu ikisinin de hayatına mal olmuştur.²⁶⁷

Selçuklu devleti için büyük tehlike olarak gördüğü Hasan Sabbâh ve Şîlik düşüncesine karşı her şekilde mücadele etti. Özellikle ehl-i sünnet düşüncesinin koruyup gelişmesi için Nizâmiye medreselerini kurdu ve her zaman himaye etti. Sünni sûfi anlayışını da bu amaçla her zaman teşvik etti ve devlet imkânlarından onları olabildiğince faydalandırdı. Aynı amaca hizmetin bir sonucu olarak Abbasî halifesiyle çok iyi ilişkiler kurarak her zaman destek ve duasını aldı.²⁶⁸

Siyerü'l-Mülûk kitabına baktığımızda bir devletin işleyişiyle ilgili çoğu konuyu detaylıca işlediğini söyleyebiliriz. Kitabın tamamı elli bir bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin hepsinde çok farklı konular işlenmektedir. Konuları detaylandırmadan şöyle özetleyebiliriz: Sultanın toplumun düzeni için gerekli olduğunu, devlet ve sultan olmadığına oluşacak kargaşanın herkesin aleyhine olduğunu ifade edilmektedir. Sultan saltanat nimetinin kadrini bilerek Allah'ın emirlerine göre memleketi idare edip adaletli olduğunda bu dünyada güzel bir nam bıraktığı gibi ahirette de mutlu olur. Çünkü saltanat küfürle devam etse bile zulümle payidar olamaz. Adâletle halka davranılmadığı zaman hesabını bizzat sultan verecektir. Hz. Ömer eksik yapılan bir köprünün ve kapatılmayan bir çukurun hesabının ahirette on iki yıl sürdüğünü ifade etmiştir.²⁶⁹ Adaletin en az hatayla gerçekleşmesi için hükümdarın haftada en az iki gün halka açık bir şekilde yer ayarlayarak onların soru ve şikâyetlerini dinlemelidir. Vergi memurları görevlerini yaparken halka son derece nezaketle davranmalıdırlar. Ürünler tarladan tam anlamıyla toplanıp uygun zamanda satılmadan vergi toplamaya çıkmamaları gerekir. Sultanın en başta vezir ve vergi memurları olmak üzere bütün çalışanlarını düzenli teftiş etmesi halkının saadeti için anlamlı olacaktır. Görevlerin doğru yapmayanların derhal işten atılmaları gerekir.

²⁶⁷ Abdülkerim Özeydın, "Nizâmülmülk", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/194-197.

²⁶⁸ Eyüp Akdağ, "Nizâmülmülk 'ün Hayatı, Sûfilere Yaklaşımları ve Şeyhi Ebû Ali el-Fârmedî", *Diyanet İlmî Dergisi*, 56/3, (2020), 1019-1048; Abdülkerim Özeydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.; Ahmet Tabakoğlu, "Nizâmülmülk" Ed. Mehmet Bulut, "*İslâm İktisadî Düşünce Tarihi I*", (İstanbul, 2021): 393-420.

²⁶⁹ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, 49-54.

Böylelerine bir daha asla görev verilmemelidir. Bu konuda Aristo İskender'e: Üst düzey bir görevde olanı uzaklaştırdığında bir daha ona görev vermemelisin. Aksi takdirde o kişi düşmanla iş birliği yapıp senin aleyhine çalışır demektedir.²⁷⁰

Sultan halka adaletle muamele etmeyi cezalandırırsa bu durum kelebek etkisi oluşturarak bütün devlet görevlilerin disipline olmasını sağlar. Tarihte bu durumun en belirgin örneklerinden biri Sasânî Hükümdarı Enûşîrvân'dır. Onun döneminde atadığı valilerden biri kendi bölgesinde fakir bir kadının arazisini zorla alarak parasını da ödememiştir. Bundan haberdar olan Enûşîrvân valisini memleketinin görünen yerinde astırarak cezalandırmıştır.²⁷¹ Ülkenin en saygın memurları kadılar olmalıdır. Onlar memleketin mal ve can emniyetinden sorumludurlar. Yönetimlerindeki adalet düzeninin sağlıklı işlemesi için kadıların zamanın şartlarına göre en doyurucu maaşı almaları gerekir. Hukuka aykırı kim davranırsa hak etiği cezayı aldığı anda adaletin yaygınlaşması kolay olur. Örneğin Gazneliler devletinde sultanın sarayında buğday dağıtımından sorumlu görevli herkesin yeteri kadar buğday almasını padişahın haberi olmadan o emretmiş gibi kısıtlamıştı. Bu durum birçok mağduriyetlere sebep olunca sultan bundan haberdar oldu. Gerekli tahkikatı yaptıktan sonra söz konusu görevliyi herkese açık bir alanda idam ettirerek adâleti sağlamış ve diğer görevlilere de mesaj vermiştir.²⁷² Din ve saltanat kardeş gibidir. Hükümdar din işlerinin hizmeti ve din âlimlerinin geçimleri için devlet malından bütçe ayırması zorunludur. Âlimlerle belli aralıklarla yapılacak toplantılar sultanın dinî konulardaki bilgisini artıracığı gibi âlimlerin de saygınlığını artırır. Ayrıca sapkın dinî anlayışların memlekette taraftar bulmasını engeller.²⁷³ Devletin üst düzey yöneticileri ve en üst makamdaki teftiş görevlileri tam güvenilir kişilerden seçilmelidir. Bu görevlilerin yolsuzluklara bulaşmamaları için maaşları yeteri derecede olmalıdır. Devlet başkanı memleketin her tarafından oraların her açıdan durumundan haberdar olmak için istihbarat elemanları tayin etmelidir. Bu görevliler dolaylı değil tamamen devlet başkanına bağlı olmalıdırlar.²⁷⁴ Çok zorunlu olmadıkça

²⁷⁰ Nizâmülmülk, A.g.e., 55-69.

²⁷¹ Nizâmülmülk, A.g.e., 70-77.

²⁷² Nizâmülmülk, A.g.e., 79-84.

²⁷³ Nizâmülmülk, A.g.e., 97-99.

²⁷⁴ Nizâmülmülk, A.g.e., 100-108.

yasa çıkarılmamalı, çıkarılan yasalara da uymayanlar tereddütsüz karşılığını almalıdır.²⁷⁵ Saray harcamaları her açıdan denetleyecek görevliler atanmalıdır.²⁷⁶ Padişahların sosyal açıdan nedimlere ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunların devlet görevlilerinden olmaması gerekir. Yoksa padişahın görevlilere söz geçirmesi mümkün olmaz. Devlet başkanı farklı alanlarda uzman kirşlerle istişare ettiğinde başarılı sonuçlar alır.²⁷⁷ Gerektiğinde kullanılmak üzere yetere kadar silah üretilerek hazırda bekletilmelidir.²⁷⁸ Başka ülkelerden gelen elçiler hep iyi niyetli ziyaretler yapmazlar. Çoğu defa geldikleri ülkelerin eksikliklerini ve zaafalarını öğrenmek isterler. Bunlara karşı her zaman müteyakkız olunmalıdır.²⁷⁹ Ordunun teşekkülü farklı ırklardan olmalıdır. Böyle olması birlik için çok gerekli olduğu gibi, savaş meydanında da rekabeti getirir.²⁸⁰ Padişahla herkes görüşebilmelidir. Ancak bunlar için ayrı zamanlar ayarlanmalıdır. Özellikle toplumda mevki sahibi insanlar sultanla daha yakın görüşmek isterler. Bu istek gerçekleşmemesi durumunda onlar tarafından sergilenecek negatif tutumun sonucu sultanın yararına olmaz.²⁸¹ Devletin üst kademelerinde görev yapanlar bazı hatalarından dolayı hemen görevden el çektirilmemelidirler. İnsanların yetişmesi uzun zaman almaktadır. Bu gibi durumlarda kişiler tek başına çağrılıp net bir şekilde uyarılmalıdırlar. Aynı hata tekrarlanırsa bundan sonra gereken karşılık vermelidir.²⁸² Memleketin herhangi bir yerinde halka haksızlık yapıldığına dair haber yayılsa sultan mutlaka bu haberin aslını araştırıp ortaya koymalıdır.²⁸³ İki resmi işin bir kişiye tevdi edilmesi veya bir işin iki ayrı kişiye verilmesi işlerin verimliliğini azaltır. Kamuya ait işler sadece Hanefî ve Şafii mezhebinden olanlara verilir. Hıristiyan veya Râfizî gibi sapkın

²⁷⁵ Nizâmülmülk, A.g.e., 109-111.

²⁷⁶ Nizâmülmülk, A.g.e., 125.

²⁷⁷ Nizâmülmülk, A.g.e., 126-129.

²⁷⁸ Nizâmülmülk, A.g.e., 131.

²⁷⁹ Nizâmülmülk, A.g.e., 132-134.

²⁸⁰ Nizâmülmülk, A.g.e., 138-139.

²⁸¹ Nizâmülmülk, A.g.e., 156.

²⁸² Nizâmülmülk, A.g.e., 162-163.

²⁸³ Nizâmülmülk, A.g.e., 170.

mezheplilere bu görev verilmemelidir.²⁸⁴ Kadının aklına uyup birçok zorluğa katlanan ilk insan Hz. Âdem'dir. Tarih boyunca sultanın karısı saltanat üzerinde müessir olduğunda fitne ve kargaşadan başka bir şey olmamıştır. İskender acem şahını yendiğinde kendisine kızıyla evlenilmesi teklif edilince bu kaygılarla şöyle cevap vermiştir: “Erkeklerini yendik kadınlarına mağlup olmayalım”²⁸⁵ müellif kitabının son bölümlerinin çoğunu Bâtînî ve Karmatî gibi sapkın mezheplerin doğuşlarına, düşüncelerine ve yaşadıkları toplumlarda sebep oldukları kargaşalara ayırmıştır.

Müellif hadis konusunda çoğu Siyâsetnâme yazarına göre daha yetkin olmasına rağmen zamanın siyasi ve sosyal şartlarının etkisiyle bazı zayıf hadisleri tercih ettiği söylenebilir. Bunun sebeplerine hadisleri yorumlarken değineceğiz. Kitabında dile getirdiği hadisleri şöyle sıralayabiliriz:

1- أُعِدَّتْ لِلْعَادِلِينَ وَأَهْلِيهِمْ وَمَنْ هُمْ فِي رِعَايَتِهِمْ فَصُورٌ مِنْ نُورٍ فِي الْجَنَّةِ.

“Adaletle hükmedenler cennette aileleri ve idare ettikleri kişilerle birlikte nurdan saraylarda ikamet edeceklerdir.”²⁸⁶

Rivayet bu lafızlarla sadece Nizâmülmülk’ün kitabında yer almaktadır.

2- الْعَدْلُ عِزُّ الدِّينِ وَقُوَّةُ السُّلْطَانِ، وَفِيهِ صَلَاحُ الْخَاصَّةِ وَالْعَامَّةِ.

“Adalette dinin şerefi sultanın gücü ve herkesin menfaati vardır.”²⁸⁷

Hiçbir hadis kaynağında bulamadığımız bu rivayet Muhammed b. Kasım’ın *Râvdü'l-Ahbâr el-Müntehâb Min Rabi'l-Ebrâr* isimli eserinde senetsiz bir şekilde nakledilmiştir.²⁸⁸

3- إِنَّ كُلَّ مَنْ وَكَّلَ فِي الدُّنْيَا بِأَحَدٍ، سِوَاءٍ مِنَ النَّاسِ أَمْ مِنْ أَهْلِ بَيْتِهِ أَمْ مِمَّنْ هُمْ مِنْ تَحْتِ إِمْرِيهِ، سَيُسْأَلُ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِثْلَمَا يُسْأَلُ الرَّاعِي عَنْ غَنَمِهِ.

²⁸⁴Nizâmülmülk, A.g.e., 195-216.

²⁸⁵Nizâmülmülk, A.g.e., 218-226.

²⁸⁶ Nizâmülmülk, A.g.e., 97.

²⁸⁷ Nizâmülmülk, A.g.e., 87; Muhammed b. Kasım, *Râvdü'l-Ahbâr el-Müntehâb Min Rabi'l-Ebrâr*, (Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 2002), 64.

²⁸⁸, Muhammed b. Kasım, *Râvdü'l-Ahbâr el-Müntehâb Min Rabi'l-Ebrâr*, 64.

“Dünyada ister ev halkına isterse yönetimi altındaki kişilere yönetici tayin edilen her kişi, kıyamet gününde her çobana koyunları sorulacağı gibi yöneticide her şeyden sorguya çekilecektir.”²⁸⁹

Rivayet bu metinle sadece Nizâmülmülk’ün kitabında yer almaktadır. Ancak aynı anlama farklı lafızlarla vurgu yapan rivayetler kaynaklarımızda yer almaktadır.²⁹⁰

4- الْقَدْرِيَّةُ مَجُوسٌ هَذِهِ الْأُمَّةُ، إِنْ مَرَضُوا فَلَا تَعُودُواهُمْ، وَإِنْ مَاتُوا فَلَا تَشْهَدُواهُمْ.

“Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir. Hastalandıklarında ziyaret etmeyin, öldüklerinde de cenazelerine gitmeyin”²⁹¹

Hadis zayıf kabul edilmiştir.²⁹²Bazı muasır araştırmacılar da yaptıkları araştırmalarda hadisin zayıf olduğunu ortaya koymuşlardır. Örneğin Yavuz Köktaş yazdığı “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi” isimli makalesinde bu hadisin zayıf olduğunu dile getirmiştir.²⁹³ Ayrıca Hilmi Karaağaç da “Kaderiyye / Mu’tezile’nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı” isimli makalesinde bu hadisin zayıf olduğuna hükmetmiştir.²⁹⁴

5- لَيْسَ لِلْقَدْرِيَّةِ وَلَا لِلرَّافِضَةِ فِي الْإِسْلَامِ نَصِيبٌ.

“Râfizî ve Kaderîye’nin İslâm’da nasibi yoktur.”²⁹⁵

²⁸⁹ Nizâmülmülk, A.g.e., 52.

²⁹⁰Buhari, “Nikâh”, 4892, “Ahkâm”, 6719; Müslim, “İmâre”, 20, Ebu Dâvud, “Harâc”, 2928; Tirmizî, “Cihad”, 1705; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4495, 5167, 5901.

²⁹¹ Nizâmülmülk, A.g.e, 201; Ebu Dâvûd, “Sünnet”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5584; Taberânî, *Mu’cemü’l-Evsed*, 2494; Hâkîm en- Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 1/159.

²⁹² İbn Cevzî, *İleli’l- Mütenahiye*, 1/151; Ebû Hâtim er-Râzî, *el- Cerh ve’t- Ta’ dil*, (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1855), 7/52; Buhârî, *Tarihü’l-Kebir*, 2/341; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/207.

²⁹³ Yavuz Köktaş, “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, (2003), 1/2, 113-143.

²⁹⁴ Hilmi Karaağaç, “Kaderiyye / Mu’tezile’nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı”, *Kelam Araştırmaları*, (2015),13/ 191-212.

²⁹⁵ Nizâmülmülk, A.g.e., 200; İbn Mâce, “İmân”, 62; Tirmizî, “Kader”, 2149; Taberânî, *Mu’cemü’l-Evsed*, 5587.

Hadis zayıf kabul edilmiştir.²⁹⁶

6- تَظْهَرُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ فِتْنَةٌ يُقَالُ لَهُمُ الرَّافِضَةُ، فَإِذَا لَقِيتُمُوهُمْ فَقَاتِلُوهُمْ.

“Ahir zamanda Rafizî denilen bir guruh ortaya çıkacaktır. Onları görenler boyunlarını vursunlar”²⁹⁷

Hadis zayıf kabul edilmiştir.²⁹⁸

7- إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى جَعَلَ لِي أَصْحَابًا وَوَزَرًا وَأَصْهَارًا، فَمَنْ سَبَّهُمْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ، لَا يَقْبَلُ اللَّهُ لَهُمْ عَدْلًا وَلَا صَرْفًا.

“Yüce Allah bana arkadaşlar, yardımcıları ve akrabaları nasip etti. Kim onlara küfrederse insanların ve Allah'ın laneti onların üzerine olsun. Allah haklı haksız dualarını kabul etmesin”²⁹⁹

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁰⁰

8- رَوَى جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَقَالَ: أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِجِنَازَةٍ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْهَا، فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا رَأَيْنَاكَ تَرَكْتَ الصَّلَاةَ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَى هَذَا؟ قَالَ: إِنَّهُ كَانَ يُبْغِضُ عُثْمَانَ، أَبْغَضَهُ اللَّهُ.

Cabir bin Abdillâh şöyle rivayet eder: Resûlûllah'a (s.a.) bir cenaze getirdiler. O bu cenazenin namazını kılmadı. Sahabe kendisine; ya Resûlûllah, hiçbir yerde cenaze namazını kılmadığına şahit olmadık. Bunu üzerine Resûlûllah (s.a.): “Bu adam, Osman'a düşmanlık beslediği için Yüce Allah da ona düşmanlık besliyor. Dedi.”³⁰¹

²⁹⁶ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, 1/24; İbn Hacer el Askalânî, *Zehrü'l-Firdevs*, 2/66.

²⁹⁷ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 199; Ebû Nuaym el- İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 4/329; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 10/25.

²⁹⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el Metâlibü'l-Âliye*, 12/543; İbn Cevzî, *el- İlelü'l-Mütenâhiye*, 1/168; İbnü'l Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, (Dâru's-Selef, 1995), 3/1314; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 19130.

²⁹⁹ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 287; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 17/140; İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Elbânî, (Mektebü'l İslâmî Beyrut, 1980), 2/483.

³⁰⁰ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 10/17.

³⁰¹ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 200; Tirmizî, “Menâkıb”, 3709.

Bu hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁰²

9 - عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدِي يَوْمًا إِذْ أَتَاهُ عَلِيٌّ وَقَاطِمَةُ مَعًا لِيَرَاهُ وَيَسْأَلَاهُ، فَرَفَعَ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَأْسَهُ وَقَالَ: "يَا عَلِيُّ، أُبَشِّرُكَ وَرَهْطَكَ بِالْجَنَّةِ، وَلَكِنَّهُ يُخْرُجُ بَعْدَكَ قَوْمٌ يَدْعُونَ حُبَّكَ وَالْإِخْلَاصَ إِلَيْكَ، يَجْرُونَ الشَّهَادَةَ عَلَى السِّنِّتِهِمْ، وَيَقْرَأُونَ الْقُرْآنَ، هَؤُلَاءِ هُمُ الرَّاغِبُونَ، فَإِذَا مَا أَدْرَكْتَهُمْ فَجَاهِدْ فِيهِمْ، لِأَنَّهُمْ مُشْرِكُونَ كُفَّارٌ". قَالَ عَلِيٌّ: "مَا عَلَامَتُهُمْ؟" قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا يُقِيمُونَ صَلَاةَ الْجَمَاعَةِ، وَلَا يَحْضُرُونَ صَلَاةَ الْجُمُعَةِ، وَلَا يُؤَدُّونَ صَلَاةَ الْجَنَازَةِ، وَيَطْعَنُونَ فِي السَّلَفِ."

Ümmü Seleme (ö.62/681) şöyle rivayet etti: Birgün Resülûllah (s.a.) benim yanımda iken Hz. Ali ve Fatıma halini hatırlamam için çıkageldiler. Resülûllah (s.a.) başını kaldırarak: *“Ey Ali müjdeler olsun sen ve taifen cennette olacaksınız. Lâkin senden sonra dillerine şehadet getirmeyi pelesenk etmiş, Kur’an okuyan, Rafizî denen, seni sevdikleri iddiasıyla bir cemaat zuhur edecek. Onlarla karşılaşacak olursan boyunlarını vur. Zira onlar müşriklerin yani kâfirlerin ta kendileridir.”* Hz. Ali: Ya Resülûllah onların alameti ne olacaktır?’ dedi. Resülûllah (s.a.): *“Onlar Cuma namazına iştirak etmezler, cemaatle namaz kılmaya gelmezler, cenaze namazını eda etmez ve selef hakkında ileri geri konuşurlar.”* Dedi.³⁰³

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁰⁴

10- الخَوَارِجُ كِلَابُ النَّارِ.

*“Hariciler ateşin köpekleridir.”*³⁰⁵

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁰⁶

³⁰² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/259; İbnü'l-Cevzî, *Mevdûâtü İbnü'l-Cevzî*, 2/83; Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, 3/226.

³⁰³ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 201; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 10/24; Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 6/354.

³⁰⁴ Zehebî, *Telhisü'l-İleli'l-Mütenâhiye*, 55; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/236.

³⁰⁵ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 200; İbn. Ebî Şeybe, “Cemel” 37884; İbn Mâce, “Mukaddime”, 173; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1232, Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 9085.

³⁰⁶ İbn Cevzî, *el-İleli'l-Mütenâhiye*, 1/168; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, (Dâru's-Selefi, 1995), 3/1314; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 19130.

11- لَوْ كَانَ بَعْدِي نَبِيٌّ لَكَانَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ .

“Benden sonra bir peygamber gelseydi bu Ömer b. Hattâb olurdu.”³⁰⁷

Hadis bazı âlimler tarafından sahih kabul edilmiştir.³⁰⁸ Ancak zayıf kabul edenler de olmuştur.³⁰⁹

12 - شَاوَرُوهُنَّ وَخَالِفُوهُنَّ .

“İşlerinizde kadınlarla istişare ediniz; doğru yapmak için onlar işin nasıl yapılması gerektiğini söylüyorlarsa tam tersini yapınız.”³¹⁰

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³¹¹

13 - أَتُنْتَنِّ صَوَاجِبَاتُ يُوسُفَ وَكُرْسُفَ .

“Sizler Hz. Yusuf’un zamanındaki bazı kadınlar gibi isteklerinizde ısrarcısınız”³¹²

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

14 - مَنْ اسْتَعْمَلَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ عَامِلًا وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّ فِي الْمُسْلِمِينَ مَنْ هُوَ خَيْرٌ مِنْهُ فَقَدْ خَانَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَجَمِيعَ الْمُسْلِمِينَ .

“Kim Müslümanlar için bir çalışan atadığında, aynı işi yapabilecek daha yetenekli biri varken başkasını tercih ederse Allah’a, Rasûlüne ve bütün Müslümanlara ihanet etmiş olur.”³¹³

³⁰⁷ Nizâmülmülk, A.g.e., 287; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17405. Tirmizî, “Menâkıb”, 3686.

³⁰⁸ Irâkî, *el-Müğnî an Hamli’l-Esfâr fî Tahrîcî ma fi’l- İhyâi Mine’l-Âhbâr*, (Dâru’s-Sadr, 2000), 3/199; İbn Teymiyye, *Minhacü’s-Sünne*, (Riyad: Câmîatü’l-İmam Muhammed bin Suûd el-İslâmiyye, 1986), 6/68.

³⁰⁹ Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, (Müessesetü’l-Me‘arîf, 1986), 9/71; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, (Müessesetü’r-Risâle, 2000), 2/201.

³¹⁰ Nizâmülmülk, A.g.e., 221; Süyûtî, *ed-Dürerü’l-Müntesire*, (Darü’l-Arûbe,1990), 85; Sehâvî, *el-Mekâsidü’l-Hasene*, (Darü’l-Kütübi’l-Arâbiyye, 1993), 297; Ali el-Kâfî, *el-Esrârü’l-Merfû’ah*, (Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1986), 99.

³¹¹ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezi Şerhu Câmii’t-Tirmizî*, 6/449.

³¹² Nizâmülmülk, A.g.e., 87, 221; Buhârî, “Salat”, 713; Müslim, “Salat”, 420.

Bu rivayet mürsel ve zayıf kabul edilmiştir.³¹⁴

15 - الْبَخِيلُ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ.

“Cimriler cennete giremez”³¹⁵

Kütüb-i Sitte’de içerisinde bu hadis sadece Tirmizî’de merfu’ olarak geçmektedir. Kendisi bu hadis için hasen garip demektedir.³¹⁶Yalnız O’nun rivayeti “İnsanların arasını bozan İyiliği Başa Kakan ve Cimri Olan Cennete Giremez” şeklindedir. Ancak bu hadisi zayıf kabul edenler de olmuştur.³¹⁷

Nizâmülmülk Melikşah’ın isteği üzerine kaleme aldığı temel kitabı *Siyerü’l-Mülûk* adlı eserinde bazen tamamı bazen de bir kısmını kullanarak on üç âyetten istifade etmiştir. Müellif farklı konularda on sekiz hadis dile getirmiştir. Araştırmamıza göre hadislerin sadece bir tanesi Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Kütüb-i Sitte’de altı hadis, Kütüb-i Tis’a ‘da bir hadis, Kütüb-i Tis’a dışındaki hadis kitaplarında altı hadis yer almaktadır. Üç hadis ise sadece Nizâmülmülk’ün kitabında bulunmaktadır. Bu hadisler içerisinde sadece beşi sahih kabul edilmiştir. On hadis ise zayıf olarak değerlendirilmiştir. Sadece müellifin kendi kitabında bulunan üç rivayet ise hadis kitaplarında yer almadıkları için değerlendirilmeye tabi tutulmamışlardır. Ancak bu rivayetlerden biri Râfîzî’leri yermektedir. Bunun zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Diğer iki rivayet ise sultanın adaleti ve sorumluluklarıyla alakalıdır. Yöneticilerin adaletine vurgu yapan diğer hadislerle beraber değerlendirdiğimizde anlamca sahih olduğunu söyleyebiliriz. Araştırmamız boyunca görüleceği gibi bu konularda birçok sahih hadis yer almaktadır.

Yazarın eserinde dile getirdiği hadisler üç ana konu etrafında toplanmaktadır. Bunlardan ilki sultanın adâletine vurgu yapan rivayet ve hadislerdir. Araştırmamız

³¹³ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 221; Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 4/104; Taberânî, *Mu‘cemü’l- Kebîr*, 11/114.

³¹⁴ Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’ d- Daîfe*; 4545; Zehebî, *el-Mühezzeb*, 8/411; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’ş-Şer‘iyye*, 7.

³¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyerü’l-Mülûk*, 167; Tirmizî, “Birr”, 41.

³¹⁶ Tirmizî, *el- Camiü’s-Sâhîh*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 4/343.

³¹⁷ İbn Âdî, *el- Kâmil*, 5/120; Elbânî, *Dâ‘ifü’l, Câmî’*, (Beyrût: el-Mektebü’l-İslâmî, 1988), 6339.

boyunca incelediğimiz bütün kitapların ortak konularından birinin adalet olduğunu müşahede ettik. Aynı şekilde bütün müellifler kitaplarında en çok bu konuya yer ayırmışlardır. Kitaplarında kullandıkları hadislerin konularını oranladığımızda en yüksek oranın adalet olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nizâmülmülksiyasetnâmesine aldığı on sekiz hadisten beşi adâletle ilgilidir. Bu da yaklaşık yüzde üç buçuğa denk gelmektedir. Aslında bu durumun günümüzde de değişmediğini söyleyebiliriz. İkinci konu ise Râfîzî, Şîî ve ehl-i sünnet dışı fırkaları yeren hadislerdir. Hicrî beşinci asırda siyasî ve dinî ortamı değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde de belirttiğimiz gibi, özellikle Selçuklu devleti için en büyük tehlike Bâtînlilik hareketiydi. Sûfî anlayışla yoğrulmuş ehl-i sünnet anlayışı devletin temel düşüncesini oluşturuyordu. Nizâmülmülk devletin ana politikalarını belirleme makamındaydı. Kitabının konularından bir kısmını bu anlayış çerçevesinde şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Son konu kadınlara yönelik bazı negatif tutum olarak nitelendirebileceğimiz konuları içeren hadislerdir. Bu hadislerin kitap yer bulmasında Selçuklu Sultanı Melikşah (ö.485/1092)’ın eşi Terken Hatun (ö.487/1094)’la Nizâmülmülk arasındaki siyasî çekimlerin sebep olduğu söylenebilir.³¹⁸

Nizâmülmülk’ün eserinde dile getirdiği hadislerden üçü ortak hadisleri detaylı değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde yer almaktadır. Müellifin kullandığı bütün rivayetleri tablolar halinde şöyle özetleyebiliriz:

Tablo 2.3: Nizâmülmülk’ün *Siyerü’lMülûk* Kitabında Kullandığı Hadislerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo³¹⁹

Buhârî ve Müslim’de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Buhârî’de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Müslim’de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte’de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte dışındaki Kutüb-i Tis’a’da Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Tis’a Dışındaki Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Nizamülmülk’ün Kitabında Yer Alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
1	-	1	6	1	6	3	18

³¹⁸ Gülay Öğün Bezer, “Terken Hatun”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/510.

³¹⁹ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 2.4: Nizâmülmülk'ün Sıyerü'l-Mülûk Kitabında Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo³²⁰

Sahih Hadis Sayısı	Hasen Hadis Sayısı	Zayıf Hadis Sayısı	Mevzu Hadis Sayısı	Sadece Nizâmülmülk'ün Kitabında Yer Alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
5	-	10	-	3	18

2.3.2. Sivil Ulemânın Yazdıkları Eserler

Bu alanda kaleme alınan eserlerin belli bir kısmı ya sultana ya da başka bir üst düzey yöneticiye ithafen yazılmıştır. Kitapların müellifleri devlette fiilî görev almadıkları için seçtikleri konular çok daha genel olmuştur. Kitaplarda ciddi bir eleştirî kültürüne rastlamak mümkün değildir. Özellikle resmi görevi olamayanların yazdığı eserleri bir ahlâk ve tavsiyeler kitabı olarak anlamak daha doğru olur. İçeriklerini daha çok dini referanslardan aldıkları konulara göre belirlerler. “Allah’a Peygambere ve sizden olan yöneticilere itaat edin”³²¹ âyeti gibi belli âyetleri çoğu müellif kullanmıştır. Ancak bu eserlerde âyetlerden daha çok hadisler kullanılmıştır. Devlet kademelerinde resmi görev alamayan müelliflerin kitaplarında hadislerin kullanılması daha da fazladır. Hadisler daha önceleri genellikle hadis kitaplarının birr, menâkıb, zühd ve imâre bölümlerinde dile getirilmişlerdir. Müelliflerin kitaplarında devlet organlarının işleyişindeki temel aksaklıklara yönelik çözümler bulunmaz. Daha çok yöneten-yönetilen ilişkisine dair öğütler bulunur.

Bu türden yazılan kitaplara örnek olarak Gazzâlî (ö.505/111)’nin *Nasihâtü'l-Mülûk*’u, Turtûşî (ö.520/1126)’nin *Sirâcü'l-mülûk*’u örnek verilebilir. Biz bu başlığımıza en iyi örnek olduğunu düşündüğümüz Gazzâlî’yi ve kitabını burada kısaca tanıtmak istiyoruz.

Birçok kitabın müellifi olan Gazzâlî’nin konumuzla ilgili eseri *Nasihâtü'l-Mülûk*’tür. Nizamülmülk’le aynı dönemde yaşamış ve aralarında iyi ilişkiler yaşanmıştır. Selçuklular döneminde Nizâmiye medreselerinde ders vermiş olması da bu olumlu ilişkilerin bir sonucudur. Özellikle Selçuklu veziri Nizâmülmülk’ün çok genç yaşta

³²⁰ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

³²¹ En-Nisa, 4/59.

Gazzâlî'nin yeteneklerini keşfederek ona değer vermesi ona büyük imkânlar sağlamıştır. Bundan sonra Selçuklu devletinin devlet politikası olan Sünnî İslâm nazariyesinin gelişmesine katkıda bulunmak ve savunmak Gazzâlî'nin ana görevlerinden biri olmuştur.³²²

Nasîhâtü'l-Mülûk isimli kitabını Selçuklu sultanı Melikşah'a atfen yazıldığı söylenmektedir. Eser ilk olarak Farsça yazılmıştır. Daha sonra Gazzâlî'nin öğrencilerinden Safiyyüddin Ali b. Mübârek b. Mevhûb el-İrbîlî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme Farsça aslına göre daha çok bilinir olmuştur.³²³ Ancak bazıları Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a yazıldığını ifade etmektedir. Hatta bazıları da girişi hariç kitabın Gazzâlî'ye ait olmadığını söylemişlerdir.³²⁴

Eser giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde imân ve adâlet konuları kendi içinde onar bölüme ayrılarak işlenmiştir. Bölümün sonunda ayrıca dünyevileşmeye bir bölüm ayrılarak âyet ve hadislerle konu detaylıca işlenmiştir. Bu bölümde verilen bilgiler daha çok teorik olduğu söylenebilir. İkinci bölüm ise kendi içinde yedi bölüme ayrılarak en başta sultanın adaleti olmak üzere detaylarına ileride değineceğimiz farklı konular dile getirilmiştir.

Giriş bölümünde çoğu siyâsetnâmede olduğu gibi sultanın kendisine verilen saltanat makamından dolayı şükretmesi gerektiğiyle başlamaktadır. Sultanın ibadet hayatıyla ilgili tavsiyelerde bulunan müellif özellikle cuma gününe özel bir ehemmiyet vermesi gerektiğini dile getirmektedir. Cuma sabah banyo yapılmalı giyilmesi helal olan elbiselerden giyilerek sabah namazına cemaate gidilmelidir. Namazdan sonra

³²² Mustafa Çağrı, "Gazzâlî" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/530-534.

³²³ Mamura Mamatkulova, "Çağatayca Nasîhâtü'l Mülûk Tercümesi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, YTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 8-16; Gazzâlî, *Nasîhâtü'l-Mülûk*, (Beyrut; Dârü'l- Kütübi'l- ilmiyye, 1988), 3-5.

³²⁴ Alexey Khısmatulin, "Müslüman Orta Çağda Edebi Bir Sahtecilik: Gazzâlî'nin Nasîhâtü'l Mülûk' unun İkinci Kısmının Orijinalitesi Hakkında Yeni Deliller" *Milletler Arası Tartışmalı İlmî Toplantı*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2012), 493-503; Hüriye Hümeysra Idrız, "İslâm Düşüncesinde Nasîhâtü'l Mülûk Geleneği ve Gazzâlî'nin Nasîhâtü'l Mülûk'u", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, BUÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 55-58; Cesim Avcı, "*Nasîhâtü'l-Mülûk*" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 22/411.

güneş doğuncaya kadar konuşulmamalıdır. Kiblede dönülmeden tesbihle bin defa La İlahe İllallah Muhammed'in Resûlullah denmelidir. Sonra dört rekât dûha namazı kılınmalıdır. Gün boyunca sürekli allahümmesalli ala muhammedin ve ala alîmuhammed denmelidir. Bugün özellikle daha fazla sadaka vermeye çalışılmalıdır. Ayrıca perşembe ve cuma günleri beraber oruç tutulsa iyi olur.³²⁵

Birinci bölümün ilk konusu olan iman bir ağaç temsiliyle Allah'ın on ayrı sıfatıyla ilişkilendirilerek anlatılmaktadır. Burada asıl vurgu her şeyden evvel iman üzerine bina edileceği doğru bilgiye sahip olmaktır. Ayrıca imanda asıl olanın kalp olduğu ancak ameldeki eksikliklerin kalbi etkileyebileceği de vurgulanmaktadır.³²⁶

Sultanın kendisine bahşedilen saltanatın kadrini bilmelidir. Böyle yaptığında ebedî saadete ulaşabilir. Aksi olduğunda ahirette hüsrana sebep olabilir. Saltanatın kıymetini bilmenin ölçüsü ise adaletle hükmetmektir. Bununla ilgili birçok âyet ve hadise yer verilmektedir. Kendisinden hiçbir beklentisi olmadan doğruları söyleyen âlimlere kulak kesilmeli, bunların dışındakilere yüz vermemelidir. Kendi atadığı valilerin halka haksızlık etmelerinin hesabı sultandan da sorulacağından bu konuda son derece dikkatli olmalıdır. Sultanın çok sabırlı olması ve kibirden kaçınması gerekir. Cömertliğe ve affediciliğe teşvik onun şiarı olmalıdır. İnsanlarla iletişimde bulunurken onlara tepeden bakmamalı herhangi biri gibi onlara davranmalıdır. İnsanların bazı ihtiyaçlarını gidermek sultan için en önemli nafîle ibadetlerdendir. Sultan Allah'ın rızasını her şeyin üstünde tutulmalı, bazı kişileri sevindireceğim diye İslam'ın ilklerinden sapmamalıdır.³²⁷ Birinci bölümün sonunda dünyevileşmenin zararları birçok âyet, hadis ve hikâyelerle detaylıca anlatılmaktadır.³²⁸

İkinci ana bölüm kendi içinde yedi alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölüm sultanda olması gereken özelliklerle sultan halk ilişkisine ayrılmıştır. Kitabının üçte ikisini bu konuya ayırdığı söylenebilir. Burada genel olarak şu hususlar dile getirilmektedir; Peygamberler ve sultanlar Allah tarafından seçilmişlerdir. Peygamberler Allah'a ibadeti ve doğru yolu gösterirler. Sultanlar ise kulların birbirlerine yapabilecekleri

³²⁵ Gazzâlî, *A.g.e.*, 6-8.

³²⁶ Gazzâlî, *A.g.e.*, 9-14.

³²⁷ Gazzâlî, *A.g.e.*, 14-29.

³²⁸ Gazzâlî, *A.g.e.*, 30-42.

haksızlıkları engellerler. Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Ana görevi Mevla'nın muhabbetini halk arasında yaygınlaştırmaktır. Bundan dolayı insanların kendisine itaat etmeleri elzemdir. Sultanda olması gereken en temel özellik adalettir. Zalim sultan uğursuzluktur. Onun saltanatı daimî olamaz. Çünkü Resülûllah (s.a.): “*Saltanat küfürler devam eder ancak zulümle devam edemez.*”³²⁹ demiştir. Sultan adil olduğunda halk emniyet içinde olur. Bilginler; “*Din devletle, devlet askerle, asker maddi güçle, maddi güç memleketin imarıyla, memleketin imarı da adalet olur.*” demişlerdir. “*Mülk ve din ikiz kardeşirler.*” Sultan dini emirlere uyup halkına örneklik yaptığında saltanatı da daim olur. Devlet başkanlarına göre toplumlar şekillenmektedirler. Bu açıdan sultanların örneği konusunda mesuliyetleri sıradan insanlar gibi değildir. Onlar âdil olduklarında bu durum halka da sirayet eder. Enûşirvan zamanında bir adam diğerine bir arsa sattı arsayı alan içinde bir hazine buldu. Hemen ilk sahibine giderek bu hazinenin onun hakkı olduğunu söyledi. Bu şahıs da alamayacağını söyleyince aralarında hüküm vermesi için sultana gittiler. Sultan da çocuklarını birbirleriyle evlendirerek hazineyi çocuklara verdi. Eğer bu olay zalim bir sultan zamanında olsaydı sonucu çok daha farklı olurdu. Aristo yönetici işlerin sonunu düşünerek hareket eden, uyanık ise yakınındakileri de bunlardan seçer. Bu durum memleketin düzenli olmasına ve işlerin doğru yapılmasına vesile olurdemiştir. İskender ise şöyle demiştir; kim kötü bir geleneği iyi bir örfle değiştirirse en iyi yönetici odur. Sultanın zamanını planlayarak hayatını devam ettirmesi kendi lehinedir. Örnek yöneticiler zamanlarını dörde ayırırlardı. Bunlar: Allah'a ibadet, devlet işleri mazlumların korunması ve âlimlerle oturma, yeme içme ve eğlencedir. Zor zamanlarda özellikle kıtlık dönemlerinde sultanın ihtikâra engel olması ve bütün gücüyle halkının yanında olması, halkla arasına güçlü bir bağ kurar.³³⁰

İkinci bölümde, vezirliğin önemine dikkat çekilerek, vasıflarına haiz bir vezirin sultanlar için son derece gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de peygamberlere bile istişare yapmaları tavsiye edildiğine göre hükümdarların bundan

³²⁹ Bu rivayet hadis değil de bilginlerin sözü olarak kabul edilmiştir. Özellikle Necâşî'ye atfedenler de olmuştur. Muhyiddin el-Hadîb Kasım, *Râvdü'l Ahbâr*, (Halep: Darü'l Kalem, 2002), 395.

³³⁰ Gazzâlî, *A.g.e.*, 43-82.

müstağni olmaları düşünülemez . Vezir sultanın çoğu sırina muttali olduğu için emin kişilerden seçilmelidir. Enûşirvan en kötü vezir sulh mümkün olduğu halde savaşı tercih ettirendir, demiştir. Aristo ise başkasının eliyle savaşız hallettiğin sorunlar kendi elinle çözdüklerinden evladır. Demiştir.³³¹Üçüncü bölümde, kalem sahiplerinden bahseden müellif, bunun kâtiplik olduğunu anlatır. Devamında kâtipte olması gereken nitelikleri detaylı bir şekilde dile getirilir. Özellikle bu bölümde kılıç ile kalemin her zaman beraber başarı elde ettiklerine vurgu yapılması anlamlıdır.³³²Dördüncü bölümde, sultanın cömertliğinin ona kazandırdıkları ve temsil ettikleri makamın hakkın vermeleri gerektiği detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.³³³Beşinci bölümde, hikmetin faydalarından ve hikmetli sözlerden örnekler verilir. Örneğin: Hind Melikleri için birçok kitap bulunmaktaydı. Melik düşünürlere bunları kısaltmalarını emretti. Neticede dört kelime üzerine kısalttılar. Bunlar; sultan için adalet, halk için itaat, nefis için acıkmadan yememek ve insan için kendisinden başkasına bakmamasıdır.³³⁴Altıncı bölümde aklın ve akıllıların öneminde detaylıca söz edilir.³³⁵Son bölümde aile hayatından ve zamanın anlayışına göre kadınlar hakkındaki düşüncelerini dile getirir. Burada şunlar dile getirilir: Kadınların en hayırlısı mihri az, doğurgan ve güzel olanlardır. Bu özelliklere haiz bulunmadığında dindar olan tercih edilmelidir. Böyle bir evlilikte bereket ve ebedî Saadet bulunmaktadır. Kadının dindar ve örtülü olması Allah'ın bir nimetidir. Kadın ve erkeğin mutlaka mahremiyet kurallarına dikkat etmesi gerekir. Kadınların akılları kısa olduğundan onların düşünceleriyle hareket edenler her zaman kaybetmişlerdir. Bundan dolayı onlara danışın ama dediklerinin tersini yapın denilmiştir.³³⁶Gazzâlî bütün bu düşüncelerini dile getirirken ayet ve hadislerden faydalanmaktadır. Ayrıca her konuda hikâye ve hikmetli sözlerden de yararlanmaktadır. Eserinde kullandığı hadisleri şöyle sıralayabiliriz;

³³¹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 86-88.

³³² Gazzâlî, *A.g.e.*, 89-92.

³³³ Gazzâlî, *A.g.e.*, 93-102.

³³⁴ Gazzâlî, *A.g.e.*, 104-114.

³³⁵ Gazzâlî, *A.g.e.*, 115-121.

³³⁶ Gazzâlî, *A.g.e.*, 122-131.

1- وَالَّذِي نَفْسٌ مَحَمَّدٍ بِيَدِهِ إِنَّهُ لَيُرْفَعُ لِلسُّلْطَانِ الْعَادِلِ إِلَى السَّمَاءِ مِنَ الْعَمَلِ مِثْلَ عَمَلِ جُمَلَةٍ الرَّعِيَّةِ وَكُلُّ صَلَاةٍ يُصَلِّيَهَا تُعَدُّ سَبْعِينَ أَلْفَ صَلَاةٍ.

“Allah’a yemin olsun ki âdil sultanın bütün halkın ameline denk gelecek ameli göğe yükseltilir. Onun kaldığı her namaz yetmiş bin namaza denktir.”³³⁷

Rivayetbu lafızlarla hiçbir hadis kaynağımızda bulunamamıştır. Ancak Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el- Hayrebitî’nin *Dürretü’l-Ğera fi Nasîhati’l-Kadâve’l-Ümerâ* isimli eserinde geçmektedir.³³⁸

2- يَا سَادَاتِ فُرَيْشٍ عَامِلُوا رَعَايَاكُمْ وَأَتْبَاعَكُمْ بِثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ: إِذَا سَأَلُوكُمُ الرَّحْمَةَ فَارْحَمُوهُمْ وَإِذَا حَكَمْتُمْ فَاعْدِلُوا فِيهِمْ، وَاعْمَلُوا بِمَا تَقُولُونَ؛ فَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِهَذَا فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُ قَرْضًا وَلَا نَفْلًا.

“Ey Kureyş efendileri halkınıza şu üç şeyle muamele ediniz: Sizden rahmet beklediklerinde onlara merhametli olunuz. Size bir dava getirdiklerinde konuştuğunuz gibi davranarak aralarında adaletle hükmedin. Kim böyle yapmazsa Allah’ın ve meleklerin laneti onun üzerine olsun. Allah onun hiçbir amelini kabul etmesin!”³³⁹

Bu rivayet sadece Gazzâlî’nin eserinde yer almaktadır.

3- مَنْ حَكَمَ بَيْنَ اثْنَيْنِ بَظْلٍ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ.

“Kim iki kişi arasında zulümle hükmederse, Allah’ın laneti zalimlerin üzerine olsun.”³⁴⁰

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁴¹

4- ثَلَاثَةٌ لَا يَنْظُرُ اللَّهُ إِلَيْهِمْ: سُلْطَانٌ جَائِرٌ كَاذِبٌ، وَشَيْخٌ زَانٍ، وَفَقِيرٌ مُتَكَبِّرٌ.

³³⁷ Gazzâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 15.

³³⁸ Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el- Hayrebitî, *Dürretü’l-Ğera fi Nasîhati’l-Kadâ ve’l-Ümerâ*, (Riyâd: Mektebetü-n-Nizâr Mustafa el-Bâz), 145; Abdurrahman b. Hasan el Cibritî, *Tarihü Hecaibi’l-Âsâr, li’t-Terâcim ve’l-Ahbâr*, (Beyrut, Dârü’l-Cîl), 1/16.

³³⁹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 15.

³⁴⁰ Gazzâlî, *A.g.e.*, 15; İbnü’l-Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*, 4/2267.

³⁴¹ İbnü’l-Kayserânî, *A.g.e.*, 4/2267.

“Allah üç grup insanın yüzüne bakmaz. Bunlar; zalim, yalancı sultan, zina eden yaşlı ve kibirli fakirdir.”³⁴²

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

5- سَيَأْتِي عَلَيْكُمْ يَوْمٌ تُفْتَحُونَ فِيهِ جَانِبِي الشَّرْقِ وَالْعَرَبِ وَيَصِيرُ فِي أَيْدِيكُمْ وَكُلُّ عَمَلٍ تِلْكَ الْأَمَاكِنِ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ اتَّقَى اللَّهَ وَسَلَكَ سَبِيلَ التَّقْوَى وَأَدَّى الْأَمَانَةَ.

“Öğle birgün gelecek ki doğu ve batının kapılarını açarak bunları egemenliğinize alacaksınız. Emaneti yerine getirip takva yolunu tutanlar hariç bu yerlerin bütün yöneticileri cehennemde olacaktır.”³⁴³

Rivayet bu metinle sadece Gazzâlî’nin kitabında yer almaktadır. Ancak benzer lafızlarla şu şekilde kaynaklarımızda yer almaktadır;

سَتُفْتَحُ مَشَارِقُ الْأَرْضِ وَمَغَارِبُهَا عَلَى أُمَّتِيَا وَعَمَّالُهَا فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ اتَّقَى اللَّهَ وَأَدَّى الْأَمَانَةَ.

“Doğunun ve batının kapıları ümmetime açılacaktır. Dikkat edin, emaneti yerine getiren ve sorumluluk sahibi olanlar dışında çoğu ateştedir.”³⁴⁴

Bu rivayeti mürsel hadis olarak değerlendirilmiştir.³⁴⁵

6- مَا مِنْ عَبْدٍ وَلَا هُ الْلَّهُ فَعَشَّهْمُ وَلَا يَنْصَحُ لَهُمْ وَلَا يَشْفِقُ عَلَيْهِمْ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.

“Allah kendisine yöneticiliği verdiği halde, halkını aldatıp onlara nasihat ve şefkat etmeyen herkese cennet haram olur.”³⁴⁶

Bu rivayet hadis kaynaklarımızda yer almamaktadır. Ancak farklı bazı kaynaklarda yer almıştır.³⁴⁷ Ancak aynı anlamı farklı lafızlarla dile getiren şu rivayet Buhârî ve Müslim’de yer almıştır;

مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْتَنْزِعِيهِ اللَّهُ رَعِيَّةً يَمُوتُ يَوْمَ يَمُوتُ وَهُوَ غَاشٌّ لِرَعِيَّتِهِ إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.

³⁴² Gazzâlî, A.g.e., 15; Müslim, “İmân” 172; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10227.

³⁴³ Gazzâlî, A.g.e.,15.

³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, 1576; Süyûtî, *el-Camiü’s-Sağîr*, 4652.

³⁴⁵ El-İsfahanî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, (Mısır: Matba’atü’l-Saadeti, 1974), 6/199.

³⁴⁶ Gazzâlî, A.g.e.,16.

³⁴⁷ Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el-Hayrebitî, *Dürretü’l-Ğera fi Nasîhati’l-Kadâ ve’l-Ümerâ*, 145; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, (Beyrut: Dârü’l-Fikir), 4/33.

davranmayıp zulmü kaldırmayan yönetici. Kavmi kendisini dinlediği halde, güçlü ile zayıfa eşit davranmayan, duygusal hüküm veren kabile reisi. Ailesine ve çocuklarına Allah'a itaati emretmeyen, onlara dinin emirlerini öğretmeyen ve onları nereden yedirdiğini umursamayan kişi. Çalıştırdığı iççi işini tamamladığı halde ücretini vermeyen adam ve mehir konusunda eşine zulmeden adamdır.”³⁵⁵

Bu rivayet hadis kaynaklarımızda yer almamaktadır. Ancak Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el- Hayrebitî'nin *Dürretü'l-Ğera fi Nasihati'l-Kadâve'l-Ümerâ* isimli eserinde yer almıştır.³⁵⁶

11- وَيْلٌ لِلْأَمْرَاءِ وَيْلٌ لِلْعُرَفَاءِ وَيْلٌ لِلْعَوَانِيَةِ فَإِنَّهُمْ أَقْوَامٌ يَعْلِفُونَ مِنَ السَّمَاءِ بِدَوَائِبِهِمْ فِي الْقِيَامَةِ وَيُسْحَبُونَ عَلَى وُجُوهِهِمْ إِلَى النَّارِ يَوْدُونَ لَوْ لَمْ يَعْلَمُوا عَمَلًا.

“Vah yöneticilerin ariflerin ve onlara yardım edenlerin haline! Onlar kıyamet gününde günahlarıyla gökyüzüne bağlı kalacaklar ve yüz üstü cehenneme atılacaklardır. Keşke bu görevleri yapmasaydık diye hayıflanacaklardır.”³⁵⁷

Hadis sahih kabul edilmiştir.³⁵⁸

12- يُؤْتَى بِالْوَلَاةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقُولُ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ: أَنْتُمْ كُنْتُمْ رِعَاةَ خَلِيقَتِي وَحَرَنَةَ مَلِكِي فِي أَرْضِي، ثُمَّ يَقُولُ لِأَحَدِهِمْ: لِمَ ضَرَبْتَ عِبَادِي فَوْقَ الْحَدِّ الَّذِي أَمَرْتُ بِهِ؟ فَيَقُولُ: يَا رَبِّ لِأَنَّهُمْ عَصَوْكَ وَخَالَفُوكَ. فَيَقُولُ جَلَّ جَلَالُهُ: لَا يَنْبَغِي أَنْ يَسْبِقَ غَضْبُكَ غَضْبِي. ثُمَّ يَقُولُ لِلْآخَرِ: لِمَ ضَرَبْتَ عِبَادِي أَقَلَّ مِنَ الْحَدِّ الَّذِي أَمَرْتُ بِهِ؟ فَيَقُولُ: يَا رَبِّ رَحِمْتُهُمْ. فَيَقُولُ تَعَالَى: كَيْفَ تَكُونُ أَرْحَمَ مِنِّي؟ خُدُوا الَّذِي زَادَ وَالَّذِي نَقَصَ فَحَاشُوا بِهِمَا زَوَايَا جَهَنَّمَ.

“Yüce Allah kıyamet gününde yöneticileri getirterek onlara şöyle seslenir: Siz kullarımın ve mülkün hazinelerini koruyandınız. Sonra içlerinden birine; Kullarımı benim belirlediğim cezadan fazla ile neden cezalandırdınız? Diye sorar. O kişi; Ey Rabbim! Çünkü onlar sana isyan edip muhalefet ettiler. Dedi. Yüce Allah senin cezanın benimki aşmaması gerekir. Dedi. Sonra içlerinden başka birine: Kullarımı

³⁵⁵ Gazzâlî, A.g.e., 16.

³⁵⁶ Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail el- Hayrebitî, *Dürretü'l-Ğera fi Nasihati'l-Kadâ ve'l-Ümerâ*, 146.

³⁵⁷ Gazzâlî, *Nasihatu'l-mülûk*, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8627.

³⁵⁸ Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, 2/29; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 5/230.

benim belirlediğim cezadan az ile neden cezalandırdınız? Diye sorar. Ey Rabbim! Onlara merhamet ettim. Dedi. Yüce Allah nasıl oluyor sen benden merhametli oluyorsun? Diyerek benden artııp azaltanları cehennem derinliklerine doldurulmasını emretti.”³⁵⁹

Bu rivayet hadis kaynaklarımızda yer almamaktadır. Ancak İbnü'l-Uhve'nin *Me'alimu'l-Karye fî Me'alimu'l-Hisbe* isimli eserde yer almıştır.³⁶⁰

13- يُؤْتَى بِالْوَلَاةِ الْعَادِلِينَ وَالظَّالِمِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُوقَفُونَ عَلَى الصِّرَاطِ فَيُوحِي اللَّهُ إِلَى الصِّرَاطِ أَنْ يَنْفِضَهُمْ إِلَى النَّارِ، مِثْلَ مَنْ جَارَ فِي الْحُكْمِ أَوْ أَخَذَ رِشْوَةً عَلَى الْقَضَاءِ أَوْ أَعَارَ سَمْعَهُ لِأَحَدِ الْخَصْمَيْنِ دُونَ الْآخَرَ، فَيَسْقُطُونَ مِنَ الصِّرَاطِ فَيُهْرُونَ سَبْعِينَ سَنَةً فِي النَّارِ حَتَّى يَصِلُوا إِلَى قَرَارِهَا.

“Kıyamet gününde zalim ve adil yöneticiler getirilerek sırat köprüsü üzerinde durdurulurlar. Yüce Allah sırat köprüsüne vahyederk; onlar kararlarında zulmettiler. Mahkemelerin aleyhine rüşvet aldılar. İki hasım arasında birini dinlemeden diğersinin lehine karar verdiler. Bundan dolayı onları ateşe boca et. Dedi. Bunun üzerine sıratтан düşerek cehennem derinliklerine varıncaya kadar yetmiş sene yol alırlar.”³⁶¹

Rivayet hadis kaynaklarımızda bu lafızlarla yer almamaktadır. Ancak İbnü'l-Ezrek'in *Bedi's-Sulûk fî Tebai'l-Mülûk* isimli eserde tespit edilmiştir.³⁶²

14- إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَجُمِعَ الْخَلَائِقُ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ، نَادَى مُنَادٍ: مَنْ كَانَ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ يَدٌ فَلْيُقِّمْ، فَلَا يَفُومُ إِلَّا مَنْ عَفَا عَنِ النَّاسِ، فَقَالَ أَطْلُقُوهُ فَإِنِّي قَدْ عَفَوْتُ عَنْهُ.

“Kıyamet gününde insanların hepsi yüksek bir yerde toplanırlar. Orada bir münadi şöyle seslenir: kimin Allah nezdinde hatırı varsa ayağa kalksın. Bunun üzerine

³⁵⁹ Gazzâlî, A.g.e., 17.

³⁶⁰ İbnü'l-Uhve, *Me'alimu'l-Karye fî Me'alimu'l-Hisbe*, (Dârü'l-Fünûn), 218.

³⁶¹ Gazzâlî, A.g.e., 17.

³⁶² İbnü'l-Ezrek, *Bedi's-Sulûk fî Tebai'l-Mülûk*, thk. Ali Samî en- Neşşâr, (Irak: Dârü'l-İ'lâm), 1/233.

insanları affeden başkası ayağa kalkmaz. Allah onu bırakın ben de onu affettim der.”³⁶³

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ³⁶⁴

15- الْقَوِيُّ الشَّجَاعُ مَنْ قَهَرَ نَفْسَهُ لَا مَنْ صَرَغَ غَيْرَهُ.

“Güçlü ve cesaretli kişi başkasını yenen değil, nefesine hâkim olandır.”³⁶⁵

Hadis anlam olarak birbirine çok yakın olan şu lafızlarla Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır:

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرَعَةِ إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

“Kahramanlık güreşte pehlivan olmak değildir. Asıl yiğitlik öfke anında kendini tutabilmektir.” ³⁶⁶

16- ثَلَاثٌ مَنْ كَانَتْ فِيهِ فَقَدْ كَمَلَ إِيمَانُهُ: مَنْ كَظَمَ غَيْظَهُ وَأَنْصَفَ فِي حَالِ رِضَاهُ وَغَضَبِهِ وَعَقَا عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ.

“Üç haslet kimde varsa imanı kemale ermiştir. Bunlar; öfkeyi yenmek, her zaman insaflı olabilmek ve güçlü olduğunda bağışlayabilmektir.”³⁶⁷

Hadis zayıf kabul edilmiştir. ³⁶⁸

17- قَدْ يَبْلُغُ الرَّجُلُ بِجَلْمِهِ وَعَفْوِهِ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ وَيَكُونُ رَجُلًا يَكْتُنُبُ فِي جَرِيدَةِ الْجَائِرِينَ وَلَا وِلَايَةَ لَهُ وَلَا حُكْمَ إِلَّا عَلَى أَهْلِ مَنْزِلِهِ.

“Bazı kişiler hilm sahibi ve affedici olduklarından gündüz oruç tutan gece ibadet edenin mertebesine ulaşırlar. Bu kişiler de zalimler sınıfına eklenirler. Onların aile fertleri dışında hiç kimse üzerinde bir hâkimiyetleri olmaz.”³⁶⁹

³⁶³ Gazzâlî, A.g.e., 23; Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-Kebîr*, 3/265.

³⁶⁴ Ukaylî, A.g.e., 3/265.

³⁶⁵ Gazzâlî, A.g.e., 23; Buhârî, “Edeb”, 5763; Müslim, “Birr”, 107.

³⁶⁶ Buhârî, “Edeb”, 5763; Müslim, “Birr”, 107.

³⁶⁷ Gazzâlî, A.g.e., 23; Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfi‘iyyeti’l-Kübrâ*, 6/342.

³⁶⁸ Tâceddin Sübkî, A.g.e., 6/342.

³⁶⁹ Gazzâlî, A.g.e., 24.

Rivayet aynı anlamı ifade eden farklı lafızlarla şu şekilde kaynaklarımızda yer almaktadır:

إِنَّ الرَّجُلَ لَيُذْرِكُ بِالْجِلْمِ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَكْتُنِبُ جَبَّارًا وَمَا يَمْلِكُ إِلَّا أَهْلَ بَيْتِهِ.

“Bazı kişiler hilm sahibi olduklarından gündüz oruç tutan gece ibadet edenin mertebesine ulaşır. Bazı şahıslar da zalim olarak tescillenir ve ancak kendi ailesine yöneticilik yapabilir.”³⁷⁰

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.³⁷¹

18- مَنْ كَظَمَ غَيْظَهُ وَهُوَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ لَا يَكْظِمَهُ مَلَأَ اللَّهُ قَلْبَهُ بِالْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَلْسِ تَوْبًا طَوِيلًا خَوْفًا مِنَ التَّكْبُرِ وَالْخِيَلَاءِ أَلْبَسَهُ اللَّهُ تَعَالَى حُلَّ الْكِرَامَةِ.

“Kim güçlü olduğu halde öfkesini yenerse Allah kalbini imanla doldurur. Kibir korkusuyla uzun elbise giymeyene de Yüce Allah takva elbisesinin giydirir.”³⁷²

Hadis hasen kabul edilmiştir.³⁷³

19- وَيْلٌ لِمَنْ يَعْضَبُ وَيَنْسَى عَضَبَ اللَّهِ.

“Allah’ın gazabını unutup sinirlenen kişinin vay haline!”³⁷⁴

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁷⁵

20 - إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقْسِمُ يَوْمًا مَالًا فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ: مَا هَذِهِ الْقِسْمَةُ؟ يَغْنِي أَنَّهَا لَيْسَتْ بِإِنصَافٍ، فَحَكَيْتُ ذَلِكَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَغَضِبَ وَاحْمَرَ وَجْهَهُ وَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا سِوَى أَنْ قَالَ: رَجِمَ اللَّهُ أَخِي مُوسَى فَإِنَّهُ أُوذِيَ فَصَبَرَ عَلَى الْأَذَى.

Resülûllah (s.a.) birgün herhangi bir malı paylaştırırken bir adam bu nasıl adaletsiz bir paylaşım diyerek itiraz etti. Bu durum kendisine anlatıldığında yüzü kıpkırmızı

³⁷⁰ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, 6/232; Heysemî, *Mecmau‘z-Zevâid*, 8/27.

³⁷¹ Irâkî, *Tahrîcü’l-İhya*, 3/218; *Mecmau‘z-Zevâid*, 8/27.

³⁷² Gazzâlî, *A.g.e.*, 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15619.

³⁷³ Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü’l-Müsned*, 7/158.

³⁷⁴ Gazzâlî, *A.g.e.*, 25; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/423.

³⁷⁵ Aclûnî, *A.g.e.*, 2/423.

olduğu halde sadece şöyle dedi: “Allah Kardeşim Musa’ya merhamet etsin, ona eziyet yapıldığı halde bu duruma sabretti.”³⁷⁶

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

21 - رُوِيَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ قَاعِدًا يَوْمَ بَدْرٍ فِي الظِّلِّ، فَهَبَطَ الْأَمِينُ جِبْرِيْلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، أَتَفْعُدُ فِي الظِّلِّ وَأَصْحَابُكَ فِي الشَّمْسِ؟ فَعَوَّتَبَ بِهَذَا الْقَدْرُ. وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ أَحَبَّ النَّجَاةَ مِنَ النَّارِ وَالْدُّخُولَ إِلَى الْجَنَّةِ، فَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ بِحَيْثُ إِذَا جَاءَهُ الْمَوْتُ، وَجَدَ كَلِمَةَ الشَّهَادَةِ بِلِسَانِهِ، وَكُلُّ مَا لَا يَرْضَاهُ لِنَفْسِهِ لَا يَرْضَاهُ لِأَحَدٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ.

Hiz. Peygamber Bedir Günü gölgede otururken Cebrail (a.s.) kendisine gelerek şu eleştiride bulundu; arkadaşların güneşte dururken sen gölgede mi oturuyorsun? Bunun üzerine Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “Kim ateşten kurtulup cennete girmek ve ölüm geldiğinde kelimi şehâdetin dilinde olmasını isterse, kendisi için istemediğini hiçbir Müslüman için istememelidir.”³⁷⁷

Rivayet sadece Gazzâlî’nin kitabında yer almaktadır.

22 - وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ أَصْبَحَ فِي قَلْبِهِ هِمَّةٌ سِوَى اللَّهِ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ، وَمَنْ لَمْ يَشْفِقْ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ.

Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “Kalbinde Allah’tan başka bir arzu bulunanın Allah katında bir değeri yoktur. Müslümanlara şefkat göstermeyen de onlardan değildir.”³⁷⁸

Rivayet bu lafızlarla sadece Gazzâlî’nin kitabında yer almaktadır. Fakat yakın anlam ifade eden şu hadis Hâkîm en- Nisâbûrî, *el-Müstedrek*’inde yer almaktadır:

مَنْ أَصْبَحَ وَالدُّنْيَا أَكْبَرُ هَمِّهِ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ، وَمَنْ لَمْ يَتَّقِ اللَّهَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ، وَمَنْ لَمْ يَهْتَمَّ لِلْمُسْلِمِينَ عَامَّةً فَلَيْسَ مِنْهُمْ³⁷⁹

³⁷⁶ Gazzâlî, A.g.e., 26; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 18649; Buhârî, “İsti’zan”, 5933; Müslim, “Zekât”, 140; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3920.

³⁷⁷ Gazzâlî, A.g.e., 27.

³⁷⁸ Gazzâlî, A.g.e., 27.

³⁷⁹Hâkîm en- Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 7889.

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁸⁰

23 - قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كُلُّ وَالٍ لَا يَرْفُقُ بِرَعِيَّتِهِ لَا يَرْفُقُ اللَّهُ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Halkına karşı yumuşak ve merhametli davranmayan her yöneticiye Allah da aynı karşılığı verir.*”³⁸¹

Rivayet hadis kaynaklarımızda bu lafızlarla bulunamamıştır. Ancak Muhammed b. İsmail’in *ed-Dürretü’l-Ğarrâ fî Nasîhati’l-Selatînve’l-Ümerâ* isimli eserinde yer almaktadır.³⁸²

24 - قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: اللَّهُمَّ الطُّفَّ بِكُلِّ وَالٍ يَلْطُفُ بِرَعِيَّتِهِ، وَاعْتَفَ عَلَى كُلِّ وَالٍ يُعْتَفَ عَلَى رَعِيَّتِهِ.

Hiz. Peygamber birgün şöyle dua etti: “*Allahım! Halkına merhametle davranan yöneticiye sen de merhamet et. Halkına sert davranan yöneticilere sende öyle muamele buyur.*”³⁸³

Rivayet sadece Gazzâlî’nin kitabında yer almaktadır.

25 - قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: الْوَلَايَةُ وَالْإِمْرَةُ حَسَنَتَانِ لِمَنْ قَامَ بِحَقِّهِمَا، سَيِّئَتَانِ لِمَنْ قَصَرَ فِيهِمَا.

Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Hakkı verildiğinde yönetim ve saltanat iki güzel nimettir. Gereklere yapılmadığında iki kötü sığfata dönüşürler.*”³⁸⁴

Rivayet bu lafızlarla sadece Gazzâlî’nin kitabında yer almaktadır. Ancak aynı anlama vurgu yapan şu rivayet Müslim’de yer almaktadır:

اللهم! من ولي من أمر أمتي شيئاً فشق عليهم، فاشقق عليه. ومن ولي من أمر أمتي شيئاً فرفق بهم، فارفق به

³⁸⁰İbnü’l Cevzî, *el-Mevzû’ât*, 3/132.

³⁸¹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 28.

³⁸² Muhammed b. İsmail, *ed-Dürretü’l-Ğarrâ fî Nasîhati’l-Selatîn ve’l-Ümerâ*, (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz), 154.

³⁸³ Gazzâlî, *A.g.e.*, 28.

³⁸⁴ Gazzâlî, *A.g.e.*, 28.

“Allahım! Ümmetimin işlerini üstlenenler onlara zorluk çıkarıyorlarsa, sen de onların işlerini zorlaştır. Yok, eğer ümmetin işlerini kolaylaştırıyorlarsa, sen de onların işlerini kolaylaştır.”³⁸⁵

26 - قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَصْحَابِهِ: خَيْرُ أُمَّتِي الَّذِينَ يُحِبُّونَكُمْ وَتُحِبُّونَهُمْ، وَشَرُّ أُمَّتِي الَّذِينَ يُبْغِضُونَكُمْ وَتُبْغِضُونَهُمْ، وَيَلْعَنُونَكُمْ وَتَلْعَنُونَهُمْ، وَيَنْبَغِي لِلْوَالِي أَنْ لَا يَغْتَرَّ بِكُلِّ مَنْ وَصَلَ إِلَيْهِ وَأَثَنَى عَلَيْهِ، وَأَنْ لَا يَعْتَقِدَ أَنَّ الرَّعِيَّةَ مِثْلَهُ رَاضُونَ عَنْهُ، وَأَنَّ الَّذِي يُثْنِي عَلَيْهِ إِنَّمَا يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْ خَوْفِهِ مِنْهُ، بَلْ يَنْبَغِي تَرْتِيبُ مُعْتَمِدِينَ يُسْأَلُونَ عَنْ حَالِهِ مِنَ الرَّعِيَّةِ، لِيَعْلَمَ عَيْبَهُ مِنْ أَلْسِنَةِ النَّاسِ.

Hiz. Peygamber ashabına şöyle dedi: “Ümmetimin en üstünleri karşılıklı birbirlerini sevenlerdir. Ümmetimin kötülere de birbirlerine buğzedener ve birbirlerini lanetleyenlerdir. Valinin kendisine ulaşır övgüde bulunanlara aldanmaması gerekir. Ayrıca halkın kendisinden memnun olduğuna inanmamalıdır. Belki de yapılan övgülerin sebebi korkudur. Aksine güvenilen kişiler aracılığıyla insanlardan kendi eksikliklerini öğrenebilir.”³⁸⁶

Rivayet hadis kaynaklarımızda bu lafızlarla yer bulunamamıştır. Ancak Muhammed b. İsmail’in *ed-Dürretü’l-Ğarrâ fî Nasihâti’s-Selatîn ve’l-Ümerâ* isimli eserde yer almaktadır.³⁸⁷

27- كَتَبَ مُعَاوِيَةُ إِلَى عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، أَنْ عَظِيْبِي عِطَّةٌ مُخْتَصِرَةٌ، فَكَتَبْتُ إِلَيْهِ نَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ طَلَبَ رِضَا اللَّهِ تَعَالَى فِي سَخَطِ النَّاسِ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، وَأَرْضَى عَنْهُ النَّاسَ، وَمَنْ طَلَبَ رِضَا النَّاسِ سَخَطَ اللَّهُ تَعَالَى، سَخَطَ اللَّهُ عَلَيْهِ، وَأَسَخَطَ الْخَلْقَ عَلَيْهِمْ: أَنْ لَا يَأْمُرُهُمْ بِالطَّاعَةِ، وَلَا يُعَلِّمُهُمْ أُمُورَ الدِّينِ، وَيُطْعِمُهُمُ الْحَرَامَ، وَيَمْنَعُ الْأَجِيرَ أَجْرَهُ، وَالْمَرْأَةَ مَهْرَهَا، سَخَطَ اللَّهُ عَلَيْهِ، وَأَسَخَطَ عَلَيْهِ النَّاسَ.

Muaviye Hiz. Aişe’ye bana kısa bir öğütte bulunur musun diye yazdı. Kendisi cevaben şunları yazdı; Resülüllah’tan (s.a.) şunları işittim: “Kim insanların hoşnutsuzluğuna rağmen Allah’ın rızasını isterse, Allah ondan razı olur. İnsanları da onundan razı olur duruma getirir. Kimde Allah’ın hoşnutsuzluğuna rağmen

³⁸⁵Müslim, “İmâre”, 19.

³⁸⁶ Gazzâlî, A.g.e., 28.

³⁸⁷ Muhammed b. İsmail, *ed-Dürretü’l-Ğarrâ fî Nasihâti’s-Selatîn ve’l-Ümerâ*, 155.

insanların memnuniyetini isterse, Allah ondan razı olmadığı gibi insanları da ondan memnuniyetsiz bırakır. İnsanlara Allah'a itaati, dinin emirlerini öğretmez. Onlara haram yedirir. Çalışanın ücretini ve kadının mihrini vermez. Böylelikle Allah kendisinden hoşnut olmadığı gibi, insanlar da memnun olmazlar.”³⁸⁸

Hadis sahih kabul edilmiştir.³⁸⁹

28 - وقد قال رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَحْذَرُوا الدُّنْيَا فَإِنَّهَا أَسْحَرُ مِنْ هَارُوتَ وَمَارُوتَ.

Resülûllah (s.a.) şöyle dedi: “Dünyadan sakının! Çünkü o Hârut ve Mârut’tan daha büyük bir sihirbazdır.”³⁹⁰

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁹¹

29 - رَوَى أَبُو هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ، أَتُرِيدُ أَنْ أُرِيكَ الدُّنْيَا؟ قُلْتُ: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَخَذَّ بِيَدِي وَأَنْطَلَقَ، حَتَّى وَقَفَ بِي عَلَى مَرْبَلَةٍ، فِيهَا رُؤُوسُ الْأَدَمِيِّينَ، وَبَقَايَا عِظَامِ نَجْرَةَ، وَخَرَقٌ قَدْ تَمَزَّقَتْ وَتَلَوَّتْ بِنَجَاسَاتِ الْأَدَمِيِّينَ، فَقَالَ: يَا أَبَا هُرَيْرَةَ، هَذِهِ الرُّؤُوسُ الَّتِي تَرَاهَا كَأَنَّكَ مِثْلُ رُؤُوسِكُمْ، مَمْلُوءَةٌ مِنَ الْحِرْصِ وَالْاجْتِهَادِ عَلَى جَمْعِ الدُّنْيَا، كَانُوا يَرْجُونَ مِنْ طُولِ الْأَعْمَارِ مَا تَرْجُونَ، وَكَانُوا يَجِدُونَ فِي جَمْعِ الْمَالِ وَعِمَارَةِ الدُّنْيَا كَمَا تَجِدُونَ، فَالْيَوْمَ قَدْ تَعَيَّرَتْ عِظَامُهُمْ، وَتَلَاسَّتْ أَجْسَامُهُمْ كَمَا تَرَى. وَهَذِهِ الْخَرَقُ كَأَنَّكَ أَثْوَابُهُمُ الَّتِي كَانُوا يَنْزِيئُونَ بِهَا وَقْتِ الرُّعُونَةِ وَالتَّجْمُلِ وَالتَّزْيِينِ، فَذَلَّهَا الرِّيحُ فِي النَّجَاسَاتِ، وَهَذِهِ النَّجَاسَاتُ كَأَنَّكَ أَطْعَمْتَهُمُ اللَّذِيذَةَ الَّتِي كَانُوا يَحْتَالُونَ فِي تَحْصِيلِهَا، وَيَنْهَبُهَا بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ، فَذَلَّهَا عَنْهُمْ بِهَذِهِ الْفُضِيحَةِ الَّتِي لَا يَقْرُبُهَا أَحَدٌ مِنْ تَنْتِنِهَا. فَهَذِهِ جُمْلَةُ أَحْوَالِ الدُّنْيَا كَمَا تُشَاهِدُ وَتَرَى، فَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَبْكِيَ عَلَى الدُّنْيَا، فَلْيَبْكِ، فَإِنَّهَا مَوْضِعُ الْبُكَاءِ. قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: فَبَكَى جُمْلَةَ الْحَاضِرِينَ.

Ebû Hüreyre Resülûllah (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Ey Ebû Hüreyre sana dünyayı göstermemi ister misin? Ben evet ey Allah’ın elçisi dedim. Bunun üzerine elimi tutarak içinde insan kafatasları, parçalanmış kumaşlar ve yıpranmış kemikler

³⁸⁸ Gazzâlî, A.g.e., 29; Tâberânî, *el-Mu‘cemu’l-Kebir*, 11696; Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, 43166.

³⁸⁹ Süyûtî, *el-Camiü’l-Kebîr*, 8/535; Münzirî, *et-Tergîb ve’t-Terhîb*, 3/209.

³⁹⁰ Gazzâlî, A.g.e., 35; Beyhâkî, *Şu‘abü’l-Îmân*, 10023; Süyûtî, *el-Camiü’l-Kebîr*, 1/179.

³⁹¹ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 1/58; Süyûtî, *el-Camiü’l-Kebîr*, 1/179.

bulunan bir mezbeleye kadar yürüdü. Burada Ey Ebû Hüreyre bu gördüğün kafatasları sizin gibi dünya için biriktirme ve hırsla doluydular. Sizin gibi onlar da uzun ömür, mal biriktirme ve dünyayı mamur etmek istiyorlardı. Gördüğün gibi bugün bedenleri yok olmuş, kemikleri değişmiştir. Üstlerindeki bu elbiseler güzel günlerinde süslendikleri elbiseleriydi. Fakat rüzgâr onları pisliklerin içine sürükledi. Şu pislikler, uğruna birbirlerini kurdıkları ve kendilerini kandırdıkları lezzetli yiyecekleriydi. Ama şu anda kokudan kimse yanlarına yaklaşamıyor. İşte bütün bunlar gördüğün gibi dünyanın durumunu özetlemektedir. Kim dünyanın bu durumuna ağlamak isterse ağlasın. Çünkü orası ağlama yeridir. Ebû Hüreyre bunun üzerine orada bulunanların hepsi ağladılar. Dedi.³⁹²

Rivayet hadis kaynaklarımızda bu lafızlarla bulunamamıştır. Ancak Muhammed b. İsmail'in *ed-Dürretü'l-Ğarrâ fî Nasihâti's-Selatîn ve'l-Ümerâisimli* eserinde yer almaktadır.³⁹³

30 - وَكَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا يَصِفُ أَجْرَ الشُّهَدَاءِ وَثَوَابَ السُّعْدَاءِ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي مَعْرَكَةِ حَرْبِ الْكُفَّارِ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلْ يَنَالُ ثَوَابَ الشُّهَدَاءِ مَنْ لَمْ يَمُتْ شَهِيدًا؟ فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ ذَكَرَ الْمَوْتَ فِي كُلِّ يَوْمٍ عِشْرِينَ مَرَّةً كَانَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ الشُّهَدَاءِ وَدَرَجَتِهِمْ.

Birgün Resülûllah (s.a.) kâfirlerle yapılan savaşta öldürülen şehitlerin sevaplarını tanımlarken Hz. Aişe: Ey Allah'ın elçisi şehit olarak ölmeyen bir kişinin şehitlerin sevabına erişmesi mümkün mü? Diye sordu. Bunun üzerine Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Kim günde yirmi defa ölümü hatırlarsa ona şehidin sevabı ve makamı verilir.”³⁹⁴

Hadis zayıf kabul edilmiştir.³⁹⁵

³⁹² Gazzâlî, A.g.e., 35.

³⁹³ Muhammed b. İsmail, *ed-Dürretü'l-Ğarrâ fî Nasihâti's-Selatîn ve'l-Ümerâ*, 150.

³⁹⁴ Gazzâlî, A.g.e., 41; Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, (Hicr Li't- Tiba'î ve'n- Neşr ve't- Tevzî', 1992), 6/375.

³⁹⁵ Irâkî, *el-Müğni an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîci ma fî'l İhyâi Mine'l-Âhbâr*, 5/2335; Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, 6/375.

31 - وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: أَكْثَرُوا مِنْ ذِكْرِ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ يُمَجِّي الذُّنُوبَ وَيُبْرِدُ الدُّنْيَا فِي الْقُلُوبِ. سُئِلَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: "مَنْ أَعْقَلَ النَّاسِ وَأَحْرَمَهُمْ؟" فَقَالَ: أَعْقَلَ النَّاسِ أَكْثَرُهُمْ لِلْمَوْتِ ذِكْرًا وَأَحْرَمَهُمْ أَحْسَنُهُمْ لَهُ اسْتِعْدَادًا

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Ölümü çok hatırlayın. Çünkü ölümü hatırlamak günahları yok eder ve kişinin kalbinde dünya sevgisini azaltır.” Resülûllah (s.a.)’e insanların en akıllısı ve ölüme hazır olan kişi kimdir? Diye sorulduğunda şöyle cevapladı: “En akıllıları ölümü çok hatırlayan, işini en sağlam yapan da ölüme hazırlıklı olandır.” Dedi.³⁹⁶

Hadisin birinci cümlesi aynı anlama vurgu yapan şu lafızlarla hadis kaynaklarımızda yer almaktadır:

أَكْثَرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ, يَعْنِي الْمَوْتِ

“Lezzetleri yok eden ölümü çok anın.”³⁹⁷

Bu metinle hadis sahih kabul edilmiştir.³⁹⁸ Ancak Gazzâlî’nin kitabındaki ikinci cümle hadis kaynaklarımızda yer almamaktadır.

32 - يَقُولُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "الْمُلْكُ بَيْنَقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلَا بَيْنَقَى مَعَ الظُّلْمِ"

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Saltanat küfürle devam etse de zulümle devam edemez.”³⁹⁹

Bu rivayet hadis değil de bilginlerin sözü olarak kabul edilmiştir. Özellikle Necâşî’ye atfedenler de olmuştur.⁴⁰⁰

33 - وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ الْإِحْسَانَ فِي كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ إِنَّهُ يُحِبُّ إِذَا دَبَحَ إِنْسَانٌ شَاءَ أَنْ يُمَهِّيَ لَهَا الْمَدِيَّةَ لِيُعْجَلَ خَلَاصَهَا مِنْ أَلَمِ الدَّبْحِ"

³⁹⁶ Gazzâlî, A.g.e., 41.

³⁹⁷ İbn. Ebî Şeybe, *el-Musannef* “Zühd” 37045; Tirmizî, “Zühd”, 2307; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7925.

³⁹⁸ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 7990.

³⁹⁹ Gazzâlî, A.g.e., 44.

⁴⁰⁰ Muhyiddin el-Hadîb Kasım, *Râvdü’l-Ahbâr*, (Halep: Dârü’l- Kalem, 2002), 395.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “*Yüce Allah her şeyde iyi davranmayı sever. Hatta O koyunu kesmek istediğinde hayvana eziyet olmaması için bıçağını keskinleştireni de sever.*”⁴⁰¹

Rivayet hadis kaynaklarımızda aynı anlama vurgu yapan şu lafızlarla dile getirilmiştir:

إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ. فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ. وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَ. وَلْيُحَدِّثْ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ. فَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ.

“*Allah her işte iyilikle muameleyi emretti. Öldürürken bile incitmeyin. Hayvanı keseceğiniz zaman eziyet vermeden kesin. Bıçağınızı iyice bilediğinizde acıyı azaltırsınız.*”⁴⁰²

Hadis Müslim’de yer almaktadır.

34 - وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ لِلْمُحْسِنِينَ فِي الْجَنَّةِ مَنَازِلَ حَتَّى الْمُحْسِنِ إِلَى أَهْلِهِ وَاتِّبَاعِهِ"

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “*Yaptıkları iyilik kendi aileleri ve onlara uyanlar için bile olsa, iyilik sahipleri için cennette köşkler vardır.*”⁴⁰³

Rivayet bu lafızlarla hadis kaynaklarımızda yer bulunamamıştır. Ancak farklı bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰⁴

35 - وَعَنْ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَمَّا أَهْبَطَ آدَمَ إِلَى الْأَرْضِ أَوْحَى إِلَيْهِ أَرْبَعَ كَلِمَاتٍ وَقَالَ: يَا آدَمُ عَلِّمَكَ وَعَلِّمَ جَمِيعَ ذُرِّيَّتِكَ عَلَى هَذِهِ الْكَلِمَاتِ الْأَرْبَعِ وَهِيَ كَلِمَةٌ لِي وَكَلِمَةٌ لَكَ وَكَلِمَةٌ بَيْنِي وَبَيْنَكَ وَبَيْنَ النَّاسِ. أَمَّا الْكَلِمَةُ الَّتِي لِي فَهِيَ أَنْ تَعْبُدَنِي وَلَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا. وَأَمَّا الَّتِي لَكَ فَأَنَا أَجَازِيكَ بِعَمَلِكَ. وَأَمَّا الَّتِي بَيْنِي وَبَيْنَكَ فَمِنْكَ الدُّعَاءُ وَمِنِّي الْإِجَابَةُ. وَأَمَّا الَّتِي بَيْنَكَ وَبَيْنَ النَّاسِ فَهِيَ أَنْ تَعْدِلَ فِيهِمْ وَتُنْصِفَ بَيْنَهُمْ"

⁴⁰¹ Gazzâlî, A.g.e., 49.

⁴⁰² Müslim “Sayd”, 57; İbn. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Menâsik” 8630; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1262; İbn Mâce, “Zebâih”, 3170; Ebû Dâvûd, “Dahâyâ”, 2715; Tirmizî, “Diyât”, 1409.

⁴⁰³ Gazzâlî, A.g.e., 50.

⁴⁰⁴ Muhammed b. İsmail, *ed-Dürretü'l-Ğarrâ fî Nasihâti's-Selatîn ve'l-Ümerâ*, (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz), 160; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/284.

Abdullah b. Ömer Resülûllah (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Yüce Allah Hz. Âdemi yeryüzüne indirdiğinde ona dört kelime vahyederek şöyle dedi: Ey Âdem! Sen ve senin zürriyetinden olan herkesin bilgisi bu dört kelime üzerinedir. Bu kelimelerden biri benin için, biri senin için, biri benimle senin arasında biri de seninle insanlar arasındadır. Benin için olan; bana hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadet etmemdir. Senin için olan; seni amelinle değerlendireceğim. İkimizin arsında olan; senin dua etmen, benim de duana karşılık vermemdir. Seninle insanlar arasındakine gelince; senin onlara adaletli ve insaflı davranmandır.”⁴⁰⁵

Hadis kitaplarımızda yer almayan rivayet bazı tefsir kitaplarında Hasan-ı Basri'nin (ö.110/728) sözü olarak nakledilmektedir.⁴⁰⁶

36 - كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ.

“Yöneticileriniz size benzer”⁴⁰⁷

Hadis zayıf kabul edilmiştir.⁴⁰⁸

37 - وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَنْ سَلَّ سَيْفَ الْجَوْرِ سَلَّ عَلَيْهِ سَيْفُ الْعَلْبَةِ وَلَا زَمَهُ الْعَمُّ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Kim zulmün kılıcını sallarsa, sonucunda mağlup olur ve derin üzüntü yaşar.”⁴⁰⁹

Hadis kaynaklarımızda bu lafızlarla yer almayan rivayet hikmetli bir söz olarak tanımlanmaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Gazzâlî, A.g.e., 50.

⁴⁰⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, (Dârü'l-İhyaî't-Türasi'l-Arabî, 1999), 3/472; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'an ve'r-Reğâibü'l-Furkân*, (Beyrut, Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1995), 1/265.

⁴⁰⁷ Gazzâlî, A.g.e., 57; Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, 4/124; el- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/166; Süyûtî, *Camiü's-Sağîr*, 6488; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 14972.

⁴⁰⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Kâfi'ş-Şâfi fi Tahrici Ehâdisi'l-Keşşâf*, (Beyrût: Dârü'l-İhyaî't-Türasi'l-Arabî, 1997), 46.

⁴⁰⁹ Gazzâlî, A.g.e., 58-59.

⁴¹⁰ el-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 3/195; Seâlibî, *Hâssü'l-Hâs*, (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat), 26.

38- وَقَدْ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْعَدْلُ مِنَ الدِّينِ، وَفِيهِ صَلَاحُ السُّلْطَانِ، وَقُوَّةُ الْخَاصِّ وَالْعَامِّ، وَفِيهِ يَكُونُ حَبْرُ الرَّعِيَّةِ وَأَمْنُهُمْ وَعَافِيَتُهُمْ، وَكُلُّ الْأَعْمَالِ تُوزَنُ بِمِيزَانِ الْعَدْلِ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “*Adâlet dindir. Onunla (devlet ve halk) herkes güçlü olur. Halkın emniyet, ruh, akıl ve beden sağlığı onunla daha iyi olur. adâlet terazisiyle bütün davranışlar daha ihtişamlı olurlar.*”⁴¹¹

Rivayet sadece Gazzâlî'nin kitabında yer almaktadır.

39- وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَأَسَّفْتُ عَلَى مَوْتِ أَرْبَعَةٍ مِنَ الْكُفَّارِ: عَلَى أَنْوَشِرِوَانَ لِعَدْلِهِ، وَحَاتِمِ الطَّائِيِّ لِسَخَائِهِ، وَامْرِئِ الْقَيْسِ لِشِعْرِهِ، وَأَبِي طَالِبٍ لِبِرِّهِ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “*Dört kâfirin ölümüne üzüldüm. Bunlar; adâletinden dolayı Enûşirvan, cömertliği sebebiyle Hâtim et-Tâî (ö./578/1182), şair olduğu içi İmrüülkays b. Hucr (ö.540/1146) ve İyilik sahibi olduğu için Ebû Tâlib (ö.620) 'tir.*”⁴¹²

Rivayet sadece Gazzâlî'nin kitabında yer almaktadır. Tâceddin Sübkî *Tabakâtü's-Şâfi 'iyyeti 'l-Kübrâ*, isimli eserinde Gazzâlî'nin kitaplarında kullandığı bazı hadislerin senetlerini bulamadığını ifade etmektedir.⁴¹³

40 - وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى الْقَلَمَ، فَجَرَى بِمَا هُوَ سَائِرٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “*Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Bundan sonra kıyamet gününe kadar olacaklar onun aracılığıyla yazıldı.*”⁴¹⁴

Hadisin ilk cümlesi sahih kabul edilmiştir. Devamı sahih rivayetlerde farklı lafızlarla ifade edilmiştir.⁴¹⁵

⁴¹¹ Gazzâlî, A.g.e., 72.

⁴¹² Gazzâlî, A.g.e., 86.

⁴¹³ Sübkî, Tâceddin Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi 'iyyeti 'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, (Hicr Li't-Tiba'î ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992), 6/287.

⁴¹⁴ Gazzâlî, A.g.e., 89; Süyûtî, *el-Camiü'l-Kebîr*, 2/493.

⁴¹⁵ İbn Hacer el Askalânî, *Hidâyetü'r-Rüvât ilâ Tahrîcî Ehâdîsi 'l-Mesâbih ve'l-Mişkât*, thk. Ali b. Hasan b. Abdülhamit, (Darü'l-İbnü'l-Kayyim, 2001), 1/95; Ali b. Ali b. Ebi'l 'Îz, *Tahrîcü'Şerhi 'l-Tahâvî*, thk. Şuayb Arnaut, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 344.

41 - وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا قَسَمَ اللَّهُ لِعِبَادِهِ خَيْرًا مِنَ الْعَقْلِ، وَتَوْمِ الْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الْجَاهِلِ، وَالْعَاقِلِ الْمُفْطِرُ خَيْرٌ مِنَ الْجَاهِلِ الصَّائِمِ، وَضَحِكُ الْعَاقِلِ خَيْرٌ مِنْ بُكَاءِ الْجَاهِلِ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Yüce Allah kullarına akıldan daha hayırlı bir şey nasip etmemiştir. Akıl sahibinin uyuması cahilin ibadetinden daha iyidir. Oruç tutmayan akıl sahibi oruçlu cahilden daha iyidir. Akıl sahibinin gülmesi de cahilin ağlamasından daha iyidir.”⁴¹⁶

Rivayet mevzû kabul edilmiştir.⁴¹⁷

42 - قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ بِالْمَرْأَةِ الْحُرَّةِ، فَإِنَّهَا أَطْهَرُ وَأَبْرَكُ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “Hür kadınlarla evlenin. Çünkü onlar daha iffetli ve evliliklerinde bereket hâsıl olur.”⁴¹⁸

Rivayet bu metinle sadece Gazzâlî'nin kitabında yer almaktadır. Ancak aynı anlama vurgu yapan şu rivayet İbn Mâce'de yer almaktadır:

من أراد أن يلقي الله طاهرا مطهرا، فليتزوج الحرائر

“Kim Allah'la tertemiz karşılaşmak isterse hür kadınlarla evlensin”⁴¹⁹

Bu hadis zayıf kabul edilmiştir.⁴²⁰

43 - وَجَاءَ فِي الْخَيْرِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ دَخَلَ إِلَى بَيْتِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، فَرَأَى عَبْدَ اللَّهِ بْنَ أُمِّ مَكْتُومٍ قَاعِدًا عِنْدَ النِّسَاءِ، فَقَالَ: «يَا عَائِشَةُ، لَا يَجِلُّ لِلْمَرْأَةِ أَنْ تَفْعَدَ عِنْدَ غَيْرِ ذِي مَحْرَمٍ، فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّهُ أَعْمَى، فَقَالَ: إِنْ كَانَ لَا يِرَاكَ، فَإِنَّكَ تَرِينَهُ.

Bir rivayette şöyle nakledilmektedir: Resülûllah (s.a.) birgün Hz. Aişe' nin evine girdiğinde Abdullah b. ÜmmüMektûm (ö.15/636)'u kadınlar arasında otururken gördü. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Ey Aişe bir kadınının mahremi olmayanla

⁴¹⁶ Gazzâlî, A.g.e., 120; İbn Irâkî el-Kinnânî, *Tenzihü'l-Şerî'ati'l-Merfû'a Ani'l-Ahbâri'l-Şerî'ati'l-Mevzû'a*, thk. Abdül Vehhâb Abdüllâtîf, (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1979), 1/223.

⁴¹⁷ Süyûtî, *Zeylü'l-Leâli'l-Masnûa*, thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasan, (Riyad: Mektebetü'l-Me'arîf Li'n-Neşrî Ve't-Tevzî', 2010), 1/74.

⁴¹⁸ Gazzâlî, A.g.e., 122.

⁴¹⁹ İbn Mâce, “Nikâh”, 1862.

⁴²⁰ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, 3/65.

oturması helal değildir.” Hz. Aişe o görmüyor ey Allah’ın elçisi dedi. Bunun üzerine Resülûllah (s.a.) şöyle dedi: “Sen onu görmüyorsan da o seni görüyor.”⁴²¹

Hadisin sıhhati hakkında farklı düşünceler dile getirilmiştir. Çoğunluğun kanaatine görev zayıf kabul edilmiştir.⁴²²

44 - قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا أَرَدْتَ فَقُولِي قَبْلَ مَنَامِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ: سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ.

Resülûllah (s.a.) şöyle buyurdu: “İstersen uyumadan önce üç defe şöyle diyebilirsin: Allah bütün eksikliklerden beridir, bütün övgü ve teşekkürler O’nadır ve O’ndan başka ilah yoktur. O yüceler yücesidir.”⁴²³

Hadis Buhârî ve Müslim’de rakamları üç yerine otuz üç şeklinde yer almaktadır.⁴²⁴

Gazzâlî tespitimize göre eserine elli iki hadis almıştır. Sekiz rivayet ortak hadisleri değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde yer almaktadır. Bütün hadisleri beraber değerlendirdiğimizde; Buhârî ve Mislimde yer alan hadis sayısı beş tane, sadece Müslim’de bulunan hadis adedi ise üç tanedir. Buhârî ve Müslim dışında Kütüb-i Sitte’de dört hadis yer almaktadır. Kütüb-i Tis’a’ da yer alan hadis sayısı da üç tanedir. Kütüb-i Tis’a’ dışında farklı hadis kitaplarında yer alan hadis sayısı ise otuz tanedir. Buna Hadis kitapları dışında farklı siyâsetnâme, tarih vb. Kitaplarda yer alan rivayetler de dâhildir. Bütün araştırmamıza rağmen yedi rivayeti Gazzâlî’nin kitabı dışında hiçbir kitapta bulamadık. Elli iki hadis içerisinde on altı hadis sahih, üç hadis de hasen kabul edilmiştir. On dört hadis ise zayıf olarak değerlendirilmiştir. Bir rivayet de mevzû kabul edilmiştir. On bir rivayet ise hikmetli söz olarak kaynaklarda yer almaktadır. Yedi rivayet de sadece Gazzâlî’nin kitabında yer aldığı için sıhhat

⁴²¹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 127; Ebû Dâvûd, “Libas”, 4112; Tirmizî, “Edeb”, 2778; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26537.

⁴²² Şuayb el-Arnaût, *el-İhsan fî Takrîb-i Sâhîh-i İbn Hibbân*, 12/378; Abdulkadir Evgin – Ömer Bulut, “Hz. Peygamber’in Eşlerinden İbn Ümmü Mektûm’un Yanında Örtünmelerini İstemesi Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme”. *Akademik Siyer Dergisi* S. 6 (2022), 1-24.

⁴²³ Gazzâlî, *A.g.e.*, 128-129.

⁴²⁴ Buhârî, “Daavât”, 5959; Müslim, “Zikr”, 80.

açısından değerlendirmeleri yapılmamıştır. Söz konusu bu yedi hadis için farklı değerlendirmeler yapılabilir. Örneğin bu rivayetler Gazzâlî'nin yaşadığı devir bazı kaynaklarda mevcuttu ama günümüzde bu kaynaklara ulaşılamadı denilebilir. Ya da Gazzâlî'nin bu hadisleri “*Keşf*” yoluyla elde ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü hadis usulünde yeri olmasa da bazı sûfi meşrepli yazarların bu yöntemi kullandığı bilinmektedir. Gazzâlî'nin kitabında yer alan hadisleri tablo halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

Tablo 2.5: Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-Mülûk* İsimli Eserinde Kullandığı Hadislerin

Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo⁴²⁵

Buhârî ve Müslim'de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Müslim'de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte'de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte dışındaki Kutüb-i Tis'a 'da Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Tis'a Dışındaki Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Gazzâlî'nin Kitabında Yer alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
5	3	4	3	30	7	52

Tablo 2.6: Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-Mülûk* İsimli Eserinde Kullandığı Hadislerin

Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo⁴²⁶

Sahih Hadis Sayısı	Hasen Hadis Sayısı	Zayıf Hadis Sayısı	Mevzu Hadis Sayısı	Sadece Gazzâlî'nin Kitabında Yer Alan Hadis Sayısı	Hikmetli Söz Olarak Değerlendirilenler	Toplam Hadis Sayısı
16	3	14	1	7	11	52

2.4. Hadis İçeriklerine Göre Siyâsetnâme ve Nasihatnâmeler

Her siyâsetnâme kitabının dinî referansları çoktur. Böyle bir önerme en azında bizim incelediğimiz kitaplar için geçerli değildir. Ancak çoğu siyâsetnâme kitabının

⁴²⁵ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

⁴²⁶ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

vazgeçilmez kaynaklarından biri de dinî referanslardır demek daha doğru olur. Dinî referansları olmayan kitapların ana kaynakları arasında geçmiş milletlerin yönetim tecrübeleri ve pozitif yönetim anlayışlarıyla toplumlarında haklı bir üne mazhar olmuş yöneticilerin hikâyeleri gelmektedir. Dinî kaynaklı referanslar içerisinde hadisler en büyük oranı oluşturmaktadırlar. Bu durum hadislerin hayatın her alanıyla ilgili pratik değeri olan detayları ortaya koymalarıyla alakalıdır. Hz. Peygamber'in hayatının son on yılını kurduğu devletin başkanı olarak geçirmesi bu alanda somut uygulama ve sözlerin oluşmasına vesile olmuştur. Müslüman dünyasında onun insanî ve manevî anlamdaki örneğine dair birçok eser bulunmaktadır. Ancak peygamberlik sonrası ömrünün yaklaşık üçte birini kapsayan devlet başkanlığı göreviyle ilgili eserler istenilen seviyede değildir. Bu alandaki örneğin istenilen seviyede olmamasının farklı sebepleri olabilir. Din ile devleti tamamen birbirinden ayıran katı laiklik anlayışının bu tavrın gelişmesinde etkili olduğunu düşünülebilir. Bir de Hz. Pegamber'in süregelen düzeni inkılâpla devre dışı bırakıp, yeni bir devlet inşa etmesini sadece Allah'ın yardımıyla açıklayan anlayıştan söz edebiliriz. Aslında Allah'ın yardımı esas olmakla beraber Hz. Peygamber'in insan olarak sahip olduğu yeteneklerini uygun zamanda kullanmasının bu başarısındaki etkisi asla yadsınamaz. Böyle olmadığında kendisinin insanlara örnek olarak gösterilmesi anlaşılamazdı. Aksi kabul edilirse peygamberlik görevinin Allah'tan aldığını sadece tebliğ etmekten ibaret olduğu anlayışını kabul etmemiz gerekir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda peygamberlik makamının aldığı vahyi açıklamak ve yaşayarak örnek olmak gibi başka görevlerinin de olduğunu görüyoruz.⁴²⁷ Müslümanların da Allah'la beraber Hz. Pegamber'e de itaat etmeleri emredilmiştir. Hz. Peygamber'in devlet başkanı sıfatıyla yaptığı davranışların bazılarının yerel ve tarihsel olacağı ifade edilmiştir.⁴²⁸ Zaten bir hadiste bu anlayış teyit edilerek şöyle denilmektedir: *"İsrailoğullarını peygamberler yönetiyordu. Bir peygamber vefat edince onun yerine başka bir peygamber geçiyordu. Benden sonra ise peygamber gelmeyecek, halifeler olacaktır"*⁴²⁹ Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların bu uygulama ve pratiklerden

⁴²⁷ el-Bakara 2/151; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum 'a 62/2; en-Nisâ 4/105.

⁴²⁸ Akif Kökten, "Devlet Başkanı Olarak Hz. Peygamber'in Tasarrufları, Din- Devlet İlişkisi" Sempozyumu, *Yeni Zemin Dergisi*, (1993), 1-15.

⁴²⁹ Müslim, "İmâre", 44.

habersiz devam etmeleri elbette düşülemez. Yönetim, yönetici, halk yönetici ilişkisi ve devlet organizasyonunun diğer organlarıyla ilgili varit olan muhtelif hadisler, ilk dönemlerde hadis ve ahlâk kitaplarının farklı bablarında yer almışlardır. Daha sonraki dönemlerde bu bunların bir kısmı siyâsetnâmelerde dile getirilmişlerdir. Aşağıdaki başlıklarımızda içerdikleri hadis sayısına göre siyâsetnâmeleri değerlendirmek istiyoruz.

2.4.1. Çok Hadis İçerenler

İçeriklerine göre siyâsetnâmeleri taksim ederken, dinî referanslardan yola çıkarak konularını oluşturan müelliflerin kitaplarını nasihatnâme olarak değerlendirmiştik. Nasihatnâmeler olarak isimlendirdiğimiz bu kitapların müelliflerine, yazılış amaçlarına ve içeriklerine baktığımızda diğer kitaplardan farklı olduklarını görüyoruz. Bu tespitimiz özellikle çok hadis içeren eserler için geçerlidir. Söz konusu eserlerin müelliflerinin çoğu devlette resmi görev almamış sivil ulemâdan oluşmaktadır. Aynı müelliflerin hadis ilmiyle ilgili ciddi eğitimleri olmuş, önemli hadis âlimlerinden dersler almışlardır. Toplumların irşadı için Yazdıkları kitaplarını incelediğimizde ahlâkî öğretilerin yoğun olduğunu görüyoruz. Herhangi bir siyasî amaçları olmadığı için konu seçiminde daha rahat davranmışlardır. Seçtikleri konuların delillendirilmesinde, konuyla direk veya dolaylı bağlantılı âyet ve hadisleri çokça kullanmışlardır. Kitapları okumaya başladığımızda bir ahlâk kitabıyla aynı olduğunu hemen fark ediyorsunuz. Belki herhangi bir ahlâk kitabından en belirgin farkı, bazen daha genel söylenmiş bir hadis veya ayetin, en başta sultan olmak üzere devlet görevlilerinin davranışlarıyla irtibatlandırılarak açıklanmasıdır.

Özellikle bu kitaplarda sultana biçilen roller son derece idealize edilmektedir. Adeta Fârâbî (ö.339/950) nin ideal devlet gibi bu eserlerde de ideal sultan tipolojisi çizilmektedir. Sultan için sayılan ilk özellik adaletli olması gerektiğidir. Bu sıfat Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig isimli eserinde şöyle dile getirilmektedir: *“Adaletli ol, buna çabala, zorbalık yapma Allah'a kul ol, yüz sür onun kapısına. Bütün erdemi herkesten üstün olmalı Halka karşı adaletli davranmalı; Nerede adaletiyle ünlü bir bey adı varsa Oraya gitmeli, insan kutu onda bulur; Allah'ın adaletinden korkarak yaşa ama fazlından da umut kesme”*.⁴³⁰ Sultanın bazı özellikleri Nizamülmülk'ün *Siyerü'l-mülûk* isimli eserinde şu şekilde

⁴³⁰ Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Ankara: Gençlik Spor Yayınları), 139,191,282.

tanımlanmaktadır: “Yüce Allah belli aralıkla insanların maslahatı için yönetici özellikleriyle donatılmış bazı insanları gönderir. Bu yönetici aracılığıyla kötülükler azalır, insanlar adaletin gölgesinde huzur içinde yaşarlar. Böyle olduğu içindir ki insanlar aslında kendileri için sultanın emirlerine itaat etmelidirler. Bu yöneticiler Allah’ın bağışlamasıyla derin bir ilme, üstün bir akla ve kuşatıcı bir hikmete sahiptirler. Bu vasıflarıyla yönetimleri altında olanlara hak ettiklerini vermektedirler. Görevlerinin gereğini yapmayan vezir vb. yöneticileri ya düzeltir ya da değiştirirler. Yaptıkları kamusal değeri olan yol, köprü, okul vb. kuruluşlarla isimlerini ebedileştirirler. Hâkimiyet ve ilim sultanda birleştiğinde, daha önce hiç kimsede olmayan sıfatlarla muttasıf olur. Bu yöneticiler sağlam bir itikada, sahih bir din anlayışına, merhametli bir kalbe, engin bir ferasete ve bitmeyen cesaret sahip olurlar.”⁴³¹ Başka birçok kitapta benzer özellikler sıralanmaktadır. Bu özelliklerin hepsinin bir insanda toplanması bir beklenti olarak dile getirilmektedir. Bu beklentinin teorik olarak seslendirilmesi ve bu düşüncelerin rahatça dile getirilmesi son derece önemlidir. Bu anlayış ideale yakın olanın gerçekleşmesini disipline eder.

Müslümanların tarihinde özellikle hadisler mesnet kabul edilerek yazılmış çok eser bulunmaktadır. Örnek olması açısından bu kitaplardan biri olan *Sirâcü’l-mülûk’u* kaleme alan Turtûşî ve eseri hakkında burada bilgi vermek istiyoruz.

Endülüs’ün Turtûşa şehrinde dünyaya gelen Ebu Bekr Muhammed et-Turtûşî Ebû Rendekâ diye de bilinir. İlk eğitimini kendi memleketinde aldıktan sonra İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında kıymetli hocalardan ders aldı. Özellikle hadis alanına yönelen Turtûşî bu alanda kendini geliştirdi. Daha sonraları tasavvufa yönelerek maddi durumu iyi olan bir bayanla evlenerek Mısır’ın İskenderiye kentine yerleşti. Onun yerleştiği dönemde Fâtımîler’in egemenliğindeki Mısır’da bazı âlimler ciddi baskılara maruz kalmışlardır. Turtûşî eşinin kendisine tahsis ettiği evde gizlice ders vermeye devam etmiştir. Kısa sürede birçok öğrencisi olmuş ve çoğu kişi tarafından ismi telaffuz edilir hale gelmiştir. Sonraki dönemlerde bazı Fatimî vezirlerle arası açılınca İskenderiye’den sürülmüştür. Ancak kurduğu iyi ilişkiler

⁴³¹ Nizâmülmülk, A.g.e., 49-51.

sonucu tekrar geri dönüş ve eğitimlerine devam etmiştir.⁴³²Turtûşî birçok kitap telif etmiştir. Bu kitaplar içerisinde konumuzla ilgili eseri *Sirâcü'l-mülûk 'tür.*

Turtûşî bu kitabında kendi tasavvuf anlayışına uygun bir insan anlayışı ve siyâset felsefesi ortaya koymaktadır. Ona göre insanla tabiatta var olan her şey aslında toprakta buluşuyor. İnsan topraktan gelip tekrar toprağa karıştıktan sonra yeniden herhangi bir karışımla varlığını devam ettirir. Bazen bu karışım ağaç bazen süzülen bir kirli su vb. olabilir. Aynı durum tabiatta da oluyor. Yeryüzü belli aralıklarla başkalaşarak varlığını sürdürüyor. Herkes görevini yapıp yoluna devam ediyor. Bu yolculukta asıl olan ahlâkla yürümektir. İnsanın içindeki öz cevher ancak ahlâkla ortaya çıkabilir. Gündelik revaçta olan değer yargıları ahlâkı belirleyemez. Ancak peygamberlerin getirdikleri ve yaşadıkları ahlâkı belirler. Böyle bir ahlâka sahip olmaya çalışmak herkesten önce yöneticiler muhtaçtır.⁴³³ İlk bölümü meliklere nasihatler ismini taşıyan kitap altmış dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sultanların işlerinin çok yoğun olduğunu bu yoğunluk içerisinde nasihât alabilecekleri ortamların az olabileceği vurgulanarak sultana şu nasihatler sıralanır; ebedî olan ahiret hayatı karşısında geçici dünya hayatına aldanılmamalıdır. Bu konuda en iyi örnek Hz. Süleyman'dır. Kendisine tam bir hükümdarlık verildiği halde o hiçbir zaman bunu kendinden bilmedi. Aksine bütün bunları sınama vesilesi saydı. Çünkü o Peygamber bile olsa her nimetin hesabının sorulacağını biliyordu. Yapılan bütün davranışların kayıt altına alınmaktadır. Zamanı gelince bütün bunların tek tek hatırlatılacaktır. Bu düşüncelerini anlatırken adeta iki satırdan birisi âyet ve hadislerden oluşmaktadır. Aynı zamanda tasavvuf büyüklerinin sözlerine, geçmiş sultanların ibretlik yaşantılarına sık sık atıf yapmaktadır. Zaman zaman şiirlerden de örnekler sunmuştur.⁴³⁴ Bundan sonra yirmi beş bölümde farklı başlıklar altında

⁴³² Cemaleddin Şeyyâl, *Ebûbekr et-Turtûşî, el-'Alimü'z-Zâhidü's-Sâir*, (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyye el-'Amme, 1978), 37-58.

⁴³³ A. Sait Aykut, "Turtûşî ve Orta çağ İslam Dünyasında Siyâsî Realizm", *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C. 26, S. 51 (2021), 39-80; Veysi Abdulaziz, "Muhammed b. Turtûşî'nin Sirâcü'l-Mülûk Eseri Bağlamında Devlet ve Devlet Yöneticisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. YY.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Muharrem Kılıç, "Turtûşî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/430-431.

⁴³⁴ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, thk. Muhammed Fethî Ebu Bekr, (Kahire: ed-Dârü'l-Misrîyetü'l-Bennâniyye, 1994), 17-116.

sultanda olması gereken özellikler anlatılmaktadır. Bunlardan altı çizilerek dile getirilenler şöyle özetlenebilir; sultan kendisine yol gösterici eleştirilerde bulunan âlimlerle bağıını koparmamalıdır. Bunları kendisi için bir hayır görüp ilişkisini sürekli hale getirmelidir. Tarihte önemli sultanlar olan Hârûnürreşit (ö.193/809) ve Ömer b. Abdülazîz (ö.101/720) gibi yöneticiler âlimlerin yanlarına gidilerek onlardan sürekli nasihât almışlardır.⁴³⁵ Saltanatın devamını sağlayan en önemli davranış adaletli olmaktır. Süleyman b. Davûd birisi akrabası olan iki kişi arasında hüküm vermeye tayin edildiğinde akrabasını kayırarak adaleti zedelediğinden Yüce Allah ondan mülkünü aldı.⁴³⁶ Yöneticilik kıyamet günü çoğu kişi için pişmanlık olacaktır. Bu görevi ısrarla istemeyenler için Allah'ın yardımı daha yakın olur.⁴³⁷ Devlet başkanının varlığında birçok hikmetler bulunmaktadır. Onlarsız bir dünyada haksızlıklar eksilmez. Denizlerdeki büyük balıklar nasıl küçükleri yutuyorsa, hükümdarsız bir dünyada da zayıfların korunması zor olur.⁴³⁸ Sultan halk ilişkisi ruhla- beden ilişkisi gibidir. Burada ruh sultan beden ise halktır. Beden ne kadar sağlıklı olursa olsun, ruh sağlam değilse beden hastalıkları bitmez.⁴³⁹ Devlet başkanı memleketin selameti için yeri geldiğinde affedici olmalı, istişareye önem vermeli ve devlet malında gözü olanlara asla görev vermemelidir.⁴⁴⁰ Devletin ve saltanatın devamı için vazgeçilmeyecek ana kaide adalettir.⁴⁴¹ İstihbarat kurumuyla oluşabilecek sıkıntılar önceden fark edilerek engellenebilir. Bu durum devletin zayıflamasını ve yıkılmasını engeller.⁴⁴² Kibir farklı düşüncelerden faydalanmaya engel olduğundan devletin çöküşüne zemin hazırlar.⁴⁴³ Din ve saltanat ikiz kardeşlerdir. Otoritenin gücüyle dinin emirleri uygulandığında sultan için en büyük iş

⁴³⁵ Turtûşî, *A.g.e.*, 117-158.

⁴³⁶ Turtûşî, *A.g.e.*, 160-161.

⁴³⁷ Turtûşî, *A.g.e.*, 193-197.

⁴³⁸ Turtûşî, *A.g.e.*, 198-2001.

⁴³⁹ Turtûşî, *A.g.e.*, 205-207.

⁴⁴⁰ Turtûşî, *A.g.e.*, 209-212.

⁴⁴¹ Turtûşî, *A.g.e.*, 213-224.

⁴⁴² Turtûşî, *A.g.e.*, 225-231.

⁴⁴³ Turtûşî, *A.g.e.*, 232-238.

gerçekleşmiş olunur.⁴⁴⁴ Kendi içinde toplumsal bütünleşmeyi sağlamayan bir ülkenin düşmana karşı başarılı olması mümkün değildir.⁴⁴⁵ Bir devlette adliye, emniyet, vergi ve istihbarat teşkilatları doğru işlevlerini yapıyorsa orada huzur ve devamlılık vardır.⁴⁴⁶ Vezirlik makamı sultanın kusurlarını söylemek ve eksikliklerini tamamlamak için oluşturulmuştur. Sultanın bu makamın hakkını vermesi gerekir.⁴⁴⁷

Bundan sonraki bölümlerde müellif farklı konularda birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. Bunlardan önemli gördüğümüz bazı öğütler şunlardır; Devletin esası adalet ise süsü de affetmektir.⁴⁴⁸ Yağ ateşi besleyip gürleştirdiği gibi istişare de düşünceleri zenginleştirerek doğru kararlar alınmasına vesile olur.⁴⁴⁹ Sırasıyla hilm, öfkeye sahip olmak, cömertlik ve cimrilik, sabır, sır saklama ve şükür sultanda olması gereken temel ahlâkî ilkelerdir.⁴⁵⁰ Sultan bütün ahlâkî ilkeleri ülkesinde uygulasa bile halkından onu hiç eleştiri gelmesini beklememelidir. Çünkü ne kendisi tanrısal bir özelliğe sahiptir. Ne de insanlar tamamen günahsızdırlar.⁴⁵¹ Sultan haksızlık eden biri olsa bile halka sabretmek düşer. Devlet başkanı elbette günah kazanır.⁴⁵² Yöneticiler halk arasından çıkmaktadırlar. Eğer onlar iyi değillerse toplumlarının da iyi olmadıklarını söyleyebiliriz. Nasılsanız öyle idare olunursunuz.⁴⁵³ Müslümanların haremını koruyan ordu yeryüzünün şerefi, namusun bekçisi ve düşmanların korktuğudur. Böyle bir ordu her zaman devlet başkanı tarafından güçlendirilerek korunmalıdır.⁴⁵⁴ Vergi hak edilenden alınmalı ve israf

⁴⁴⁴ Turtûşî, *A.g.e.*, 252.

⁴⁴⁵ Turtûşî, *A.g.e.*, 254-259.

⁴⁴⁶ Turtûşî, *A.g.e.*, 260-261.

⁴⁴⁷ Turtûşî, *A.g.e.*, 287-295.

⁴⁴⁸ Turtûşî, *A.g.e.*, 305-318.

⁴⁴⁹ Turtûşî, *A.g.e.*, 319-331.

⁴⁵⁰ Turtûşî, *A.g.e.*, 332- 442.

⁴⁵¹ Turtûşî, *A.g.e.*, 450-453.

⁴⁵² Turtûşî, *A.g.e.*, 462-466.

⁴⁵³ Turtûşî, *A.g.e.*, 467-469.

⁴⁵⁴ Turtûşî, *A.g.e.*, 492-494.

edilmeden uygun yerlere harcanmalıdır.⁴⁵⁵Devlet malında harcama yapacak yöneticiler son derece titiz davranmalıdırlar. Bu mesuliyetin uhrevî sorumluluğunu asla unutmamalıdırlar.⁴⁵⁶ Bundan sonra sırasıyla divanların işlevleri, zımmîlerin hak ve sorumlulukları, valilerde olması gereken özellikler, vergi memurlarında olması gereken nitelikler, vergi memurlarına verilen hediye ve rüşvetler konuları işlenmektedir.⁴⁵⁷ En büyük gaflet Allah'ın yapılan zulümden habersiz olabileceğini düşünmektir.⁴⁵⁸ Laf taşımak, insanların arasını bozmak ve insanları birbirine düşürmek dinimizin men ettiği temel sosyal davranışlardır.⁴⁵⁹ İslâm'ın kısas emri tam anlamıyla hayat veren bir uygulamadır.⁴⁶⁰ Tecrübeli ve işini önemseyen bir yönetici düşmanı asla küçümsemez. En kötü senaryoya göre hazırlığı yapar.⁴⁶¹ Kısaca özetlediğimiz kitabın son bölümleri olan altmış üçüncü bölüm Arap, İran ve Hint kültürüne ait yönetim ahlâkıyla ilgili atasözleri yer almaktadır.⁴⁶² Altmış dördüncü bölümde ise Arap olmayan filozof ve kralların veciz söz ve öyküleri dile getirilmiştir.⁴⁶³

Temel bir ahlâk kitabı gibi gördüğümüz *Sirâcü'l-mülûk* kitabında bizim tespitimize göre yüz doksan bir hadis yer almaktadır. Hadisler senetsiz bir şekilde müellif tarafından nakledilmiştir. Bazen hadisin konuyla ilgili sadece bir kısmı rivayet edilmiştir. Çoğu hadis temel ahlâk ilkeleriyle alakalıdır. Kitapta konuların âyet ve hadisler çerçevesinde döndüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Hadislerin kitabın konu başlıklarına müessir olduğunu kitabın şu bap başlıklarından çıkarabiliyoruz:

- Nasılsanız öyle idare olursunuz babı

⁴⁵⁵ Turtûşî, *A.g.e.*, 495-499.

⁴⁵⁶ Turtûşî, *A.g.e.*, 520-532.

⁴⁵⁷ Turtûşî, *A.g.e.*, 533-572.

⁴⁵⁸ Turtûşî, *A.g.e.*, 591-608.

⁴⁵⁹ Turtûşî, *A.g.e.*, 609-621.

⁴⁶⁰ Turtûşî, *A.g.e.*, 622-632.

⁴⁶¹ Turtûşî, *A.g.e.*, 677-805.

⁴⁶² Turtûşî, *A.g.e.*, 720-756.

⁴⁶³ Turtûşî, *A.g.e.*, 757-788.

- Zorluktan sonra kolaylık babı
- Kaza kader ve tevekkül babı
- Güzel ahlakı bilme babı
- Zülüm ve kötü sonuçları babı
- Sultan zulmettiğinde halkın tepkisi ne olmalı babı
- Cimrilik ve korkaklık babı
- Sabır babı
- İstişare ve nasihat babı
- Cömertlik babı
- Yumuşak huylu olma babı

Kitabın altmış dört babı benzer ahlâk konularını içeren mevzularla tasnif edilmiştir. Bu konuların işleyişinde en başta âyetlerden faydalanılmıştır. Akabinde her konuyla ilgili akla ilk gelebilecek hadisler dile getirilmiştir. Kitaba alınan hadislerin çokluğu nedeniyle hepsini burada değerlendirmemiz mümkün değildir. Ancak üçüncü bölümümüzde değerlendireceğimiz hadisler içerisinde bu kitapta geçen hadislerimiz de olacaktır. Turtûşî'nin kitabında kullandığı hadisleri anlama yöntemiyle ilgili son zaman bir doktora tezi yapılmıştır.⁴⁶⁴

2.4.2. Az Hadis İçerenler

Yukarıda yaptığımız taksimatlar çerçevesinde bazı siyâsetnâme yazarlarının devletin farklı kademelerinde görevler aldığını belirtmiştik. Genelde bu müelliflerin yazdığı eserleri nasihatnâme değil de siyâsetnâme olarak isimlendirmiştik. Bu eserler yazarlarından dolayı realist bir bakış açısıyla yaşadığı dönemde devletin topyekûn iç işleyişinde, halkla olan ilişkilerinde ve diğer devletlerle olan münasebetlerinde gördükleri eksiklikleri çözüm önerileriyle beraber ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu önerilerin sıralarken bazı âyet ve hadislerden de istifade etmişlerdir. Özellikle kullandıkları hadislerin sayısına, genelde müelliflerin aldığı din eğitimi ve hadis eğitimi etkili olmuştur. Bu yazarların hadise ilgileri ve hadis eğitimleri olsa bile eserlerinde kullandıkları hadislerin sayısı son derece sınırlı olmuştur. Örneğin Nizâmülmülk elli iki bölümden oluşan kitabı Siyâsetnâme'yi yazarken on yedi hadis

⁴⁶⁴ Ebru Adıyaman, “Turtûşî'nin Hades Kullanımı ve Kitâbü'l-Havâdîs ve'l-Bid'a İsimli Kitabının Değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, ESOGÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022).

kullanmıştır. Üstelik kendisi çok küçük yaşlarda yoğun bir din eğitimi almış ve hadis alanında yetkin bir âlimdir. Bunun ana sebebi kendisi nasihatnâmelerde olduğu gibi bir ahlâk kitabı yazmak istememiştir. Devletin istikrarı ve devamlılığı için sıraladığı önerilerine uygun olan bazı hadis ve rivayetleri kullanmıştır. Bu hadislerin bazıları zayıf olmasına rağmen özellikle siyasî hedefleri açısından bunları kullanmaktan geri kalmamıştır. Bu hadislerden bazılarını son bölümümüzde değerlendireceğiz.

Bazı müellifler de filli bir devlet görevleri olmadığı için yazdıkları siyâsetnâme kitaplarındaki önerileri daha teorik olmuştur. Bu eser sahiplerinin özellikle hadis ilmine yönelik bir eğitimi olmadığında yazdıkları kitaplarda hadislere çok sınırlı başvurmuşlardır. Bu anlamda kitap yazan çoğu müellifin asıl uzmanlık alanı dil ve edebiyattır. Bu türden eser yazarlardan biri olan Ebû Mansur es-Seâlibî'yi (ö.429/1038) iki eseri olan Âdâbu'l-mülûk ve Tuhfetü'l-vüzerâ isimli eserleriyle burada tanıtmak istiyoruz:

Müellifin asıl uzmanlık alanı dil ve edebiyattır. Yaşadığı dönemde bu yönüyle herkes tarafından şöhreti bilinmektedir. Bilinen ve meşhur olmasına vesile olan kitapları *Fıkhü'l-luga*, *Sırrü'l-arabiyye* ve *Yetîmetü'd-Dehr fi Mehâsini Ehli'l-asr* isimli eserleridir.⁴⁶⁵ Hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Dedesi tilkilerin derilerinden elde edilmiş kürkleri diktiğinden Seâlibî lakabını almıştır. Arap veya Fars asıllı olduğu düşünülmektedir. Nişabur'da doğan müellif ilk tahsilini de burada yapmıştır. Hayatının ilk yıllarında ailesinin mesleği olan kürk dikiciliğinin yanında bazı çocuklara ders verdiği de söylenmektedir. Kaleminin güçlü olmasından yaşadığı dönemin devlet başkanı ve vezirleriyle ilişkisinin güçlü olmasına vesile olmuştur. Bu durum kendisine maddi açıdan himaye edilmesini sağlamıştır.⁴⁶⁶ Ailesinin mesleğini sürdürse maddi açıdan çok daha rahat bir hayat

⁴⁶⁵ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Seâlibî Ebu Mansûr”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/236-239.

⁴⁶⁶ Sabriye Mohammadı, Mohammad Mohammadı, “Ebu Mansûr es-Seâlibî ve Men Gâbe anhü'l-Mutrib Adlı Eseri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, C.8, S.1 (2022), 91-108.

yaşama imkanı varken, o ilimle mutlu olmuştur. Özellikle Arap edebiyatı alanında kendisinden sonraki nesillere önemli bir örnek olmuştur.⁴⁶⁷

İncelememize konu olan iki eseri devlet başkanları ve vezirler hakkındadır. *Âdâbu'l-mülûk* isimli eseri on bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümlerinde saltanatın insan bahşedilmiş Allah'ın bir nimeti olduğu vurgulanmaktadır. Devlet başkanına itaatın önemi âyet ve hadislerle anlatıldıktan sonra, cahiliye döneminde olduğu gibi onların ilahlaştırılmasının asla doğru olamayacağına altı çizilmektedir.⁴⁶⁸ İkinci bölümde saltanat ve sultanla ilgili veciz sözler derlenmiş. Bunlardan bazıları şunlardır: Mülk küfürle devam eder ancak zulümle devam edemez. Sultan affedici olduğunda saltanatı daim olur. Saltanatın sarhoşluğu içkinin sarhoşluğundan daha kötüdür. Sultan Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Allah'a muhalefetle saltanat asla istikamet bulmaz.⁴⁶⁹ Adâlet konusu bu kitabında temel konularından biridir. Kitapta adâletle ilgili şu düşünceler seslendirilmektedir; en büyük siyâset adalettir. Onunla hem din hem de devlet korunur. Adâletli devlet başkanın en özgür kişidir. Sadece halkı tarafından değil kendisini işiten herkes tarafından sevilir. Allah'ın desteği ve yardımı hep onunladır. Adaletin en belirgin özelliği istişaredir. Tek kişinin görüşü bir ip gibi kabul edilirse ortak akıl halat mesabesinde. Ayrıca adaletin her yönüyle gerçekleşmesi için devlet başkanının affedici ve cömert olması, asla israf etmemesi gerekir.⁴⁷⁰ Saltanatı sağlamlaştırmanın ana ilkelerinden biri de işinde yetkin kişilerden oluşmuş istihbarat teşkilatının varlığıdır. Böyle bir teşkilatın varlığı adaletin en büyük yardımcısıdır.⁴⁷¹ İyi sultanlar memleketin imarı için yaptıkları sağlam eserlerle, mescitler ve yollarla anılırlar.⁴⁷² Gıdanın insanın mizacı üzerinde bile etkisi olduğu söylenmektedir. Sultan hastalıklardan korunmak, ruhen ve bedenen

⁴⁶⁷ Fatih Temir, “Ebû Mansûr es-Seâlibî ve el-İktibâs mine'l-Kur'ân'il-Kerîm adlı eseri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. NEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 7-26.

⁴⁶⁸ Seâlibî, *Âdâbu'l-Mülûk*, 18-33.

⁴⁶⁹ Seâlibî, *Âdâbu'l-Mülûk*, 35-41.

⁴⁷⁰ Seâlibî, *A.g.e.*, 43-60.

⁴⁷¹ Seâlibî, *A.g.e.*, 62-64.

⁴⁷² Seâlibî, *A.g.e.*, 65-67.

iyi olmak için beslenmesine dikkat etmesi gerekir.⁴⁷³ Sultan son derece adaletli ve halkına karşı muamelesi iyi olsa bile uzun süre görevine devam ettiğinde bazı insanlardan ona karşı negatif bir tutumun olması mümkündür. Kendini saklayan art niyetli kişilerin ve sapkın inanç sahiplerinin böyle ortamları kendi lehlerine dönüştürmemeleri için tedbirler alınmalıdır.⁴⁷⁴ Bundan sonraki bölümlerde sultanın özel hizmetinde bulunan kişilerin sahip olmaları gereken nitelikler ve tahammül etmelerinin zorluklarına dikkat çekilmektedir. Ayrıca burada saray adabı ve bürokrasiname olarak tanımlayabileceğimiz sultanın yanına giriş ve çıkışlarda dikkat edilmesi gereken kurallar sıralanmaktadır.⁴⁷⁵

Sealibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ* isimli eserini beş bölümde oluşturmuştur. Birinci bölümde vezir kelimesinin sözlük anlamı özellikle Kur'an-ı Kerim'den bazı âyetler ve hadislerden deliller getirilerek açıklanmıştır. Burada vezir kelimesinin ağır yük ve yardımcı olmak anlamları ön plana çıkarılmıştır. Dürüst bir vezirin sultan için çok önemli olduğu, ancak yetenekli vezirlerle tehlikeli durumların önceden önlenilebileceği dile getirilmektedir. Ayrıca vezirin tek olmasının faydaları ısrarla vurgulanmıştır.⁴⁷⁶ İkinci bölümde vezaret makamının faydaları anlatılmaktadır. Vezirin sultanın adeta eli ve gözü olduğunun altı çizilerek Nizâmülmülk ve Melikşah uyumunun bu konuda en iyi örneklerden biri olarak anlatılmaktadır.⁴⁷⁷ Bundan sonraki bölümlerde vurgulamak istediğimiz şu önemli konular dile getirilmiştir: Vezirde olması gereken nitelikler adalet, emanet, kefaet, siyâset ve bütün bunların itici gücü konumundaki cesarettir.⁴⁷⁸ Sultanın vezir üzerindeki en temel hakkı, vezirin memleketin doğru yönetilmesi ve tehlikelerden korunması için samimi bir şekilde kendisine rehberliğini yapmasıdır. Vezirin sultan üzerindeki hakları ise sorumlu olduğu işlerde yetkilendirilmesi ve somut ve objektif bir delil olmadığı sürece

⁴⁷³ Sealibî, *A.g.e.*, 73-75.

⁴⁷⁴ Sealibî, *A.g.e.*, 82-88.

⁴⁷⁵ Sealibî, *A.g.e.*, 92-100.

⁴⁷⁶ Sealibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, thk. Sa'd Ebû Diye, (Amman: Dârü'l-Beşir, 1994), 21-30.

⁴⁷⁷ Sealibî, *A.g.e.*, 33-36.

⁴⁷⁸ Sealibî, *A.g.e.*, 39-41.

kendisine verilen görevin alınmamasıdır.⁴⁷⁹ İstişare siyasetin sağlıklı yürümesi için en büyük kalkandır. Burada hem danışan hem de danışılana çok görevler düşmektedir. Bütün görüşmeleri boyunca konuşulanların sır kabul edilip saklanması esastır.⁴⁸⁰

Seâlibî 'nin İki eserinde tespit ettiğimiz hadisleri şöyle sıralayabiliriz:

1 - مَا خَابَ مَنْ اسْتَخَارَ وَلَا نَدِمَ مَنْ اسْتَشَارَ.

“İstihâre yapan hayal kırıklığına uğramaz. İstişare eden pişman olmaz.”⁴⁸¹

Rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁴⁸²

2 - تَهَادُوا تَحَابُوا.

“Hediyeleşiniz ki, birbirinize olan muhabbetiniz artsın.”⁴⁸³

Bu hadisi *Âdâbu'l-Mülûk* kitabının hediye bölümünde dile getirmiştir. Buhârî aynı hadisi *el-Edebü'l-müfred* kitabının hediye kabulü babında aynı lafızlarla Ebu Hüreyre'den nakletmiştir.⁴⁸⁴ Beyhâkî (458/1066) *Sünen*'inde insanların birbirine yakınlaştıran hediye ve hibeye teşvik babında zikretmiştir.⁴⁸⁵ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Telhîsü'l-Habîr fî TahrîcîHâdîsi'r-Râfiyyi'l-Kebîr* isimli eserinde isnadının hasen olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁶

3 - الْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ مَا لَمْ يَتَكَلَّمْ.

⁴⁷⁹ Seâlibî, *A.g.e.*, 45-49.

⁴⁸⁰ Seâlibî, *A.g.e.*, 63-71.

⁴⁸¹ Seâlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 86; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsad*, 6627; Deylemî, *Firdevsü'l-Ahbâr*, 6230.

⁴⁸² Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 8/99; Aynî, *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmud Muhammed en-Naşir, (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 200), 7/324.

⁴⁸³ Seâlibî, *Âdâbu'l-mülûk*, thk. Celil Atıyye, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 243.

⁴⁸⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Semîr ez-Zührî, (Riyad: Mektebetü'l-Me'arîf, 1998), 306.

⁴⁸⁵ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdullah b. Abdü'l Muhsin, (Kâhîre: Merkezü Hicrî lî'l-Buhûs, 2011), 1/381.

⁴⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîcî Ehâdîsi'r-Râfiyyi'l-Kebîr*, (Mısır: Müessesetü Kurtûbâ, 1995), 125.

“İstişare edilen kişi (sır sakladığı sürece) güvenilen bir kimsedir.”⁴⁸⁷

Hadis sahih kabul edilmiştir.⁴⁸⁸ Ancak مَا لَمْ يَتَكَلَّمْ kısmı hadis kitaplarında yer almamaktadır.

4 - طُوبَى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ غُيُوبِ النَّاسِ.

“Kendi kusurlarını anlamaya çalışan, başkasının eksikliklerini araştırmayana müjdelers olsun.”⁴⁸⁹

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁴⁹⁰

5 - خَيْرُ الْأَصْحَابِ أَرْبَعَةٌ، وَخَيْرُ السَّرَايَا أَرْبَعُمِائَةٍ، وَخَيْرُ الْجُيُوشِ أَرْبَعَةُ آلَافٍ.

“Ashabın hayırlısı dört kişi, bölüklerin hayırlısı dört yüz kişi, orduların hayırlısı dört bin kişiden oluşandır.”⁴⁹¹

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁴⁹²

6 - السُّلْطَانُ لَا تُرَدُّ لَهُ دَعْوَةٌ.

“Sultanın duası geri çevrilmez.”⁴⁹³

Hadis kitaplarımızdan yer almayan bu rivayet Ebû Tâhir es-Silefî'nin *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye* isimli eserinde geçmektedir.⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ Sealibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 86; İbn Mâce, “Edeb”, 3745; Ebû Davûd, “Edeb”, 5128; Tirmizî, “Edeb”, 2823.

⁴⁸⁸ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Dâru'r- Risâleti'l-Alemiyeye, 2009), 4/671; Tirmizî, *el-Camiü's-Sahih*, thk. Ahmed b. Muhammed Şakir, 2822.

⁴⁸⁹ Sealibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 146; Irâkî, *Tahrîcü'l-İhyâ*, 3/183; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 3/1290.

⁴⁹⁰ Irâkî, *Tahrîcü'l-İhyâ*, 3/183; İbnü'l-Kayserânî, *Zahîrâtü'l-Huffâz*, 3/1290

⁴⁹¹ Sealibî, *Âdâbu'l-Mülûk*, 175; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 2611; Tirmizî, “Siyer”, 1555; Beyhâkî, *Sünen-i Kebir*, “Siyer”, 18524.

⁴⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, (Kahire: Daru'l-Hadis, 1995), 3/314; Beyhâkî, *Sünen-i Kebir*, 9/263.

⁴⁹³ Sealibî, *Âdâbu'l-Mülûk*, 40; Ebû Tâhir es-Silefî, *el-Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 19.

7 - مَا غَلِبَ قَوْمٌ بَلَّغُوا اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفًا إِذَا اجْتَمَعَتْ كَلِمَتُهُمْ.

“Birlikteliklerini sağladıkları sürece, on iki bin kişilik bir halk yenilmez.”⁴⁹⁵

Bu lafızlarla rivayet hadis kitaplarımızda yer almamaktadır. Ancak anlam olarak benzer şu lafızlarla bir rivayet bazı kitaplarda yer almaktadır:

وَمَا هُزِمَ قَوْمٌ بَلَّغُوا اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفًا مِنْ قَلَّةٍ إِذَا صَدَقُوا وَصَبَرُوا.

“Dürüst ve sabırlı oldukları sürece on iki bin kişilik bir halk hezimete uğramaz.”⁴⁹⁶

Bu rivayetin ravilerinin sikât ancak senedinin mürsel olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹⁷

8 - مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ.

“Nefsini bilen Rabbini bilir.”⁴⁹⁸

Bu rivayet hadisten çok ariflerin sözü olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹⁹

Müellif eserinde toplam on iki hadis kullanmıştır. Bunlardan dördü ortak hadisleri değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde yer almaktadır. Bütün rivayetler içerisinde Buhârî ve Müslim’de bulunan ortak hadis sayısı bir tanedir. Sadece Buhârî’de de bir hadis yer almaktadır. Buhârî ve Müslim dışında Kutub-i Tis’a’da yer alan hadis sayısı ise üçtür. Kutub-i Tis’a dışındaki hadis kitaplarında iki hadis yer almaktadır. Dört rivayet hadis kitapları dışındaki eserlerde bulunmuştur. Toplam sahih hadis sayısı beştir. Zayıf hadislerin adedi ise yedidir. Daha iyi anlaşılması için bu bilgileri tablolar şeklinde şöyle özetleyebiliriz:

⁴⁹⁴ Ebû Tâhir es-Silefî, *el-Meşyehatü ’l-Bağdâdiyye*, 19.

⁴⁹⁵ Sealibî, *Âdâbu ’l-Mülûk*, 176.

⁴⁹⁶ Ebû Ya’la el-Mevsilî, *el-Müsned*, 2714; Ebû Davûd, “Cihad”, 2611; Tirmizî, “Siyer”, 1555.

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, 4/419.

⁴⁹⁸ Sealibî, *Âdâbu ’l-Mülûk*, 191.

⁴⁹⁹ Süleyman Uludağ, “Ma’rifet-i Nefs”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/56-57.

Tablo 2.7: Seâlibî 'nin, Âdâbu'l-Mülûk ve Tuhfetü'l-Vüzerâ İsimli Eserlerinde Kullandığı Hadislerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo⁵⁰⁰

Buhârî ve Müslim'de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Buhârî'de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Müslim'de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte dışındaki Kutüb-i Tis'a 'da Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Tis'a Dışındaki Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Hadis Kitapları Dışındaki Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
1	1	-	3	2	5	12

Tablo 2.8: Seâlibî 'nin, Âdâbu'l-Mülûk ve Tuhfetü'l-Vüzerâ İsimli Eserlerinde Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo⁵⁰¹

Sahih Hadis Sayısı	Hasen Hadis Sayısı	Zayıf Hadis Sayısı	Mevzu Hadis Sayısı	Hikmetli Söz Olarak Değerlendirilenler	Toplam Hadis Sayısı
5	-	6	-	1	12

2.4.3. Hiç Hadis İçermeyenler

Siyâsetnâmelerde hadislerin kullanımı zaman geçtikçe artmıştır. Bu alanda İlk yazılan eser kabul edilen Abdülhamîd el- Kâtib'in Ahdü Mervan isimli risâlesinde hiç hadis yer almamaktadır. Kronolojik olarak bundan sonra kaleme alınan İbnü'l Mukaffa'nın *Risaletü's-Sahâbe*, *el-Edebü'l-Kebir* ve *el-Edebü's-Sağîr* isimli eserlerinde sadece bir hadis yer almaktadır. Zaman ilerledikçe kullanılan hadislerin sayısı -müellife göre değişmekle beraber- hep artmıştır. Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'sinde on sekiz hadise yer vermiştir. Aynı dönemde yaşayan Gazzâlî *Nasîhâtü'l-Mülûk* isimli eserinde elli iki hadis kullanmıştır. Aynı isimle bir kitap telif eden Mâverdî araştırmamıza göre eserinde yüz on bir hadis dile getirmiştir. Hicrî beşinci asrın sonunda *Sirâcü'l-mülûk* isimli kitabını telif eden Turtûşî eserinde yüz doksan iki hadisi farklı konularda kullanmıştır.

⁵⁰⁰ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

⁵⁰¹ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Genel anlamda kitaplarda hadislerin kullanımını bu seyirde olmakla beraber, istisna olarak kabul edeceğimiz bazı eserlerde hiçbir hadise yer verilmemiştir. Söz konusu kitapların müellifleri genelde tarihçi ve dil edebiyat uzmanlarıdır. Yazarlar eserlerini kaleme alırken daha çok geçmiş milletlerin yönetime dair hikâyelerini detaylı anlatarak konularını işlemişlerdir. Bazı eserlerde hadis olmamasına rağmen anlatılan konuların delillendirmesinde kullanılan sözlerin bir kısmı aslında bir hadisten alınma olduğu ehline anlaşılmaktadır. Bunun en güzel örneği Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* isimli eseridir. Müellif kitabını mesnevi şeklinde yazarken birçok âyet ve hadisten anlam olarak faydalanmıştır. Ancak kendisi bunları âyet ve hadis olarak zikretmemiştir. Bunlardan birkaç örneği şöyle sıralayabiliriz:

Ongelging bile sen kötürgilyigü bayat atı aşnu ayıt ay bügü.

Yemeği sağ elinle ye; ey hakîm insan, yemeye besmeleyle başla.

Atangnıanangnısevindür tapın yanut Birge tapgung tümen mingasıg.

Babanı ananı hoşnut eyle, onlara hizmet et; bu hizmet karşılığı binlerce fayda elde edersin.

Bilir sen selam fazlı artukulug kim aşnuaşunsa açar bu yolug.

Bilirsin ki, selamın fazileti çok büyüktür; kim bunu daha önce yaparsa, bu fazileti o göstermiş olur.

Cema'at bile kıl fariza namaz çıgaylar hacı kıl adına namaz.

Farz namazlarını cemaatle kıl, fakirler haccı olan Cuma namazlarını kıl.⁵⁰²

Tezimizin ilk bölümünde açıkladığımız gibi araştırmamızı hicrî beşinci asırla sınırlandırmıştık. Bu dönem yazılıp da içeriğinde hiç hadis bulunmayan kitaplar bizim tespitimize göre iki tanedir. Bunlar; el Hatîb el İskâfî'nin *Lutfu't-Tedbir fi Siyâseti'l- Mülûk* eseri ile Vezîr el Mağribî'nin *Kitâbfî's-Siyâse* isimli eserlerdir. Bu

⁵⁰² M. Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki izleri", *Yeni Türkiye*, 12/91, (2016): 136-144; O. Cemal Bayar, "Kutadgu Bilig'de Âyet ve Hadisler", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1/1, (2011): 105-118; Rıdvan Demir, "Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig Adlı Eserinde Dinî Motifler", *Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Sempozyumu*, Bişkek, (2018): 891-908.

anlatımlarımıza en uygun örnek olduğunu düşündüğümüz müellif olan Hatîb el-İskâfî'yi ve eserini burada tanıtmak istiyoruz.

Hatîb el İskâfî (ö.420/1029) Dil ve edebiyat alanında yetkin almasına rağmen daha çok müteşâbihâyetler açıklanmasıyla ilgili yazdığı *Dürretü't-Tenzil ve Gurretü't-Te'vilisimli kitabıyla bilinmektedir.*⁵⁰³

İncelememize konu olan *Lutfu't-Tedbir fî Siyâseti'l-Mülûk* isimli kitabı 2013 yılında Ahmed Abdülbâkî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.⁵⁰⁴ Muhakkik kitabın giriş kısmında müellif için şunları yazmaktadır; İskâfî'nin yaşadığı asırda ve sonraları yazılan bazı kitaplara baktım. Hayatı hakkında bazı bilgileri sadece Yâkût el Hamevî'nin (ö.626) *Mu'cemü'l-Üdebâ* isimli kitabında buldum. Burada da kısaca yazdığı kitaplardan söz etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki daha sonraları hayatı hakkında yazılanların hepsi bu kitaba dayanıyor. Hak ettiği şöhretinin kitaplarda anlatılmamış olması farklı sebeplere dayanıyor. Kendisi dönemin yöneticilerine çok yakın değildi. Ayrıca yapısı gereği içe dönük bir yaşam tarzı vardı. Demektedir. Arap, Rum ve Fars tarihlerinde naklettiği hikâyelerin çok azı hariç diğerleri tarihi hakikatlere uygundur. Müellifin mukaddime kısmı çok kısa ve kendinden hiç söz etmemektedir. Kitabını neden yazdığını da ortaya koymamıştır. Okumamızdan anladığımız kadarıyla yaşadığı zamanın yöneticilerine diğer milletlerin yaşadıklarından ders çıkarmaları için örnekler sunmak istemiştir. Bunu yaparken anlattığı her konuya uygun hikâyeleri seçmiştir.⁵⁰⁵

Kitabın herhangi bir yöneticiye atfen yazılmamış olması, yazarın kendisini değil sadece konularını ön plana çıkarmış olması yönünden diğer kitaplardan ayrıldığını söyleyebiliriz. Kitap otuz iki bölümden oluşmaktadır. Her bölümün girişinde Fars, Rum ve Arap tarihinde bir hikâye ile başlamaktadır. Genel olarak şu konuları içermektedir:

- Yöneticilerin memleketi en güzel şekilde idare etmeleri için bilmeleri gereken temel ilkeler nelerdir?

⁵⁰³ Mustafa Öz, “el- Hatîb el- İskâfî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/552-553.

⁵⁰⁴ Hatîb el- İskâfî, *Lutfu't-Tedbir fî Siyâseti'l-Mülûk*, thk. Ahmed Abdülbâkî, (Bağdat: Menşûratü'l- Cemel, 2013)

⁵⁰⁵ Hatîb el İskâfî, *A.g.e.*, 5-15.

- Savaşlar, savaflara hazırlık, fetihler ve düşmanların engellenmesi için yapılması gerekenler.
- Memleket için zararlı olan durumların güzellikle veya hak ettiği şekilde uzaklaştırmanın yolları.
- Memleketin menfaati için yöneticilerin bilmesi gereken siyasî ve diplomatik oyun ve yöntemler.

Müellif kitabında Arap tarihinden ve diğer milletlerin tarihlerinden birçok hikâye nakletmiştir. Ancak hiç hadis kullanmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla beş yerde âyet kullanmıştır.⁵⁰⁶

2.5. Hicrî Beşinci Asırda Yazılan Siyâsetnâmeler-Nasihât-nâmeler

Araştırmamızda hicri beşinci asrın temel siyâsetnâme eserleri sayılabilecekler ele alındı. Bazı eserleri bu asırda yazıldığı halde araştırmamıza dâhil etmedik. Bu kaynakların isimlerini ve gerekçemizi giriş bölümünde anlatmıştık. Eserleri tanıtılırken öncelikle müellifleri hakkında temel bilgileri verdik. Daha sonra kitapların içerikleri hakkında özet şeklinde bilgilendirme yaptık. En son kitaplarda yer alan hadisler konu edilerek değerlendirmeler yapıldı. Bu asırda yazılan siyâsetnâmelerden bazıları yukarıdaki taksimatlar çerçevesinde anlattık. Bunlar; Mâverdî'nin *Nâsihatü'l-Mülûk'u* Gazzâlî'nin (ö.505/111) *Nâsihatü'l-Mülûk'u*, Nizâmülmülk'ün (ö.485/1092) *Siyâsetnâme'si*, Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk'u*, İskâfî'nin *Lütfü't-tedbîr'i* ve Seâlibî'nin *Âdâbu'l-mülûk* ile *Tuhfetü'l-vüzerâ* isimli eserleridir. Bu bölümde söz konusu eserler ve müelliflerinin anlatıldığı bölümlere atıf yapılacaktır. Diğer eser ve yazarlar ise detaylandırılacaktır. Eser ve müellif tanıtımına geçmeden önce hicrî beşinci asrın dinî ve siyasî ortamından kısaca söz edeceğiz.

2.5.1. Hicrî Beşinci Asırda Dinî ve Siyasî Ortam

Sözlerin söylendiği ortam önlemlidir. Aynı söz farklı şartlarda ayrı anlamlara gelebilir. Bundan dolayı belli dönemlerde yazılan kitapların içeriğini tam anlamıyla yorumlamak için yazdıkları dönemin sosyal ve siyasal şartlarını bilmek yorumların sağlıklı yapılmasına vesile olabilir. Biz de bu bölümde hicrî beşinci asrın dinî ve siyasî ortamını değerlendirmek istiyoruz.

⁵⁰⁶ Hatîb el İskâfî, *A.g.e.*, 77; el-Bakara 2/222; en-Nisa 4/ 27; Kehf 18/50; Kasas 28/20, s.161.

2.5.1.1. Hicrî Beşinci Asırda Dinî Durum

Hicri beşinci asırda islâm coğrafyasında eskiden ilk başta siyasî amaçlarla ortaya çıkan mezhepler, dinî bir kimlik kazanarak varlıklarını daha belirgin bir şekilde devam ettirmektedirler. Müslümanların yaşadığı bölgelerde Bâtınî ve Karmatîlerin etkileri iyice artmakta, Şîî-Sünnî çatışmaları hatta Sünnî mezhepler arasındaki farklılıklar derinleşmekteydi. Özellikle halifeliğin merkezi Bağdat 'da mezhepler arası çatışmalar gerçekleşmekteydi.⁵⁰⁷ Hatta Nizâmülmülk'ün selefi Amîdü'l-Mülk el-Kundûrî'nin (ö.456/1064) teşvik ve desteğiyle minberlerde Râfızîlerle beraber Eş'ârî ve Şâfiîler'e de lanet ediliyordu.⁵⁰⁸ Fatimî ve Büveyhîlerin Şiiliği devlet ideolojisi haline getirmiş olmaları müslüman halkların çoğunluğunu temsil eden sünîleri son derece rahatsız etmekteydi. Selçuklular bu rahatsızlığın bayraktarlığını yaparak kurdukları Nizâmiye Medreseleriyle sünîliğin düşüncesini savunmayı devlet politikası haline getirmişlerdir. Daha önceleri ortaya çıkarak akıl ve naklî birleştirmek çabasında olan Eş'ârî ve Mâtürîdî gibi itikâdî mezheplerden Mâtürîdîliğin etkisi bu dönemde kısmen azalmış, aksine Eş'ârî- Şâfiî etkisi artmıştır. Bu anlayışın yerleşmesinde Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreselerinin programını oluştururken yaptığı tercihin etkisi olduğu dile getirilmiştir. Kendisinden önceki vezir Kündürî Mu'tezilî-Hanefî meşrepli olduğu düşünüldüğünde durum anlaşılır olmaktadır. Bu medreselerle beraber Şîî etkisi fikren savunularak bertaraf edildiği gibi, Mu'tezile'nin de etkisi azaltılmıştır. Hem Abbasî hem de Selçuklu için devlet politikası haline gelen bu düşünce istikrarı sağladığı gibi, günümüze kadar etkisi devam eden Şiiliği fikren mağlup eden bir damarın oluşmasına vesile olmuştur.⁵⁰⁹

Fâtımî ve Büveyhîlerin etkinlikleri sona erdiğinde, onların fikirleri Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) aracılığıyla devam etmiştir. İslam Coğrafyası, özellikle Selçuklular için ciddi bir tehlike oluşturan Hasan Sabbâh, yöneticilere yönelik suikast eylemleri

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdü's Selâm Tedmirî, (Beirut: Dârü'l-Kutübi'l-Arabî, 1996), 7/455, 9/322.

⁵⁰⁸ Cafer Karadaş, "Selçuklular 'ın Din Politikası", *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2, (2003): 95-108.

⁵⁰⁹ Ahmet Ocak, "Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999), 21-207.

düzenlemiştir. Kendisi daha önce Fatimîler adına Selçuklu topraklarında faaliyetlerde bulunuyordu. Fâtimîlerde yönetimde meydana gelen değişimden sonra Mustalî yerine Nizâr'ınimâmetini tanıyarak Alamut kalesinde bağımsız bir şekilde eylemlerine devam etmiştir.⁵¹⁰ Alamut kalesinde gücünü pekiştirdikten sonra yetiştirdiği dâîlerle hem Abbasîler hem de Selçuklular için ciddi bir tehlike haline gelmişti. Yetiştirdiği dâîler bir emriyle gözünü kırpmadan canlarını tehlikeye atıyorlardı. Bu fedailer en başta Nizâmülmülk olmak üzere birçok üst düzey yöneticiyi, davaları için engel gördükleri halktan farklı mesleklerde insanları da öldürmüşlerdir. Bu eylemleri toplumda ciddi bir kaygıya sebep olmuştur. İlginç bir kişilik yapısına sahip olan Hasan Sabbâh Alamut Kalesinde otuz beş yıl hiç çıkmamıştır. Koyduğu ilkelere uymayan iki oğlunu bile öldürmüştür.⁵¹¹

Tasavvuf ilminin öncülerinden olan Kuşeyrî (ö. 465/1072) bu dönemde yaşamıştır. Hayatının belli evresinden sonra tasavvufa yönelen Gazzâlî de bu dönemde yaşamış ve tasavvufta önemli eserler vererek İslam coğrafyasında günümüze kadar etkisi devam eden bir fikri altyapı oluşturmuştur. Selçuklu sultanlarının tasavvuf büyüklerine son derece değer vermeleri, Nizamülmülk'ün şeyhi Fârmedî (ö. 477/1084) ile olan sıcak ilişkisi, sünnî düşüncenin tasavvufla yoğrulmasına vesile olmuştur. Hatta Nizamülmülk'ün devlet bütçesinden tasavvuf ehlini himaye için harcamalar yapması bazen selefi tarafından şikâyet konusu yapılmış, ancak sultan kendisini desteklemiştir.⁵¹² Tasavvuf büyüklerinin devlet ricali tarafından kabul görmesi, toplumun tasavvufa olan meylini artırmıştır. Ayrıca tasavvuf ehli devletin

⁵¹⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 2013), 523-563.

⁵¹¹ Yasemin Hilal Erbaş, “Hasan Sabbâh'ın ortaya çıkışı ve 1258'e kadar siyasi açıdan etkileri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31-47; Ayşe Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtini hareketi: Hasan Sabbâh ile ilk halefleri ve İran Nizârî İsmailîleri 1090-1157”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 46-103.

⁵¹² Cafer Karadaş, “Selçuklular 'ın Din Politikası”, *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2, (2003): 95-108.

politikalarına uygun halkı teşvik etmeleri, gerektiğinde cephelerde yer almaları devlet halk bütünleşmesini iyice perçinlemiştir.⁵¹³

2.5.1.2. Hicrî Beşinci Asırda SiyâsîDurum

İslâm coğrafyasında bu dönem Abbasîler ve hanedanlıklar ya da emirlikler bulunmaktadır. Müslüman toplumlar sünnî ve Şîî ayrılmış iki başkent tarafından yönetilmekteydi. Abbasîlerle Fâtımîler arasındaki siyâsî mücadele giderek artmıştır. Aralarındaki hilafet çekişmesi bütün İslâm coğrafyasını etkilemekteydi. Abbasî hilafetinde bürokrasinin her kademesinde görev alan Büveyhîler onları içten tehdit etmekteydi. Büveyhîler Bağdat'ı fiilen ele geçirmelerine rağmen Abbasî Halifesini sembolik olarak tutuyorlardı. Onlara göre bu konuda aceleci davranışlarında İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde kendilerine karşı daha sağlam bir direnç oluşur, amaçlarına ulaşamazlardı. BüveyhîlerleFâtımîler arasında fikri ve siyâsî ortaklık bulunmaktaydı. İkisinin de ortak emeli İslâm coğrafyasında sünnîlikten ziyade Şîîliğin farklı tonlarını birleştiren ideolojiye sahip bir yönetimin anlayışının hâkim kılınmasıydı. Bu isteklerine Emevîlere karşı Abbasîleri destekleyerek başlamışlardı. Fatimîler ve Büveyhîler farklı bölgelerde hüküm sürmüşlerse de uzun süre farklılıklarını devam ettirememişlerdir. Özellikle Büveyhîler Abbasî hilafetini içten içe yıkma ve kendi lehlerine çevirmek istemişlerdir. Bunu fark eden halife Selçuklulardan yardım istemiş, Selçukluların bu talebe olumlu cevap vermesiyle bu amaçlarına ulaşamamışlardır. Selçukluların ortaya çıkışları Samanoğullarının hâkim oldukları Mâverâünnehir'de olmuştu. Onlarda sünnî düşünce yaygındı. Selçuklular bu yolla aldıkları sünnî düşünceyi tam benimseyerek sürdürmüşlerdir. Siyasi açıdan bu tercihlerinde komşuları olan Büveyhîlerle olan çekişmelerinin etkisinin de olduğu düşünülmektedir. Çünkü Büveyhîler bir dönem saltanat üzerinde etki oluşturduklarında sünnî halkı rahatsız eden uygulamalarda bulunmuşlardır. Bu durum Selçukluların sünnî politikasının her tarafta revaç görmesini sağlamıştır.⁵¹⁴

⁵¹³ Kadir Özköse, “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2014): 11-42; Ahmet Yaşar Ocak, “Türkiye’de Anadolu Selçukluları Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmacılığı Hakkında Bazı Düşünceler”, *III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 20-22 Mayıs 1993. Konya: Selçuk Üniversitesi (1994), 21-26.

⁵¹⁴ Murat Erkoç, “Selçuklu Devleti ile Büveyhî Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat’ta Yaşayan Sünnîlerin ve Şîîlerin Üzerine Etkisi”. *Tarih ve*

2.5.2. Hicrî Beşinci Asırda Yazılan Siyâsetnâmeler-Nasihatnâmeler ve Muhtevaları

2.5.2.1. Sülemî: *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*

Asıl adı Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'dir. *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre* isimli kitabın yazarıdır. Nişabur'da dünyaya geldi. Anne babası ve yetişmesinde büyük emeği olan dedesi gibi sûfî meşreplidir. Erken yaşta Sülemî'nin babası vefat edince, onu dedesi İbn Nüceyd himaye etmiştir. Maddi durumu çok iyi olan dedesi vefat edince malvarlığının önemli bir kısmı kendisine kalmıştır. Bu imkânlarından dolayı okumaya çok zaman ayırmış ve o zamanın şartlarını göre zengin bir kütüphaneye sahip olmuştur. Dârekutnî ve Hâkim en-Nisâbü'rî gibi önemli hadis âlimlerinden ders almıştır.⁵¹⁵

Tasavvuf tarihin önemli şahsiyetlerinde olan Sülemî özellikle bu alanda önemli eserler kaleme almıştır. *Hakâ'iku't-Tefsîr*, *Risâletü'l-Melâmetiyye*, *Kitâbü'l-Fütüuve*, *Zikrû'n-Nisveti'l-Müteabbidâti's-Sûfiyyât*, *el-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, *Menâhicü'l-Ârifîn*, *Su'âlâtüEbîAbdirrahmân es-Sülemîli'd-Dârekuṭnîfi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, *Cevâmi'uÂdâbi's-Sûfiyye*, *Uyûbü'n-Nefs ve Müdâvâtühâ ve Kitâbü'l-Erbâinfi't-Tasavvuf* isimli eserler ona aittir. Araştırmamızda istifaede edeceğimiz eseri ise *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre* ismindedir. Bu eserde müellif; kişinin eşyle, ailesiyle, diğere insanlarla, yöneticilerle, âlimlerle kısaca toplumun farklı kesimleriyle nasıl muamele etmesi gerektiğini anlatmaktadır. Anlatılan konuların hepsi âyet ve hadislerle desteklenmektedir. Bu açıdan kitap siyâsetnâme kitapları içerisinde sayılsa da temel ahlak kitaplarından hiçbir farkı bulunmamaktadır. Müellifin sûfî olması ve işârî tefsire meyyal olmasında bazı âyet ve hadislere ilgi çekici yorumlar yapmasına

Gelecek Dergisi, 6/2, (2020), 595-615; Âdem Arıkan, "Büyük Selçuklular Döneminde Şia", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010), 11-77; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/49-506; Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/237-240.

⁵¹⁵ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, thk. Mecdî Fethî, (Tanta: Dârü's-Sehâbeti li't-Türâs, 1990), 9-24; Süleyman Ateş, "Sülemî Muhammed b. Hüseyin", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/53-55; Hatice Gargu Karadeniz, "Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İZÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2002), 15-57.

yol açmıştır.⁵¹⁶ Bu yorumlara son bölümümüzde bazı hadisleri değerlendirirken değineceğiz. Eserde ilgi çeken bazı konuları şöyle sıralayabiliriz;

Bütün sosyal ilişkilerimizde Hz. Peygamber'in örnek alınması her zaman lehimize. Bu anlamda öne çıkarmamız gerek temel değerler affedicilik, istişare kültürü, iyiliği yayma ve bu konuda kararlı olmaktır. Söz konusu değerler hiçbir gücün başaramayacağı insanlar arasında ülfet ve muhabbeti yaygınlaştırır.⁵¹⁷ İnsan ilişkilerinin güzel ahlâk üzere sürekliliği için, karşılıklı kusurların örtülmesi, bazı küçük hataların görmezden gelinmesi, dünyevî kaygıların ikinci planda olması, kıskançlığın terk edilmesi, hayânın asla terk edilmemesi, güler yüz ve dilin daim olması gerekir.⁵¹⁸ İyi dost ve arkadaş kişinin saadetine vesile olur. Bunların değerleri bilinmeli kendileriyle ilişkinin sürekliliği için azamî gayret gösterilmelidir. Kendisi için istediğini onun için de istemelidir. Kendisini daha detaylı tanımaya gayret etmelidir. Hastalık vb. önemli durumlarda ziyaret ederek yardımını esirgememelidir. Bu tutumlar ilişkinin daha sağlam olmasını sağlayan davranışlardır. Ayrıca dinlemeyi bilmek ve mütevazı olmak karşılıklı muhabbeti artıran davranışlardır.⁵¹⁹

Buğz ve haset duyguları birbirine bağlıdır. İnsanlar arası ilişkileri düzeltmek için bu duyguların denetim alınması gerekir. Bunlar için iyiliği yaygınlaştırmak, akraba ziyaretlerini devam ettirmek gerekir.⁵²⁰ Kadınların fitratlarını bilip ona uygun davranmamız gerekir. Hz. Hafsa “*Kadınlarınıza güzel muamelede bulunun*”⁵²¹âyetinin anlamını Resülûllah (s.a.)’e sorduğunda; “*Sana kötü davranana ve tutumlarını sevmediğine iyi davranmandır.*” demiştir. Kendi yönetimimizdeki

⁵¹⁶Azad Aziz Braim, “Sülemî ve Tefsir Yöntemi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2020),18-19; Mehmet Selim Ayday, İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Örneği, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13/3, (2021), 1111-1125.

⁵¹⁷ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, 37-41.

⁵¹⁸ Sülemî, *A.g.e.*, 44-52.

⁵¹⁹ Sülemî, *A.g.e.*, 53-62.

⁵²⁰ Sülemî, *A.g.e.*, 65-78.

⁵²¹ Nisâ, 4/19.

çalışanları kardeşlerimiz bilip belli standartlarda yaşamalarını sağlamalıyız. Ayrıca taşıyamayacakları sorumlulukları onlardan beklememeliyiz.⁵²²

Ticaret yaparken dikkat etmemiz gereken en temel kurallardan biri verdiğimiz sözlerde durmak ve sözleşmelerimize bağlı kalmaktır. Bizlerden alışveriş yapmak için gelen herkesi Allah'ın gönderdiği olarak görüp ona karşı asla yalan ve ihanet içinde olmamalıyız. Ölçü ve tartıda son derece titiz davranmalı, borçlulara ödeme kolaylığı sağlamalıyız. Ödeme gücü olduğu halde borcunu ödemeyenin büyük zulüm işlediğini bilmesi gerekir.⁵²³

Yüce Allah'la iletişimin iyi olması; kişinin O'nun emirlerine uyup yasaklarından kaçınması, daima Kur'an'la hemhal olup zikre devam etmesi, kadere rıza gösterip sabretmesi ve Allah'ın kullarına şefkat ve merhamet göstermesi anlamına gelmektedir. Hz. Peygamber'le diyalogun iyi olması; onun sünnetine uyulup bid'atlardan kaçınılması ve Ashabının Ehl-i Beyti'nin saygıya değer olduklarının bilinmesi demektir. Ashab-ı Kirâm'ı örnek almak; onlar hakkında güzel konuşmak ve hayata dair tutum ve hükümlerde onların sözlerine de yer vermek demektir. Devlet başkanıyla iletişimin iyi olması; sünnete ve Allah'ın emirlerine aykırı emirler olmadığı sürece kendisine itaat edilmesi demektir. Aksi olduğunda kendisi dinlenilip itaat edilmez. Durumunun düzelmesi için gıyabında kendisine dua edilir.⁵²⁴

Müellif kitabında kırk hadis kullanmıştır. Hadislerin çoğu ahlâk kitaplarında ve hadis kitaplarının zühd ve birr bablarında bulunan hadislerdir. Eserin her sayfasında âyet ve hadisler peş peşe sıralanmıştır. Hem eserin içeriği hem de içerikte dile getirilen âyet ve hadisler klasik bir siyâsetnâmede bulunan hadislerin bir kısmı yer almaktadır. Bunlar daha çok ahlâk konularıyla ilgilidir. Ancak yönetim ve siyasetle ilgili olan hadisler bu kitapta yer almamaktadır. Hem içeriğindeki hadislerin çokluğundan hem de hadislerin ahlâkî konuları içermesinden, kitaptaki hadisleri burada değerlendirmeyeceğiz.

⁵²² Sülemî, *A.g.e.*, 79-80.

⁵²³ Sülemî, *A.g.e.*, 81-92.

⁵²⁴ Sülemî, *A.g.e.*, 117-118.

2.5.2.2. *Vezîr el Mağribî: Kitâbfî's-Siyâse*

Hicrî dördüncü ve beşinci asırlarda Irak, Suriye ve Mısır'da kurulan devletlerde görev alana Şii Mağribî ailesindedir. Soyları Sasânî Hükümdarı Berhâm-ı Gûr'a kadar uzanmaktadır. Dedesinin babası Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Yûsuf Abbâsîler döneminde Basra'dan Bağdat'a gelerek devletin batı bölgelerinin haracını toplayan divânü'l mağripte görev almıştır. Bu sebeple aile bu lakapla anılmıştır. Dedesi Hüseyin b. Ali Abbâsîler, İhşîdîler ve Hamdânîler, babası Ebü'l-Hasan Ali Hamdânîler ve Fâtımîler döneminde kâtiplik ve vezirlik gibi önemli görevler üstlenmişlerdir. Daha on dört yaşında olduğu halde Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği, nahiv ve dil alanında birçok kitabı bitirdiği, on beş bin beyit şiir ezberlediği ve birçok şiir yazdığı rivayet edilmektedir. Siyâsî ayak oyunları konusunda son derece mahir olan Mağribî'nin çok kindar, kendi beğenmiş, sözünde durmayan ve sabırsız olduğu anlatılmaktadır. Ayrıcı kendisinin Şii olduğu, bunu bazı sözlerinde ortaya koyduğu söylenmektedir. Örneğin; “Eğer Hz. Ali dört halife arasında olmasaydı onların için vefasız derdim.”, “Fazilette Hz. Ali peygamberler gibidir. Ancak Yüce Allah kendisine nebilik vermemiştir.” Sözleri ona aittir. Aynı şekilde Ensar'ı Muhacir'e tercih ediyordu. Çünkü Muhacirler Kureş'tendi ve onlardan halife seçilmişti. İdari göreve daha on beş yaşındayken başlayan müellif yaşamının sonuna kadar farklı görevlerde bulunmuştur. Siyâsî çekişmeler sonucu ailesinden birçok kişi öldürülmesine rağmen, kendisi ayakta kalmayı bilmiştir. Ölümün zehirlenme sonucu olduğuna dair rivayetler de kaynaklarımızda yer almaktadır.⁵²⁵

Kendisinin telif ettiği birçok kitap bulunmaktadır. Bazı önemli kitaplarını kısaca tanıtmak istiyoruz:

a) *el-Münehhâl*: Kendisi gibi Şii olan İbnü's-Sikkî'tin *İslâhi'l-manâhik* adlı kitabının kısaltılmışıdır. Burada müellif bazı kelimelerin hatalı kullanımlarını düzeltmektedir.

⁵²⁵ İbn Hallikân *Vefatâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru's-Sâdr,1900), 172-177; Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, (Beyrut: Dârü'l- Kutübi'l-İlmiyye, 1997), 354; Vezir el-Mağribî, “*Kitâb fî's-Siyâse*”, Thk. Sâmî Dahhân, (Şam: 1948), 10-28; İhsan Abbâs, *el-Vezîrü'l-Mağribî Ebü'l-Kâsım el-Hüseyin b. Alî*, (Amman: Dârü'l-Şürû'î li'n-Neşr, 1988), 4-82; Halit Özkan, “Vezîr el Mağribî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/92-94; Cengiz Tomar, “Mağribîler”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 322-323.

b) *Edebü'l-Havâs fî'l-Muhtârmin Belâgâti Kabâili'l-Arab ve Ahbârihâ ve Ensâbihâ ve Eyyâmihâ*: Burada Kur'an-ı Kerim'in i'cazından, Arap dilinin özelliklerinden ve Arapların savaş tarihinde söz edilmektedir.

c) *El-Înâsfi İlmi'l-Ensâb*: Birbirine şekil olarak benzeyip, anlamları farklı olan kabile, yer ve kişi isimleri bu kitabın ana konusudur.

d) *Kitâbfî's-Siyâse*: Kendi döneminde yazılan diğer kitaplardan farklı olarak daha çok pratik değeri olan çözümlerden bahsedilmektedir. Yazar eserini Meyyâfârikîn Emiri Ahmed b. Mervân için yazmıştır. Kendisinden önce ve yaşadığı dönemde bu alanda farklı kitaplar yazılmıştır. Bunlar genelde âdâbü'lmülûk ve tedbîrû'lmülûk şeklinde olmuştur. İlk kez siyaset kavramını esas alan bir isimle kitap te'lif edilmiştir. Yazar kitabını ömrünün sonlarında yazmış ve bütün idari tecrübesini buraya yansıtmıştır. Müellifin yaşadığı dönem ehl-i sünnet ve Şîîler arasında çekişme ve tartışmanın alenen yaşandığı bir dönemdir. Hem bu açıdan hem de yazarın Şîî olması, yazdığı kitabı ve burada dile getirdiği fikirleri ilgimizi çekmektedir.⁵²⁶

Kitabın içeriğinde sadece şu hadis yer almaktadır:

1. جُبِلَتْ الْقُلُوبُ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا.

“Kalpler kendisine iyilik yapanı sevme fitratındadır.”⁵²⁷

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁵²⁸

Ancak kitabının son kısmında müellif Hz. Ebu Bekir'in Yezid b. Ebî Süfyan'ı Suriye'ye komutan olarak gönderdiğinde ona yaptığı tavsiyeler yer almaktadır. Burada özetle şunlar anlatılmaktadır:

- Askerlerine nasihat ettiğinde konuşmayı kısa tut. Aksi takdirde söylenenler unutulur.
- Askerlerinin nasıl davranmalarını istiyorsan, önce kendin aynı davranışları yapmalısın.

⁵²⁶ Vezir el- Mağribî, “*Kitâb fî's-Siyâse*”, Thk. Sâmî Dahhân, (Şam: 1948), 44-46.

⁵²⁷ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 69; Süyûtî, *Cemu'l-Cevâmi'*, 4/554.

⁵²⁸ Sehâvî, *el-Ecvibetü'l-Merziyye fîmâ Süile Anhü mine'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim, (Riyâd: Dâru'r-Râyeti, 1997), 1/370.

- Namazı ihmal etme, askerlerin için mutlaka ezan okut. Namaza düşkün olanlarla beraber namazı eda et.
- Sana gelen düşman elçilerine ikramda bulun. Onların senin askerlerinle bir araya gelmesine müsaade etme.
- Sırrını muhafaza et.
- Danıştığında bununla yetinme araştı.
- Geceleri yakın arkadaşlarıyla sohbetler düzenle. Bu sohbetlerden sana lazım çok bilgiler elde edersin.
- Sadık ve vefa ehli olanlarla vakit geçir.
- Askerlerini hiçbir zaman ihmal etme. Onları yanlış yaptığında cezalandırmaktan korkma. Kusurlarını araştırma, yeri geldiğinde affedici ol.
- Sözünden asla dönme.
- Düşmanın ne kadar uzak olsa da ondan emin olma.⁵²⁹

Müellif öncelikle nasihâtın okunup faydalanılması için kısa ve özlü olması gerektiğini ifade etmektedir. Kendisi de bu kurala uymuştur. Kitabın içeriğini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Siyaset üç kısımdır. Bunlar yöneticinin kendine yönelik siyaseti, yakın çevresindekilere yönelik siyaseti ve halka yönelik siyasetidir. Kendi bedeninin sağlıklı tutmak için yemesine içmesine dikkat etmelidir. Herhangi biri sağlıksız olduğunda az insan için yük olur. Ancak sultan hastalandığında toplumun hepsi etkilenir. Sultanının başta banyo olmak üzere öz bakımına son derece önem vermelidir. Banyoda kullandığı su ne çok sıcak nede çok soğuk olmalıdır. Banyodan çıktıktan sonra biraz dinlenip yattıktan sonra yiyip içmelidir. Yediği yiyeceklerin aynı renkten olmasına dikkat etmelidir. Hayatında sporu eksik etmemeye gayret göstermelidir. Çünkü spor akli güçlendirerek insanı dinç tutar. Sultanın takva sahibi olması, kendisiyle Yüce Allah arasında bağ olan gizli bir ibadetinin olması gerekir. Saltanatın zevk ve sefa vesilesi değil; aksine daha yorulmak ve halkı için çok çalışmak olduğu bilinmelidir. Faziletli bir sultanın zaten bunlara zamanı da olmaz. Sultanın en çok mutlu olacağı şey halkının memnuniyeti olmalıdır. Yönetici bunları yaptığında halk emirlerini korkudan değil, severek yerine getirir. Onun korumak için istekli olurlar. Ancak emirlerini korkudan yerine getiriyorlarsa o zaman sultan

⁵²⁹ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 79-82.

kendini onlardan korumak için tedbir almak zorunda kalır. Sultanın almazsa olmaz özellikleri ilim, İffet, hilm, cömertlik ve cesaret olmalıdır. Gecenin dörtte birine kadar uyanık kalmalı, bunun boşluğunu gündüz biraz yatarak gidermelidir. Siyasetin temel kaidesi az söz vermek ve az korkutmaktır. Hak edene mükâfatını ve cezasını vermektir. Yöneticinin geçmiş milletlerin hatalarından ders almaları için onları çok okumaları da siyasetin temel ilkelerindedir.⁵³⁰

Yöneticiler beraberindeki görevlilerle beraber bir ahenk oluşturmaları gerekir. Nasıl bir bedende herhangi bir organ hastaysa bütün organlar o onun eziyetini çekiyorlarsa, yöneticilerden herhangi birisi görevini hakkıyla ifa etmiyorsa bütün yöneticilere zarar verir. Sultan yakın çevresindekilerin kültürel gelişimlerine katkı sağlayacak çalışmalar yapmalı, onları devamlı gözetleyerek eksikliklerini gidermelidir. Nasıl bir usta zaman zaman aletlerine bakım yapmak zorundaysa sultan da beraber çalıştığı kişileri şartlara göre yenilemelidir. Ayrıca onlara karşı tam bir vefa muhabbet içinde olmalıdır. Bunun belirtisi ise; onlara ihsanda bulunmak, küçük hatalarını bağışlamak, onları iş konusunda sıkboğaz etmemelidir. Yakınlarından bazılarının ihtiyaçları olduğunda onları olabildiğince erken kabul edip ilgilenmelidir. İnsanlar içerisinde yetenekli ve güvenilir kişiler azdır. Bu iki sıfat taşıyanlar bulunmaz cevherlerdir. Kâtiplerin sır saklayan ve düşünceleri güzel ifade eden kişilerden seçilmesi gerekir. Hâcip, güler yüzlü, ahlakın düzgün, cana yakın ve güzel sözlü olmalıdır. Ayrıca bir şeyi kabul etmeyecekse bunu da güzellikle söylemelidir. İnsanları tanıyıp statülerine göre muamele etmesini de bilmelidir. Vergi vb. mal toplayıcıları güzel muamelede bulunmalı, hak edileni eksik veya fazla almamalıdır. Komutan cesaretli, at binmede mahir ve askerleriyle yakın olacak kişilerden olmalıdır. Polis yöneticisi heybetli, sert görümlü, kanunlara uymayanlara karşı tavizsiz ve adaletli olmalıdır. Hâkim ilim sahibi, kanaatkâr olmalı, asla intikam alıcı olmamalıdır. Zabıta güvenilir, güzel ahlak sahibi, aldatanları tanımada mahir kişilerden olmalıdır. Bunun sağlanması için her mesleğe uygun kişilerin göreve getirilmesi gerekir.⁵³¹

Yöneticiliğin sürekliliği için halkın memnuniyeti esastır. Bunun için yönetici öncelikle halkının sosyal tabakalarını bilmeli herkese ona göre davranmalıdır. Bazıları sertlikten bazıları da merhametten disipline olurlar. Âlim ve zahitler istisna

⁵³⁰ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 55-66.

⁵³¹ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 67-72.

durumlar hariç sultanla bağlarını asla kesmemelidirler. Sultan da halkla bağı asla koparmamalıdır. İyiler ikramda zayıflara merhamette geri kalmamalıdır. Gayesi her zaman düşkünlerin duasını almak olmalıdır. Toplumun ileri gelenleriyle bağı iyi tutmalıdır. Bu hem toplumun hem de devletin faydasıdır. Ayrıca bu pozitif ilişki insanları iyice tanmasına vesile olur. Sultan bazı durumlarda bunlardan faydalanır. İyileri ödüllendirmekten, kötülerini de cezalandırmaktan geri durmamalı, zulmü kaynağında kurutmalıdır. Toplumda fakir zengin dengesini koruması gerekir. Aksi takdirde toplum fesada uğrar. Sultanın zulmün ve bozulmanın esası olan rüşvete karşı çok net ve tavizsiz olmalıdır. Böylelikle adaleti yaygınlaştırır. Komşuluk hakları korunduğu gibi, komşu ülkelerle iyi geçinmelidir. Onlar ziyarete geldiklerinde haşmetli mekânlarda karşılanmaları memleketin maslahatı için daha uygun olur. Ziyaretçilerinde bekletilmemeleri ve ziyaretin kısa tutulması gerekir. Her meslek grubu için bağlayıcı oldukları kaideleri içeren yazılı bir metin hazırlanmalıdır. Bir şehirden başka şehre giriş ve çıkışlar mutlaka izne bağlanmalıdır. Memleketin her tarafında adamları olmalı ki olan bitenden haberdar olsun.⁵³²

Müellif çoğu Siyâsetnâme yazarı gibi daha çok dil ve edebiyat alanında uzmandır. Hadis eğitim aldığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Uzun yıllar idarecilik yapmıştır. Kitabında bu birikimini kısa ve net önerilerle ortaya koymuştur. Şîi olmasına rağmen fars kültüründen hikâyeler eserinde yer almamaktadır. Yaşadığı zaman bakılmaksızın bugün bile geçerliliği olan bazı evrensel ilkeler ortaya koymuştur.

Vezir el Mağribî'nin hayatını yazan İhsan Abbâs (ö.2003) onun çok zeki olduğunu ancak tarih kitaplarında anlatılanlara bakılırsa zekâsını hiç de iyi yönde kullanmadığını ifade etmektedir. Hatta onun hakkında bir yerde bir ateş varsa o uzakta olsa bile parmağının bu ateşte olabileceği hep düşünülmüştür, demektedir.⁵³³

2.5.2.3. İskâfî: *Lutfu't-Tedbîr fî Siyâseti'l-Mülûk*

Müellif ve kitabı hakkında detaylı bilgi ikinci bölümümüzün dördüncü kısmında yer almaktadır. Kitapta hiç hadis bulunmadığında Hadis İçeriklerine Göre Siyâsetnâmeler üst başlığında hiç hadis içermeyen siyâsetnâmelere örnek verilmiştir.

⁵³² Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 72-78.

⁵³³ İhsan Abbâs, *el-Vezîrî'l-Mağribî Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Alî*, (Amman: 1988)83-85.

2.5.2.4. *Ebû Mansûr es-Seâlibî: Âdâbü'l-Mülûk*

Yazar ve araştırmamıza konu olan kitapları *Âdâbu'l-Mülûk*ve *Tuhfetü'l-Vüzerâ* hakkında bilgi ikinci bölümümüzün dördüncü kısmında yer almaktadır. Kitaplarda çok az hadis yer aldığından Hadis İçeriklerine Göre Siyâsetnâmeler üst başlığında az hadis içermeyen siyâsetnâmelere örnek verilmiştir.

2.5.2.5. *Hilâl b. Muhassin: Kitâbü'l-Vüzerâ*

Bağdat'ta doğmuştur. Mensup olduğu Harranlı Sâbiîler farklı alanlarda önemli eserler bırakan bir ailedir. Kendisi de Büveyhîler dönemi tarihçilerindedir. Çok küçük yaşlarda Bağdat'ta Divan-ı İnşa reisliği yapan dedesinin yanında çalışmaya başlamıştır. Daha sonraki tarihlerde kendisi de bu görevde bulunmuştur. Ailesinde ilk Müslüman olan kişi olduğunu söylemektedir. Peygamber efendimizi üç defa rüyasında görmesinin buna vesile olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁴

Tarih ve edebiyat alanında eserler vermiştir. *RüsûmüDâri'l-Hilâfe*, *Kitâbü't-Târîh* ve *Ğurerü'l-belâğâ* isimli eserlerin sahibidir. Konumuzla ilgili kitabı *Kitâbü'l-Vüzerâ* isimli eseridir. Bu kitabın bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu kısımlar Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Kahire 1958) ve Hasan ez-Zeyn (Beyrut 1990) yazarlar tarafından tahkik edilerek basılmıştır.

Eserin içeriğine baktığımızda isminden de anlaşılacağı gibi Abbasîler ve Büveyhîler döneminde görev yapmış önemli vezirlerin hayatlarını anlatmaktadır. Araştırmalarımıza göre müellifin hadis ilmiyle ilgili bir eğitimi ve yetkinliği yoktur. Kitabında on hadis kullanmıştır. Farklı konularda kullandığı hadisler şunlardır:

1 - أَسْرَعُ الدُّنُوبِ عُقُوبَةً كُفْرَانُ النِّعْمَةِ.

“Cezası en çabuk verilen günah nimete nankörlüktür.”⁵³⁵

Bu lafızlarla hadisimizi kitaplarda bulamadık. Ancak dünyada cezası verilen beş günahtan biri olarak bazı rivayetlerde yer almaktadır.⁵³⁶

Hadisimiz bu haliyle sahih kabul edilmiştir.⁵³⁷

⁵³⁴Cesim Avcı, “Sâbî, Hilâl b. Muhassin”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/340-341.

⁵³⁵ Hilâl b. Muhassin, *A.g.e.*, 189.

⁵³⁶ Süyûtî, *Camiü's-Sağîr*, 3/960.

⁵³⁷ Süyûtî, *A.g.e.*, 3/960.

2 - الْإِيمَانُ عَقْدٌ بِالْقَلْبِ، وَنُطْقٌ بِاللِّسَانِ، وَعَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ.

“*İmân; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlar ile amel etmektir.*”⁵³⁸

Bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁵³⁹

3 - الْمُسْلِمُ لَا يَرِثُ الْكَافِرَ، وَالْكَافِرُ لَا يَرِثُ الْمُسْلِمَ، وَإِنَّهُ لَا يَنْوَارِثُ أَهْلَ الْمِلَّتَيْنِ.

“*Müslümân bir kimse kâfire, kâfir de Müslümân'a mirasçı olamaz. Farklı din mensupları birbirlerine mirasçı olamazlar.*”⁵⁴⁰

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

4 - مَنْ رَأَى فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَأَى، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَمَثَّلُ بِي.

“*Kim beni rüyada görürse, gerçekte beni görmüştür. Çünkü şeytan suretime giremez.*”⁵⁴¹

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

5 - الْحَالُ وَارِثٌ مَنْ لَا وَارِثَ لَهُ، يَرِثُ مَالَهُ وَيَعْقِلُ عَنْهُ.

“*Dayı vârisi olmayanın vârisidir, onun diyetini öder ve malına mirasçı olur.*”⁵⁴²

Hadis hasen kabul edilmiştir.⁵⁴³

6 - اللَّهُمَّ فَفِّهْهُ فِي الدِّينِ، وَعَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ.

“*Allah 'ım! Onu dinde fakîh kıl, ince anlayış sahibi kıl, dindeki anlayışını artır! Ve ona te'vili öğret.*”⁵⁴⁴

⁵³⁸ Hilâl b. Muhassin, A.g.e., 190; İbn Mâce, “sünnet”, 9.

⁵³⁹ Zürkânî, *Muhtasarü'l-Makâsidi'l-Hasene*, thk. Muhammed es-Sebbâğ en-Nâşir, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1982), 256.

⁵⁴⁰ Hilâl b. Muhassin, A.g.e., 270; Buhârî, “Ferâiz”, 6383; Müslîm, “Ferâiz”, 1.

⁵⁴¹ Hilâl b. Muhassin, A.g.e., 261; Buhari, “Tabir”, 6593; Müslim, “Rüya”, 10.

⁵⁴² Hilâl b. Muhassin, A.g.e., 272; İbn Mâce, “Ferâiz”, 9, “Diyât”, 7; Ebû Dâvûd, “Ferâiz”,8; Beyhâkî, *Sünen-i Kebir*, “Ferâiz”,12340; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, “Ferâiz”, 8201.

⁵⁴³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 12/31; Şuayb el-Arnaût, *el-İhsan fî Takrîb-i Sâhîh-i İbn Hibbân*, 6035; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü Sünen-i Ebî Davûd*, 4/528.

Hadis Buhârî’de yer almaktadır. Ancak Buhârî’de علمه التأويل و cümlesi geçmemektedir. Ancak İbn Ebî Şeybe’nin *el-Musannef* isimli eserinde bu kısım da yer almaktadır.⁵⁴⁵

7- وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ لِبَعْضِ أَصْحَابِهِ: "هَذَا ابْنُكَ؟" قَالَ: نَعَمْ. فَقَالَ: "إِنَّهُ لَا يَجْنِي عَلَيْكَ وَلَا تَجْنِي عَلَيْهِ".

Resülûllah (s.a.) arkadaşlarından birine: “*Bu çocuk sizin mi? Diye sordu.*” O da evet dedi.

Bunun üzerine “*Onun yaptıkları sana; senin yaptıkların ona zarar veremez dedi.*”⁵⁴⁶

Hadis sahih kabul edilmiştir.⁵⁴⁷

8- يُؤْتَى بِالْعَبْدِ فَيَقْفُ بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ، فَيَأْمُرُ بِهِ إِلَى النَّارِ. فَيَقُولُ: يَا رَبِّ، لِمَ أَمَرْتَ بِي إِلَى النَّارِ؟ فَيَقُولُ: لِأَنَّكَ لَمْ تَشْكُرْ نِعْمَتِي. فَيَقُولُ: يَا رَبِّ، أَنْعَمْتَ بِكَذَا فَشَكَرْتُ بِكَذَا، فَلَا يَزَالُ يُحْصِي النِّعَمَ وَيُعَدِّدُ الشُّكْرَ. فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: صَدَقْتَ عَبْدِي، إِلَّا أَنَّكَ لَمْ تَشْكُرْ مَنْ أَنْعَمْتُ عَلَيْكَ عَلَى يَدَيْهِ.

“*Kıyamet günü kul Allah’ın huzuruna getirilir, ateşe atılması emredilir. Bunun üzerine ya Rabbi! Niye ateşe atılmamı emrettin? Dedi. Cenab-ı Hak çünkü sen verdiğimin nimetlere şükretmedin diye cevapladı. Kul ya Rabbi! Bana şu nimetleri verdin, şükürümü şöyle yerine getiriyorum dedi. Cenab-ı Hak; ey kulum doğru söylüyorsun ancak seni elleriyle nimetlendirene teşekkür etmedin. Dedi.*”⁵⁴⁸

Rivayeti hiçbir hadis kitabında göremedik. Ancak Hâtîb Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâdî* isimli eserinde yer almaktadır.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Hilâl b. Muhassin, *A.g.e.*, 2 75; Buhârî, “Vudû”, 143; İbn. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Fedâil” 32887.

⁵⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 23223.

⁵⁴⁶ Hilâl b. Muhassin, *A.g.e.*, 67; Ebû Dâvûd, “Diyât”, 4495; Taberânî, *Mu‘cemü’l-Kebîr*, 22/279.

⁵⁴⁷ Ebu Davud, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Dârü’l-Risâleti’l-İlmiyye, 2009), 6/546; Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 6/461.

⁵⁴⁸ Hilâl b. Muhassin, *A.g.e.*, 190.

⁵⁴⁹ Hâtîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvad Ma‘rûf, (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2002), 12/45.

Rivayet mevzu' olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵⁰

9 - نُؤْفِي تَابِتُ بْنُ الدَّحْدَاحِ فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعَاصِمِ بْنِ عَدِيٍّ: أَلَهُ فِيكُمْ نَسَبٌ؟ قَالَ: لَا. فَدَفَعَ تَرَكَّتَهُ إِلَى ابْنِ أُخْتِهِ.

Sabit b. Dahdah öldüğünde Peygamberimiz (s.a.) Asım b. Adi'ye: “Onun sizde nesebi var mı?” diye sordu. O da yok dedi. Bunun üzerine mirasını kız kardeşinin oğluna verdi.⁵⁵¹

Hadis hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı âlimler munkatı hadis olarak görmüşlerdir.⁵⁵² Fakat senedi sahihtir değerlendirmesi de yapılmıştır.⁵⁵³ Müellifimiz eserinde toplam on hadis kullanmıştır. Bunlardan bir ortak hadisleri değerlendirdiğimiz üçüncü bölümde yer almaktadır. Bütün rivayetleri değerlendirdiğimizdeşunları söyleyebiliriz; Buhârî ve Müslim'de iki hadis bulunmaktadır. Hadislerden biri sadece Buhârî'de yer almaktadır. Buhârî ve Müslim dışında Kütüb-i Tis'a' da yer alan hadis sayısı ise dördtür. İki hadis Kütüb-i Tis'a' dışındaki hadis kitaplarında yer almaktadır. Hadislerimizden bir mevzu' olarak değerlendirilmiştir. İki hadis zayıf olarak görülmüştür. Geriye kalan yedi hadis ise sahih kategorisine alınmıştır. Söylediklerimizi tablo şeklinde şöyle özetleyebiliriz:

⁵⁵⁰ Haldun Ahdâb, *Zevâidü Târîhi Bağdâd 'Ale'l-Kütübi's-Sitte*, (Şam: Dârü'l-Kalem Li't-Tiba'a, 1996), 7/441.

⁵⁵¹ Hilâl b. Muhassin, *A.g.e.*, 273; Beyhâkî, *Sünenü'l- Kübrâ*, “Feraiz”, 11893; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, “Feraiz” 18426.

⁵⁵² Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, thk. Zührî en-Neccâr, (Mısır: Matba'atü'l-Envâri'l-Muhammediyye), 4/397

⁵⁵³ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayatî, (Müessesetü'r- Risâle, 1971), 2/42.

Tablo 2.9: Hilâl b. MuhassinKitâbü'l-Vüzerâ İsimli Eserinde Kullandığı Hadislerin Hangi Hadis Kitaplarında Yer Aldığını Gösteren Tablo⁵⁵⁴

Buhârî ve Müslim'de Yer Alan Hadis Sayısı	Sadece Buhârî'de Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Sitte dışındaki Kutüb-i Tis'a 'da Yer Alan Hadis Sayısı	Kutüb-i Tis'a Dışındaki Hadis Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Hadis Kitapları Dışındaki Kitaplarında Yer Alan Hadis Sayısı	Toplam Hadis Sayısı
2	1	4	2	1	10

Tablo 2.10: Sabî, Hilâl b. MuhassinKitâbü'l-Vüzerâ İsimli Eserinde Kullandığı Hadislerin Sıhhat Durumunu Gösteren Tablo⁵⁵⁵

Sahih Hadis Sayısı	Hasen Hadis Sayısı	Zayıf Hadis Sayısı	Mevzu Hadis Sayısı	Hikmetli Söz Olarak Değerlendirilenler	Toplam Hadis Sayısı
7	-	2	1	-	10

2.5.2.6. Mâverdî: Nâsîhatü'l-Mülûk

Araştırmamıza göre Mâverdî'nin kitabı bizim nasihatnâme olarak nitelendirdiğimiz kitapların en belirgin örneğidir. Müellif ve kitabı hakkında detaylı bilgiler ikinci bölümümüzün birinci kısmında verilmiştir. “İçeriklerine Göre Siyâsetnâmeler” üst başlığında “Nasihatnâmeler” alt başlığında özellikle kitabın içeriğindeki hadislerden detaylıca söz edilmiştir.

2.5.2.7. Nizâmülmülk: Siyerü'l-Mülûk

Nizâmülmülk ve kitabı hakkındı detaylı bilgi ikinci bölümün birinci kısmında yer almıştır. Araştırmamız boyunca vurguladığımız gibi siyâsetnâme türünün en belirgin kitabı *Siyerü'l-Mülûk*' tur. Yazar yaklaşık otuz yıl vezirlik yaptığı için önerilerinin pratik değeri daha çok ön plana çıkmıştır. Müelliflerine göre siyâsetnâmeleri incelediğimiz ikinci bölümün üçüncü kısmında Bürokrat Olarak Görev Alanların Yazdıkları Eserler alt başlığında yazar ve kitabı hakkında detaylı bilgi yer almaktadır.

⁵⁵⁴ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

⁵⁵⁵ Tablolar araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

2.5.2.8. *Hasan el-Murâdî: es-Siyâse Evi'l-İşâre fî Tedbîri'l-İmâre*

Araştırmamıza göre müellifle ilgili temel bilgiler İbn Bessâm'ın (ö.542/1148) *ez-Zâhîre* isimli kitabında yer almaktadır. Söz konusu esere baktığımızda kendisiyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Hasan el-Murâdî Kayrevan'lı olup, Arap edebiyatı ve fıkıh alanında yetkindir. Endülüs Emevî devletinden sonra kurulan farklı taifelerin hükümdarlarıyla irtibat kurmaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı. Bundan sonra ilgisini Mağrip'teki Murabıtların hükümdarlarına çevirdi. Onların yanında askeri hâkim olarak görev yaptı. İbn Bessâm'a göre hayatında ulaştığı en yüksek merteye buydu. Ancak onun talebi çok daha fazlasıydı. Kâdî İyâz (ö.544) *el-Ğünye* isimli kitabında Murâdî'nin bazı kitaplarından söz etmektedir. Ancak isimlerini yazmamaktadır.⁵⁵⁶ İbn Beşkûvâl (ö.578/1182) *Kitabü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüs* adlı kitabında Murâdî'nin bazı öğrencilerinin onun hakkında şöyle dediklerini nakletmektedir: Murâdî çok zeki iyi bir fakih ve kelâm ilminde imamdı. Özellikle kelâm alanında bazı değerli kitapları vardı. *Fikhü'l-lugâ* ve *Sırrü'l-Arabiyye* isimli kitabı Seâlibî, Ebû Mansûr'dan (ö.429/1038) senetle aldığını başkasına ezberle ders verdiğini nakletmektedir.⁵⁵⁷ İbnü'z-Zeyyât *et-Tâdilî et-Teşevvüf* isimli kitabında Murâdî'nin kelâm ilminde âlim olduğunu mağrip'te bu konuda kalem oynatan ilk kişinin o olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁸ Kaynakların çoğuna göre bugün Moritanya'nın Atar şehrine yakın azgat bölgesinde hicrî 489 yılında vefat etmiştir. Daha sonra hayatı hakkında yazılanların hepsi yukarıda saydığımız kaynaklardan alınmadır.

Murâdî kitabını Murâbit devletinin emirlerinden Ebu Bekr b. Ömer'e yazmıştır. Müellifin kitabı otuz bölümden oluşmaktadır. İlk dokuz bölümde sultanda olması gereken niteliklere ayırmaktadır. Burada düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

Sultan okumanın önemi, düşünmenin yöntem ve usulleri, karşılıklı fikir alışverişinin önemi, kendisine danışılan kişilerde aranan şartlar ve ihtiyaç olmadan önce sorunlar

⁵⁵⁶ İbn Bessâm, *ez-Zâhîre*, thk. İhsan Abbas, (Libya: ed-Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Kutûb, 1981), 8/364-367.

⁵⁵⁷ İbn Beşkûvâl, *Kitabü's-Sıla fî Târîhi E'immeti'l-Endelüs*, thk. İzzet el Hüseyinî, (Kâhîre: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 572.

⁵⁵⁸ İbnü'z-Zeyyât *Et-Tâdilî et-Teşevvüf*, thk. Ahmet et-Tevfik, (Matba'atü'n-Neccâh el-Cedide, Dârü'l-Beyza 1997), 106.

hakkında tedbir alma konularını önemsemelidir. Okumaya ve araştırmaya önem verildiğinde tehlikeler önceden önlenir. Aklını yoran sonrasında rahat eder. Menfaatleri elde etmek ve zararları uzaklaştırmak için düşünmek, araştırmak olmazsa olmazdır. Kendisine danışılan kişinin mürüvvet sahibi, güvenilir, emanete ihanet etmeyen, mütedeyyin ve sır saklayan olmalıdır. Sultanın yemesinde, içmesinde, giyiminde ve uyumasında orta yolu takip etmelidir. Özellikle yenilen gıdalar akla himmete ve mürüvete etki etmektedir. Bunların seçiminde dikkat edilmelidir. Gıdası güçlü olmayanın fikirleri de güçlü olmaz. Evleneceğin kişide asaletli ahlak sahibi ve dindar olanı tercih et. Sevginin hepsini evleneceğin kişiye ayırma. Böyle bir durum olsa bile bunu hissettirme. Aksi takdirde bu duyguların istismar edilerek kararların üzerinde tesiri olur. Malının hepsinden aileni askerini ve çalışanlarını haberdar etmemelisin. Bunun farklı mahsurları bulunmaktadır. Hayatında mizah yemekteki tuz gibi olmalıdır. İyi alışkanlıklarını genişleterek devam etmelisin, kötü alışkanlıklar varsa bunları bertaraf etmek için olağan gücünle çalışmalısın.⁵⁵⁹

Sultanın vefa, dindar ve ahlâk sahibi arkadaşlar edinmelidir. Çünkü kişi dostunun dini üzerinedir. Aynı şekilde kötü arkadaş zehri denemek gibidir. Kâtip sultanın dili, hâcib yüzü, yardımcısı ise elidir. Bunların seçiminde çok dikkatli olunmalıdır. Sultanın halkla iletişimi dengeli olmalıdır. Gereğinden fazla gözükmek kendisine karşı ihtiram ve saygıyı azaltır. Az gözükmek de halkla arasındaki alakayı azaltarak toplumda kuralsızlığın yaygınlaşmasına vesile olabilir. Sultan insanlarla iletişim kurarken her davranışına önem vermelidir. Örneğin ellerini bağlamamalı; sakalı, burnu ve şapkasıyla oynamamalıdır.⁵⁶⁰

Askerin güçlü ve mürüvvet sahibi olması için gerekli tedbirler alınmalıdır. Yönetici halk ile asker arasında dengeyi sağlayarak birinden yana tavır koymamalıdır. Sultanın her işe uygun kişiyi seçmelidir. Onları sürekli gözetleyerek bazı konularda sinamalıdır. İçlerinde uygun olmayanlar zamanla elenmesi gerekir. Çünkü çalışma arkadaşlarının bazıları gıda gibi, bazıları ilaç gibi, kimisi de hastalık gibidir. İşlerin verimliliği için sultanın yakın çalışma arkadaşlarıyla iyi diyaloglar içerisinde

⁵⁵⁹ Hasan el-Murâdî, “*es-Siyâse Evi’l-İşâre fî Tedbîri’l- İmâre*” thk. Sâmi en-Neşşâr, (Dârü’l-Beyza 1981), 19-30.

⁵⁶⁰ Hasan el- Murâdî, A.g.e., 30-36.

olmalıdır. Ayrıca çalışanların kendi aralarında bunu sağlamaları gerekir. Sultanlar üç türdür. Bunlar güvenilir ve adâlet sahibi olanlar, zalim ve pragmatist olanlar ve kural tanımayan zevk sefa peşinde koşanlardır. Bunlar içerisinde dünyada zafer, ahirette güzel akıbet ve halk nazarında övgüyü hak ederek saltanatını devam ettiren güvenilir ve adâlet sahibi olmalıdır.⁵⁶¹

Zorbalık ve aşırı saygı ikisi de yerilmiş ve sonları iyiye gitmeyen davranışlardır. Ancak âdil sultana âlime ve anne babaya aşırı saygı gösterilmesi bunun dışındadır. Sultanın sırlarını saklaması gerekir. Aksi takdirde hoşlanmadığı şeylerle karşılaşır. İşleri iyice düşünmeden acele karar vermek doğru değildir. Ancak beklenen fırsatlar geldiğinde acele etmek evladır. Devlet harcamalarındaki iktisatlı olmak halk için önemlidir.⁵⁶²

Zorunlu şartlar olmadığı sürece savaş tercih edilmemelidir. Sultanın barış için bütün şartları zorlaması gerekir. Ancak savaşa da her zaman hazır olunmalıdır. Sultanda adalet, cesaret, mürüvvet ve muhabbet birleştiği zaman seveni çok olur. Sultanın yönetimle ilgili bütün hileleri bilmesi her zaman kendi lehinedir. Sultanın görünürde sanki çok habersizmiş gibi görünse de arka planda her şeye dair bir planı olmalıdır. Sultanın söz sanatına hâkim olması, zühd ve takva sahibi olması gerekir.⁵⁶³

Yazar eserinde hadis olarak şu dört nakilde bulunmuştur:

1- وَلِكُلِّ امْرِيٍّ مَا اعْتَادَ.

“Herkesin alışkanlık haline getirdiği davranışları vardır.”⁵⁶⁴

Hadis kaynaklarımızda bu rivayet bulunamadı. Ancak şu lafızlarla bir rivayet İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Zâdü'l Meâd isimli eserinde yer almaktadır:

الحمية رأس الدواء، والمعدة بيت الداء، وعودوا كلَّ جسد ما اعتاد⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Hasan el- Murâdî, A.g.e., 37-45.

⁵⁶² Hasan el- Murâdî, A.g.e., 52-60.

⁵⁶³ Hasan el- Murâdî, A.g.e., 62-67.

⁵⁶⁴ Hasan el- Murâdî, A.g.e., 27.

⁵⁶⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, Zâdü'l Meâd, Muhammed Ecmel Islâhî, (Beyrut, Daru İbn Hazm, 2019), 4/146.

Fakat bu rivayet de hadis değil de doktorların sözü olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶⁶ Ayrıca hadis olarak aslının olmadığı da dile getirilmiştir.⁵⁶⁷

2 - وَإِذَا اسْتَشَاطَ السُّلْطَانُ حَضَرَ الشَّيْطَانُ.

“Sultan sinirlenmeyi alışkanlık haline getirdiğinde şeytan kendisine rahat vermez.”⁵⁶⁸

Hadis hasen Kabul edilmiştir.⁵⁶⁹

3 - الْحَرْبُ حُدْعَةٌ.

“Savaş Hiledir.”⁵⁷⁰

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır.

4- مَنْ عَجَلَ أَخْطَأَ أَوْ كَادَ، وَمَنْ تَأَنَّى أَصَابَ أَوْ كَادَ.

“Acele eden hata eder ya da hataya çok yakın olur. Teenni eden isabet eder veya doğruya yakın olur.”⁵⁷¹

Temel hadis kaynaklarımızda bulunmayan bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁵⁷²

Müellif kitabında toplam dört hadis kullanmıştır. Bu hadislerden sadece biri Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. İki hadis Kütüb-i Tis’a dışındaki hadis kitaplarında yer almaktadır. Bir rivayet ise hadis kitaplarında bulunmamaktadır. Belki atasözü olarak değerlendirilebilir.

⁵⁶⁶İbn Kayyim el-Cevziyye, *A.g.e.*, 4/146.

⁵⁶⁷İrâkî, *Tahrîcü’l-İhya*, 972

⁵⁶⁸ el-Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaût, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 29/504; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Kebir*, 17/167.

⁵⁶⁹ Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, (Müessesetü’l- Me‘arîf, 1986), 5/235.

⁵⁷⁰ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 64; Buhârî, “Cihâd”, 2864; Müslim, “Cihâd”, 1740; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 2636; Tirmizî, “Cihâd”; 1675; İbn Mâce, “Cihad”, 2833

⁵⁷¹ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 5; Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 8/22; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 3/300.

⁵⁷² Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 8/22; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 3/300.

2.5.2.9. Gazzâlî: *Nasîhâtü'l-Mülûk*

Gazzâlî'nin kitabı konu içeriği ve kapsadığı hadislerle diğer kitaplara göre belirgin bir farklılığa sahiptir. Hem konu hem de hadis içeriği açısından daha teorik ve siyâsî kaygılardan bağımsız konular içermektedir. Müellif ve kitabı hakkında detaylı bilgiler ikinci bölümün üçüncü kısmında “Müelliflerine Göre Siyâsetnâmeler” üst başlığında “Sivil Ulemanın Yazdıkları Eserler” alt başlığında yer almaktadır.

2.5.2.10. Turtûşî: *Sirâcü'l-Mülûk*

TurtûşîFâtımîlerin hâkim olduğu Mısır'da yaşamış olmasına rağmen, yazdığı kitabı tam bağımsız bir âlimin eseri olarak tanımlanabilir. Eserin her konusu âyet ve hadislerle beslenmiştir. Ayrıca farklı milletlerden hikâyeler de kitapta çokça yer almıştır. Bu yönüyle Mâverdî'nin *Nasîhâtü'l-Mülûk* isimli kitabına benzemektedir. Ancak Turtûşî'nin kitabında konu çeşitliliği daha fazladır. Turtûşî ve *Sirâcü'l-mülûk* isimli kitabı hakkında detaylı bilgi ikinci bölümün dördüncü kısmında yer almaktadır. Burada konunun Hadis İçeriklerine Göre Siyâsetnâmeler üst başlığında çok hadis içeren siyâsetnâmelerdir.

2.6. Siyâsetnâme ve Nasihatnâmelerde Yer Alan Konular

Siyâsetnâmelerde yer alan konuların son derece zengin olduğunu rahatlıkla ifade edilebilir. Temel konulardan biri sultanın şahsıyla ilgilidir. Bunlar yeme, içme, evlenme, spor yapması, özbakımı vb. farklı konulardır. Yine sultanın uygulamaları ve yakın çalışma arkadaşlarıyla ilgili konular ana konulardan biridir. Ayrıca devletin farklı kurumlarının işleyişiyle ilgili konular çoğu siyâsetnâmelerin ortak konulardır. Şimdi detaylara girmeden bu konuları sınıflandırarak kısaca anlatmak istiyoruz.

2.6.1. Devlet Başkanıyla İlgili Konular İlgili Konular

Siyâsetnâme kitaplarına baktığımızda sultanlardan beklenenlerden bazılarının abartıldığını, hatta istisnai örnekler de olsa gerçeklikten kopuk olduğunu görebiliyoruz. Bazı tasvirleri sultan bir robot gibi göstermektedir. Örneğin sultan insanlarla konuşurken ellerini bağlamamalı, saçını ve yüzünü elleriyle karıştırmamalıdır. Denilmektedir. Ayrıca sultan her konuda tam yetkin uzman olarak şöyle tanıtılmaktadır: Kendisine danışılanların niteliklerini bilmelidir. İhtiyaç olmadan doğabilecek tehlikelere sezmeli ve tedbir almasını bilmelidir. Sultan halkını gözetlemek için gece geç yatmalıdır. Evleneceği kişide asalet ve dindarlık aramalıdır.

Sevgisinin hepsini eşine vermemeli veya bunu belli etmemelidir.⁵⁷³ Burada sultanla ilgili işlenen ilgi çekici bazı konuları kısaca dile getirmek istiyoruz.

2.6.1.1. Üstlendiği Görevinden Dolayı Şükretmesi

İncelediğimiz kitapların çoğunda din ile devlet ayrılmaz iki müessese olarak görülmektedir. Devleti yöneten kişi dinin yaşanmasına vesile olduğunda, büyük bir sorumluluk almıştır. Bu görevini hakkıyla yerine getirdiğinde karşılığı da ona muadil olacaktır. Bu anlayışın bir sonucu olarak saltanatı elinde bulunduranın büyük bir nimete sahip olduğunu, bundan dolayı Yüce Allaha şükrünü ifa etmesi gerektiği çoğu müellif tarafından vurgulanmıştır. Bu nimetin şükrü ifa edilmediğinde nimetin elden çıkması kaçınılmaz olur. Ayrıca dünyanın faniliğine vurgu yapılarak ebedi olan hayatın kazanılması için bu nimet büyük bir fırsat olarak görülmüştür.⁵⁷⁴ Bu anlayışa baktığımızda yönetim ve saltanat bir sömürü araca olmadığı gibi, hakkı verilmediğinde dünya ve ahiret mutluluğunu yok etmeye vesile olmaktadır.

2.6.1.2. Adâleti

İncelediğimiz kitapların hepsinde en temel konunun devlet başkanının adâleti olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Üçüncü bölümde daha detaylı değineceğimiz gibi kitaplarda hadislerin konusuna baktığımızda yine adâlet konusu birinci sıradadır. Bu anlama vurgu bağlamında “*Memleketler küfürle ayakta kalabilirler. Ancak zulümle kalamazlar.*” Sözü birçok müellif tarafından dillendirilmiştir.⁵⁷⁵ Konu ortak hadislerimizin içeriğinde detaylandırılacağı için burada bu kadarla yetinmek istiyoruz.

2.6.1.3. Yeme İçme ve Öz Bakımı

Her siyâsetnâme kitabında olmasa da devlet başkanının kendi sağlığına ve beslenmesine dikkat etmesi gerektiği önemle vurgulanır. Bunlar içerisinde banyo yapma sıklığı, hatta suyunun sıcaklığı, düzenli yapacağı spor ve yiyeceği yiyeceklerin birbirlerine uyumları gelmektedir. Özellikle gıdanın kişinin akla etkisine

⁵⁷³ el-Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 19-30; Vezir el- Mağribî, *Kitâb fi 's-Siyâse*, 55-66.

⁵⁷⁴ Gazzâlî, *Nâsîhatü 'l-Mülûk*, 6-8; Mâverdî, *Nâsîhatü 'l-Mülûk*, 68-69.

⁵⁷⁵ Gazzâlî, *A.g.e.*, 44; Nizâmülmülk, *Siyerü 'l-Mülûk*, 75.

işaret edilerek, gıdası güçlü olmayanın fikirlerinin de sağlam olamayacağından söz edilmiştir. Giyinme konusunda ise israftan uzak durulması tavsiye edilmiştir.⁵⁷⁶

2.6.1.4. İbadeti

Devlet başkanı ile yüce Allah arasında ibadet anlamında sürekli bir bağın olması kitaplarda çoğu defa vurgulanmaktadır.⁵⁷⁷ Ayrıca belli günlerin ibadete tahsis edilmesini önerenler bulunmaktadır. Hatta Gazzâlî bugünü Cuma olarak düşünmüş ve planını adeta saatlere bölerek yapmıştır.⁵⁷⁸ Söz konusu detayları Gazzâlî'nin kitabını özetlediğimiz bölümde verdiğimiz için burada tekrarlamıyoruz.

2.6.2. Sultanın Yakın Çalışma Arkadaşlarıyla İlgili Konular

Devlet başkanından sonra en önemli devlet başkanının vezir olduğu söylenebilir. İncelediğimiz kitapların çoğunda vezire ayrı bir bölüm açılmıştır. Konuyla ilgili Hz. Musa'nın kardeşi Hz. Harun'u yardımcı istemesini de çoğu müellif ilgili bölümde zikretmiştir. Aynı şekilde konuyla ilgili hadislere de çoğu yazar atıf yapmıştır. Vezir için şu tanımlamalar yapılmıştır; Kendisine danışılan kişinin mürüvvet sahibi, güvenilir, emanete ihanet etmeyen, mütedeyyin ve sır saklayan olmalıdır.⁵⁷⁹ Vezir devlet başkanının elidir. Sultan vezirin yaptığı her davranıştan etkilenir.⁵⁸⁰ Vezir ve diğer yakın çalışma arkadaşları bir bedenin organları gibi ahenk içinde olmalıdırlar.⁵⁸¹ Vezir iyi tabiatlı biriye memleket kalkınır, ordu halk ve sultan rahat eder. Eğer aksi olursa bu durum herkes için kötülük anlamına gelmektedir. O memlekette sorunlar asla bitmez.⁵⁸² Ortak hadislerimizden biri vezirlerle ilgili olduğundan orada bu konu detaylandırılmıştır. Vezirlerden sonra üst düzey yöneticilerden kâtib gelmektedir. İslâm tarihinde örneklere baktığımızda vezirlerin büyük bir kısmının daha önce kâtib olduğunu görüyoruz. İki önemli görev dışında

⁵⁷⁶ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 19-30; Vezir el- Mağribî, *Kitâb fi's-Siyâse*, 79-82; Seâlibî, *Âdâbu'l-Mülûk*, 73-75.

⁵⁷⁷ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 55-66.

⁵⁷⁸ Gazzâlî, *A.g.e.*, 6-8.

⁵⁷⁹ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 19-30.

⁵⁸⁰ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 30-36.

⁵⁸¹ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 67-72.

⁵⁸² Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 62-63.

Hâcip, Muhtesip, Komutan, Polis ve vergi memurları gibi meslekler siyâsetnâmelerde yer almaktadırlar. Yazarlar bu görevliler hakkında bazı tanımlamalar yapmaktadırlar. Örneğin; Kâtipler sır saklayan ve düşünceleri güzel ifade edenlerde olmalıdır. Hâcib'in güler yüzlü, ahlakın düzgün, cana yakın ve güzel sözlü olmalıdır. Vergi memuru güzel muamelede bulunmalı, hak edileni eksik veya fazla almamalıdır. Komutanın cesaretli at binmede mahir ve askerleriyle yakın olacak kişilerden olmalıdır. Polis yöneticisinin heybetli, sert görünümlü, kanunlara uymayanlara karşı tavizsiz ve adâletli olmalıdır. Zabitanın; güvenilir, güzel ahlâk sahibi, aldatanları tanımada mahir kişilerden olmalıdır. Denilmektedir.⁵⁸³ Ayrıca sultanın kendi çalışanları için adeta bir orkestra şefi gibi olması ve uyumun en üst düzeyde sağlanması için görev icra etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca devlet başkanının başta vezir olmak üzere bütün devlet görevlilerinin teftiş edilmesi gerektiği söylenmiştir.⁵⁸⁴

2.6.3. Devletin İşleyişiyle İlgili Konular

Araştırmamız boyunca kitapların çoğunda devletin işleyişiyle ilgili özellikle hak kavramına vurgu yapıldığını söyleyebiliriz. Adliye teşkilatı sağlıklı işlemediğinde emniyetin olamayacağı dile getirilmektedir. Bunun için kadıların zamanın şartlarına göre maaşlarının iyi olması gerektiği özellikle vurgulanmıştır.⁵⁸⁵ Halkın memnuniyetinin saltanatın devamı için son derece önemli olduğu vurgulanmıştır. Bunun için şikâyetlerin dinlenilmesi için belli günlerin tahsis edilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Aynı şekilde memleketin her tarafından olan ve olabilecek sorunları tespit edip sağlıklı çözümler oluşturmak için istihbarat teşkilatına ihtiyaç olduğu seslendirilmiştir. Devlet görevlilerinden işlerini doğru yapmayanların derhal görevlerinden ayrılmaları sağlanmalı ve onlara bir daha görev verilmemelidir.⁵⁸⁶ Ancak yıllarca tecrübe kazanan görevlilerin somut deliller olmadan harcanmamaları gerektiği de ayrıca söylenmiştir.⁵⁸⁷ Din devlet ilişkileri için kitaplarda ikiz kardeş

⁵⁸³ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 67-72.

⁵⁸⁴ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 37-45; Mâverdî, *A.g.e.*, 203-247.

⁵⁸⁵ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 79-84.

⁵⁸⁶ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 55-69.

⁵⁸⁷ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 162-163.

tanımlaması yapılmıştır. Devlet dinin emirlerine hizmet ettikçe varlığını perçinleştirerek devam ettireceğine özellikle vurgu yapılmıştır.⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 97-99.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCRÎ BEŞİNCİ ASIR SİYÂSETNÂMELERİNDE- NASİHATNÂMELEDE KULLANILAN HADİSLER

Daha önceki bölümlerde işaret edildiği gibi araştırmamıza kaynaklık eden on siyasetnâme eseri içerisinde en az iki yazar tarafından dile getirilen rivayetler ortak hadisler olarak isimlendirildi. Bu bölümde söz konusu hadisler değerlendirilecektir. İkinci bölümde kitaplarımızı tanıtırken müelliflerin kullandıkları hadisler sıhhat ve buldukları kitaplar açısından genel olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu bölümde ortak hadislerin tahrîc ve değerlendirmeleri daha detaylı yapılacaktır. Ayrıca bu bölümde siyasetnâmelerde kullanılan âyetler hakkından da söz edilecektir. Bununla en azında incelediğimiz siyasetnâmelerde hangi âyetlerden istifade edildiği ve bunların eserlerin içeriklerine ne kadar etkiledikleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

Araştırdığımız eserlerde dile getirilen âyet ve hadisler arasında sayısal ve muhteva açılarından bütünlüğün olduğu söylenebilir. Özellikle nasihatnâmelerde söz konusu anlayış daha fazla gerçekleşmiştir. Hatta bazı eserlerde âyetlerin sayısı hadisleri geçmiştir. Özellikle sivil ulemâ tarafında yazılan eserlerde âyet –hadis bütünlüğü en belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur. Bunların başında Gazali ve Turtûşî gelmektedir. Söz konusu müellifler konularını delillendirirken önce âyetleri hemen akabinde hadisleri sıralanmaktadırlar. Çoğu zaman eserlerinin ana başlıklarını seçerlerken hadislerden faydalandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Şimdi bu anlamda siyasetnâmelerde yer alan âyet ve hadisler hakkında belli bir kanaat oluşması için detaylara girmeden yoğunlaşılan içerikleri sınıflandırmak istiyoruz.

3.1. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Âyetler

Birçok Siyâsetnâme yazarı eserinde farklı âyetlere atıfta bulunmuştur. Bu atıfların oranı yazara göre değişmektedir. Ancak nasihatnâme yazarları daha çok âyet kullanmışlardır. Kullanılan âyetlerin büyük bir kısmı yönetim deyince aklımıza ilk gelen âyetlerdir. İstişare âyeti⁵⁸⁹, devlet başkanına itaat etmeyi emreden âyet⁵⁹⁰, Hz.

⁵⁸⁹ Sülemî, *A.g.e.*, 37; Turtûşî, *A.g.e.*, 50; Gazzâlî, *A.g.e.*, 82; Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 96; Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 159; Mâverdî, *A.g.e.*, 151; Şûrâ, 42/38.

Musa'nın kardeşini vezir olarak istemesi âyeti⁵⁹¹ ile emanetin ehline verilmesini emreden âyetbunlardandır. Ancak bazı müellifle farklı âyetleri de kullanmışlardır. Bu bölümde incelediğimiz kitaplarda kullanılan âyetleri ve bu âyetlere yapılan yorumları değerlendirmek istiyoruz. İncelediğimiz on siyâsetnâmede yaklaşık yedi yüz âyetten bölümler kullanılmıştır. Üç yüz elli yedi âyetleMâverdî en çok âyeti kullanan müelliftir. Daha sonra iki yüz yirmi âyetleTurtûşî gelmektedir. Gazzâlî, Nizâmülmülk ve Sülemî sadece on beşer âyeti dile getirmişlerdir. Bazı müellifler eserlerine hiç âyet almamışlardır. Vezir el- Mağribî ve İskâfî bunlardandır. Âyet kullanımını ile hadis kullanımının doğru orantılı olduğu rahatlıkla söyleyebiliriz. Şimdi ahkâm ve ahlâk âyetleri başlıklarında kısaca siyâsetnâmelerde kullanılan âyetlere değinmek istiyoruz.

3.1.1. Ahkâmla İlgili Âyetler

Siyâsetnâmelerdeâyetlerin kullanımı çoğu defa konuya uygun âyetin bir kısmının nakledilmesi şeklindedir. Ahlâk âyetlerinin kullanımına göre ahkâm âyetleri daha azdır. Ayrıca bazı müellifler eserlerini belli âyetlere dayandırarak yazdıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin; Gazzâlî*Nasihâtü'l-Mülûk*⁵⁹² isimli nasihatnâmesinin en başında

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ⁵⁹³

Âyetini kullanarak daha sonra oluşturduğu başlıkları bu âyete dayandırmıştır. Kendisi âyetten esinlenerek “sabit aslın” iman “fer” de erkân olduğunu dile getirmiştir. Daha sonra iman ve erkânı onar başlık şeklinde tasarlayarak eserini oluşturmuştur.

Araştırmamızın sınırları dışında olsa da İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) *es-Siyâsetü's-Şer'iyye* isimli eserinde şu iki ayet getirdiği yorumları mukayese için ifade etmek istiyoruz:⁵⁹⁴

⁵⁹⁰ Gazzâlî, A. g. e., 42; Mâverdî, A. g. e., 53; Nizâmülmülk, A. g. e., 48; Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 19.

⁵⁹¹ Gazzâlî, A. g. e., 83; Seâlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 39.

⁵⁹² Gazzâlî, “*Nasihâtü'l-Mülûk*”, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 6-7.

⁵⁹³ İbrahim, 14/24.

⁵⁹⁴ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, (Riyâd: Vizâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1998), 5.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا.⁵⁹⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا.⁵⁹⁶

Ona göre Nisa 58. âyet sultan ve halifelere hitap etmektedir. Bunlar devlette görev alacak kişileri seçerken ehil olanları seçmekle yükümlüdürler. Zaten âyetin nüzul sebebi de bunu teyit etmektedir. Mekke fethedildiğinde Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ı Kâbe'nin anahtarını beni Şeybe'den istemiş bunun üzerine bu âyet inzal olmuştu. Beni Şeybe müşrik olduğu halde eski görevine devam etmişti. Nisa 59. Âyet ise halk asker ve diğerleri içindir. Bunlar sultan Allah'a isyan emretmedikleri sürece ona itaat etmekle yükümlüdürler. Çünkü Allah'a isyanda yaratılmışı itaat yoktur. Hangi durumun Allah'a isyan anlamına geldiğine tereddüt ederlerse Allah ve peygamberini hakem seçerler.⁵⁹⁷ Nisa Suresi 59. âyetini Nizâmülmülk de kendi siyasetnâmesinde dile getirmiş ancak itaat için hiçbir şart koşmamıştır. Gazzâlî ise bu âyeti halkın sultana itaati olarak anlamış, ayrıca devlet başkanına itaatin Allah ve Peygamber itaat kadar değerli olduğunu ifade etmiştir. Ama o da bunun için hiçbir şart ileri sürmemiştir.⁵⁹⁸ Nizâmülmülk ve Seâlibî ise halifenin emirlerine uymanın Hz. Peygamber'e itaat anlamına, nihaî noktada hepsinin Allah'a itaat anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.⁵⁹⁹ Siyâsetnâme eserlerinde en çok atıf yapılan âyet budur.

Ahkâm hadislerini en fazla Mâverdî eserine almıştı. Âyetlerde de durum değişmemektedir. Kendisinin yıllarca kadılık yapmış olması, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* isimli bir eserinin olması ve devlette uzun sürece elçilik yapmış olması kendisine yönetim alanında ciddi bir tecrübe kazandırmıştır. Nasihatnâmesine bütün bu birikimini yansıtmıştır. Atıf yaptığı ahkâm âyetleri son derece çeşitlidir. Özellikle Kur'an-ı Kerim'de ceza hukukunu ilgilendiren çoğu âyeti müellif eserine

⁵⁹⁵ Nisâ, 4/58.

⁵⁹⁶ Nisâ, 4/59.

⁵⁹⁷ İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, 6.

⁵⁹⁸ Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1988), 82.

⁵⁹⁹ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 53; Seâlibî, *A.g.e.*, 19.

almıştır. Bunlar; hırsızın cezası⁶⁰⁰, zinanın cezası⁶⁰¹, kasten ve yanlışlıkla mü'min öldürmenin cezası⁶⁰², kasten yaralamalarda kısas cezası⁶⁰³, iffetli kadına iftira atmanın cezası⁶⁰⁴, kısas⁶⁰⁵ vb. âyetlerdir. Ayrıca savaş hukukunu, müşriklerle savaşı ilgilendiren âyetler zekâtın verileceği kişiler⁶⁰⁶, örtünmenin mü'mine özgü iffet kalkanı olduğunu teşvik eden âyet⁶⁰⁷, her aile reisinin ehline namazı teşvik etmesini emreden âyet⁶⁰⁸ gibi farklı konuları içeren âyetleri Mâverdî'nineserinde bulabiliyoruz. Onun dışında bizim tepitimize göre bu oranda ahkâm âyeti kullanan müellif bulunmamaktadır. Turtûşî gibi büyük bir âlim bile nasihatnâmesine yaklaşık iki yüz yirmi âyet almasına rağmen sadece iki ahkâm âyetine yer vermiştir. Bunlar kısas⁶⁰⁹ âyeti ile “Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridirler.”⁶¹⁰ Âyetidir.

Bütün eserlerde dile getirilen âyetlerideğerlendirdiğimizde ahkâm âyetlerinin sayısının sınırlı olduğunu görüyoruz. Bunun iki sebebinin olduğu söylenebilir. Birincisi yönetim alanıyla ilgili ahkâm âyetlerinin çok az olmasıdır. İkincisi ise kitapların yazılış amaçları olduğunu söyleyebiliriz. Araştırmamız boyunca vurguladığımız gibi kitapların ana te'lif gayeleri yöneticilere ahlâkî tavsiyelerdir.

3.1.2. Ahlâkla İlgili Âyetler

Siyâsetnâmelerin ana konusu ahlâkî öğütler olduğu için çok farklı konularda âyetlerden istifade etmişlerdir. Bir sonraki bölümde hadisleri anlatırken

⁶⁰⁰ Mâverdî, A.g.e., 258; Maide, 5/38.

⁶⁰¹ Mâverdî, A.g.e., 258; Nûr, 24/2.

⁶⁰² Mâverdî, A.g.e., 260; Nisâ, 4/92-93.

⁶⁰³ Mâverdî, A.g.e., 258; Maide, 5/45.

⁶⁰⁴ Mâverdî, A.g.e., 258; Nûr, 24/4.

⁶⁰⁵ Mâverdî, A.g.e., 252; Bakar, 2/179.

⁶⁰⁶ Mâverdî, A.g.e., 245; Tevbe, 9/60.

⁶⁰⁷ Mâverdî, A.g.e., 165; Nûr, 24/31.

⁶⁰⁸ Mâverdî, A.g.e., 162; Tâhâ, 20/132.

⁶⁰⁹ Turtûşî, A.g.e., 158; Bakara, 2/179.

⁶¹⁰ Turtûşî, A.g.e., 150; Maide, 5/44.

detaylandıracağımız gibi bazı eserlerde konuların hepsi önce âyet sonra hadislerle delillendirilmiştir. Ahkâm âyetleri sadece nasihatnâme olarak isimlendirdiğimiz eserlerde yer almaktadırlar. Ahlâk âyetleri ise siyâsetnâme kitaplarında da yer almışlardır. İşlerini İstişare ile yapılmasını tavsiye eden âyet birçok müellif tarafından dile getirilmiştir.⁶¹¹ Yine adâleti öven ve zulmü yeren âyetler çoğu yazar tarafından seslendirilmiştir. Bu anlamda cuma günleri hutbe sonunda okunan “*Allah adâleti, iyilik yapmayı ve akrabaya yardım etmeyi emreder...*” âyeti kitaplarda kendine yer bulmuştur.⁶¹² Siyâsetnâme yazarları saltanatı devlet başkanına Allah tarafından bahşedilmiş bir nimet olarak gördüklerinde “*Allah mülkü dilediğine verir.*” âyetine de bu anlamda sık atıfta bulunmuşlardır.⁶¹³ Bunlar dışında bazı konularla ilgili âyetleri şöyle sıralayabiliriz;

Devlet işlerinin sağlıklı işlenmesi için doğru bilginin çok önemli olduğunu ifade eden yazarlar “*Bir fâsık size haber getirdiğinde araştırın...*” âyetinden istifade etmişlerdir.⁶¹⁴ Siyâsetnâmelerin temel konularından biri de dünyanın geçiciliği ve değersizliğidir. Bu konuya vurgu yapan farklı âyetler birkaç müellif tarafından ile getirilmiştir.⁶¹⁵ Toplumların iyiliğiyle devlet başkanlarının doğru kişilerden olması kitaplarda doğru orantılı olarak tanımlanmıştır. Bu düşünce için “*Bir memleketi helak etmek istediğimizde, bunu oranın şıarmış yöneticileri aracılığıyla yaparız.*”⁶¹⁶ Âyeti ile “*Bir toplum kendisinde olan yanlışları değiştirmedikçe Allah onlara bunu kolaylaştırmaz.*”⁶¹⁷ Âyeti delil olarak gösterilmiştir. Yöneticilerin asıl amaçlarının iyiliğin yayılması ve kötülüğün minimize olması gerektiği dile getirilmiştir. Söz konusu amaca daha kolay ulaşmak için yöneticilerle halk arasındaki ilişkinin

⁶¹¹ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, 37; Turtûşî, *A.g.e.*, 50; Gazzâlî, *A.g.e.*, 82; Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 96; Seâlibî, *Âdâbü'l- Mülûk*, 159; Mâverdî, *A.g.e.*, 151; Şûrâ, 42/38.

⁶¹² Nahl, 16/90; Nisâ, 4/135; Turtûşî, *A.g.e.*, 52; Gazzâlî, *A.g.e.*, 52; Mâverdî, *A.g.e.*, 194.

⁶¹³ Âli İmrân, 3/26; Mâverdî, *A.g.e.*, 50.

⁶¹⁴ Hucurât, 49/6; Sabî, *A.g.e.*, 115; Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 171; Turtûşî, *A.g.e.*, 155.

⁶¹⁵ Hadîd, 57/20; Gazzâlî, *A.g.e.*, 31; Turtûşî, *A.g.e.*, 6; Mâverdî, *A.g.e.*, 129.

⁶¹⁶ İsrâ, 17/16; Turtûşî, *A.g.e.*, 151.

⁶¹⁷ Ra'd, 13/11; Turtûşî, *A.g.e.*, 108.

affedici, öfkeyi yutkunan ve iletişim dilin yumuşaklığına bağlanmıştır.⁶¹⁸ Evlilik konusu siyâsetnâmelerde işlenen konulardan biridir. Özellikle devlet başkanlarının eş seçimine ve aile düzenlerine ayrı bir ehemmiyet verilmiştir. Bazı müellifler erkeğin aileden her şekilde sorumlu olduklarını ifade etmişlerdir.⁶¹⁹ Bu konulardan özellikle iffetli eş tercihine ve kadın erkek ilişkilerinde mahremiyet kurallarına dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapan âyetlere atıf yapılmıştır.⁶²⁰ Uluslararası ilişkilerde farklı din mensuplarının özellikle Yahudi ve Hıristiyanların dost edinilmemesi gerektiği ilgili âyet ışığında bazı yazarlar tarafından konu edinmiştir.⁶²¹ Bu ana konular dışında cimrilik ve israfı yeren ve infak etmeyi teşvik eden âyetler, Yüce Allah'ın affediciliğine ve merhamet sıfatına vurgu yapan âyetler ve Hz. Peygamber 'in örnekliğini dile getiren âyetler gibi birçok konuyla ilgili âyetler siyâsetnâme kitaplarında yer almıştır. Araştırmamız daha çok hadislerle ilgili olduğundan bunlarla iktifa etmek istiyoruz.

3.2. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadislerin İçerdiği Konular

Araştırmamızda incelediğimiz on siyâsetnâmede yer alan hadislerin konularının geniş bir çeşitlilikte olduklarını söyleyebiliriz. Bizim içerik açısından nasihatnâme olarak tanımladığımız kitaplarda söz konusu çeşitlilik daha da çoktur. Ahkâm hadislerinin oranı ahlâk hadislerine göre çok daha azdır. Yönetimi direk veya dolaylı ilgilendiren konularla ilgili hadislerin çoğu kitaplarda yer almışlardır. Burada tespit edebildiğimiz bazı başlıklar altında bu hadisleri toplamak istiyoruz.

3.2.1. Ahkâm Hadisleri

Ahkâm hadisleri isimlendirmesi yapılırken amacımız dünya veya ahirette bazı cezalar öngören hadislerdir. Birinci bölümde yaptığımız taksimatlar çerçevesinde değerlendirdiğimizde araştırmamıza konu olan çoğu kitapta ahkâm hadislerine rastlayamıyoruz. Özellikle nasihatnâme diye isimlendirdiğimiz kitaplarda farklı konularla ilgili fıkıh ilminin konusu olabilecek hadisler yer almışlardır. Bu yönleriyle

⁶¹⁸ Turtûşî, *A.g.e.*, 77; Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 133; 146-148; A'raf, 7/199; Âli İmrân, 3/134, 159.

⁶¹⁹ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 288; Nisâ, 4/34.

⁶²⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 165; Gazzâlî, *A.g.e.*, 127; Nûr, 24/3,31; Ahzâb, 33/33, 53.

⁶²¹ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 208; Turtûşî, *A.g.e.*, 137; Mâide, 5/51.

öne çıkan eserler Mâverdî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u ve Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk*'udur. Zaten ilk başlarda siyâsetnâmelerde işlenen ahkâm konuları fıkıh içerisinde dağınık bir şekilde işlenmiştir. Mâverdî'nin *Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli eseriyle beraber bu konudaki âyet ve hadisler büyük oranda bir araya toplanmıştır. Ancak bizim burada söz konusu ettiğimiz nasihatnâmelerde bunları sayısı sınırlıdır. Sultana biat etmeyi emreden; “*Dinlemek, itaat etmek ve her Müslümana nasihat etmek üzere peygamber (s.a.)' e biat ettim.*”⁶²² Hadisi araştırdığımız kitaplarda bu alanda en fazla dile getirilen hadis olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi olarak siyâsetnâme kitaplarının büyük bir kısmının devlet başkanlarının isteği üzerine yazıldıklarını söylemek mümkündür. Söz konusu hadislerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

“*İlim sahibi olduğu halde ilmini saklayanın ağzına kıyamet gününde ateşten bir gem vurulur.*”⁶²³

“*Ya iyiliği emreder, kötülükten sakındırırınız ya da Allah kötülerinizi size musallat eder de iyileriniz dua etseler de duaları karşılık bulmaz.*”⁶²⁴

“*La ilahe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Bunu yaparlarsa hak ettikleri hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak hesapları Allah'adır.*”⁶²⁵

“*Kim kendisine ait olmayan bir karış yeri gasp etse, kıyamette yedi kat yer boynuna geçirilir.*”⁶²⁶

“*Kâfirden ve zimmîden dolayı Müslüman öldürülmez.*”⁶²⁷

⁶²² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 34; Seâlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 104; Turtûşî, *A.g.e.*, 328; Buhârî, “*Ahkâm*” 7204; Müslim “*İmân*” 99; Nesaî, “*Bey'ât*”, 4157, 4159; Ebû Dâvûd, “*Edeb*”, 4945; Dârimî, “*Buyû*”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 357, 358, 360, 361.

⁶²³ Mâverdî, *A.g.e.*, 33; Ebû Dâvûd, “*İlim*”, 17. Tirmizî, “*İlim*”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7571.

⁶²⁴ Mâverdî, *A.g.e.*, 184; Tirmizî, “*Fiten*”, 12; Ahmed b. Hanbel, 23313.

⁶²⁵ Mâverdî, *A.g.e.*, 195; Buhârî, “*İman*”, 17; Müslim, “*İman*”, 34; Ebû Dâvûd, “*Cihad*”, 95; İbn Mâce, “*Fiten*”, 3; Tirmizî, “*Tefsir*”, 88.

⁶²⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 209; Buhârî, “*Mezâlim*”, 13, Müslim, “*Musakât*”, 138; Tirmizî, “*Bey'ât*”, 21.

“Kim öldürür, öldürdüğü kişinin mallarını da alırsa astırılır. Kim de öldürür, öldürdüğü kişinin mallarını almazsa o da öldürülür. Ancak öldürmeden sadece malların alımda hırsızlık cezası verilir.”⁶²⁸

“Şüphede olduğunda hadleri düşürün”⁶²⁹

“Allah’a isyanda yaratılmışa itaat yoktur. İtaat ancak ma’rûftadır”⁶³⁰

“Kim din değiştirirse onu öldürün”⁶³¹

“Müslüman kâfire, kâfir de Müslüman’a mirasçı olamaz. Farklı din mensupları birbirlerine mirasçı olamazlar.”⁶³²

“Dayı mirasçısı olmayana varis olur. Yeğenden dolayı dayı diyete de katılır.”⁶³³

3.2.2. Ahlâk Hadisleri

Ahkâm hadislerine göre siyâsetnâmelerde ahlâk hadisleri çok daha fazla konu edilmiştir. Araştırmamız boyunca nasihatnâme olarak isimlendirdiğimiz kitapların ahlâk kitaplarını andırıldığını gözlemlediğimizi söyleyebiliriz. Belki diğer kitaplardan en belirgin farkın daha çok yönetim ahlâkını ilgilendiren konulara yoğunlaşmış olmasıdır. Bu bağlamda en önemli konu yöneticilerin konumları gereği her konuda ideal örnek olarak gösterilmeleridir. Toplumdan bekledikleri her davranışın öncelikle

⁶²⁷ Mâverdî, *A.g.e.*, 253; Buhârî, “Cihad”, 168; Tirmizî, “Diyât”, 17.

⁶²⁸ Mâverdî, *A.g.e.*, 256; Şuayb Arnaût, *Tahrîcü Müşkülü’l-Âsâr*, 5/56.

⁶²⁹ Mâverdî, *A.g.e.*, 179; Ebû Hanîfe, *Müsnedü Ebû Hanîfe*, thk. Abdürrahman Hasan Mahmud, (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008), 70; Zeylaî, *Nasbu’r-Râye*, 5519; İbn Mâce, “Hudûd”, 20.

⁶³⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 198; Buhârî, “Âhâd”, 1; Müslim, “İmâre”, 39-40; Ebû Davud, “Cihad”, 87; Nesaî, “Bey’ât”, 34; İbn Mâce, “Cihad”, 4; Tirmizî, “Cihad”, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20932.

⁶³¹ Mâverdî, *A.g.e.*, 258; Buhârî, “Cihad”, 60, “İ’tisam”, 99; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2968; İbn Mâce, “Hudûd”, 20; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 37.

⁶³² Hilâl b. Muhassin, *Kitâbü’l-Vüzerâ*, 270; Buhârî, “Ferâiz”, 26; Müslim, “Ferâiz”, 1.

⁶³³ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *A.g.e.*, 272; İbn Mâce, “Ferâiz”, 9, “Diyât”, 7; Ebû Dâvûd, “Ferâiz”, 8; Beyhâkî, *Sünen-i Kebir*, “Ferâiz”, 12340; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, “Ferâiz”, 8201.

kendileri tarafından da ilke edinilmesine vurgu yapılmasıdır.⁶³⁴ Zaten sultanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak gösterilmesi ancak bu anlamda doğru olabilir. Konuyla ilgili hadisleri özellikle ortak hadisler bölümünde detaylıca anlatacağımız için burada siyâsetnâmelerde yer alan yönetim ahlâkı ilkelerini aşağıda şu şekilde sıralamak istiyoruz:

- 1) Kamu görevlilerinin konularında yetkin kişilerden seçilmesi esas alınmalıdır. Sultan askerle halk arasında dengeyi sağlayarak haksızlıkların oluşmasına engel olmalıdır.⁶³⁵
- 2) Savaş her zaman son seçenek olmalıdır. Ancak her an savaşın olacağını düşünerek hazırlıklı olunmalıdır.⁶³⁶
- 3) Devlet başkanı toplumun bozulmasının ana sebebi olan rüşvete karşı tavizsiz bir tutum içinde olmalıdır. Ayrıca kurallar herkese tavizsiz bir şekilde uygulanmalıdır.⁶³⁷
- 4) Sultanın temel özellikleri ilim, İffet, hilm, cömertlik ve cesaret olmalıdır. Böyle olduğunda halkıyla arasındaki bağın kaynağı korku değil sevgi olacaktır. Saltanat rahat etme yeri değildir. Aksine daha çok yorulmaya talip olmaktır. Bütün bunlara karşı temel enerji kaynağı halkının memnuniyeti olmalıdır.⁶³⁸

3.2.3. Dünya ile İlgili Hadisler

Özellikle sivil ulemâ tarafında yazılan nasihatnâmelerde dünya ahiret dengesine vurgu yapan hadislerin çok olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Gazzâlî, Turtûşî, Mâverdî ve Sülemî bu konuya genişçe yer veren âlimlerdendir. Özellikle Gazzâlî söz konusu konuya sadece bir bölüm ayırmıştır. Bu anlamda dile getirilen bazı düşünceler şunlardır; Saltanat ve dünyada insana bahşedilen bazı nimetler kişiye ahireti unutturmamalıdır. Gerçek akıllı kişi ahiretini dünyasına kurban eden değil, dünyada ahiret için yaşayandır. İnsanın nefesine zor gelse de ebedî ahiret mutluluğu

⁶³⁴ Mâverdî, *A.g.e.*, 61-70.

⁶³⁵ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 37-45.

⁶³⁶ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 62-67; Gazzâlî, *A.g.e.*, 86-88; Mâverdî, *A.g.e.*, 323-371.

⁶³⁷ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 72-78.

⁶³⁸ Vezir el- Mağribî, *A.g.e.*, 55-56; Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 62-67.

için dünyadaki bazı zorluklara katlanmak gerekir. ⁶³⁹ Ahiret ebedî olduğundan dünyanın en değerlileri ahiret için feda edilir. Hz. Süleyman'a bütün dünyanın saltanı verilmişti. Ancak dünya ona da kalmadı. Dünya malı olmayanın malı, evi olmayanın evi ve akılsızların biriktirdiği yerdir. Orada fakir olan üzüldür, zengin olan da sınırdır.⁶⁴⁰Dünya peygamberlere birçok memlekete hükmedenlere ve sayılmayacak kadar mala sahip olanlara kalmadığına göre kimse ondan beklediğini alamayacaktır. Öyleyse değerini takdir ederken orta yolu takip edelim.⁶⁴¹ Dünyaya ihtirasla bağlı olanlarla muamelede bulunmanın en büyük mahzuru, onlar gibi olma ihtimalidir. Bu riski engellemenin en iyi yolu ahiret merkezli yaşayanlarla beraber olmaya çalışmaktır.⁶⁴²

Bu konuda kitaplarda yer alan önemli hadislerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

*“Ölümü çok hatırlayın! Çünkü ölüm günahları yok ettiği gibi, kalplerdeki dünya sevgisini de soğutur.”*⁶⁴³

“Şayet dünyanın Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfirler ondan bir yudum su içemezdi.” ⁶⁴⁴

“Uhud dağı kadar altınım olsa borç ödemek için ayırdığım bir dinar hariç üç gün yanımda kalsın istemem. Ancak iyilik için gerekli yerlere harcananlar bunun dışındadır. Dünyada çok mal sahibi olanların çoğu kıyamette zarardadır.” ⁶⁴⁵

*“Dünya ilgi çekici ve tatlıdır. Allah sizi bu dünyaya sorumluluklarla gönderdi. Şimdi bakın kim nasıl davranıyor.”*⁶⁴⁶

⁶³⁹ Gazzâlî, A.g.e., 30-42.

⁶⁴⁰ Turtûşî, A.g.e., 22-44.

⁶⁴¹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 101-105.

⁶⁴² Sülemî, A.g.e., 46-47.

⁶⁴³ Gazzâlî, A.g.e., 41; Tirmizî, “Zühd”, 4.

⁶⁴⁴ Turtûşî, A.g.e., 19; Mâverdî, A.g.e., 91; İbn Mâce, “Zühd” 3; Tirmizî “Zühd”, 34.

⁶⁴⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 237; Buhârî, “İstizkâr”, 3; Müslim, “Zekât”, 32.

⁶⁴⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 106; Müslim, “Zikir”, 99; Tirmizî, “Fiten”, 26; İbn Mâce, “Fiten”, 19.

3.2.4. Yönetici Olmanın Sorumluluğuna Dikkat Çeken Hadisler

Devlet başkanlığının aslında büyük bir nimet olduğunu bunun kıymeti bilinmediğinde kişinin hem dünya hem de ahiret hayatının hüsrana uğramasına vesile olabileceği çoğu müellif tarafından vurgulanmaktadır. Bu telkinleri yöneticiliğin kategorik olarak kötü olduğu şeklinde anlamak elbette doğru olmaz. Fakat bu düşünceler yöneticinin sorumluluğun büyüklüğüne dikkat çekmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak yazarlar tarafından Hz. Peygamber ile ashabı arasında gerçekleşen bazı diyalogları nakletmişlerdir. Söz konusu isteklerin bazıları olumsuz karşılık bulmuştur. Bu diyaloglardan bazıılarını şöyle sıralayabiliriz⁶⁴⁷:

Abdurrahman b. Semûre'den gelen bir rivayette, Resûlullah (s.a.) şöyle buyuruyor: *“Ey Abdurrahman! Yöneticiliği arzu etme. Şayet senin isteğinle görev sana tevdi edilirse, büyük bir sorumluluk altına girmiş olursun; ancak kendi isteğin olmaksızın görev sana verilirse yardıma kavuşur, zafer bulursun.”*⁶⁴⁸

Nakledildiğine göre Ömer b. Hattâb oğlu Âsım'ı zekât memuru yapmak istedi. Âsım bu görevi reddederek ve Resûlullah'tan (s.a.) şu hadisi naklediyor: *“Kıyamet koptuğunda Allah Teâlâ yönetim işlerinde görevli olanın cehennem köprüsü üzerine atılmasını emreder. Sonra köprüye harekete geçmesini ferman eder. O fıskırışla adamın bütün kemikleri yerinden oynar. Sonra yine Rabb'in emriyle kemikler toplanıp eski yerlerine döner ve Allah bu mes'ul kişiyi hesaba çeker. Eğer Rabbe itaat etmişse onu elinden tutar, rahmetini iki kat verir. Eğer Rabbe isyan etmişse, köprüyü parçalar, dibine varışı yetmiş sonbahar süren cehennem ateşine yuvarlar.”*⁶⁴⁹

Ebû Zer (r.a.) şöyle dedi: “Resûlullah (s.a.)'e bana yöneticilik görevini ver ey Allah'ın Rasûlü!” dedim. O da şöyle dedi: *“Emirlik emanettir. O hakkını veren hariç kıyamet günü pişmanlık olarak ortaya çıkacaktır.”*⁶⁵⁰

Nakledildiğine göre Abbâs; Bana yöneticilik görevi ver ey Allah'ın elçisi! Şansım açılsın hayatımı devam ettireyim. Dedi. Resûlullah (s.a.) şu cevabı verdi: *“Ya*

⁶⁴⁷ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 161-168.

⁶⁴⁸ Buhârî, “İmân”, 1; Müslim, “İmâre”, 33.

⁶⁴⁹ Turtûşî, *A.g.e.*, 164-165.

⁶⁵⁰ Nesâî, *Sünen*, “Kudât”, 5.

*Abbâs! Ey Peygamber'in amcası! Sani ayakta tutan bir nefes, sorumluluğunu taşıyamayacağıın yöneticilikten daha iyidir. Siz yöneticiliğin ne olduğunu merak ediyor musunuz? Başı kınama, ortası pişmanlık, sonu ise ahiretteki hayıflanmadır.”*⁶⁵¹

Hasan el-Basri'nin naklettiğine göre, Resülûllah (s.a.) Abdurrahman b. Semûra'yı vergi memuru yapmak için davet ediyor. Abdurrahman: Ya Resülûllah! Benim için en hayırlısı nasılsa onu söyle dedi. Resülûllah (s.a.); “*Öyleyse evinde otur.*” dedi.⁶⁵² Bu diyalogların dışında en başta devlet başkanlığı olmak üzere yöneticilerin kıyamette hesaplarının çok zor olacağını dile getiren şu hadisler de müellifler tarafından dile getirilmiştir:

*“Bir kişi müslümanların yönetimine getirilir, ancak çaba göstermez ve öğüt vermezse, asla onlarla cennete giremez.”*⁶⁵³

*“Allah tarafından yönetim nimeti ihsan edilen kişi hakkını yerine getiremezse cennetin kokusunu alamaz.”*⁶⁵⁴

Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayete göre de Resülûllah (s.a.) şöyle buyuruyor: “*Siz emirlik hususunda çok ihtiras göstereceksiniz. Emirlik kıyamet günü bir pişmanlık olarak tezahür edecektir. Sütten emen sevinir, ama kesilen de kahrolur.*”⁶⁵⁵

3.2.5. Kadınların Yöneticiliğiyle İlgili Hadisler

Bazı siyâsetnâmelerde kadınlarla ilgili kaynaklarımızda yer alan ne kadar olumsuz algılara sebep olabilecek rivayet varsa hepsini kullanmışlardır. Bunun farklı sebepleri olabilir. Okumalarımızda anladığımızı göre en temel sebep saltanat içi çekişmelerdir. Buna müelliflerin yaşadıkları zamanlarının anlayışı eşlik etmiştir. Söylediklerimizin en somut örneği Nizamülmülk'tür. Kendisini ve kitabına aldığı hadisleri değerlendirdiğimiz bölümde bu tür hadislere başvurmasının siyasî sebeplerini değerlendirmiştik. Kendisi açıkça kadınların yönetim üzerinde etkili olmalarının

⁶⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/ 267.

⁶⁵² Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 169.

⁶⁵³ Müslim, “İmân”, 229, “İmâre”, 22.

⁶⁵⁴ Buhârî, “Ahkâm”, 8; Müslim, “İmân”, 227.

⁶⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el- Müsned*, 2/448.

saltanatı zehirlediğini ifade etmektedir.⁶⁵⁶Nizâmülmülk'le beraber Selçuklu coğrafyasında yaşayan Gazzâlî de kitabında bir bölümü sadece kadınlara ayırarak bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Kendisine göre de kadınların müessir olduğu hiçbir yönetim uzun süre varlığını devam ettirmemiştir. Ayrıca Gazzâlî kadınların akıllarının kısa olduğunu onlara danışılıp ama dediklerinin yapılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Kadınlar kendi aslî görevlerini yaptıklarında ve mahremiyetlerini koruduklarında değerlerinin daha çok artacağını dile getirmektedir.⁶⁵⁷ Ayrıca kadınlarla ilgili değişik konularla ilgili bazı hadisler kitaplarda yer almıştır. Farklı yazarlar tarafından kullanılan konuyla ilgili hadisleri şöyle sıralayabiliriz:

*“Ehlinden sopayı kaldırma.”*⁶⁵⁸

*“İşlerini bir kadına bırakan topluluk asla felah bulamaz.”*⁶⁵⁹

H.z. Peygamber H.z. Aişe'nin evine gittiğinde Abdullah İbn Mektûm'u orada otururken gördü. Bunu üzerine: *“Ey Aişe kadının mahremi olmayanla oturması helal değildir.”* dedi. H.z. Aişe Ey Allah'ın Resulü onun gözleri görmüyor deyince bu sefer H.z. Peygamber *“O seni görmüyorsa da seni onu görüyorsun”* dedi.⁶⁶⁰

*“İşlerinizde kadınlarla istişare ediniz; doğru yapmak için onlar işin nasıl yapılması gerektiğini söylüyorlarsa tam tersini yapınız.”*⁶⁶¹

*“Sizler H.z. Yusuf'un zamanındaki bazı kadınlar gibi isteklerinizde ısrarcısınız”*⁶⁶²

*“Ahmak kadınlar sizi emzirmesin. Çünkü süt nesebi bozar.”*⁶⁶³

⁶⁵⁶ Nizâmülmülk, A.g.e., 218-226.

⁶⁵⁷ Gazzâlî, A.g.e., 122-131.

⁶⁵⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 162; Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 2/155.

⁶⁵⁹ Sealibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 93; Turtûşî, A.g.e., 552; Buhârî, “Fiten”, 6686; Tirmizî, “Fiten”, 75; Nesâî, “Kudât,” 8.

⁶⁶⁰ Gazzâlî, A.g.e., 127.

⁶⁶¹ Nizâmülmülk, A.g.e., 221; Süyûtî, *ed-Dürerü'l-Müntesire* (Darü'l-Arûbe,1990), 85; Sehâvî, *el-Mekâsidü'l-Hasene*, (Darü'l- Kutübi'l-Arâbiyye, 1993), 297; Ali el-Kârî, *el-Esrârü'l-Merfû'a*, (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986), 99.

⁶⁶² Nizâmülmülk, A.g.e., 87, 221; Buhârî, “Salat”, 713; Müslim, “Salat”, 420.

“Çöplükte yetişen gülden sakınınız. Denildi ki çöplükte yetişen gül nedir ya Resulullah? Kötü yerde yetişen güzel kadındır.”⁶⁶⁴

“Kadın kaburga kemiği gibidir. Düzeltmeye kalkarsan kırarsın. Onu olduğu gibi kabul edersen daha iyi bir beraberlik sağlarsın”⁶⁶⁵

3.2.6. Farklı Mezhepleri Yeren Hadisler

Araştırmamıza konu olan siyâsetnâmelerde mezheplere konu alan hadisler bazı kitaplarda yer almışlardır. Hadislerin söz konusu kitaplarda yer almaları kitapları tanıtırken kısmen açıkladığımız gibi bir takım siyâsî ve sosyal sebeplere dayanmaktadır. Selçuklular devletin istikrar ve birliğinin sembolü olarak gördükleri tasavvufla yoğrulmuş sünniislâma aykırı bütün anlayışlarla mücadele etmişlerdir. Tehlike olarak gördükleri en temel konu Bâtînî ve Rafızîsapmalardır. Ayrıca Büveyhî Şiîler o dönemde halifeyi adeta esir almıştı. Hâkimiyeti tamamen ele geçirmelerinin karşısında en büyük güç olarak Selçukluları görmekteydiler. Selçuklu siyâseti de hem halifeyi korumak hem de kendi birliklerini zaafa uğratmamak için fikrî ve siyâsî alanda çetin mücadeleler vermiştir. Konuyla ilgili kitaplarda şu hadisler dile getirilmiştir;

“Eğer Hz. Ebû Bekir’i atarsanız onu dinen güçlü bedenen zayıf bulursunuz. Hz. Ömer’i atarsanız onu hem dinen hem de bedenen güçlü görürsünüz. Hz. Ali’yi atarsanız on doğru yolda olduğu gibi doğruluğa da götürür.”⁶⁶⁶

“Yeryüzü kendisine dua edilip sığınan masum imamdan yoksun olmaz.”⁶⁶⁷

Hz. Peygamber Ammar b. Yasir’e; “Senin onları cennete çağırdığın, onların seni cehenneme çağırdığı sapkın bir topluluk seni öldürecek”⁶⁶⁸

⁶⁶³ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 168; Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 11/157; Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 4/265.

⁶⁶⁴ Mâverdî, *A.g.e.*, 165; el- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/320.

⁶⁶⁵ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, 119; Müslim, “Redâ”, 64; Nesâî, “Nikah”, 15.

⁶⁶⁶ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 183; Haldun Ahdeb, *Zevâidü Tarihi Bağdâd Âlâ Kutüb-i-Sitte*, (Şam: Darü'l-Kalem li't-Tiba'tî, 1996), 7/515.

⁶⁶⁷ Mâverdî, *A.g.e.*, 52; İbn Kayyim, *Miftâhu Dâri's-Saâde*, thk. Ali b. Hasan b. Abdülhamid el Halebî, (Dârü İbn Affân, 1995), 1/452.

“Şehit için iki nur vardır. Haricilerin öldürdükleri için on nur vardır.”⁶⁶⁹

“Benden sonra Ebu Bekir ve Ömer’e uyunuz.”⁶⁷⁰

“Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir. Hastalandıklarında ziyaret etmeyin, öldüklerinde de cenazelerine gitmeyin”⁶⁷¹

“Râfizî ve Kaderîye’nin İslâm’da nasibi yoktur.”⁶⁷²

“Ahir zamanda Rafizî denilen bir guruh ortaya çıkacaktır. Onları görenler boyunlarını vursunlar”⁶⁷³

“Yüce Allah bana arkadaşlar, yardımcıları ve akrabaları nasip etti. Kim onlara küfrederse insanların ve Allah’ın laneti onların üzerine olsun. Allah haklı haksız dualarını kabul etmesin”⁶⁷⁴

Cabir bin Abdullah şöyle rivayet eder: Resûlullah (s.a.)’e bir cenaze getirdiler. O bu cenazenin namazını kılmadı. Sahabe kendisine; ya Resûlullah, hiçbir yerde cenaze namazını kılmadığına şahit olmadık. Bunu üzerine Resûlullah: “Bu adam, Osman’a düşmanlık beslediği için Yüce Allah da ona düşmanlık besliyor” dedi.⁶⁷⁵

Ümmü Seleme (ö.62/681) şöyle rivayet etti: Birgün Resûlullah (s.a.) benim yanımda iken Hz. Ali ve Fatıma halini hatırlamam için sormak için çıkageldiler. Resûlullah (s.a.) başını kaldırarak: “Ey Ali müjdeler olsun sen ve taifen cennette olacaksınız. Lâkin senden sonra dillerine şehadet getirmeyi pelesenk etmiş, Kur’an okuyan, Rafizî denen, seni sevdiği iddiasıyla bir cemaat zuhur edecek. Onlarla karşılaşacak

⁶⁶⁸ Mâverdî, A.g.e, 254; Müslim, “Fiten”, 18.

⁶⁶⁹ Mâverdî, A.g.e, 254;⁶⁶⁹ Ebû Nuaym el- İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, 6/31.

⁶⁷⁰ Mâverdî, A.g.e, 157; Tirmizî, “Menâkıb”, 17; Ahmed b. Hanbel, 5/385.

⁶⁷¹ Nizâmülmülk, A.g.e, 201; Ebu Dâvûd, “Sünnet”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5584; Taberânî, *Mu’cemü’l-Evsed*, 2494; Hâkîm en- Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/159.

⁶⁷² Nizâmülmülk, A.g.e., 200; İbn Mâce, “İmân”, 62; Tirmizî, “Kader”, 2149; Taberânî, *Mu’cemü’l-Evsed*, 5587.

⁶⁷³ Nizâmülmülk, A.g.e., 199; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, 4/329; Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 10/25.

⁶⁷⁴ Nizâmülmülk, *Siyerü’l-Mülûk*, 287; Hadis kitaplarımızda bulunmamaktadır.

⁶⁷⁵ Nizâmülmülk, A.g.e., 200; Tirmizî, “Menâkıb”, 3709.

olursan boyunlarını vur. Zira onlar müşriklerin, kâfirlerin ta kendileridir.” Hz. Ali: Ya Resülûllah onların alameti ne olacaktır?’ dedi. Resülûllah (s.a.): “Onlar Cuma namazına iştirak etmezler, cemaatle namaz kılmaya gelmezler, cenaze namazını eda etmez ve selef hakkında ileri geri konuşurlar” dedi. ⁶⁷⁶

“Hariciler ateşin köpekleridir.”⁶⁷⁷

“Benden sonra bir peygamber gelseydi bu Ömer b. Hattâb olurdu.” ⁶⁷⁸

3.2.7. Halifelikle İlgili Hadisler

İslâm coğrafyasında uzun yıllar halifelik birlik ve beraberliğin sembolü olmuştur. Fakat belli dönemlerde Şîi hareketlerin içten halifenin kararlarına müessir olacak güce erişmeleri halifelik makamının kapsayıcılığına gölge düşürmüştür. Bununla yetinmeyen Şîiler zamanla ikinci bir halifenin olabileceğini fiilî olarak ortaya koymuşlardır. Buna karşılık Selçuklular halifelik makamıyla sürekli iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu tutumlarını Bâtınî anlayışa karşı bir kalkan olarak görmüşlerdir. Bu şartlarda yazılan bazı siyâsetnâme kitaplarının yazılış amaçlarından biri de Müslümanların maslahatına uygun olduklarını düşündükleri fiilî durumu kuvvetli bir şekilde savunmalardır. Bu düşünceye uygun gördükleri bazı rivayetleri de kitaplarına almışlardır. Söylediklerimize en uygun yazar yönetim alanında üç eser telif eden Mâverdi’dir. Bu fikirleri destekleyen ve kitaplarda yer alan hadisleri şöyle sıralayabiliriz;

Size karşı merhamet adil ve vefalı oldukları sürece; Kureyş’in sizin üzerinizde hakkı vardır. Kim böyle hareket etmezse Allah’ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Ondan hiçbir şey kabul olunmasın.”⁶⁷⁹

“Allah’a itaat ettikleri sürece, Habeşli bir köle de olsa devlet başkanına itaat edin.”⁶⁸⁰

⁶⁷⁶ Nizâmülmülk, *Siyerü’l-Mülûk*, 201; Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 10/24; Tâberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, 6/354.

⁶⁷⁷ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 200; İbn. Ebî Şeybe, “Cemel”, 37884; İbn Mâce, *Mukaddime*, 173, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 1232, Tâberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, 9085.

⁶⁷⁸ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 287; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 17405. Tirmizî, “Menâkıb”, 17.

⁶⁷⁹ Mâverdi, *Nasihatü’l-Mülûk*, 197; Ahmed b. Hanbel, 3/129; Heysemî, *Mecme’z-Zevâid*, 7/192.

“İki sultana birden biat edildiğinde, birini öldürün”⁶⁸¹

3.2.8. Sultanın Adaletiyle İlgili Hadisler

Araştırmamızın birçok yerinde vurguladığımız gibi adaletle ilgili hadisler siyâsetnâme kitaplarında en fazla bulunan rivayetlerdir. Ortak hadislerimizden dördü adaletle ilgili olduğunda onları değerlendirirken yeterince açıklama yaptığımızdan burada onlara tekrar değinmeyeceğiz.

3.2.9. Vezirlerle İlgili Hadisler

Vezirler tarihte çoğu defa sultanlar üzerinde ciddi tesirleri olmuş önemli devlet adamlarıdır. Varlığını İslâm’ın istişare kavramından alan vezirlik makamı, Hz. Peygamber’in döneminde ve dört halife dönemlerinde şekilsel anlamda olmasa da icra ettikleri konum anlamında var olmuştur. Daha sonraki tarihlerde bu görev daha çok kâtipler tarafından yerine getirilmiştir. Halifelikten sonra en önemli makam olan vezirlik, bazen halifenin çoğu yetkilerini kullanmıştır.⁶⁸² Tarihe baktığımızda sultan ile vezirin uyumlu ilişkileri devletin istikrar ve düzenine olumlu yansıdığını görebiliyoruz. Buna en iyi örneği Nizamülmülk’tür. Kendisi yaklaşık otuz yıllık vezirlik döneminde Sultan Melikşah’la uyum içerisinde çalışmıştır. Bunun neticesinde devlette istikrar ve düzen hâkim olmuş, halk daha refah içinde yaşamıştır. Özellikle Bâtınî Şii tehlikesini bu uyum sayesinde bertaraf etmişlerdir.⁶⁸³ Araştırmamıza konu olan kitaplarda vezirler başta olmak üzere kendisine danışılan kişilerin mürüvvet sahibi, güvenilir, emanete ihanet etmeyen, mütedeyyin ve sır saklayan kişilerden olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁸⁴ Bedende göz ve eller hasta olduğunda insan nasıl hareket kısıtlılığı yaşıyorsa ehil olmayan

⁶⁸⁰ Mâverdî, *A.g.e.*, 53; Buhârî, “Cenâiz”, 69; Müslim, “İmâre”, 36.

⁶⁸¹ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, 192; Müslim, “İmâre”, 61.

⁶⁸² Hamdi Alaslan, “İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98 (1995), 1-23; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/79-82.

⁶⁸³ Ahmet Yaşar Ocak, “Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebi Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum: Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce, 27-30 Eylül 2010* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 15-40.

⁶⁸⁴ Hasan el-Murâdî, *A.g.e.*, 19-30.

vezirin de devlete çok zararı olmaktadır. Vezirin işini önemsemesi sultana büyük bir iyiliktir. Vezir hasta ile doktor arasındaki elçi gibidir. Art niyetli davranırsa hastaların ölümüne sebep olabilir.⁶⁸⁵Nizâmülmülk özelinde öncelikle devlet işlerinin ehline verildiğinde alınan neticenin bütün memleketin yararına olduğunu söyleyebiliriz. İncelediğimiz kitaplarda dile getirilen hadisleri şöyle sıralayabiliriz;

*“ Benim gökte ve yerde ikişer tane vezirim vardır.”*⁶⁸⁶

*“Sultan, veziri, onlar üzerinde etkili olanlar ve müşavirler benim sünnetimi aşmasınlar. Bunlardan kim benim sünnetimi ve siretimi aşarsa kıyamette ateşi onları bulur ve cehenneme sürükler.”*⁶⁸⁷

*Allah devlet başkanı için hayır dilerse ona unuttuğunda hatırlatan, hatırladığında yardım eden dürüst bit vezir nasip eder. Allah devlet başkanı için aksini dilerse unuttuğunda hatırlatmayan, hatırladığında yardım etmeyen art niyetli bir vezir nasip eder.”*⁶⁸⁸

*“Yüce Allah’ın gönderdiği her peygamber ve onlardan sonra gelen halifelerin iki sırdaş vardır. Bunlardan biri ona Ma ‘rufu gösterir ve ona teşvik eder. Diğeri ise sürekli kötülüğün yolunu gösterir ve ona teşvik eder. Günahtan uzak duranı Allah korumuştur.”*⁶⁸⁹

*“Sultanın yanında ona Allah’ı hatırlatan vezirden daha büyük sevaplı kimse yoktur.”*⁶⁹⁰

3.3. Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadisler

Siyâsetnâmelerde hadislerin kullanma oranları yazara göre değişmektedir. Bunlar hakkında Siyâsetnâmeleri anlattığımız ikinci bölümde detaylı bilgileri verildi. Hicrî

⁶⁸⁵ Turtûşî, A.g.e., 287-295.

⁶⁸⁶ Mâverdî, A.g.e., 150; Tirmizî, “Menâkıb”, 16.

⁶⁸⁷ Mâverdî, A.g.e., 195; Camiü ‘-Ehâdis, 42652; Müttakî el-Hindî, Kenzü ‘l-Ummâl, 8473.

⁶⁸⁸ Gazzâlî, A.g.e., 83-88; Seâlibî, A.g.e., 41,50-51; Sabî, A.g.e., 395; Ebû Dâvûd, Sünen, “Harâc”, 19; Nesâî, Sünen, “Bey’ât”, 39; Bezzâr, Müsned, 18/238; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 24414.

⁶⁸⁹ Turtûşî, A.g.e., 288; Buhârî, “Ahkâm” 42, “Kader” 8; Nesâî, “Bey’ât” 32.

⁶⁹⁰ Mâverdî, Nasîhatü ‘l-Mülûk, 293; Süyûtî, el-Câmi ‘s-Sağîr, 11922.

beşinci asırda yazılan on Siyâsetnâmede bizim tespitimize göre dört yüz elli hadis yer almaktadır. El-Hatîb el İskâfî'nin (ö.420/1029) *Lutfu't-Tedbir fî Siyâseti'l-Mülâk* isimli kitabında hiç hadis yer almamaktadır. Vezîr el Mağribî (ö.418/1027) 'nin *Kitâbfi's-Siyâse* isimli eserinde ise sadece bir hadis yer almamaktadır. Mâverdî (ö.450/1058) ve Turtûşî (ö.520/1126) gibi hadis ehli âlimler yazdıkları kitaplarda hadislerden oldukça istifade etmişlerdir. Bu âlimlerin kitaplarının konularını hadislerin belirlediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu iki müellifin kullandıkları hadislerin çoğu sahih kabul edilmiştir. Devlette bürokrat olarak görev yapan Nizâmülmülk (ö.485/1092) ve el-Hasan el-Muradî (ö.489/1096) gibi müellifler yazdıkları eserlerde hadislere çok az yer vermişlerdir. Asıl amaçları devletin işleyişinde müşahede ettikleri eksikliklere sahici çözümler önermektir. Bunu yaparken siyasî hedeflerini de gözetmişlerdir. Ortaya koydukları çözüm önerilerine uygun hadisleri kullanmışlardır. Ancak bu hadislerin çoğu ehline zayıf kabul edilmiştir. Bazı kitaplarda yer alan hadislerin sıhhat derecelerini detaya girmeden ikinci bölümde dile getirildi. Bu bölümde özellikle en az iki kitapta kullanılan ortak hadislerin daha detaylıca sıhhat ve anlam değerlendirilmeleri yapılacaktır.

3.3.1. Ortak Kullanılan Hadisler

İncelediğimiz siyâsetnâmeyle dair eserlerde tekrar hadislerin çok az olduğu, her müellifin kendi sosyal ve siyasî şartlarına göre farklı hadislerden yararlandığı müşahede ettik. Bu alanda üç eser kaleme alan Mâverdî 'de bile tekrarlar yok denecek kadar azdır. Tespit ettiğimiz hadislerden sadece otuzu en az iki müellif tarafından kullanılmıştır. Bu bölümde bu ortak hadislerin tahrîc ve değerlendirmeleri yapılacaktır. Giriş bölümümüzde ifade edildiği gibi tahrîcte şu yöntem takip edilecektir:

- a) Öncelikle siyâsetnâmelerde geçen hadisin metnine en yakın rivayet hadis kitaplarında bulunarak senediyle beraber yazılacak fakat sadece metin tercümesi yapılacaktır.
- b) Hadisler Buhârî ve Müslim'in sahihlerinin ikisinde ya da her birinde ayrı ayrı yer alıyorsa, senet yönünde değerlendirilmeye tabi tutulmayacaktır. Ancak metin yönden değerlendirmeler yapılacaktır.
- c) Buhârî ve Müslim'in sahihleri dışındaki kitaplarda bulunan hadislerin senetleri hakkında mütekaddimîn âlimlerin değerlendirmeleri nakledilerek sıhhat tenkidi

yapılacaktır. Görüş farklılıklarının olduğu durumlarda İbn Hacer el-Askalânî'nin düşünceleri öncelenecektir.

- d) Hadislerin Kütüb-i Sitte'de bulunan tarikleri tespit edilerek senet ve metin farklılıkları ortaya konulacaktır. Hadisler Kütüb-i Sitte dışındaki temel hadis kitaplarında da yer alıyorsa bunlara işaret edilecektir.
- e) En son hadislerin siyâsetnâmelerdeki bağlamı ile hadis kitaplarındaki bağlamı karşılaştırılarak değerlendirme bitirilecektir.

3.3.1.1. Devlet Başkanıyla İlgili Hadisler

a) “Sultan Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir” hadisi

Hadisin Metni

وَحَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ، حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ الْحَكَمُ بْنُ نَافِعٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الْمُهْدِيِّ سَعِيدُ بْنُ سِنَانٍ، عَنْ أَبِي الزَّاهِرِيَّةِ، عَنْ كَثِيرِ بْنِ مُرَّةَ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ يَأْوِي إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ مِنْ عِبَادِهِ فَإِنْ عَدَلَ كَانَ لَهُ الْأَجْرُ وَكَانَ يَعْينِي عَلَى الرَّعِيَّةِ الشُّكْرُ وَإِنْ جَارَ أَوْ حَافَ أَوْ ظَلَمَ كَانَ عَلَيْهِ الْوِزْرُ وَعَلَى الرَّعِيَّةِ الصَّبْرُ.

Abdullah b. Ömer Resûlullah (s.a.)'in şöyle dediğini rivayet etti; “Sultan Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir. Kullarından haksızlığa uğrayan her şahıs ona sığınır. Eğer sultan âdil olursa karşılığını alır. Halkın da onu takdir etmesi gerekir. Şayet sultan halkına haksızlık ederse günaha girer. Halkın bu duruma sabretmesi gerekir.”⁶⁹¹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Kütüb-i Tis’a’da geçmeyen bu rivayet, tercümesinin dipnotunda belirttiğimiz önemli bazı kaynaklarda yer almaktadır. Yukarıda yazılan metnin Sahabî ravisi Abdullah b. Ömer’dir. Sadece ilk cümlesi olan *السلطان ظلُّ الله في الأرض* aynı ama devamında farklı lafızlar olan başka rivayetler Enes b. Mâlik ve Ebû Hüreyre tarafından da

⁶⁹¹ Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûz er-Rahmân Zeynullah, (Medine: Mektebetü’l-Ulûmîve’l-Hikem, 2009), 12/17; Beyhâkî, *Şu‘abü’l-İmân*, thk. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: Dârü’l-Kutûbi’l-İlmiyye 2000), 6/16; İbn Zencûye, *Kitâbü’l-Emvâl*, thk. Şakir Zeyd Feyyâd, (Merkezü’l-Melik Faysal Li’l-Bühûsi ve’d-Dirâsât, 1976), 1/77; İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/402; İbnü’l Kayserânî, *Zahîrâtü’l-Huffâz*, 3/1492; Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, 5/199.

nakledilmiştir.⁶⁹² Rivayetin senedinin medarı olan Ali Ebî Mehdî Saîd b. Sinan el Hımsî'yi Buhârî İbn EbîHâtım ve Zehebî hadisi kabul edilmez olarak tanımlanmışlardır.⁶⁹³ Irâkî (ö. 806/1404) *Tahrîcü'l-İhya'* da 3387 numara ile benzer lafızla rivayeti nakletmektedir. Hadisin açıklamasında Bezzâr'ın eserinde geçtiğini ve isnadının zayıf olduğunu söylemektedir⁶⁹⁴ İbn Hacer de *Lisanü'l Mizan*'da bu rivayeti zayıf kabul etmiştir.⁶⁹⁵ Ancak yine İbn Hacer el Askalânî (ö.852/1449) *el-Metâlibü'l-mâliye* isimli eserinde rivayetin mevkuף ama sahih ola şu rivayetle desteklendiğini ifade etmektedir:

"إِنَّكُمْ قَدْ ابْتُلَيْتُمْ بِدَا السُّلْطَانِ، وَابْتُلِيَ بِكُمْ؛ فَإِنْ عَدَلَ كَانَ لَهُ الْأَجْرُ، وَكَانَ عَلَيْكُمْ الشُّكْرُ، وَإِنْ جَارَ كَانَ عَلَيْهِ الْوِزْرُ، وَعَلَيْكُمْ الصَّبْرُ".

“Muhakkak siz sultanla, sultan da sizinle sınanacaktır. Şayet sultan adâletli ise, karşılığını alır, sizin de ona şükran borcunuz olur. Ancak sultan zulmederse günaha girer. Halkın bu duruma sabretmesi gerekir.”⁶⁹⁶

Rivayet anlamca sultana adâlet görevini hatırlatmaktadır. Gölge insanı nasıl güneş ve zararlarından koruyorsa, sultan da halkını zulümden ve zulmün kötü sonuçlarından korumalıdır.⁶⁹⁷ Ayrıca gölge kavramı, Allah'ın sultana olan nimeti şeklinde anlaşılmıştır. Gölge insanı nasıl güneşten koruyorsa sultan da halkını adaletiyle böyle

⁶⁹² Süyûtî, *el-Câmi's-Sağîr*, 4803; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-Kebîr*, 3/354; İbn Hacer el Askalânî, *Lisanü'l-Mizân*, 5/455.

⁶⁹³ Buhârî, *et-Târîhü'l-Kebîr*, 3/477; İbn Ebû Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 4/28; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidal*, 2/143.

⁶⁹⁴ Irâkî, *Tahrîcü'l-İhya'*, (Beyrut, Dâri's-Sâdr, 2000), 4/121.

⁶⁹⁵ İbn Hacer, *Lisanü'l-Mizân*, thk. Abdül Fettâh Ebû Ğudde, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l İslâmiyye, 2002), 5/455.

⁶⁹⁶ İbn Hacer el Askalânî, *el-Metâlibü'l-Âliye*, thk. Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm, (Riyad: Dârü'l- Vatan, 1997), 2/397.

⁶⁹⁷ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr şerhü'l-Câmi's-Sağîr*, 4/142.

korur ve Yüce Allah'ına nimetini hak eder.⁶⁹⁸ Devlet başkanı zulmetse bile isyan etmeyip sabretmek gerekir. Anlayışı her şeye rağmen devletin ve istikrarın korunma isteğine bağlanmıştır.⁶⁹⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Rivayeti es-Seâlibî (ö.429/1038) *Âdâbu'l-Mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde Hz. Peygamber ve seleften sultanın faziletine dair rivayetler başlığında şöyle aktarmaktadır:

السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ فَمَنْ أَطَاعَهُ فَقَدْ أَطَاعَنِي وَمَنْ عَصَاهُ فَقَدْ عَصَانِي.

“Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Kim ona itaat ederse bana itaat etmiş olur. Kim de ona isyan ederse bana isyan etmiş olur.”⁷⁰⁰

Turtûşî hadisi âdil davranmaları halinde yöneticilerin ve kadıların fazileti konusunu işlerken dile getirmiştir. Turtûşî'nin naklettiği metin ile ilk başta verdiğimiz metin arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Onu naklettiği metin ise şöyledir:

السُّلْطَانُ ظِلُّ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ يَأْوِي إِلَيْهِ كُلُّ مَظْلُومٍ مِنْ عِبَادِهِ فَإِذَا عَدَلَ كَانَ لَهُ الْأَجْرُ وَعَلَى الرَّعِيَّةِ الشُّكْرُ وَإِذَا جَارَ كَانَ عَلَيْهِ الْإِصْرُ وَعَلَى الرَّعِيَّةِ الصَّبْرُ.

“Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Mazlum her Allah'ın kulu ona sığınır. Şayet sultan adâletli ise, karşılığını alır, sizin de ona şükran borcunuz olur. Ancak sultan zulmederse günaha girer. Halkın bu duruma sabretmesi gerekir.”⁷⁰¹

Seâlibî'nin rivayetinde metinde anlam kayması bulunmaktadır. Bu metinde sultana itaat Hz. Peygamber'e itaat gibi görülmüştür. “Sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir.” cümlesinden sonra kim onu aldatırsa, kim ona ikramda bulunursa, kim ona dua ederse ve kim ona nasihate bulunursa kalıplarıyla farklı rivayetler kaynaklarımızda yer almaktadır. Ancak kim ona itaat ederse şeklinde devam eden bir rivayeti tespit edemedik. Seâlibî dil ve edebiyatta uzman olduğu için hadisin tam

⁶⁹⁸ Nevevî, *el-Minhâc fi Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Beirut: Dârü'l-İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1973), 9/123.

⁶⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn*, (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 2010), 4/99.

⁷⁰⁰ Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 26.

⁷⁰¹ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 183.

metni zapt etmekte hassasiyet göstermemiş olabilir. Turtûşî'nin rivayeti ise hadis kaynaklarımızla uyumludur. Zira o hadis konusunda daha yetkin bir âlimdir. Bu rivayetin çoğu âlim tarafından zayıf kabul edildiğini yukarıda belirtmiştik. Zaten yöneticilere sultan kavramının kullanılması Emevîler'in son dönemine kadar rastlanılmadığı bazı araştırmalarda ortaya konulmuştur.⁷⁰² Devletin dinin koruyucusu olduğu anlayışı Müslümanların geleneğinde hep var olmuştur. Aynı şekilde yönetim âdil olmasa da değiştirme umudu kuvvetli olmadığı sürece istikrarsızlığa sebep olacak bu tür eylemler doğru bulunmamıştır.⁷⁰³ Dolayısıyla bu rivayeti söz konusu ön kabullerin bir sonucu olarak görebiliriz.

Tarihin belli evrelerinde bu ilkelerin zamanın şartlarına göre kendi içinde tutarlılıkları olabilir. Tarihten ders çıkararak, yönetim ve iktidar değişikliğinin anlayışının insanlığın ortak tecrübesinden faydalanarak yeniden gözden geçirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Yöneticilere kutsiyet atfetmek muhalefete ve eleştiriye kapıyı kapatmaktadır. Bunların olmadığı bir zeminde daha iyiyi yakalamak olanaksız olacaktır. Sistemin ismi, yöneticinin sıfatı bunların aslında hiçbir önemi yoktur.

b) “*Âdil imam ahirette arşın gölgesindedir*” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ: حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ قَالَ: حَدَّثَنِي حُبَيْبُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ حَفْصِ بْنِ عَاصِمٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمْ اللَّهُ تَعَالَى فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: إِمَامٌ عَدْلٌ، وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ اللَّهِ، وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ فِي الْمَسَاجِدِ، وَرَجُلَانِ تَحَابَّا فِي اللَّهِ، اجْتَمَعَا عَلَيْهِ وَتَفَرَّقَا عَلَيْهِ، وَرَجُلٌ دَعَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتُ مَنْصِبٍ وَجَمَالَ، فَقَالَ: إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ، وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ، فَأَخْفَاهَا حَتَّى لَا تَعْلَمَ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ، وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللَّهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ.

Ebû Hüreyre Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletmiştir: “*Hiçbir bir gölgenin olmadığı ahiret gününde Yüce Allah yedi sınıf insanı arşın gölgesinde*

⁷⁰² Yavuz Köktaş, Hadislerde Geçen “Sultan” Kelimesine Dair, Usûl: *İslâm Araştırmaları*, 9/9, (2008), 229-242.

⁷⁰³ Özgür Kavak, Hal', İstifa ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler, *Dîvân: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 24/47, (2019), 141-196.

gölgelendirecektir. Bunlar; Âdil devlet başkanı, Allah'a ibadetle büyüyen genç, kalbi mescitlere bağlı kişiler, birliktelikleri ve ayrılıkları Allah sevgisi üzerine olan kişiler, güzel ve mevki sahibi bir kadının meşru olmayan davetine ben Allah'tan korkuyorum diyerek ret eden kişi, sadaka verdiğinde bunu herkesten gizleyen kişiler ve Allah'ı tek başına anıp gözyaşı dökenlerdir."⁷⁰⁴

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim'de yer almaktadır. Yüce Allah'ın bu yedi sınıf içinde yer alan kişilere ahirette merhametiyle muamele edeceği ve bazı eksikliklerini örteceği şeklinde anlaşılmıştır. Âdil imam ise en az iki kişi arasında hüküm verenler veya yönetici sıfatını alan herkes şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁰⁵ Sahabî ravisi Ebû Hüreyre'dir. İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'nda Ebû Hüreyre'nin yanında Ebû Saîd el-Hudrî (ö.74/693) de zikredilmektedir.⁷⁰⁶ Bulunduğu en eski kaynak Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*' isimli eseridir. Burada metnin kelimeleri değişmiş ve yedi sınıfa bir de "Güvenilir tâcir" sınıfı eklenmiştir. Aynı rivayet Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inde de yer almaktadır.⁷⁰⁷ Daha sonra İmam Mâlik'in *el-Muvatta*' isimli eserinde yer almaktadır. Buradaki metinde Buhârî ve Müslim'de yer alan metinle bir farklılık bulunmamaktadır.⁷⁰⁸

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis incelediğimiz siyâsetnâmelerin üçünde yer almaktadır. Bunlar; Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk'u*, Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-mülûk'u* ve Seâlibî'nin *Âdâbü'l-mülûk* isimli eserlerdir. Turtûşî hadisi beşinci bölümünde âdil olduklarında valilerin ve kadıların faziletleri başlığında dile getirmiştir. Rivayet senetsiz bir şekilde ama bütün metin beraber aktarılmıştır. Sultanın varlık sebebinin adâleti sağlamak olduğu âyet ve hadislerle müellif tarafından ortaya konularak şu düşüncelere yer verilmektedir; âdil sultandan daha yüksek bir mertebe ancak peygamberlik olabilir.

⁷⁰⁴ Buhârî, "Zekât", 1357; Müslim, "Zekât", 1031; Tirmizî, "Zühd", 2391.

⁷⁰⁵ İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi's-Sahîh*, 8/426; Nevevî, *Şerhu Sahîh-i Müslîm*, 7/121.

⁷⁰⁶ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*', 2/131.

⁷⁰⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi* 11/201; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/248.

⁷⁰⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*', thk. Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1991), 2/131.

Çünkü onun adâletlide zulmü de bütün memleketi etkilemektedir. Tarihe baktığımızda insanların farklı yöneticilerle karşılaştığını görüyoruz. Sabah kalktığında hangi haksızlığa uğrayacağını tahmin edilmediği yöneticiler olduğu gibi, herkese güven verenler de olmuştur. Önemli olan halkın güven içinde olduğu bir yönetim anlayışını ortaya kaymaktır.⁷⁰⁹Gazzâlî adâletin bir yönetici için bütün ilkelerinin temelinde olması gerek bir üst şemsiye olduğunu ortaya koymaktadır. Sultanın kendisine verilen yönetme nimetinin önemini bildiğinde ebedi saadete ulaşabilir. Aksi olursa bu kendisi için hem dünyada hem de ahirette istenmeyen kötü sonuçlara sebep olur. Müellif bu bağlamda bu hadisle beraber birçok hadisi art arda sıralamaktadır. Müellif hadis tam metinle ve senetsiz bir şekilde nakletmiştir.⁷¹⁰Seâlibî ise Siyâsetnâmesinde Hz. Peygamber ve seleften sultanın faziletine dair haberler üst başlığında hadisi nakletmiştir. Diğer yazarlar gibi Seâlibî de konuyla ilgili başka hadisler ve bazı sahabî sözleriyle beraber hadise yer vermiştir. Ancak kendisi hadisi senetsiz bir şekilde ve kısmen şu şekilde aktarmıştır:

الإمام العادل يُظله الله بظله يوم لا ظل إلا ظله.

“Âdil imam hiçbir gölgenin olmayacağı ahiret gününde Allah’ın gölgesinde olacaktır.”⁷¹¹

Siyâsetnâmelerde adâletle ilgili dile getirilen hadisler içerisinde senet açısından en sağlam olan hadisin bu olduğunu söyleyebiliriz. Adâlet kavramının bütün yazarların ortak konusu olduğu araştırmamız boyunca hep vurgulandı. Ortak hadislerimizden olan “Zalim Sultan” hadisini açıklarken Nizamülmülk’ün kitabında adâletle ilgili bazı örnekler verilmişti. Burada Gazzâlî’nin görüşlerine değinmek istiyoruz. Kendisi adâletsizliği küfre en yakın kavram olarak tanımlamaktadır. Bu düşüncesini aktardığı birçok rivayetle ortaya koymaktadır. Bunlara ilaveten bazı sahabî sözü ve diğer milletlerin uygulamalarından da örnekler sunmaktadır. Bunlarda bazılarını şöyle sıralayabiliriz; Hz. Ali, “Yüce Allah’la karşılaşacağı günde akrabalarını kayırmadan hakla karar verenler, korku ve tamahkârlıktan dolayı kararlarını değiştirmeyenler ve Allah’ın kitabını kendilerine ayna yapanlar hariç yeryüzünde hüküm sürenler vay

⁷⁰⁹ Turtûşî, A.g.e., 183-191.

⁷¹⁰ Gazzâlî, A.g.e., 14-18.

⁷¹¹ Seâlibî, *Âdâbü’l-Mülûk*, 25-27.

haline!” demiştir. Ayrıca isrâiliyat olduğu değerlendirilen şu nakillere de yer vermiştir; Hz. Davûd geceleri tanınmayacak şekilde dışarı çıkarak halkla iletişim kurarak kendisi hakkındaki kanaatlerini öğrenmek isterdi. Birgün Cebrail (a.s.) kendisine insan suretinde geldiğinde, ona Davûd hakkında fikrin nedir? Diye sordu. Cebrail (a.s.) övünülecek bir kul ancak o elinin emeğiyle değil de beytûlmalden geçiniyor. Dedi. Bu sözler üzerine çok üzülen Hz. Davûd; Allahım! Elimin emeğiyle geçineceğim bir meslek nasip et diye dua etti. Cenab-ı Hâk kendisine zırh yapma mesleğini öğretti. Rum Kayser’i Hz. Ömer’in yönetim anlayışından haberdar olmak için bir elçi gönderdi. Elçi Medine’ye geldiğinde ahaliye melikiniz nerde? Diye sordu. Halk bizim melikimiz değil emirimiz var. O şehrin dışında diye cevapladı. Elçi kendisini güneşin altında sıcak kumun üzerinde yatmış teri yere akmış bir şekilde gördüğünde ona saygı duymaktan kendisini alamadı. Kendi kendine bütün meliklere kimse yaklaşamazken bu güven ve emniyet hali ancak adâletle sağlanır. Bizim melikimiz zulmettiğinde şüphesiz korkudan uyanık kalmaktadır. Ben inanıyorum ki sizin dininiz hak dindir. Eğer ben elçi olarak gelmeseydim hemen Müslüman olurum. Ancak memleketime dönüp sonra İslâm’la şerefleneceğim. Dedi.⁷¹²

Bu anlatımlarda dile getirilen örneklendirmelerden bazıları olması gerekenden ziyade ideal olana işaret etmektedir. Özellikle kimi konularda da mübalağalı anlatımlar yer almaktadır. Konu devlet başkanı olduğunda siyâsetnâmelerde bu türden abartılı anlatımların örneklerinin fazla olduğunu söyleyebiliriz. Gazzâlî’nin örneklerinde sultanın korumasız ve sıradan bir insandan daha sade yaşaması, kendi geçimini devletten aldığı ücretle değil özel işleriyle kazandığıyla sağlaması gerektiğine vurgu yapılması buna örnek verilebilir. Ancak teorik anlatımlardan ziyade adâletin sağlanması için somut kurum ve davranışların önerilmesi daha önemlidir. Bazı müellifler zamanlarının şartlarına göre daha somut önerilerde bulunmuşlardır. Örneğin kendisinin eserini tanıtırken aktardığımız gibi Nizâmülmülk sultanın haftanın belli günlerinde halkın şikâyetlerini dinlemesi gerektiğini önermiştir. Özellikle devlette yönetici olarak görev yapan siyâsetnâme yazarlardan olan Hasan el Murâdî, Vezir el Mağribî gibi yazarlar da önerilerde bulunurken daha net ve

⁷¹² Gazzâlî, *A.g.e.*, 16-19.

uygulanabilir çözümler getirmişlerdir. Söz konusu düşüncelere eserler tanıttığımız ikinci bölümde daha detaylı yer verilmişti.

3.3.1.2. Âdil Yöneticiyle İlgili Hadisler

a) “Âdil yöneticiler ahirette inciden tahtlarda oturacaklar” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى عَنْ مَعْمَرٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنِ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنَّ الْمُفْسِدِينَ فِي الدُّنْيَا عَلَى مَنَابِرٍ مِنْ لُؤْلُؤِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ بَيْنَ يَدَيِ الرَّحْمَنِ، بِمَا أَفْسَطُوا فِي الدُّنْيَا .

Abdullah b. Amr Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini rivayet etti: “*Dünyada adâletli olanlar bu davranışları sebebiyle ahiret gününde Yüce Allah huzurunda inciden minberlerde oturacaklardır.*”⁷¹³

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadisin sahabî ravisi Abdullah b. Amr b. As'tır. Rivayeti kitabına alan Hâkim en-Nisâbûrî Buhârî ve Müslim şartlarına uyduğunu ikisinin hadisi kitaplarına aldıklarını ifade etmektedir.⁷¹⁴ Fakat araştırmamıza göre hadis sadece Müslim'de yer almaktadır.⁷¹⁵ Aynı rivayet Ahmed b. Hanbel'in, *el-Müsned*'i, İbn Ebî Şeybe'nin, *el-Musannef*'i ve Hâkim en-Nisâbûrî'nin, *el-Müstedrek*'inde aynı tarikle geldiği halde *Müslim*'de yer alan hadisin tariki farklıdır. Ayrıca Müslim'in kitabında bazı lafız farklılıklarıyla hadis şöyle rivayet edilmiştir:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، وَابْنُ نُمَيْرٍ. قَالُوا: حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو (يَعْنِي ابْنَ دِينَارٍ)، عَنْ عَمْرٍو بْنِ أَوْسٍ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ ابْنُ نُمَيْرٍ وَأَبُو بَكْرٍ: يَبْلُغُ بِهِ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَفِي حَدِيثِ زُهَيْرٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ الْمُفْسِدِينَ عِنْدَ اللَّهِ عَلَى مَنَابِرٍ مِنْ نُورٍ عَنْ يَمِينِ الرَّحْمَنِ عَزَّ وَجَلَّ، وَكَلَّمْنَا يَدَيْهِ يَمِينٍ؛ الَّذِينَ يَغْدِلُونَ فِي حُكْمِهِمْ وَأَهْلِيهِمْ وَمَا وَلُّوا".

⁷¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6485; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Cennet”, 34035.

⁷¹⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 8/8.

⁷¹⁵ Müslim, “İmâre”, 1827.

“Adâletli olanlar Yüce Allah katında nurdan minberlerde oturacaklardır. Bunlar; dünyada verdikleri hükümlerinde, aileleri ve yönetimi altındakiler hakkında adâletli olanlardır.”⁷¹⁶

Nesâî Müslim’in rivayetini naklettikten sonra diğer kitaplardan yer alan hadisin senesinde bulunan İbn Şihâb ez- Zührî (ö.124/742) hakkında bir bab açarak kendisinden nakilde bulunanların lafızda ihtilaf ettiklerin ifade etmiştir. Ayrıca kendisi bu hadisin mevkûf olduğunu söylemiştir.⁷¹⁷ İbn EbîHâtim ve Yahya b. Main de hadisin mevkûf olduğunu söylemişlerdir.⁷¹⁸

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Gazzâlî’nin *Nasihâtü ’l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde şu metinle yer almaktadır:

المُقْسِطُونَ عَلَىٰ مَنَابِرٍ مِنَ اللُّؤْلُؤِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Adâletli olanlar ahiret gününde nurdan minberlerde oturacaklardır.”⁷¹⁹

Siyâsetnâmelerde en çok dile getirdikleri konu adâlettir. Adâletin tahakkuk etmesi için müellif önerilerini şöyle sıralamaktadır; sultan zaman planlaması yaparak idaresini devam ettirmelidir. Bu planlama içinde halka ayırdığı bölüm olacağı gibi kendi şahsına da zaman ayırmalıdır. Bütün işlerin kendisi tarafında takip edilmesi mümkün olmadığına göre, adâleti önceliyorsa ehliyetli kişilerle çalışmayı tercih etmelidir. Adâletin en objektif ölçülerinden biri halkın sultandan memnun olması, düşmanın da kendisinden korkmasıdır. Sultan ilme, ilim adamlarına ve akla önem verdiği daha faziletli bir toplumun oluşmasına vesile olduğu gibi ahiretini de kazanmış olacaktır. Gazzâlî bu düşüncelerini dile getirirken Eflatun, Sokrates ve Aristo gibi felsefecilere sık sık atıf yapmaktadır. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz, Enûşirvan ve BerhâmGûr gibi yöneticilerin örnek uygulamalarını da dile

⁷¹⁶Müslim, “İmâre”, 1827.

⁷¹⁷ Nesâî, *es-Sünenü ’l-Kübrâ*, 5/395.

⁷¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *İlelü ’l-Hadis*, thk. Sa’d b. Abdullah el-Hâmid, (Riyad: Müessesetü’l-Cerisî, 2006), 4/241.

⁷¹⁹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 73.

getirmektedir. Nizâmülmülk ise *Siyerü'lMülûk* isimli kitabında hadis şu metinle senetsiz bir şekilde dile getirilmiştir.

المُقْسِطُونَ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فِي الدُّنْيَا عَلَى مَنَابِرٍ مِنَ اللُّؤْلُؤِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Allah için dünyada adâletli olanlar kıyamet gününde inciden minberlerde oturacaklardır.”⁷²⁰

Yazar, eserinin yedinci bölümünde sultanın kadılar başta olmak üzere bütün devlet görevlilerini sürekli denetlemesi gerektiği üst başlığında rivayeti nakletmiştir. Burada farklı yöneticilerden örnek uygulamalar sıralanarak özellikle adâlete dikkat çekilmektedir. Sultan âdil olunca bunda herkesin menfaati bulunmaktadır. Ayrıca sultan adâletle dünyada işlerini kolaylaştırdığı gibi ahirette de hak ettiği makama da erişecektir. Hadis bu bağlamda dile getirilmiştir.⁷²¹

İki müellif de rivayeti anlamına uygun bir şekilde dile getirmişlerdir. Araştırmamız boyunca vurguladığımız gibi adâletli devlet başkanı incelediğimiz siyâsetnâmelerin en temel konusudur. Bu hadiste ön plana çıkan vurgunun ahiret inancına özden bağlı bir devlet başkanına vurgu yapmasıdır. Ya da davranışların ahiretteki karşılıklarıyla mutlu olmasını bilen yöneticinin toplumları için büyük bir nimet olduklarının önemle belirtilmesidir. Burada görev için gerekli ehliyetin göz ardı edildiği düşünülmemelidir. Veya ahiret anlayışı olmayanın hiçbir zaman ahlâkî otokontrol yapamayacağı da ifade edilmemektedir. Elbette ehliyet her zaman birincidir. Aynı şekilde insanlar sahip oldukları inanç ve düşüncelere göre tutarlılık gösterebilirler. Belki rivayetimiz ideal olanı seslendirmektedir.⁷²²

b) “Ahirette her yönetici elleri bağlı getirilecek” hadisi

Hadisin Metni

⁷²⁰ Nizâmülmülk, A.g.e., 85.

⁷²¹ Nizâmülmülk, A.g.e., 83-85.

⁷²² Krş., Hikmet Âdem, “İslâm’da Yönetim ve Adalet Anlayışı”. *Yeni Fikir Dergisi*,8/17, (2016), 72-92.

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ عَجَلَانَ قَالَ: حَدَّثَنِي سَعِيدٌ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ. قَالَ: وَسَمِعْتُ أَبِي يُحَدِّثُ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قُلْتُ لِيَحْيَى: كِلَاهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ: نَعَمْ، مَا مِنْ أَمِيرٍ عَشْرَةَ إِلَّا يُؤْتَى بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْلُولًا لَا يَفُكُّهُ إِلَّا الْعَدْلُ، أَوْ يُؤْبَقُهُ الْجَوْرُ.

Ebû Hüreyre'den rivayete göre Resülüllah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Yönetici konumundaki herkes kıyamet gününde eller bağlı bir şekilde hesap verir. Ya adaleti onu kurtarır. Ya da zulmü onu helak eder.”⁷²³

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Sa'd b. Übâde (ö.14/635)⁷²⁴ ve Ebû Hüreyre tarikleriyle rivayet edilmiştir. Aclân ve oğlu Muhammed hariç senetteki raviler Buhârî ve Müslim ravilerindedir. Aclân için Nesâî güvenilir demiştir. İbn HibbânSikât'ına almıştır.⁷²⁵Münzirî, Ahmed b. Hanbel ve Bezzâr'ın kitaplarında bulunan hadisin senedindeki ravilerin güvenilir olduklarını ifade etmektedir.⁷²⁶ Bu bilgiler ışığında hadis sahih kabul edilmiştir.⁷²⁷ Hadisin metninde tariklere göre bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin يداه إلى عنقه (elleri boynunda asılı) ifadesi İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yer aldığı halde, Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde yer almamaktadır. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde bulunan مِنْ أَمِيرٍ عَشْرَةَ (on kişiye yöneticilik yapan) ifadesi yerine İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde مِنْ أَمِيرٍ ثَلَاثَةَ (üç kişiye yöneticilik yapan) ifadesi yer almaktadır. Ancak bu farklılıklar metnin hepsini beraber değerlendirdiğimizde anlam kaymasına sebep olacak seviyede değildir. Hadisi anlam olarak dolaylı destekleyen iki rivayet Buhârî ve Müslim'de yer almaktadır. Buradaki metinler şu şekildedir;

⁷²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9573; Ebû Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, 6570; Bezzâr, *el-Müsned*, 8492; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 32554; Dârimî, *es-Sünen*, “Siyer”, 17; Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsed*, 4763.

⁷²⁴ Said b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz, (Darü'l-Semî'î Li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997), 1/88; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, 5388.

⁷²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/162.

⁷²⁶ Münzirî, *et-Tergîb ve't-Terhîb*, thk. Mustafa Ammâre, (Beyrut: Darü'l-İhya'î't-Türasî'l-Arabî, 1968), 3/174.

⁷²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaût, 15/352; Ma'bel b. Hâdî el-Vâdî'î, *es-Sahihü'l-Müsned Mimma Leyse fi's-Sahihayn*, (Dârü'l-Âsâr: 2005), 1409.

مَا مِنْ عَبْدٍ اسْتَرْعَاهُ اللَّهُ رَعِيَّةً فَلَمْ يُحِطْهَا بِنَصِيحَةٍ إِلَّا لَمْ يَجِدْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ.

“Allah’ın kendisini yönetici yaptığı bir toplumla her yönüyle hemhal olmayan cennetin kokusunu alamaz.”⁷²⁸

مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْتَرْعِيهِ اللَّهُ رَعِيَّةً يَمُوتُ يَوْمَ يَمُوتُ وَهُوَ غَاشٌّ لِرَعِيَّتِهِ، إِلَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ.

“Allah’ın kendisini yönetici yaptığı bir toplumu aldattığı halde ölen kişiye cennet haram olur.”⁷²⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis farklı üç siyâsetnâmede yer almaktadır. Bunlar Gazzâlî’nin *Nasihâtü’l-Mülûk*’u, Mâverdî’nin *Nasihâtü’l-Mülûk*’u ve Nizamülmülk’ün *Siyerü’l-Mülûk* isimli kitaplardır. Müelliflerin naklettikleri hadis metinleri arasında bazı farklılıklar olduğu için burada kullandıkları metinleri de vermek istiyoruz. Gazzâlî’nin kitabına aldığı rivayetin metni şu şekildedir:

وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: مَا مِنْ رَجُلٍ وَلِيٍّ أَمَرَ عَشْرَةَ مِنَ النَّاسِ إِلَّا وَجِيءَ بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَدَاهُ مَغْلُولَتَانِ إِلَى عُنُقِهِ، فَإِنْ كَانَ عَمَلُهُ صَالِحًا فَكُ الْعُلُّ عَنْهُ، وَإِنْ كَانَ عَمَلُهُ سَيِّئًا زِيدَ عَلَيْهِ غُلٌّ آخَرٌ.

“On kişinin yöneticiliğini üstlenen her kişi kıyamet günü elleri boynuna bağlı getirilecektir. Şayet davranışlara doğru ise bağları çözülecek; değilse kendisine yeni bağlar atılacaktır.”⁷³⁰

Müellif kişiye verilen saltanat nimetinin çok büyük bir değer olduğunu, hakkı verdiğinde özellikle manevi karşılığının çok büyük olacağını ifade etmektedir. Ancak bu nimetin kadri bilinmediğinde negatif karşılığının da o kadar büyük olacağı ifade edilerek başka hadislerle beraber bu hadise yer verilmiştir.⁷³¹ Mâverdî’nin kitabına aldığı metin ise şöyledir:

مَا مِنْ وَالٍ يَلِيَّ وَلَايَةً إِلَّا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَدَاهُ مَغْلُولَتَانِ، أَنْجَاهُ عَذْلُهُ وَأَهْلَكَهُ جَوْرُهُ.

⁷²⁸ Buhârî, “Ahkâm”, 6731.

⁷²⁹ Müslim, “İmâre”, 142.

⁷³⁰ Gazzâlî, *Nasihâtü’l-Mülûk*, 14.

⁷³¹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 14-16.

“Yönetim görevini üstlenen herkes kıyamet günü elleri bağlı getirilecektir. Ya adâleti onu kurtaracak ya da zulmü onu helak edecektir.”⁷³²

Yazar insana verilen bütün nimetlerin bu dünyadaki imtihanın bir parçası olduğunu dile getirmiştir. Nimetlerden herkes gibi yöneticiler de sorguya çekileceklerdir. O zaman yaşanacak pişmanlıkların insana hiçbir faydası olmayacaktır. Bu bağlamda başka âyet ve hadislerle beraber bu hadis de dile getirilmiştir.⁷³³Nizâmülmülk ise eserinde hadisi şu metinle nakletmiştir:

سَيَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ كُلُّ مَنْ كَانَ لَهُ عَلَى النَّاسِ حُكُومَةٌ وَسُلْطَةٌ مَعْلُولَ الْيَدَيْنِ، فَإِنْ كَانَ عَادِلًا فَعَدْلُهُ هُوَ الَّذِي يُفَكُّ قَيْدَهُ وَيُدْخِلُهُ الْجَنَّةَ، وَإِنْ كَانَ ظَالِمًا فَجُورُهُ هُوَ الَّذِي يُبْقِيهِ مُكَبَّلًا وَيُلْقِي بِهِ فِي النَّارِ.

“İnsanlara yönetici olan herkes kıyamet gününde elleri bağlı olarak getirilecektir. Eğer adâletli davranmışsa kendisi de bu muameleyi görerek, bağları çözülecek ve cennete konulacaktır. Yok, eğer zalim ise bağları çözülmeden cehenneme atılacaktır.”⁷³⁴

Yazar hadisi sultanın kendisine bahşedilen nimetlerin değerini bilmesi gerektiği üst başlığında şu düşüncelerle dile getirmiştir; Nimetin kadrini bilmenin birinci basamağı işlerde Allah’ın rızasını gözetlemekle başlar. Halka yapılacak ihsan ve lütufla perçinleşir. Böyle yapılırsa halkın hayır duası alınmış olur. Bu da ahiret kuruluşuna vesile olabilir. Hz. Yusuf (a.s) vefat edince ahirette onu atası Hz. İbrahim (a.s)’in yanına koymak istediler. Hz. Cebrail gelerek o yöneticilik yaptı hesap vermeden buraya konulamaz diyerek müdahale etti. Peygamberin durumu böyle olunca başkalarının neler yaşayacağını siz düşünün.⁷³⁵

Yasalar dünya hayatında yapılan bütün olumsuz davranışların azaltılması ya da ortadan kaldırılması için yapılır. İstenilen başarının elde edilmesi için konulan cezanın yasanın uygulandığı toplumun ortak vicdanında karşılık bulması beklenir. Toplumun bütün bileşenlerinin azamî ortaklığının sağlandığı değerler üzerine

⁷³² Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 106.

⁷³³ Mâverdî, *A.g.e.*, 106-112.

⁷³⁴ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 52.

⁷³⁵ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 52-53.

kurulan hukuk sisteminin söz konusu neticeyi alması daha kolay olabilir. Bütün bunların yanında ahiret düşüncesinin de yer alması, özellikle devlet başkanları için son derece anlamlıdır. Çoğu defa yargılanmaları çok rahat olmayan kişilerin kendi iç disiplinleriyle bunu sağlamaları topluma ve yönetim anlayışına pozitif yansıyacaktır.

Bazı düşüncelerde ahiret merkezli mükâfat ve ceza anlayışının laikliğe aykırı olduğu vurgulanmaktadır.⁷³⁶ Özellikle Müslümanların yoğun yaşadığı bir toplumda veya ahiret düşüncesinin toplumun fertlerinden bazıları tarafından kabul edildiği bir sosyolojide bu vurgunun neye hizmet ettiği tartışmaya açıktır.⁷³⁷ Müslüman toplumların tarihlerine baktığımızda din ile devletin ikiz kardeş kabul edildiği dönemlerde toplumların daha ahenkli ve dıştan gelebilecek tehlikelere karşı daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz.⁷³⁸ Eğer ahiret vurgusu bazılarında olumsuz davranışları engelleme potansiyeline sahipse bunu sadece katı laiklik anlayışına aykırı diye kabul etmemek akıllıca bir tutum olamaz. Aksine böyle bir realite karşısında fertlerin vicdanların eğitmek devletin ana görevlerinden olmalıdır.

3.3.1.3. Dünyanın Değersizliğiyle İlgili Hadisler

a) “Dünyada yolcu gibi ol” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ : حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ أَبُو الْمُنْذِرِ الطُّفَاوِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ الْأَعْمَشِ قَالَ: حَدَّثَنِي مُجَاهِدٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمَنْكِبِي فَقَالَ: كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ.

⁷³⁶ Krş. Şükrü Uslu, “Laiklik-Din İlişkisi”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2003), 235-250.

⁷³⁷ Osman Tunç, “Bilgi Çağına Gिरerken Din-devlet İlişkileri Nasıl Olmalı”, *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu*, 3-4 Nisan 1993 (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 139-145.

⁷³⁸ Şükrü Karatepe, “Osmanlı’da Din-devlet İlişkisi”, *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu*, 3-4 Nisan 1993 (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 11-34.

Abdullah b. Ömer Resülûllah (s.a.) şöyle dediğini nakletti: Hz. Peygamber omuzumdan tutarak bana şu tembihte bulundu: “*Dünyada garip ya da yolcu gibi ol.*”⁷³⁹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî’de yer almaktadır. Sahabî ravisi Abdullah b. Ömer’dir. İbn Hacer’e göre Senette bulunan ravilerden Ebü’lMünzir el-Taffâvî burada teferrüd etmiştir. Buhârî diğer hadislerde uyguladığı katı kuralı bunda uygulamamıştır. Çünkü hadisin konusu terğîb ve terhîbtir. Ancak hadisin mutâbaatı vardır.⁷⁴⁰ Ebü’lMünzir bazı müellifler tarafından tedlis ve vehm ile itham edilmiştir.⁷⁴¹ İbn Hibbân kendisi hakkında aşırı Şiî tanımlaması yapmıştır.⁷⁴² Buhârî, İbn Ebû Şeybe ve Tirmizî’de hadisin devamında Abdullah b. Ömer’in sözü olarak şu ziyade yer almaktadır:

وَكَانَ ابْنُ عُمَرَ يَقُولُ: إِذَا أَمْسَيْتَ فَلَا تَنْتَظِرِ الصَّبَّاحَ، وَإِذَا أَصْبَحْتَ فَلَا تَنْتَظِرِ الْمَسَاءَ، وَخُذْ مِنْ صِحَّتِكَ لِمَرَضِكَ، وَمِنْ حَيَاتِكَ لِمَوْتِكَ.

“Abdullah b. Ömer şöyle demiştir; gecelediğinde sabahı bekleme. Sabah olduğunda geceyi bekleme. Hastalanmadan önce sağlıklıyken elinden geleni yap. Ölüm gelmeden hayatın değerini bilerek yaşa.”

Ayrıca Buhârî’de olmadığı halde İbn Ebû Şeybe’nin *Musannef’inde* Ahmed b. Hanbel’in *Müsned’inde*, Tirmizî’nin *Sünen’inde* ve İbn Mâce’nin *Sünen’inde* hadisin ilk kısmının devamında şu cümle de yer almaktadır:

وَاعْدُدْ نَفْسَكَ فِي الْمَوْتَى.

“Kendini ölümlerden say.”

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

⁷³⁹ Buhârî, “Rikâk”, 6035; İbn Mâce, “Zühd”, 4114; Tirmizî, “Zühd”, 2333; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4764.

⁷⁴⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 1/441.

⁷⁴¹ İbn Hacer el Askalânî, *Tarîfû ehli ’t-Takdis*, 1841; İbn Hacer el Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 1/178; Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, 8/423.

⁷⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/244.

Hadis Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde birinci bölümde yöneticilere nasihatler kısmında dile getirilmiştir. Müellif dünyanın geçiciliğini ve buradaki nimetlerin değersizliğini âyet ve hadislerle detaylı anlatırken bu hadis de vurgu yapmıştır. Yazar birçok sorumluluğun yanında sultanın çok meşgul olduğunu bu nasihatlerin en çok onun için anlamlı olabileceğini hatırlatmaktadır. Her nimetin mutlaka hesabının olacağını, herkesin sorumluluğu sahip olduğu nimetler kadardır. Bu hesapların sonucunda başarılı olmayanların sahip olduklarının hiçbir değerinin olmadığı da hadisin yorumunda anlatılmaktadır.⁷⁴³Turtûşî hadisi kitabına şu lafızlarla almıştır:

كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرٌ سَبِيلٍ. وَاعْدُدْ نَفْسَكَ فِي الْمَوْتَى.

“Dünya ile olan ilişkin gurbette olan veya yolcu olan kişi gibi olsun. Kendini ölmüşlerden sayarak davran.”⁷⁴⁴

Bu lafızlarla hadis İbn Mâce' de bulunmaktadır.⁷⁴⁵

Mâverdî de hadisi *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde nakletmiştir. Dördüncü bölümde dile getirilen hadisin konusu; yöneticilere saltanatlarında adâletlerine vesile olacak öğütlerdir. Müellif dünyadaki hayatın aslında çok kısa olduğunu ama insanın bunu anlamakta zorlandığını ifade etmektedir. Özellikle yöneticiler yapılan nasihatler onlar tarafından dikkate alındığında kendileri için en doğru kararı almış olurlar. Demektedir. Mâverdî'nin naklettiği metin şöyledir:

كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرٌ سَبِيلٍ، وَعُدَّ نَفْسَكَ مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ.

“Dünya ile olan ilişkin gurbette olan veya yolcu olan kişi gibi olsun. Kendini ölmüşlerden sayarak davran.”⁷⁴⁶

Bu lafızlarla hadis Tirmizî'de yer almaktadır.⁷⁴⁷

⁷⁴³ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 7.

⁷⁴⁴ Turtûşî, *A.g.e.*, 7.

⁷⁴⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 4114.

⁷⁴⁶ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 131.

⁷⁴⁷ Tirmizî, “Zühd” 2333.

Hadis şarihleri buradaki garip kavramını yabancı anlamında anlamışlardır. Ancak kişi bir yerde sürekli kaldığında artık yabancılık çekmemektedir. Bulduğu ortama alışmakta, asıl geldiği ve döneceği yeri unutabilmektedir. Ancak yolcu olanın böyle bir duygu durumunu yaşaması mümkün değildir. Hadiste asıl vurgulanmak istenen dünyada yolcu gibi olmaktır.⁷⁴⁸

Bazı şarihler ise hadisin insanlarla az diyalogda bulunmak, olanlarla ihtiyaç kadar iletişimde bulunmak şeklinde değerlendirilmişlerdir. Çünkü ne kadar çok insanla diyalogda bulunulsa bu o kadar çok haset, nifak ve düşmanlık demektir.⁷⁴⁹ Yine bazı anlayışların dünya yorumuna bakarsak öyle bir tasvirle karşılaşıyoruz ki adeta dünya bir sürgün yeri olarak görülmektedir.⁷⁵⁰ Bu konuda rivayet edilen diğer bazı hadisleri beraber değerlendirdiğimizde hadisin bu anlamda yorumlanması mümkün gözükmemektedir. Asıl verilmek istenen mesaj dünya ahiret dengesinin korunmasıdır. Ahiret kalıcı olduğuna göre, dünyada yapılan davranışların ahirete hizmet etmesi gerekir. Burada asıl yanılısına sadece belli davranışların ahirete hizmet edeceğinin düşünülmesidir. Hâlbuki İnsanın yaşamını kolaylaştıran her şey bu amaca hizmet edebilir. Bu fırsatı en çok yöneticiler bulmaktadırlar.

Aslında yöneticilerin ana görevi dünyanın mamur edilmesidir. İlk bakışta hadisin bu hedef için motivasyon zedelenmesine sebep olduğu düşünülebilir. Fakat burada söz konusu olan öncelikle zihnen dünyanın kalıcı olmadığına tam anlamıyla kabul edilmesidir. Daha sonra gerçekleşecek bütün davranışların bu düşünceyle tutarlı bir şekilde ortaya konulmasıdır. Bunun temel ölçütü insanların ihtiyaçlarını, şehirlerin gereklerini belirlerken israfa girilmemesidir. Dünyada insanlara verilen nimetlerin belki de en büyüğü devleti yönetme durumunda olmaktır. Bütün imkânlarla sahip olduğu halde hem özel hayatında hem de devletin her kurumunda öncelikle harcamalarda dengeli bir tutum ve davranış içerisinde olmak dünya ile olan ilişkinin

⁷⁴⁸ İbn Hacer, *Fethü'l- Bârî*, 11/234.

⁷⁴⁹ Şemseddin Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dârü'l-İhyaî't-Türasi'l Arabî, 1981), 22/194.

⁷⁵⁰ Şevket Kotan, "Bir Başka Açıdan Dünya", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2017), 125-137.

pozitif göstergesidir.⁷⁵¹ Böyle bir tutumun yukarıdan aşağıya sirayet edeceği rahatlıkla söylenebilir. Bu tutumun sadece ahirette değil dünyada da karşılığı vardır. Liderle halkı arasında çoğu konuda tutum birlikteliği olunca lidere olan bağlılık artmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak toplumda huzur hâkim olmaktadır.

b) “Dünyanın sineğin kanadı kadar değerinin olmadığı” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنْ أَبِي حَازِمٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَوْ كَانَتِ الدُّنْيَا تَعْدِلُ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ مَا سَقَى كَافِرًا مِنْهَا شَرْبَةً مَاءً.

Sehl b. Sa'd Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti:” Şayet *dünyanın Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfirler ondan bir yudum su içemezdi.*”⁷⁵²

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Tirmizî bu hadisin sahih garip olduğunu söylemektedir.⁷⁵³ Fakat senette bulunan ravilerden Abdülhamid b. Süleyman zayıf kabul edilmiştir.⁷⁵⁴ İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Sehl b. Sa'd tarikiyle gelmektedir. Buradaki senette Ebû Yahya Zekeriya İbn Manzûr zayıf kabul edilmiştir.⁷⁵⁵ Ancak bu hadisin üç şâhidi bulunmaktadır. Birincisi Abdullah b. Ömer tarafından nakledilmektedir.⁷⁵⁶ Bu rivayet Hatîb el Bağdâdî tarafından garîb kabul edilmiştir.⁷⁵⁷ İkincisi Ebû Hüreyre tarafından

⁷⁵¹ Abdulsamet Varlı, “Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 77-122.

⁷⁵² İbn Mâce, “Zühd” 4110; Tirmizî “Zühd”, 2320.

⁷⁵³ Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Ma'rûf, 4/150.

⁷⁵⁴ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 333.

⁷⁵⁵ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 216.

⁷⁵⁶ Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdi Selefî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 2/316.

⁷⁵⁷ Hatîb el Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Ma'rûf, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 5/147.

nakledilmektedir.⁷⁵⁸ Bu rivayetin senedi zayıf kabul edilmiştir. Çünkü senette bulunan Salih Mevlâ et-Tev'eme ihtilâtle itham edilmiştir.⁷⁵⁹ Üçüncüsü Abdullah b. Abbas tarafından rivayet edilmiştir.⁷⁶⁰ Bu rivayet de zayıf kabul edilmiştir. Senette bulunan el- Hasan b. Amâremetrûk kabul edilmiştir.⁷⁶¹ Bütün bu anlattıklarımızdan hiçbir senedin tam anlamıyla sahih olmadığını görüyoruz. Ancak Tirmizî ve İbn Mâce'de yer alan rivayetlerde eleştirilen raviler Kizb vb. katı lafızlarla eleştirilmemişlerdir. Ayrıca hadisin konusu terğîb ve terhîbtir. Bundan dolayı Tirmizî'nin sahih garîb tespitini kabul edebiliriz.

Hadisin metin farklılıklarına baktığımızda anlam kaymasına sebep olamayan bazı lafızların değiştiğini görüyoruz. En başta yazdığımız Tirmizî'nin rivayetini esas aldığımızda, Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*'ında ve Hatîb el Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*'ında yer alan rivayetlerin metinlerinde bir farklılık bulunmamaktadır. Fakat İbn Mâce'nin *Sünen*'inde yer alan hadiste bazı lafız farklılıkları bulunmaktadır. Onun rivayeti şu şekilde yer almaktadır:

وَلَوْ كَانَتِ الدُّنْيَا تَرْتُنُّ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ، مَا سَقَى كَافِرًا مِنْهَا قَطْرَةً أَبَدًا.

“Şayet dünyanın Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfirler ondan asla bir damla su içemezdi.”⁷⁶²

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadisimizi Mâverdî *Nasihâtü'l-Mülûk* isimli kitabında senetsiz bir şekilde şöyle nakletmiştir;

وَلَوْ كَانَتِ الدُّنْيَا تَرْتُنُّ عِنْدَ اللَّهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ، مَا سَقَى كَافِرًا مِنْهَا شَرْبَةً مَاءٍ.

“Şayet dünyanın Allah katında bir sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı, kâfirler ondan asla bir damla su içemezdi.”⁷⁶³

⁷⁵⁸ Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, 2/317.

⁷⁵⁹ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 274.

⁷⁶⁰ Ebû Nuaym el- İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 3/304 .

⁷⁶¹ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 172.

⁷⁶² İbn Mâce, “Zühd” 4110.

⁷⁶³ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 91.

Burada müellif تَعْدِلُ kelimesi yerine تَزِن sözcüğünü kullanmıştır. İki kelime de değerli, denk anlamlarına gelmektedirler. Yazar kitabının üçüncü bölümünde Yöneticilerin kendilerinde ve memleketlerinde bozguna ve kargaşaya sebep olanları açıklama üst başlığında hadisi işlemiştir. Burada özellikle dört halifenin yöneticilik görevlerini dinin temel değerlerinin korunması için kullandıklarına, hiçbir zaman dünyevî diyebileceğimiz bir amaçlarının olmadığını dile getirmektedir.

Turtûşî ise *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde Mâverdî ile aynı lafızlarla nakletmiştir. Müellif kitabının birinci bölümünde yöneticilere öğütler başlığı altında nakletmiştir. Burada farklı ayet ve hadislerle beraber dünyanın değersizliğine vurgu yapılmaktadır.⁷⁶⁴ Yorumlardan da anlaşılacağı gibi iki yazar da hadisi anlamına uygun kullanmışlardır.

Tirmizî bu hadis Zühd üst başlığı altında dünyanın Allah katında hiçbir değerinin olmadığı alt başlığında dile getirmiştir. Rivayetin söylenmesinden önce Hz. Peygamber'in yolda ölmüş ve şişmiş bir hayvan gördüğünü, bu hayvanın nasıl sahibi için hiçbir değeri yoksa dünyanın da Allah katında bir kıymeti olmadığını dile getirdiği nakledilmektedir.⁷⁶⁵ Dünyanın hadislerde negatif tasvirle anlatılması bir önceki hadisin yorumunda açıkladığımız gibi dünyanın önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine bu anlamda yapılan emir ve tavsiyeler dünya hayatının önemine dikkat çekmektedir. İlahî emir ve tavsiyelerin karşısında değil, onlarla uyumlu bir dünya hayatı inansın ebedi hayatının kurtuluşuna da vesile olabilir. Dünyanın değersizliğinin özellikle devlet başkanlarına tavsiye edilmesini dünyevileşme kavramıyla daha rahat anlayabiliriz. Dinin ortaya koyduğu değer yargılarının devlet yönetiminde ve sosyal hayatın her alanında otoritesini yitirmesi dünyevileşmenin bir sonucudur. Metafizikle bağını koparan, anı yaşayarak haz almayı önceleyen bu anlayış elbette sorgulanacaktır. Dinin daha çok bireysel hayata hasredilmesi, sosyal hayattaki alanının sürekli daralması ve din dünya ayrımının kalın çizgilerle belirtilmesi bu anlayışla ortaya çıkmaktadır. En önemlisi de ahiret merkezli düşünce ve yaşam tarzı bu düşünceyle barışık değildir. Aksine Dünya hayatının kutsanarak ahiret karşısındaki dengesinin bozulmasına vesile olmaktadır.

⁷⁶⁴ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 19.

⁷⁶⁵ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2000), 23/503.

Bunların tabii sonucu olarak Yüce Allah'ın bize sunduklarını ve âyetlerini görmezden gelme durumu oluşmaktadır.⁷⁶⁶

Burada dile getirilen tespitler sadece günümüz dünyasıyla ilgili değildir. Dünyevileşme kavramı modern zamanların bir ürünü olsa da incelemekte olduğumuz kitapların yazıldığı dönemlerde aynı düşünceler farklı ton farklılıklarıyla var olmuşlardır. Kitapların içeriklerine baktığımızda ontolojik anlamda olmasa da fiili uygulamalarının çoğu defa dolaylı eleştirildiğine şahit olmaktadır. Örneğin Mâverdî *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserinde mülkün esasının din olduğunu, saltanatının uzun olmasını isteyen dinin emirlerine önem vermesi gerektiğini ifade etmektedir. Ayrıca öna göre sultan bütün gücünü dinin emrine vermeli ve yapacağı her iyilik için başkasından karşılık beklemeden Allah'ın hoşnutluğuyla yetinmelidir.⁷⁶⁷ Vezir el Mağribî de *Kitâb fi's-Siyâse* isimli kitabında sultanın takva sahibi olması gerektiğini, kendisiyle Yüce Allah arasında gizli bir bağ mesabesinde ayırıcı bir ibadetinin olması gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁶⁸

3.3.1.4. Devletin Yönetim ve İşleyişiyle İlgili Hadisler

a) “Temel planlarınızı gerçekleştirmeden önce saklayınız” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَارِثِ بْنِ صَالِحٍ، نَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُعَاوِيَةَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ سَلَامٍ، عَنْ ثَوْرِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ، عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "اسْتَعِينُوا عَلَى قَضَاءِ حَوَائِجِكُمْ بِالْكَثْمَانِ، فَإِنَّ كُلَّ ذِي نِعْمَةٍ مَحْسُودٌ."

Muaz b. Cebel Resûlüllah (s.a.)'in şöyle dediğini nakletti: “Temel planlarınızı gerçekleştirmeden önce saklayınız. Çünkü her önemli imkân sahibi kiskanılır.”⁷⁶⁹

⁷⁶⁶ Murat Kılıç “Dünyevileşme ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 8-26; Hacı Önen, “Kur'an'da Dünya Kavramı ve Dünyevileşme”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, HR. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 762-66.

⁷⁶⁷ Mâverdî, *A.g.e.*, 61-70.

⁷⁶⁸ Vezir el-Mağribî, *Kitâb fi's-Siyâse*, 55-56.

⁷⁶⁹ Rûyânî, *el-Müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, (Kahire: Müessesetü Kurtûbâ, 1995), 2/427.

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Muaz b. Cebel (ö.17/638), Ebû Hureyre (ö.58/678), Abdullah b. Abbas (ö.58/687), Ömer b. Hattâb (ö.23/644), Muaviye (ö.60/680), Bireyde (ö.63/682) ve Ali b. Ebî Talip (ö.40/ 661) tariki olmak üzere yedi tarikle rivayet edilmiştir. Bütün tariklere baktığımızda metinlerde ciddi bir lafız değişikliği bulunmamaktadır. Anacak *الْحَوَائِجُ* yerine bazen *حَوَائِجُ*⁷⁷⁰ bazen de *حَوَائِجُكُمْ*⁷⁷¹ şeklinde gelmektedir. Bütün bu lafızlar temel planlar anlamına gelmektedir.

Muaz b. Cebel tarikiyle gelen rivayetin ortak ravileri Saîd b. Sellâm, Sevr b. Yezîd ve Hâlid b. Mi'dân'dır. Buhârî ve İbn Ebû Hâtim Saîd b. Sellâm hakkında münkerü'l hadis demiştir.⁷⁷² Nesâî de zayıf, metrukü'l hadis demiştir.⁷⁷³ Ancak İclî (ö.261/875) aynı şahıs hakkında lâ be's demiştir.⁷⁷⁴ Bu genel düşüncesine aykırı şaz bir görüştür. Ortak düşünce ravinin çok zayıf olduğudur.⁷⁷⁵ Hâlid b. Mi'dân ile Muaz b. Cebel arasında kopukluk bulunmaktadır.⁷⁷⁶ Muaz b. Cebel yoluyla farklı dallara ayrılan senetlerin hepsinde Muhammed b. Ma'kil, Vâkî' ve Sevr yoluyla gelen senet zayıftır. Çünkü Muhammed b. Ma'kilmeçhulü'l hal olarak tanımlanmıştır.⁷⁷⁷

Ömer b. Hattâb yoluyla gelen senette⁷⁷⁸ bulunan Helbes b. Muhammed münkerü'l hadis olarak tanımlanmıştır.⁷⁷⁹ Ata b. EbîRebbâh Hz. Ömer'i görmeden rivayet

⁷⁷⁰ Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, 20/94.

⁷⁷¹ İbn Âdî, *el-Kâmil*, 3/232.

⁷⁷² Buhârî *Tarihü'l-Kebir*, 4/473; İbn Ebû Hatim, *A.g.e.*, 4/32.

⁷⁷³ Nesâî, *ed-Duaîf ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmut İbrahim Zayid, (Halep: Dârü'l-Va'y, 1976), 52.

⁷⁷⁴ İclî, *Târîhu's-Sikât*, (Dârü'l-Baz, 1984), 1/400.

⁷⁷⁵ Zehebî, *el-Muktenâ fî Serdi'l-Künâ*, thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâdî, (Suudi Arabistan, el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Camiati'l-İslâmiyye, 1987), 1/178.

⁷⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâ'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1992), 3/232.

⁷⁷⁷ Ebu's Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn bi-İsfahân ve'l-Vâridîne Aleyhâ*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1992), 3/406.

⁷⁷⁸ Herâitî, *İtilâlü'l-Kulûb fî Ahbâri'l-Uşşâk*, thk. Hamdi Timurtaş, (Mekke: Mektebetü'n-Nizâr Mustafa el-Bâz, 2000), 2/335.

etmiştir. Çünkü o Hz. Osman döneminde doğmuştur.⁷⁸⁰ Muaviye tarikiyle gelen senette⁷⁸¹ bulunan el-Heysen b. Âdî için Buhârî leysen bisikâ ve yekzîb demiştir. Ebû Dâvûd da kezzâb demiştir.⁷⁸² Aynı senette bulunan Mücallid b. Sa'id için Nesâî zayıf demiştir.⁷⁸³ Büreyde (ö.63/682) tarikiyle Sülemî'nin, *Âdâbü's-sohbe ve Hüsnü'l-uşre* isimli kitabında yer almaktadır.⁷⁸⁴ Zehebî Sülemî'nin hadiste iyi olmadığını söylemektedir.⁷⁸⁵ İbn Hâcer de Sülemî'nin sûfiler için hadis uydurduğunu nakletmektedir.⁷⁸⁶ Zeylâî (ö.762/1360) bu hadisin farklı tarikleri içerisinde en sağlam senedin olduğunu nakletmektedir.⁷⁸⁷ Abdullah b. Abbas tarikiyle gelen rivayeti İbn Hibbân senetteki Tâhir İbn Fadl el Helebî'nin hadis uyduranlardan olduğunu ifade ederek hadisi kabul etmemiştir.⁷⁸⁸ Bu rivayet Hz. Ali tarikiyle de rivayet edilmiştir. Ancak bu da zayıf kabul edilmiştir.⁷⁸⁹ Ebû Hüreyre tarikleriyle gelen rivayet İbn Hibbân tarafından hasen kabul edilmiştir. Ancak ona göre bu tarik gariptir.⁷⁹⁰

⁷⁷⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, thk. Mahfûzu'r Rahman Zeynullah es-Selefi, (Riyad: Dârü Tiybe, 1985) 5/179.

⁷⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 20/70.

⁷⁸¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1996)

⁷⁸² İbn Hacer *Lisânü'l-Mizân*, 8/361.

⁷⁸³ Nesâî, *ed-Du'efa*, thk. Mahmut İbrahim Zayid, (Halep: Dârü'l-Va'y, 1976), 95.

⁷⁸⁴ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, 70.

⁷⁸⁵ Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 17/250.

⁷⁸⁶ İbn Hacer *Lisanü'l-Mizan*, 7/92.

⁷⁸⁷ Zeylâî, *Tahrîcü Ehâdisi Keşşâf*, (Riyad: Dârü İbn Hüzeyme, 1994), 2/362.

⁷⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/385.

⁷⁸⁹ Süyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa fî'l-Ahbâri'l-Mevzû*, thk. Selâh Üveyde, (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1996), 2/69.

⁷⁹⁰ İbn Hibbân, *Ravzatü'l-Ukalâ ve Nüzhetü'l-Fuzalâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, (Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye), 188.

Bütün senetleri beraber düşündüğümüzde biri hariç diğerleri zayıf kabul edilmiştir.⁷⁹¹ Sadece Ebû Hüreyre tarikiyle gelen senedin hasen olduğunu görüyoruz. Hadisin metnine baktığımızda Resûlullah (s.a.)'in bazı davranışlarıyla uyumlu olduğunu görebiliyoruz. Örneğim tebliğin ilk yıllarında İslâm'a davet belli bir süre gizli tutuldu. Yine Resûlullah (s.a.) Medine'ye hicret kararını sır derecesinde saklayarak gerçekleştirdi.

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

İncelediğimiz rivayetsiyâsetnâmelerde ortak kullanımı en yüksek olan hadistir. Mâverdî kitabında aynı lafızlarla senetsiz bir şekilde iki ayrı yerde rivayeti dile getirmiştir. Birinci konusu had gerektirmeyen kusurların sultan tarafından örtülmesidir. Yazara göre Yüce Allah nasıl kullarından bazılarının hatalarını örtüyorsa, sultanın da halkının kimi hatalarını bağışlamalıdır.⁷⁹² Hadisin anlamını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde konunun uygun olmadığını söyleyebiliriz. İkinci konusu ise düşman karşı alınacak tedbirlerdir. Burada müellif barışın esas olduğunu ancak bazen savaşın kaçınılmaz olduğunu dile getirerek düşmana karşı alınacak tedbir ve planların gizli tutulmasına vurgu yapmaktadır. Bunu istisna durumlar hariç Resûlullah (s.a.)'in savaş kararlarını hep gizli tuttuğunu dile getirerek delillendirmektedir.⁷⁹³ Sülemî kitabında hadisi senetli bir şekilde aynı lafızlarla nakletmiştir. Kendisi konu olarak devlet işlerinden çok bireysel ilişkilerde sevgiyi artırmanın yollarından birinin de sır saklamak olduğunu ifade etmektedir. Sülemî 'ye göre sır saklamanın en iyi yolu söyleneni unutmaktır.⁷⁹⁴ Seâlibî de hadisi Siyâsetnâmesinde senetsiz bir şekilde sultanda olması gereken özellikler üst başlığında ele almıştır. Sultanda olması gereken en temel özelliklerden biri de sır saklamaktır. Geçmiş milletlerden örnek sözler vererek bu düşüncesini destekleyen müellif, şu ilginç bilgiyi de not etmektedir: Muaviye Hz. Ali'ye karşı başarılı olmamda; kendisinin açık sözlü ve sır saklamayan biri olmasının benim ise ketum

⁷⁹¹ Irâkî, *Tahrîcü'l-İhya*, 2/232; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/135; Zehebî, *Mizanu'l- İ'tidal*, 2/141.

⁷⁹² Mâverdî, *A.g.e.*, 175-177.

⁷⁹³ Mâverdî, *A.g.e.*, 352.

⁷⁹⁴ Sülemî, *A.g.e.*, 70.

olmamın da etkisi olmuştur. Demiştir.⁷⁹⁵Turtûşî ise kitabının otuz üçüncü bölümünde aynı lafızlarla senetsiz bir şekilde nakletmiştir. Burada Hz. Yusuf rüyasını açıldığında başına gelenlerden ders çıkarılarak sır saklamanın önemine dikkat çekilmektedir. Sır saklamanın övülen bir haslet olduğunu, özellikle sultanlar, vezirler ve yakın arkadaşları için bu ahlakın daha da önem kazandığına vurgu yapılmıştır.⁷⁹⁶ Rivayetin yorumunda sahip olunan nimetlerle kıskanma duygusu arasında ilişki kurulmuştur. Planlar gerçekleştirilmeden önce açıklanırsa insanlar tarafından kıskanılır. Böylelikle tasarlanan proje veya düşüncenin önüne istenmeyen birçok engel çıkabilir. İnsanlar önem verip mutlaka hedef haline getirdikleri projelerini sır olarak telakki etmelidirler. Sırların çoğu kişi tarafından saklanmasının çok zor olduğu bilinmektedir. Ancak önemli konularda karar verilmeden önce gerekli istişarelerin yapılması olabilecek en doğru kararın verilmesini sağlamaktadır. Kendisine danışılacak kişiler sır saklama konusunda emin olduklarında olabilecek mahzurların önüne geçilmiş olunur.⁷⁹⁷

Değerlendirmelere baktığımızda rivayette vurgu yapılan önemli planların saklanması veya sır saklanması konusu daha çok devlet yönetimi için dile getirilmiştir. Ancak sosyal hayatın her alanında bu kaideye dikkat edilmesine engel değildir. Sadece siyâsetnâmelerin konusu öncelikle sultanlar ve yöneticiler olduğu için bu yorumu daha öne çıkarmışlardır. Sosyal hayatta meydana gelen bu tür eksikliğin müeyyidesi çoğunlukla hukukî değildir. Ancak devlet yönetiminde sır olarak nitelendirilebilecek konuların gereği gibi ehemmiyet görmesi kanunla korunmalıdır. Günümüz dünyasında sır kavramı artık bilgi ve teknoloji alanını da kapsamaktadır. Öyle projeler oluyor ki kısa sürede tamamlanması mümkün değildir. Ama onunla ilgili ana bilgi başkalarına verildiğinde yılların emeği boşa çıkabilir. Daha da ötesi sır olan bilgi ve teknolojileri üretmek ve korumak için son derece yetenekli kişilere ihtiyaç bulunmaktadır. Aslında bugün dünyada birinci sırada önemsenen konunun bu olduğu söylenebilir. Bunu sağlamak için öncelikle dini ve milli duygular önemsiz hale getirilmek isteniyor. Peşinde dünyevi imkânlar en üst seviyede sunulurken bu beyinler aslında kendi çıkarları doğrultusunda kullanılıyorlar. Bunlara karşı durmak için

⁷⁹⁵ Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 57-58.

⁷⁹⁶ Turtûşî. *A.g.e.*, 413-422.

⁷⁹⁷ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhü'l-Câmi's-Sağîr*, 1/493.

özellikle ülkenin normalüstü zekâya sahip çocuklarına yönelik çok erken yaşlardan itibaren detaylı eğitim ve öğretim planları yapılmalıdır.

b) “Dostluklarında ve düşmanlıklarında her an bozulacakmış gibi davran” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ قَالَ: حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ بْنُ عَمْرٍو الْكَلْبِيُّ عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ- أَرَاهُ رَفَعَهُ قَالَ: أَحَبُّ حَبِيبِكَ هَوْنًا مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ بَغِيضَكَ يَوْمًا مَا، وَأَبْغِضُ بَغِيضَكَ هَوْنًا مَا عَسَى أَنْ يَكُونَ حَبِيبَكَ يَوْمًا مَا.

Ebû Hüreyre Resûlüllah (s.a.)’in şöyle dediğini nakletti: “*Gün gelir dostun düşmanın olabilir. Aynı şekilde düşmanın da dostun olabilir. Bunları düşünerek onlara muamelede bulun.*”⁷⁹⁸

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilme,

Hadis mevkûf ve merfû’ şeklinde rivayet edilmiştir. Merfû’ rivayetler Ebû Hüreyre tarikiyle Tirmizî’de⁷⁹⁹ ve Taberânî’de yer almaktadır.⁸⁰⁰ Ebû Hüreyre’nin rivayetinde bulunan Süveyd b. Amr el-Kelbî (ö. 204/ 820) için zayıf metinlere sahih senetler uydurduğu söylenmiştir.⁸⁰¹ Abdullah b. Ömer tarikiyle Taberânî’de yer alan⁸⁰² rivayette bulunan ravilerden Cemil b. Zeyd zayıf kabul edilmiştir.⁸⁰³ Abdullah b. Amr tarikiyle Taberânî’de yer alan⁸⁰⁴ rivayette bulunan Muhammed b. Kesir el-Fehrî (ö.220/835) zayıf kabul edilmiştir.⁸⁰⁵ Bütün bunlardan merfû’ rivayetin zayıf olduğunu anlıyoruz.

⁷⁹⁸ Tirmizî, “Birr”, 1997; Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 3395; Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 1321; İbn Ebî Şeybe *el-Musannef*, 35876.

⁷⁹⁹ Tirmizî, “Birr”, 1997.

⁸⁰⁰ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 3395.

⁸⁰¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/35.

⁸⁰² Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 5119.

⁸⁰³ Heysemî, *Mecmau‘z-Zevâid*, 8/88.

⁸⁰⁴ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, 5120.

⁸⁰⁵ Heysemî, *Mecmau‘z-Zevâid*, 8/88.

Mevkûf rivayetler Hz. Ali tarikiyle Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'inde ve İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yer almaktadır.⁸⁰⁶ Aynı hadis farklı bir tarikle *Tarihü'l-Medine li ibni Şebbeh* isimli kitapta yer almaktadır.⁸⁰⁷ Üçüncü bir tarik de Ahmed b. Hanbel'in *Fedâilü's-Sahâbe*'sinde, İbn Asâkir'in *Tarihü Dımeşk*'inde ve Abdullah b. Ahmed'in *Kitabü's-Sünne*'sinde yer almaktadır.⁸⁰⁸ Dârekutnî bu hadisin merû' olarak sahih olmadığını ancak mevkûf rivayetin sahih olduğunu söylemektedir.⁸⁰⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk'u* ve Sülemî'nin *Âdâbü's-sohbe ve Hüsnü'l-uşre* isimli eserlerde yer almaktadır. Turtûşîsiyâsetnâmesinin altmış üçüncü bölümünde İran ve diğer milletlerin meliklerinin haberleri üst başlığında rivayete yer vermiştir. Kendisi söz konusu rivayeti Hz. Ali'nin sözü olarak nakletmiştir.⁸¹⁰ Bu anlayış rivayetin tahricinde vardığımız neticeye de uygundur. Müellif burada Fars, Hint ve Arap meliklerinin hayatlarından hikâyeler verirken rivayeti nakletmektedir. Sülemî ise küçüklerin büyükler karşısında dikkat etmeleri gereken kurallar çerçevesinde rivayeti senetli bir şekilde nakletmiştir.⁸¹¹

İnsanlar arası ilişkilerde keskin düşmanlık ve dostlukların zamanla farklı sorunlara kapı araladığı söylenebilir. Bu anlayışlar çoğu defa konuşularak halledilebilecek sorunları daha karmaşık hale getirmektedir. Çünkü ileri derece düşmanlık karşı tarafa gösterilebilecek müsamahaya engel olur. Gereğinden fazla sevgi ise bazı aşırılıkları görmeye ket vurabilir. İnsanlar arasında oluşabilecek sorunların konuşularak çözüme kavuşturulması için iletişim kanallarının belli seviyede açık tutulmasına gayret

⁸⁰⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, 1321; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 35876.

⁸⁰⁷ Ömer İbn Şebbeh, *Tarihü'l-Medine li ibni Şebbeh*, thk. Fehim Şeltût, (Cidde: 1979), 4/1266.

⁸⁰⁸ Ahmed b. Hanbel *Fedâilü's-Sahâbe*, thk. Vasiyüllâh Abbas, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 1/336; İbn Asâkir, *Tarihü Dımeşk*, Mühibüddin el Amrevî, (Dârü'l-Fikir, 1995), 44/365; Abdullah b. Ahmed, *Kitabü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Said el-Kahtânî, (ed-Demmâm: Dârü'l-İbnü'l-Kayyim, 1986), 2/588.

⁸⁰⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, 8/110.

⁸¹⁰ Turtûşî, *A.g.e.*, 186.

⁸¹¹ Sülemî, *A.g.e.*, 111-114.

edilmelidir. Bunun en pratik yöntemi insanlarla selamlaşmaktır. Aynı mahallede oturan insanlar arasında bir sorun oluştuğunda, öncesinde selamlaşmaları varsa bunun üstesinden daha rahat geldiklerini sosyal hayat içerisinde farklı örnekleriyle görüyoruz. Bu sebeple Hz. Peygamber selamlaşmayı kâmil imanın bir gereği olarak görmüştür.⁸¹² Hatta tanıdık olduğuna bakılmaksızın herkese selam vermeyi tavsiye etmiştir.⁸¹³

Özellikle uluslararası ilişkilerde rivayetin bize ilham ettiği ilke her zaman güncelliğini korumaktadır. Bir devletin diğer devletlerle olan ilişkilerini çoğunlukla karşılıklı menfaatleri belirler. Söz konusu karşılıklı faydalar zamana ve şartlara göre değiştiği için ebedi dostluk ve düşmanlıklardan söz edilemez. Örneğin Avrupa Birliğine üye ülkelerden bazıları Birinci Dünya Savaşında karşılıklı savaşımlardı. Aynı zamanda hem tarihte hem de günümüzde din birlikteliğinin ve ideolojilerin de birlikte hareket etmeye, dostluklar ve düşmanlıklar kurmaya sebep olduklarını söyleyebiliriz.⁸¹⁴ Türkiye yıllardır Avrupa Birliğine üye olmak istediği halde bir türlü netice alamaması başka nasıl açıklanabilir. Yine İslâm Coğrafyasının farklı bölgelerinde meydana gelen büyük zulümlere batının bırakın karşı çıkmaya, haksızlıkları artıracak tutum ve davranışlarda bulunması nasıl izâh edilebilir. Özellikle İsrail'in Filistin halkına yıllardır yaptığı katliam ve soy kırımın başta Amerikan olmak üzere bütün batılı yönetimler tarafından tereddütsüz desteklenmesi bu söylediklerimizin en belirgin kanıtıdır. Bütün bunların dışında tarihe baktığımızda gücü elinde bulunduranların sadece kendi menfaatlerini düşündüklerini ve birçok coğrafyayı sömürgeleştirdiklerini de biliyoruz.⁸¹⁵

c) “*Bey’ât*” hadisi

⁸¹² Müslim, “İmân”, 93.

⁸¹³ Buhârî, “İmân”, 6.

⁸¹⁴ Hatice Öz, “Uluslararası ilişkilerde din-dış politika ilişkisi: İsrail örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022), 7-28; Abdulaziz Akbulut, “Uluslararası ilişkilerde din ve ümmet ilkesi: Uluslararası hukuk kavramının İslam hukuku açısından değerlendirilmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2023), 14-20.

⁸¹⁵ Gizem Yeşil, “Uluslararası ilişkilerde Makyavelist yaklaşım: İnsan, iktidar, güç”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, DPÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019), 58-95.

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ إِزَاهِيمَ حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ أَحْبَرَنَا سَيَّارٌ عَنَّا شَعْبِيُّ، عَنِ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: بَايَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فَلَقَّنَنِي: فِيمَا اسْتَطَعْتُ وَالنُّصْحَ لِكُلِّ مُسْلِمٍ.

Cerîr b. Abdullah şöyle dedi: Resûlüllah (s.a.) ile emir ve yasaklarını dinlemek ve itaat etmek üzere bey 'at ettim. O da bana: "Gücümün yettiği kadar" kaydını söylememi istedi. Bir de her Müslümana iyi niyetli olmak üzere bey' at ettim.⁸¹⁶

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim'in Sahîhlerinde yer almaktadır. Sahabî ravisi Cerîr b. Abdullah (ö.51/671)'tır. Tariklerine baktığımızda bazı metin farklılıklarının olduğunu görüyoruz. Bunların bazısında الرَّكَاةِ وَإِيتَاءِ الصَّلَاةِ، وَإِقَامِ الصَّلَاةِ cümlesi ilave edilmiştir:

بَايَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى إِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الرَّكَاةِ وَالنُّصْحِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ.⁸¹⁷

Bazı tariklerde rivayet daha genişleyerek عَلَى شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ ilavesi yapılmıştır:

عَلَى شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الرَّكَاةِ.⁸¹⁸

Diğer bazı tariklerde وَعَلَى فِرَاقِ الْمُشْرِكِ cümlesi eklenmiştir.⁸¹⁹ Bütün bu bunları birleştirdiğimizde hadis şu şekilde oluyor:

بَايَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الرَّكَاةِ وَالنُّصْحِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ وَعَلَى فِرَاقِ الْمُشْرِكِ.

“Resûlüllah (s.a.)'e Allaktan başka ilah olmadığına, Hz. Peygamber'in O'nun elçisi olduğuna, namazı kılmaya, zekâtı vermeye, işitip itaat etmeye, her Müslümana doğru yolu göstermeye ve müşriklerden ayrı durmaya bey 'at ettim.”

⁸¹⁶ Buhârî, “Ahkâm” 7204; Müslim “İmân” 99; Nesâî, “Bey'ât”, 4157, 4159; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4945; Dârimî, “Büyü”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 357, 358, 360, 361.

⁸¹⁷ Buhârî, “İmân” 57; Buhârî, “Mevâkîtü's salât”, 524; Müslim “İmân” 97; Tirmizî, “Birr”, 1925; İbnü'l Cârût, *el-Müntekâ*, “Zekât”, 368.

⁸¹⁸ Buhârî, “Büyü”, 2157.

⁸¹⁹ Nesâî, “Bey'ât”, 4175, 4177.

Enes b. Mâlik (ö.93/711) tarikiyle gelen rivayette de ilk başta esas aldığımız metne uygun lafızlarla rivayet edilmiştir.⁸²⁰

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadisi Mâverdî, Turtûşî ve Seâlibî eserlerinde delil olarak dile getirmişlerdir. Mâverdî hadisi kitabına senetsiz bir şekilde şu şekilde almıştır:

بَايَعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَالنَّصِيحَةِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ.

“Resûlüllah (s.a.)’e iştirip itaat etmeye, her Müslümana doğru yolu göstermeye bey’at ettim.”⁸²¹

Burada hadis kitaplarında var olan *فَلَقَّنَنِي: فِيمَا اسْتَنْطَعْتُ (Gücümün yettiği kadarkaydını bana telkin etti.)* sözleri yer almamıştır. Müellif kitabının mukaddimesinde kitabının yazma gerekçesi olarak hadisi nakletmektedir. *النصح* kavramını başkasına nasihat etmek anlamında kullanmıştır.

Turtûşî hadisi Buhârî ve Müslim’deki rivayetlerden hiçbir lafız farklılığı olmadan eserine almıştır. Konusu ise istişare ve nasihattir. Yazar yirmi yedinci bölümde bu üst başlık altında nasihat diye bir fasıl açarak bu hadisi ve benzer anlamlı hadisleri nakletmiştir. Burada da bildiğimiz nasihat anlamında delil olarak kullanılmıştır.⁸²²

Seâlibî ise sadece dördüncü bölümünde istişare ve nasihat adlı bir fasılda hadisi dile getirmiştir. Burada farklı yöneticilerden örnekler vererek istişare ve nasihâtın önemini anlatmıştır. Müellif sadece sahabî raviyi zikrederek hadisi şu metinle nakletmiştir:

وَفِي الْحَدِيثِ عَنْ جَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: بَايَعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ، وَالنَّصِيحَةِ لِكُلِّ مُسْلِمٍ.

“Resûlüllah (s.a.)’e iştirip itaat etmeye, her Müslümana doğru yolu göstermeye bey’at ettim.”⁸²³

⁸²⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12931; Bezzâr, *el-Müsned*, 8603.

⁸²¹ Mâverdî, *Nasihâtü’l-Mülûk*, 34.

⁸²² Turtûşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, 325-331.

⁸²³ Seâlibî, *Tuhfetü’l-Vüzerâ*, 104-111.

Üç müellif de hadisi metinde anlam kaymasına sebep olacak bir lafız değişikliği olmadan nakletmişlerdir. Ortak konu ise başkalarına doğruların anlatılması anlamında nasihattir. Aslında hadisin son kısmı bu konuyla ilgilidir. Asıl konu biat olmasına rağmen müellifler bu konuda yorum yapmamışlardır. Bunda eserlerin yazıldığı dönemde var olan siyasî ve sosyal şartların etkili olduğunu söyleyebiliriz. İslâm toplumunun var olan fiilî bölünmüşlük biat vurgusuyla daha da derinleşebilirdi. Söz konusu dönemde Abbasî ve Fatımî halifelikleri varlıklarını devam ettiriyorlardı. İslâm coğrafyasında var olan farklı devletlerin olaylar karşısındaki tercihleri bu iki halifeye göre şekillenmekteydi. Üstelik her müellif kendi yaşadığı devlet ve coğrafyanın önceliklerini düşünerek kitabını kaleme almıştır. Örneğini MâverdîAbbâsî hilafetinin merkezinde olduğunda yazdıklarının ana amacı hilafeti tek elden toplama ve devam ettirme olduğunu söyleyebiliriz. Turtûşî ise Fâtımîler'in hüküm sürdüğü Mısır'da kitabını yazmıştır. O da idarenin baskısına uğramadan yönetim alanında bildiği doğruları anlatma gayretinde olmuştur. Nizâmülmülk ise Selçuklu Devleti'nin veziriyken eserini te'lîf etmiştir. Onun da temel önceliği Bâtınî tehlikesidir.

Hiz. Peygamber (s.a.) biri İslâm'a ilk girdiğinde ondan biat alırdı. Bu uygulamadan beklenen kişinin imanının güçlendirmek ve hidayetle beraber kendilerine birinci derecede gerekli olan bilgilerin özünü öğretmekti. Alınan bu bağlılık sözleşmesinde Allah'ın varlığı ve birliğine, Hiz. Pegamber'in Risâlet'ine, namaz ve zekât gibi temel ibadetler başta olmak üzere Allah'ın bütün emir ve nehiyelerini dinleyip itaat edeceğine ve her Müslüman'a nasihat edeceğine söz alınırdı. Özellikle son bölümün ravi Cerîr b. Abdullah'la ilgili olduğu söylenmektedir. Çünkü kendisi kabilesinin içinde öne çıkan ve sözü dinlenen biriydi "Her Müslüman'a karşı samimi olmak" onlara hıyanet ve aldatma içermeyen güzel muamelede bulunmak anlamında kullanılmıştır.⁸²⁴

Hadisimizde biat ve nush kavramları ön plana çıkmaktadır. Nush kavramını ilk hadisimizi açıklarken değerlendirmiştik. Biat ise bir konuda karşılıklı ittifak etmek ve ittifak edilen konuya bağlı kalmaktır.⁸²⁵ Kur'an-ı Kerim'de biat kavramı Akabe

⁸²⁴ Buhârî, *el-Camiü's-Sahîh*, thk. Muhibbu'd Din el-Hadîb, (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1980), 7204.

⁸²⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 1/299.

Biatı⁸²⁶ ve Rıdvân Biatı⁸²⁷ bağlamında dile getirilmiştir. Bu âyetlerde biat kavramına yüklenen anlam Hz. Peygamber'e ve getirdiği değerler sistemine bağlıdır. Yorumlamaya gayretinde olduğumuz hadis de bu anlamı teyit etmektedir. Biat konusunda farklı içeriklerle gelen hadislerin de bu anlayışı desteklediğini söyleyebiliriz.⁸²⁸ Hz. Muhammed'den sonra biat kavramı siyasi bir içeriğe kavuşmuştur. Bu anlayışın gelişmesinde İslâm öncesi Arapların geleneğinde biatın varoluşunun etkileri olduğu düşünülebilir. Cahiliye döneminde siyasî anlamda kabile liderleri ve toplumun önde gelenleri yöneticiye biat ederlerdi.⁸²⁹ Dört halife dönemine baktığımızda halifenin seçilmesi ve seçilen halifeye siyasî bağlılık anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Emevîler kuruluşlarında biatın halifenin meşruluğu için kullanıldığını söyleyebiliriz. Daha sonraki dönemlerde hilafetin saltanata dönüşmesinde biat kavramına meşrulaştırıcı fonksiyon yüklenmiştir. Dört halife döneminde biat kavramıyla öncelikle halifenin seçimi ifade edilirken, hilafetin saltanata dönüşmesiyle beraber sadece halifeye bağlılık anlamında fonksiyon icra etmiştir. Yine Hulefâ-yıRâşidîn döneminde halifenin seçimine toplumun önde gelen kanaat önderleri katılırken, daha sonraları bu uygulama çok önemsenmemiştir. Resmî devlet görevlileri başta olmak üzere halktan bazılarının şekilsel biat ettikleri bir törene dönüşmüştür. Hatta halifeliğin Abbasîlerin son dönemlerinde ruhanî bir liderliğe dönüştüğünü söyleyebiliriz.⁸³⁰

⁸²⁶ Mümtehine, 60/12.

⁸²⁷ Fetih, 48/10.

⁸²⁸ Faruk Yüksel, "Kütüb-i Sitte bağlamında biat hadislerinin tespiti ve değerlendirilmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022), 53-119.

⁸²⁹ Abdullah Turhan, "Câhliyyeden Kur'an'a yönetim kavramlarının tarihi semantiği (Adalet, biat, ehliyet, itaat, şura)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, NEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019), 230-238.

⁸³⁰ İsmail Demir, "İslâm Mezheplerinde Biat Algısı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ÇOMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2015), 70-77; Mustafa Özkan, "Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklenen Anlam ve Biatın Fonksiyonu", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, (2008), 113-128; Cengiz Kallek, "Biat", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/124-125.

Araştırmamızın ilk bölümünde İslâm'ın belli bir yönetim şeklini önermediğini söylemiştik. Hz. Muhammed Arapların Cahiliye Dönemi'nden süregelen biat adetlerine yeni bir anlam yükleyerek, getirdiği ilahî mesajın kabullenmesinde destekleyici delil olarak kullanmıştır. Bu yöneticiye bağlılıktan çok İslâm'ın en başta tevhit olmak üzere bütün yoruma açık olmayan hükümlerine itaattir. Tarihsel süreçte bu siyasîler tarafından istismar edilmiş olabilir. Ancak inanan bir insan için bu biat ilelebet devam edecektir.

d) “Geçmişini temiz olanların küçük hatalarını affedin” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُسَافِرٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْأَنْبَارِيُّ قَالَا: أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي فُدَيْكِعٍ عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ زَيْدٍ - نَسَبَهُ جَعْفَرُ إِلَى سَعِيدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ نُفَيْلٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ عَمْرَةَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَقْبِلُوا ذَوِي الْهَيْئَاتِ عَثْرَاتِهِمْ إِلَّا الْحُدُودَ.

Hz. Aişe Resülüllah'ın (s.a.) şöyle dediği rivayet etti: “Geçmişini temiz olan kimselerin had gerektiren suçlar dışındaki hatalarını affediniz.”⁸³¹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Farklı rivayetlerine baktığımızda, hadis Hz. Aişe, Abdullah b. Ömer,⁸³² Enes b. Malik⁸³³ ve Abdullah b. Mes'ûd'dan⁸³⁴ rivayet edilmiştir. Tahâvî hadis hakkında şunları söylemektedir: “Senedini araştırdığımızda bütün rivayetlerin Ebû Bekir b. Nâfi'’e döndüğünü müşahede ettik. Bu ravinin Malik b. Enes'in kendisinde rivayette bulunduğu Abdullah b. Ömer'in mevlası olma ihtimali vardır. Fakat durumun böyle olmadığını araştırmamızda anladık. Çünkü başka bu senette bu ravinin Zeyd b. Hattâb (ö.12/633)'in mevlası olduğu açıkça yazılmaktadır. Bu senet Muhammed b. Süleyman el-Bağendî'den nakletmektedir.⁸³⁵ Aynı şekilde Buhârî *el-Edebü'l-*

⁸³¹ Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4375; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, “Recm”, 7253; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 25474; Beyhâkî, *es-Sünen*, 17/328; Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, “Rifk”, 465.

⁸³² İbn Hacer *Lisânü'l-Mîzân*, 5/376.

⁸³³ İbn Âdî, *el-Kâmil*, 5/427.

⁸³⁴ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 6/285.

⁸³⁵ Tahâvî, *Şerhü Müşkilü'l-Âsâr*, 6/143.

Müfredisimli eserinde bunu açıkça söylemektedir.⁸³⁶ İbn Main Ebû Bekir b. Nâfi' için zayıf demektir. Ebû Dâvûd onun hakkında sadece bir hadis nakletmiştir.” demiştir. El- Hâkim Ebû Ahmed de kendisini zayıf olarak nitelendirmiştir.⁸³⁷ Ancak bu hadisin mutâbaatı vardır. Söz konusu rivayet Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer almaktadır. Burada Abdülmelik b. Zeyd rivayette bulunmuştur. Nesaî bu ravi hakkında rivayeti alınır demiştir.⁸³⁸ İbn Âdî bu isnadın sadece Abdülmelik b. Zeyd tarafından rivayet edildiğini, bu haliyle münker olduğunu söylemiştir.⁸³⁹ Lakin İbn Hacer el Askalânî Abdülmelik b. Zeyd'in bu hadisi tek rivayet etmediğini Attâf b. Hâlid tarikiyle başka bir rivayetin Nesâî 'de yer aldığını söylemiştir. Attâf zayıf ancak metrûk değildir. Bu iki senet birbirini desteklemektedir. Ayrıca Nesâî başka bir tarikle de bu hadisi nakletmiştir. Burada da irsal şüphesi bulunmaktadır. Dolayısıyla hadis için münker değil de metruk tanımlaması bile yapılamaz.⁸⁴⁰ Demiştir. Tahâvî bu hadisin ayrıca İbn Füdeyk ve Abdurrahman b. Mehdi'ni Abdülmelik b. Zeyd'den rivayet ettiklerini bu iki ravinin adil olduklarını söyleyerek senedin güçlendiğini söylemiştir.⁸⁴¹ İbn Hazm ise hadisin bütün tariklerini sıralayarak bunların içinde en sahih olanın Abdurrahman b. Mehdi tarikiyle gelendir. Bununla amel edilir. Demektedir.⁸⁴² İbn Hibbân da bu hadisi sahihine almıştır.⁸⁴³ Şuayb el Arnaût da hadis için hasen demiştir.⁸⁴⁴ Hadisi mana olarak destekleyen şu rivayet Müslim'in Sahîh'inde yer almaktadır:

وَإِنَّ النَّاسَ سَيَكْفُرُونَ وَيَقْلُونَ فَأَقْبَلُوا مِنْ مُحْسِنِهِمْ وَأَعْفُوا عَنْ مُسِيئِهِمْ.

⁸³⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, “Rifk”, 465.

⁸³⁷ İbn Hacer el Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/42.

⁸³⁸ İbn Hacer el Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 362.

⁸³⁹ İbn Âdî, *el-Kâmil*, 6/534.

⁸⁴⁰ Süyûtî, *Mirkâtü's-Suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, 3/1117.

⁸⁴¹ Tahâvî, *Şerhü Müşkilü'l-Âsâr*, 6/149.

⁸⁴² İbn Hazm, *El Muhalla*, 12/426.

⁸⁴³ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-Sahîh*, 2/317.

⁸⁴⁴ Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü Sünen-i Ebû Davûd*, 6/429.

“İnsanlar çoğalacak, (Ensâr-iyiler) ise azalacaktır. Siz iyilik sahiplerinin güzel davranışlarını kabul edin, kötülüklerini de görmezden gelin”⁸⁴⁵

Nevevî bu hadisin yorumunda sahabenin had cezaları hariç iyiliklerinin kabul edilmesi hatalarının da affedilmesi şeklinde anlamıştır.⁸⁴⁶

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Mâverdî iki ayrı eserinde hadisi kullanmıştır. *Nâsîhatü'l-Mülûk* isimli Siyâsetnâmesinde senetsiz bir şekilde şöyle rivayet etmiştir;

أَقِيلُوا دَوَى الْهَيْئَاتِ عَثْرَاتِهِمْ.

“Geçmişî temiz olan kimselerin hatalarını affediniz.”⁸⁴⁷

Müellif hadisin son kısmında bulunan إِلَّا حَدًّا مِنْ حُدُودِ اللَّهِ (Allah'ın koyduğu hadler hariç) tabirini kitabına almamıştır. Konunun üst başlığı ise genel siyasettir. Burada sultana tavsiyelerini sıralarken toplumun kanaat önderlerine değer verilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Hadis bu konu çerçevesinde dile getirilmektedir.⁸⁴⁸

Müellif *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli eserinde hadisiyine senetsiz bir şekilde aynı metinle nakletmiştir. Bu kitabında konu ta'zir cezasının uygulamasıyla ilgilidir. Müellife göre ta'zir suçunun cezası, suçun gerçekleştiği şartlara ve failin durumuna göre değişir. Toplumda mevki sahibi birisine belki çok daha hafif cezayla istenilen elde edilebilir. Hadis bu bağlamda dile getirilmiştir.⁸⁴⁹

Ayrıca Turtûşî aynı hadisi *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde ve Mâverdî ile aynı lafızlarla nakletmiştir. Onun eserinde konunun üst başlığı hilm kavramıdır. Sultanın Allah'ın kendisine bahsettiği makamı onun emir ve tavsiyeleriyle idare etmesi gerekir. Hilm en sert cezayı uygulamaya engel değildir. Ancak tekdir edilen cezadan daha fazlası uygulandığında suçluyla aynı duruma düşülmüş olur. Halifeler Hz. Peygamber'in bu sözüne istinaden bazen kişinin toplumdaki statü ve davranışlarına göre cezaları takdir etmişlerdir. Çünkü herkes aynı

⁸⁴⁵ Müslim, “Fedâilü's-Sahâbe”, 176.

⁸⁴⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, 16/68.

⁸⁴⁷ Mâverdî, *Nâsîhatü'l-Mülûk*, 207.

⁸⁴⁸ Mâverdî, *A.g.e.*, 207.

⁸⁴⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye*, 310-314.

cezayla te'dib olmamaktadır. Aristo'nun da dediği gibi aynı söz kimisini etkileyip disipline ederken başkalarına hiçbir tesiri olmamaktadır.⁸⁵⁰ Demektedir.

Bu rivayet özellikle ta 'zir cezasının had cezası gibi olmadığı, şartlara ve uygulanacak kişiye göre değişebilir, İlkesiyle bazı hadis kitaplarında yer almıştır.⁸⁵¹ Hey' et kelimesi; hep aynı yaşantıya sahip olanlar, ortama ve şartlara göre tavırları değişmeyenler ve geçmişlerinde büyük hata olmayanlar olarak tanımlanmıştır.⁸⁵²

Rivayeti hadis kitaplarındaki anlamına uygun kullanan yazarlar, aslında daha sağlıklı bir yönetim için yöneticilere önerilerde bulunuyor. Ancak rivayetin sonunda bulunan "Had cezaları hariç" tabirinin zikredilmemesi bütün cezalarda bu tavsiyenin geçerli olacağı anlamına gelebilir. Rivayetin özellikle ta 'zir cezası için önerisi anlamlıdır. Bunun dışındaki cezalar ve sosyal hayatın diğer alanlarında farklı muamele beklentisi rivayetin anlama ruhuna aykırıdır. Ayrıca konunun zamanın şartları ve sosyal yapısıyla ilgili olduğunu söylemek abartılı bir yorum olmaz. Çünkü Arap toplumunda var olan kabile anlayışı, mensuplarının kendi liderlerine yükledikleri anlam böyle uygulamalara kapı aralamış olabilir. Kabileler hiçbir kural tanımayan yapılar değillerdir. Zamanla onlar arasında vazgeçilmez sözlü kaideler oluşmuştur. Bunlardan biri de kabilenin tutum davranış ve yaşantılarıyla öne çıkmış fertlerinin kendileri için örnek olmalarıdır. Birçok yasayla elde edilemeyecek uyum bu kişiler sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bu şahıslar zamanlarının örfüne göre erdemleriyle öne çıkmış kişilerdir. Had gerektiren cezalar olmadığı sürece ta'zir suçu kapsamındaki ilk defa gerçekleşen bazı hataları affedildiğinde hem erdemli davranış özendirilmiş olur hem de bunlar sayesinde toplumun diğer fertleri onlar aracılığıyla yönlendirilmiş olur. Ancak günümüzde belli kişilerden çok daha önce hiçbir suça bulaşmamış herkese bu kural uygulanabilir. Bazı bakış açılarına göre ödül gibi gözükse de çoğunluk için böyle olmadığını söyleyebiliriz. Ta'zir cezalarının uygulanmasında

⁸⁵⁰ Turtûşî, *Siracü'l-Mülûk*, 332-336.

⁸⁵¹ Tahâvî, *Müşkilü'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1994), 6/147; Şafîî, *el-Ümm*, (Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1983), 157.

⁸⁵² İbnü'l Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir ez- Zâvî, (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 5/285.

esnekliğin olması tek taraflı değildir. Bazen cezaların artırılması da gerekebilir. İslâm hukukçuları prensip olarak bunu kabul etmişlerdir.⁸⁵³

e) “Savaş hiledir” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا صَدَقَةُ بْنُ الْفَضْلِ : أَخْبَرَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ عَمْرٍو : سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْحَرْبُ خُدْعَةٌ.

Cabir b. Abdullah Resülûllah’ın (s.a.) şöyle dediğini rivayet etti: “Savaş hiledir.”⁸⁵⁴

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilmiştir. Birçok sahabî tarafından nakledilmiştir. Bunlar: Cabir b. Abdullah, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Hz. Aişe ve Zeyd b. Sâbit’ tir. Hadisin ilk hadis kaynaklarından itibaren aynı lafızlarla var olduğunu söyleyebiliriz. İlk yazılı hadis kaynağı sayılan Hemmâm b. Münebbih (ö.132/750) ‘in *es-Sahîfetü’s-Sahîhâ*sında senetsiz bir şekilde şu lafızlarla yer almaktadır.

وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَهْلِكُ كِسْرَى ثُمَّ لَا كِسْرَى بَعْدَهُ وَقَيْصَرٌ لِيَهْلِكَنَّ ثُمَّ لَا يَكُونُ قَيْصَرٌ بَعْدَهُوَلْتَنْفَقَنَّ كُنُوزُهُمَا فِي سَبِيلِ اللّٰهُوَسَمَّى الْحَرْبَ خُدْعَةً.

Resülûllah’ın (s.a.) şöyle buyurdu: “*Kisrâ helâk olacak. Ondan sonra yerini dolduracak biri gelmeyecek. Kayser mutlaka helâk olacak. Ondan sonra da başkası yerine gelmeyecek. Siz bu iki devletin hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız. Savaşı hile olarak tanımladı.*”⁸⁵⁵

⁸⁵³ Abdullah Musap Şahin, “Siyâset-i-Şer’iyye açısından ta’zir cezaları ve Osmanlı Devleti XVII. yüzyıl uygulaması”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2022), 130-149; Muhammed Erkâm Uyar, “Maslahat ve siyaset görüşleri bağlamında Karâfi’nin Ta’zir anlayışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2018), 82-86.

⁸⁵⁴ Buhârî, “Cihâd”, 2864; Müslim, “Cihâd”, 1740; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 2636; Tirmizî, “Cihâd”;1675; İbn Mâce, “Cihad”, 2833.

⁸⁵⁵ Hemmâm b. Münebbih, *es-Sahîfetü’s-Sahîha*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamit, (Beyrut: Dârü’l-İslâmî, 1987), 38/40.

Ma'mer b. Râşid (153/770) *el-Câmi'* ve Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) *el-Musannef* isimli eserlerinde şu lafızlarla nakledilmiştir:

أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ: لَا يُرَحَّصُ فِي شَيْءٍ مِمَّا يَقُولُ النَّاسُ أَنَّهُ كَذِبٌ إِلَّا فِي ثَلَاثٍ: الزَّوْجِ لِأَمْرَاتِهِ، وَالْمَرْأَةِ لِزَوْجِهَا فِي الْمَوَدَّةِ، وَالْإِصْلَاحِ بَيْنَ النَّاسِ، وَفِي الْحَرْبِ فَإِنَّ الْحَرْبَ خُدْعَةٌ.

“Şu üç durumda yalana ruhsat verilmiştir; eşlerin sevgi konusunda birbirlerine yalan söylemeleri, İnsanların barıştırılması için söylenen yalan sözler ve savaş anında söylenen yalanlardır. Çünkü savaş hiledir.”⁸⁵⁶

Burada rivayet hadis tedvin işini Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz emriyle ilk defa yapan İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742)'nin sözü olarak nakledilmektedir. Dolayısıyla İbn Şihâb tabiin olduğu için bu rivayet Maktû 'dur. Ayrıca yalan söylemenin caiz olduğu yerlerle beraber nakledilmiştir. Lafızları farklı ama aynı anlama vurgu yapan hadis Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde de yer almaktadır.⁸⁵⁷ Onun kitabında geçen bu rivayet zayıf kabul edilmiştir.⁸⁵⁸ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö.204/819)'nin *el-Müsned*'inde sadece “savaş hiledir.” Cümlesi yer almaktadır.⁸⁵⁹

Hemmâm b. Münebbih' in kitabında yer alan rivayet aynı lafızlarla Ebû Hüreyre tarafından nakledilen rivayet Buhârî'de yer almaktadır.⁸⁶⁰ Ayrıca hem Ebû Hüreyre hem de Cabir b. Abdillâh tarafından rivayet edilen ve sadece “savaş hiledir.” Cümlesini içeren rivayet de Buhârî'de yer almaktadır.⁸⁶¹ Aynı şekilde Buhârî' ve Müslim'de “savaş hiledir.” Lafzının yanında dinden dönenlerin öldürülmesine vurgu yapan rivayet de yer almaktadır.⁸⁶²

⁸⁵⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habibü'r Rahman el-A'zâmî, (Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1973), 2/162; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 21279.

⁸⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 27597.

⁸⁵⁸ Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcü'l-Müsned*, 45/574.

⁸⁵⁹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî, (Mısır: Dârü'l-Hicr, 1999), 1840.

⁸⁶⁰ Buhârî, “Cihad”, 2866.

⁸⁶¹ Buhârî, “Cihad”, 3030.

⁸⁶² Buhârî, “İstîtabetü'l-Mürteddîn”, 6531; Müslim, “Zekât”, 154.

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde aynı lafızlarla altmış birinci bölümde dile getirilmiştir. Konu başlığı ise savaşlarda tedbir almak, savaşların hüküm ve hileleridir.⁸⁶³ Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazâr* isimli eserinde senetsiz ve aynı metinle rivayet etmiştir. Konu başlığı ise yalandan sakınmaktır. Yazarın buradaki konu başlığı diğerlerinden farklıdır. Açıklamasında bunu İslâm'ın yalana belli durumlarda ruhsat verdiğini, bunu ancak mecaz yoluyla olabileceğini söylemiştir.⁸⁶⁴ Mâverdî'nin bu düşüncesini Nevevi'nin Taberî'den naklettiği aynı anlayışı dile getiren sözüne dayanmaktadır.⁸⁶⁵ Mâverdî aynı hadisi *Nasihâtü'l-Mülûk* isimli Siyâsetnâmesinde aynı lafızlarla güçten önce hile başlığı altında işlemiştir. Burada özellikle savaşta hilenin önemine dikkat çekmektedir.⁸⁶⁶ İki eserindeki anlayışları ilk bakışta çelişkili gözükmemektedir. Ancak burada genel olarak hileden söz edilmektedir. *Teshîlü'n-Nazâr* isimli eserinde ise özellikle yalan konusu işlenmektedir. Ayrıca Seâlibî de bu hadisi aynı lafızlarla senetsiz bir şekilde *Âdâbü'l-Mülûk* isimli Siyâsetnâmesinde savaş başlığı altında işlemiştir. Hadisi işlediği konuda normal hayatta yasak olan her şeyin savaşta caiz olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶⁷ Bütün yazarların aynı hadisi anlamına uygun kullandıklarını söyleyebiliriz.

Hadis âlimleri savaşta hileden kastın öncelikle harp anında düşmana karşı son derece dikkatli olmak anlamına geldiğini söylemişlerdir. Eğer düşmanla bir antlaşma varsa mutlaka buna uymak gerekir. Ancak bir sözleşme yoksa zafer için her türlü hileye başvurulabilir. Normal zamanlarda helal kabul edilmeyen bazı durumlar savaş zamanında helal olabilir. Örneğin yalan bunlardan biridir.⁸⁶⁸ İmam Nevevi'nin savaşta düşmanla antlaşma varsa buna mutlaka uymak gerektiği sözü bütün şârihler tarafında kabul görmüştür.⁸⁶⁹ Bunun yanında savaşta önce tedbirli olmak, muhtemel

⁸⁶³ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 177.

⁸⁶⁴ Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazâr*, 68.

⁸⁶⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 12/45.

⁸⁶⁶ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 353.

⁸⁶⁷ Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 178.

⁸⁶⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 6/158.

⁸⁶⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 12/45.

tehlikelere karşı en ciddi tedbirleri gizlice almak vb. anlama gelebilecek uygulamalar bu hadis bağlamında değerlendirilebilir. Hendek savaşında Hz. Peygamber'in sahâbiNu'aym b. Mes'ûd (ö.30/650)'un casuslukla görevlendirilmesi sırasında delil olarak bu hadis söylenmiştir. Nu'aym Müslümanların karşısında ittifak eden Yahudi ve Müşriklerin ittifakını bozmak için yalana başvurmuş bu davranışıyla sonuç almıştır.⁸⁷⁰

Hem hadisin sözüne hem de az önce anlattığımız fiili örneklige baktığımızda savaş durumunda düşmanı yenmek için zamanın şartlarına göre normal zamanlarda dinen kabul edilemeyecek yöntemlerle mücadele edilebileceğini söyleyebiliriz. Ancak bunun her konu için geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin yapacağımız davranışın sonucunda birçok masum insan etkilenecekse sadece başkaları da bu davranışlarda bulunuyor diye yapabilir miyiz? Yaygın bir şekilde kullanılan "Düşmanın silahıyla silahlan" düşüncesi hiçbir meşruiyet tanımdan düşmana karşı mücadele etmek anlamında olması düşünülemez. Konu savaş bile olsa bir ahlâk içermeyen uygulama ve davranışların insanlara umut aşılması mümkün olabilir mi? Ahiret merkezli her düşüncenin şartlar ne olursa olsun ortada insanın hayatını ilgilendiren bir durum varsa alacağı kararlarda çok daha titiz olmalıdır. Çünkü bazı arızî durumlar olsa da her zaman yaşıtmak ve barış esas olmalıdır.

f) "Dürüst vezir" hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عَامِرٍ الْمُرِّيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِالْأَمِيرِ خَيْرًا جَعَلَ لَهُ وَزِيرَ صِدْقٍ: إِنْ نَسِيَ ذَكَرَهُ وَإِنْ ذَكَرَ أَعَانَهُ، وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهِ غَيْرَ ذَلِكَ جَعَلَ لَهُ وَزِيرَ سُوءٍ: إِنْ نَسِيَ لَمْ يَذْكُرْهُ وَإِنْ ذَكَرَ لَمْ يُعْنَهُ.

Hz. Aişe Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: "Allah devlet başkanı için hayır dilerse ona unuttuğunda hatırlatan, hatırladığında yardım eden dürüst bit vezir nasip

⁸⁷⁰ İbn Battâl el Kurtubî, *Şerhu'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 5/186-187; Abdulkadir Şenel, "Nu'aym b. Mes'ûd", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/219-220.

eder. Allah devlet başkanı için aksini dilerse, unuttuğunda hatırlatmayan, hatırladığında yardım etmeyen art niyetli bir vezir nasip eder.”⁸⁷¹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadisi Ebû Dâvûd *Sünen* 'ine almaş ancak sıhhati hakkında konuşmamıştır. Senette bulunan Züheyr b. Muhammed hakkında İbn Hacer Şam ehlinin ondan rivayeti doğru bulunmamıştır. Bundan dolayı zayıf kabul edilmiştir.⁸⁷² Musa b. Amr. el Mürrî (ö.255/869) hakkında İbn Hacer bazıları delilsiz eleştirmişlerdir. Diyerek onun güvenilir olduğunu belirtmiştir.⁸⁷³ Bu iki ravi dışındakiler Buhârî ve Müslim'in ravilerindedir. Hadisin Nesâî 'de mutâbaatı bulunmaktadır.⁸⁷⁴ Buradaki senette bulunan Bekiyye b. el Velîd (ö.197/813) için İbn Hacer güvenilir ancak zayıf ravilerden çok tedlis etmiştir. Demektedir.⁸⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* 'inde bir mutâbaatı daha bulunmaktadır.⁸⁷⁶ Bu kitaptaki senette bulunan Müslim b. Halid ez-Zencî için İbn Hacer fakih, güvenilir ancak çok hata yapan demektedir.⁸⁷⁷ Ayrıca Bezzâr'ın *Müsned* 'inde de bir mutâbaatı bulunmaktadır.⁸⁷⁸ Heysemî bu hadis için Bezzâr ve Ahmed b. Hanbel rivayet etmişleridir, Bezzâr'ın ravileri Buhârî veya Müslim'in ravileridir, demektedir.⁸⁷⁹ Hadisi İbn Hibbân da sahihine almıştır.⁸⁸⁰ Hadisin farklı tariklerindeki metinlerine baktığımızda anlam kaymasına sebep olacak lafızların olmadığını görüyoruz. Ancak Bezzâr'ın ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* 'lerinde yer alan rivayette hadisin sadece birinci kısmı

⁸⁷¹ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 2932; Nesâî, “Bey’ât”, 4204; Bezzâr, *Müsned*, 18/238; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 24414.

⁸⁷² İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 217.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 9/432.

⁸⁷⁴ Nesâî, *Sünen*, “Bey’ât”, 4204.

⁸⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 126.

⁸⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 24414.

⁸⁷⁷ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 529.

⁸⁷⁸ Bezzâr, *Müsned*, 18/238.

⁸⁷⁹ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 5/210.

⁸⁸⁰ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-Sahîh*, 5/346.

nakledilmiştir. Art niyetli vezir örneğini anlatan cümle buralarda yer almamaktadır. Hadisi anlam olarak destekleyen şu rivayet Buhârî’de yer almaktadır;

مَا اسْتُخْلِفَ خَلِيفَةٌ إِلَّا لَهُ بَطَانَتَانِ: بَطَانَةٌ تَأْمُرُهُ بِالْخَيْرِ وَتَحْضُهُ عَلَيْهِ وَبَطَانَةٌ تَأْمُرُهُ بِالشَّرِّ وَتَحْضُهُ عَلَيْهِوَالْمَعْصُومُ مَنْ عَصَمَ اللَّهُ.

*“Her halifenin iki sırdaşı olmaktadır. Biri ona iyiliği söyler ve buna teşvik eder. Diğeri de kendisine kötülüğü söyler ve ona teşvik eder”*⁸⁸¹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Siyâsetnâmelerde en çok dile getirilen hadislerden biridir. Üç müellif hadise eserlerinde yer vermişlerdir. Bunlar: Gazzâlî’nin *Nasihâtü’l-mülûk’u*, Seâlibî’nin *Tuhfetü’l-vüzerâ’ı* ve Sabî Hilâl b. Muhassin’in *Tuhfetü’l-ümerâ fî Târîhü’l-vüzerâ’ı*’dır. Müelliflerin metinleri arasında bazı lafız farklılıkları bulunmaktadır. Gazzâlî’nin kitabına aldığı metin şu şekildedir:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِأَمِيرٍ خَيْرًا، فَيُضِنُّ لَهُ وَزِيرًا نَصُوحًا صَادِقًا صَبِيحًا، إِنْ نَسِيَ ذَكَرَهُ، وَإِنْ اسْتَعَانَ بِهِ أَعَانَهُ.

*“Allah devlet başkanına hayır dilerse ona, unuttuğunda hatırlatan, yardıma ihtiyacı olduğunda yardıma koşan, güvenilir, samimi ve aydın bir vezir nasip eder.”*⁸⁸²

Müellif Siyâsetnâmesinde bir bölümü sadece vezirlere ayırarak bu makamın önemini dile getirmiştir. Yüce Allah’ın peygamberlere bile istişareye tavsiye etmektedir. Tek başına verilen kararların hatasının eksik olmayacağı bilinmektedir. Ancak sultana bir anlamda rehberlik yapacak ve onun sırdaşı olacak vezirin son derece güvenilir olması gerekir. Bu fikirler ışığında yazar hadisi nakletmektedir.⁸⁸³ Seâlibî ‘nin kullandığı metin bazı lafız farklılıklarıyla şöyle nakledilmiştir:

“إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا – أَوْ قَالَ: بِالْأَمِيرِ خَيْرًا – جَعَلَ لَهُ وَزِيرَ صِدْقٍ: إِنْ ذَكَرَ أَعَانَهُ، وَإِنْ نَسِيَ ذَكَرَهُ، وَإِذَا أَرَادَ بِهِ غَيْرَ ذَلِكَ، جَعَلَ لَهُ وَزِيرَ سُوءٍ: إِنْ نَسِيَ لَمْ يَذْكُرْهُ، وَإِنْ ذَكَرَ لَمْ يُعْنَهُ.”

“Allah bir kul için veya devlet başkanı için hayır dilerse, ona hatırladığında yardım eden, unuttuğunda hatırlatan dürüst bir vezir nasip eder. Ancak onlara bunun aksini

⁸⁸¹ Buhârî, “Kader”, 6237.

⁸⁸² Gazzâlî, A.g.e., 83.

⁸⁸³ Gazzâlî, A.g.e., 83-88.

*dilerse, unuttuğunda hatırlatmayan, hatırladığında yardım etmeyen kötü bir vezirle sınırlar.”*⁸⁸⁴

Müellif hadisi eserinde farklı yerlerde konu edinmiştir. İlkinde vezir kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamını açıklarken dile getirmiştir. Burada vezirin yükleri sırtlayan ve yardım eden anlamlarına gelebileceğini belirledikten sonra, kendisi yardım eden anlamını tercih etmiştir.⁸⁸⁵ İkincisinde vezirde olması gereken nitelikler sayılırken dile getirilmiştir. Burada vezirin en belirgin özelliğinin güvenilir ve sultana doğru rehberlik yapacak bilgi birikimine sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁸⁶ Sabî Hilâl b. Muhassin ‘nin ise şu metinle hadisi nakletmiştir;

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِوَالٍ خَيْرًا، فَيَضُّ لَهُ وَزِيرَ صِدْقٍ، إِنْ غَفَلَ ذَكَرَهُ، وَإِنْ نَامَ أَيْقَظَهُ.

*“Allah yönetici için hayır dilerse ona gaflete düşmesine engel olan, gaflete düştüğünde uyaran, dürüst bir yardımcı nasip eder.”*⁸⁸⁷

Müellif bilgiye dayanan doğru rehberliğin hayırlı işlere vesile olma ihtimalinin her zaman yüksek olduğu bağlamında hadisi nakletmiştir.⁸⁸⁸

Tezimizin giriş bölümünde belirttiğimiz gibi yönetime dair İslâm’ın temel önerilerinden biri de istişaredir.⁸⁸⁹ Bu davranışın istenilen neticeyi vermesi için danışılacak kişilerin her şeyden önce farklı alanlarda yetkin ve güvenilir olmaları gerekir. Vezirler sultanların bütün kararları üzerinde her zaman etkili olmuşlardır. Sultanların kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırıp uzun süre sürdürmeleri için atacakları ilk ve en büyük adımın doğru danışanlar olduğunu söyleyebiliriz. Tarihte önemli örneklere baktığımızda tecrübeli ve devletine her zaman sadakatle bağlı olan vezirler döneminde ülkeler hem içeride rahat etmişler hem de dışarıdan gelmesi muhtemel tehlikelere karşı başarılı olmuşlardır. Bunun en güzel örneği Nizamülmülk’tür. Kendisi hem Alparslan’a hem de Melikşah’a uzun yıllar vezirlik

⁸⁸⁴ Seâlibî, A.g.e., 41.

⁸⁸⁵ Seâlibî, A.g.e., 41.

⁸⁸⁶ Seâlibî, A.g.e., 50-51.

⁸⁸⁷ Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târihü'l-Vüzerâ*, 395.

⁸⁸⁸ Hilâl b. Muhassin, *Tuhfetü'l-Ümerâ fi Târihü'l-Vüzerâ*, 395.

⁸⁸⁹ Âli- İmrân, 3/159.

yapmıştır. Melikşah çok genç yaşta sultan olduğu halde Nizamülmülk'ün dirayetli yönlendirmesiyle son derece başarılı olmuştur. Ne zaman ki Melikşah kendisiyle bazı konularda tartışmaya ve güç yarışına girmişse bu hem devlet hem de ikisi için kötü sonuçlara sebep olmuştur. Aralarındaki ilişkinin bozulmasının elbette başka sebepler de vardır. Ancak devletin ve halkın menfaati öncelenmediğinde bu türden çekişmelerin olması kaçınılmazdır. Maalesef bu durum ikisinin de kısa aralıklarla ölümüne sebep olmuştur.

Günümüzde vezirlerin üstlendiği görevleri artık daha kurumsal yapılar yerine getirmektedirler. Ancak buralarda da sözünü ettiğimiz yetkin ve güvenilir insan ilkesi değişmemektedir. Bu iki özelliğe birden sahip olmanın zorluğunu bilerek en azında üst düzey makamlarda buna titizlikle dikkat edilmelidir. En ufak bir dünyevî menfaatle devletin ve milletin faydasına olan bir durumu ters yüz edenler ne kadar yetenekli olsalar da bu makamlar için uygun olamazlar. Araştırmamız müelliflerinden biri olan Vezir el-Mağribî son söylediğimize en iyi örnektir. Kendisi yetenekli bir kâtip olmasına rağmen hiçbir zaman beraber çalıştığı sultanlara güven vermemiştir. Bunun sonucunda çalıştığı hiçbir sultan rahat etmediği gibi kendisi de zehirlenilerek öldürülmüştür. Kendisini ve kitabını anlattığımız bölümde detaylar yer aldığı için burada bunların anlatılmasına gerek duyulmamıştır.

g) “İşlerini kadınlara bırakanlar iflah olmaz” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ الْهَيْثَمِ: حَدَّثَنَا عَوْفٌ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ قَالَ: لَقَدْ نَفَعَنِي اللَّهُ بِكَلِمَةٍ سَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيَّامَ الْجَمَلِ، بَعْدَ مَا كِدْتُ أَنْ أَلْحَقَ بِأَصْحَابِ الْجَمَلِ فَأَقَاتِلَ مَعَهُمْ، قَالَ: لَمَّا بَلَغَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ أَهْلَ فَارِسٍ قَدْ مَلَكُوا عَلَيْهِمْ بِنْتِ كِسْرَى، قَالَ: "لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ وَلَوْ أَمَرَهُمْ امْرَأَةٌ"

Ebû Bekre (ö. 51/671) Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “İşlerini bir kadına bırakan topluluk asla felah bulamaz.”⁸⁹⁰

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

⁸⁹⁰ Sealibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 93; Turtûşî, *A.g.e.*, 138; Buhârî, “Fiten”, 6686; Tirmizî, “Fiten”; 2262; Nesaî, “Kudât”, 5388.

Hadisi Buhârî'de yer almaktadır. Sahabî ravisi sadece Ebû Bekre (ö.52/672)'dir. Aynı sahabîden farklı dallara ayrılmaktadır. Buhari, Tirmizî ve Nesâî 'de yer alan hadisin senetleri aynıdır. Ancak Ahmed b. Hanbel'de bulunan hadisin farklı senetleri bulunmaktadır.⁸⁹¹ Buhârî'nin senedinde görüleceği gibi iki yerde عَنْlafzıyla nakledilmiştir. Bu lafız ravinin hocasını görmeden nakilde bulunması ihtimaline işaret etmektedir. Senette bulunan ravilerden Osman b. Heysem (ö. 220/835) Sadûk ancak çok hata yapan olarak tanımlanmıştır.⁸⁹²Avf b. Ebî Cemile (ö. 146/763) için Sika fakat Kaderî ve Şîi bid'atları vardır. Denilmiştir.⁸⁹³ Hasan el-Basri (110/728) için mürsel rivayetler nakletmekle tanımlanmıştır.⁸⁹⁴Ayrıca hadisin senedinde sahabî ravisinin tek olması zayıflığa işaret etmese de senedin sahihlik derecesine işaret eder. Ayrıca hadisin metin açısından yeni içtihatlarla açık olduğu da dile getirilmiştir.⁸⁹⁵

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî ve Seâlibî tarafından dile getirilmiştir. Turtûşî eserinin elli ikinci bölümünde valilerde olması gereken muteber özellikler alt başlığında zikretmiştir. Yazara göre Sultanın yakın adamlarının kendi silahları gibidir. Farklı alanlarda Yetkin ve başarılı adamlarını kaybeden devlet başkanı savaş anında silahını kaybeden kişi gibidir. Müellif bu düşünceler çerçevesinde İran Kısrasının ölümü üzerine yerine geçen kızını kötü örnek olarak anlatmaktadır.⁸⁹⁶Seâlibî ise kendisiyle istişare edilmesi gerekenler üst başlığında hadise yer vermiştir. Müellif detaylı bir şekilde istişarenin önemini anlattıktan sonra, kötü yönetimlere örnekler vermektedir. Söz konusu örneklerin başında çocuk yaşta saltanata gelenler zikredilmektedir. Rivayet bu kötü örnekler anlatılırken dile getirilmektedir. Ancak sayılan kötü örnekler içerisinde kadın yer almamaktadır.⁸⁹⁷

⁸⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20474, 20517, 20402.

⁸⁹² İbn Hacer el- Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/81.

⁸⁹³ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 1/757.

⁸⁹⁴ İbn Hacer el- Askalânî, *Tehzîbü't- Tehzîb*, 3/388.

⁸⁹⁵ Kadir Gürler, Kadının Yöneticiliği Meselesi, *Dinî Araştırmalar*, 4/11, (2001), 67-94.

⁸⁹⁶ Turtûşî, *A.g.e.*, 138-139.

⁸⁹⁷ Seâlibî, *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, 89-93.

Hadisin sebab-i vurûdu olarak Hz. Peygamber 'in SasânîKisra'sının kızı yönetime el koyulmasının duyulması üzerine söylemiştir. Ebû Bekre de Cemel Savaş'ında bu hadisi hatırlayarak Hz. Aişe yanında yer almadığını ifade edilmektedir. Ancak aynı savaşta birçok ileri gelen sahabî Hz. Aişe'nin yanında yer almaktaydı. Onlardan hiçbiri bu hadisi dile getirmemiştir.⁸⁹⁸ Hadisin özellikle Hz. Aişe'ye karşı siyasî kaygılarla dile getirilmiş olması dikkat çekicidir. Ayrıca Kisra'ya özgü söylenmiş olması mutlak olarak kadının yöneticiliğini ket vuran bir anlayışa yormak mümkün gözükmemektedir. Tarihin en eski zamanlarından bugüne kısa bir yolculuk yaptığımızda sosyal gerçeklik olarak devlet başkanı olan kadın sayısının son derece sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum bir taraftan fitratla ilgili olduğu gibi diğer taraftan zamanın anlayış ve şartlarıyla alakalıdır. Böyle düşündüğümüzde ufukta gözüken dünyada kadın devlet başkanının süreç içerisinde artacağını söyleyebiliriz.

3.3.1.5. Zulümle İlgili Hadisler

a) “Zulüm sahibinin ahiretini karartır” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ الْمَاجِشُونُ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دِينَارٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti: “Zulüm sahibinin kıyametini karartır.”⁸⁹⁹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim'de geçmektedir. Hadisin sahabî ravileri Abdullah b. Ömer,⁹⁰⁰ Abdullah b. Amr⁹⁰¹ ve Cabir b. Abdillâh 'tır.⁹⁰² En eski kaynak olarak Ebû Hanife'nin *MüsnedüEbû Hanife* isimli eserinde şu rivayetle yer almaktadır:

⁸⁹⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 18/59; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî*, 7/735.

⁸⁹⁹ Buhârî, “Mezâlim” 2315; Müslim “Birr” 56; Tirmizî, “Birr”, 2030.

⁹⁰⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 35243.

⁹⁰¹ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, 2386.

⁹⁰² Ahmed b. Hanbel *Müsned*, 14461.

عَنْ عَطَاءٍ عَنْ مُحَارِبِ بْنِ دِثَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِيَّاكَ وَالظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Resülûllah’ın (s.a.) şöyle buyurdu: “Zulümden sakınınız. Çünkü zulüm kıyamet gününde sahibi için karanlıktır.”⁹⁰³

İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*’inde ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer alan rivayet metin olarak bu rivayetle aynıdır.⁹⁰⁴

Buhârî’de yer alan rivayet Ebû Hanife ve İbn Ebû Şeybe’nin rivayetiyle metin olarak aynıdır. Ancak Müslim’de yer alan rivayet metin olarak genişleyerek şu şekilde rivayet edilmiştir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ بْنِ قَعْنَبٍ حَدَّثَنَا دَاوُدُ (يَعْنِي ابْنَ قَيْسٍ) عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ مِقْسَمٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ. وَاتَّقُوا الشُّحَّ فَإِنَّ الشُّحَّ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ. حَمَلَهُمْ عَلَى أَنْ سَفَكُوا دِمَاءَهُمْ وَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ."

“Cabir b. Abdullah Hz. Peygamber’in şöyle dediğini rivayet etti: *Zulümden sakınınız. Çünkü zulüm kıyamet gününde sahibi için karanlıktır. Aynı şekilde cimrilikten de sakının. Çünkü cimrilik sizden öncekileri helâk etti. Hatta birebirlerinin kanını dökecek ve mahreminin helal görececek duruma getirdi.*”⁹⁰⁵

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî’nin *Sirâcü’l-mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde aynı lafızlarla elli altıncı bölümde dile getirilmiştir. Konu başlığı ise zulüm, uğursuzluk ve zulmün kötü sonuçları şeklindedir.⁹⁰⁶ Mâverdî de bu hadisi *Nasihâtü’l-mülûk* isimli kitabında senetsiz bir şekilde nakletmiştir. Yedinci bölümde zulmü halktan bertaraf etme konusunda dile getirmiştir. Ancak metnin baş kısmında bir cümle fazlalık bulunmaktadır. Onun naklettiği metin şöyledir:

"اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ هُوَ الظُّلُمَاتُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ."

⁹⁰³ Ebû Hanife, *Müsnedü Ebî Hanife*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmut, (Mısır: el-Âdâb), 20.

⁹⁰⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 35243; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5832.

⁹⁰⁵ Müslim “Birr” 56.

⁹⁰⁶ Turtûşî, *Sirâcü’l-Mülûk*, 150.

“Mazlumun hakkından sakının. Çünkü zulüm kıyamet gününde sahibi için karanlıktır.”⁹⁰⁷

Bu lafızlarla metin hiçbir hadis kitabında bulunmamaktadır. Ancak bu en yakın metin Müslim’de bulunmaktadır. Burada da mezalim kelimesi yerine zulüm geçmektedir.⁹⁰⁸Zaten iki hadisin ravileri de farklıdır. Buharî ve Müslim’in ittifak ettiği hadis en başta verdiğimiz metin olan Abdullah b. Ömer’in rivayetidir. Mâverdî’nin naklettiği ise Cabir b. Abdillâh ’ın naklettiği hadistir.

Hadis âlimleri bu hadisi dünyada yapılan zulmün karşılığının ahirette kat kat olacağı şeklinde yorumlamışlardır. Ancak bazıları da zulmün karşılığının bu dünyada da olabileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca zulmün sadece maddi değil manevi de olabileceğini dile getirmişlerdir.⁹⁰⁹Siyâsetnâmelerde adâletin önemi ve zulmün zararları hakkında birçok rivayet dile getirilmiştir. Müellifler özellikle de dünyada saltanatın devamlılığının gerekçesi olarak zulümden kaçınılması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Ancak bu hadiste söz konusu pratik gerekçeden çok bu davranışın uhrevî sonuçlarına dikkat çekilmiştir. İnanan çoğu insan için ahiretteki karşılık en katı dünyevî cezadan daha etkilidir. Burada konunun öznesi üst düzey yöneticilerdir. Hatta daha çok sultanlardır. Zamanın şartlarını düşündüğümüzde yapılan tavsiyeler çok daha anlamlı olmaktadır. Günümüz dünyasında en gelişmiş demokrasilerde devlet başkanlarının hukuka aykırı davranışları sorgulanmakta ve gerektiğinde cezaî müeyyideye tabi tutulmaktadır. Kanun koyup bunu en katı bir şekilde uygulamak böyle bir sorunun kökten çözüldüğü anlamına gelmemelidir. İnsanoğlu yanlış yapmak istediğinde konulan kuraları dolaylı bir şekilde bertaraf etmek için her türlü hileyi kullanmaktan geri durmazlar. Kanunî düzenlemelerle beraber vicdanların eğitilmesi suçların azaltılmasında daha etkili olacağı aşikârdır.

Çoğu insan gayrı meşru bir davranışta bulunmadan önce bu davranışın gerekçesini zihninde oluşturur. Bu gerekçeyi kendince meşru gerekçelere dayandırır. Daha sonra kendini buna inandır. Bütün bu zihinsel süreçler yaşanırken, ancak her şeyin açıkça ortaya dökülecek günün varlığı kişiyi disipline edebilir. Kişinin isteğine bağlı

⁹⁰⁷ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 270.

⁹⁰⁸ Mâverdî, *A.g.e.*, 270.

⁹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 5/100.

kalmadan sadece davranışların değil, onların arkasındaki niyetlerin bile bilinip değerlendirildiği duygusu en üst düzeyde bir caydırıcılığa sahiptir. İşlenen suçların sıradanlaşmaması için en büyük çıkış kapısı af ve tövbedir. Bu değerlendirmelerden sonra rahatlıkla söyleyebilir ki ahiret duygusuyla beslenmiş bir ceza, kişilerin öz denetimlerinin devreye koyarak suçların engellenmesinde daha çok etkili olacaktır.

b) “Zalim sultan” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِسْحَاقَ أَنبَأَنَا عَبْدُ اللَّهِ أَحْبَرَنَا الْفَضِيلُ بْنُ مَرْزُوقٍ عَنِ عَطِيَّةِ الْعَوْفِيِّ عَنِ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَقْرَبَهُمْ مِنْهُ مَجْلِسًا إِمَامٌ عَادِلٌ وَإِنْ أَبْغَضَ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَشَدَّهُمْ عَذَابًا إِمَامٌ جَائِرٌ.

Ebû Sa'îd el-Hudri'den rivayetle Allah Rasûlû (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kıyamet gününde Allah katında insanların en sevimsisi ve O'na en yakın olanı âdil yöneticidir. Kıyamet gününde insanların Allah katında en çok nefret edileni ve azap bakımından en şiddetli olanı zalim yönetici olacaktır.”⁹¹⁰

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadisin sahabî ravisi Ebu Said el-Hudrî'dir. Farklı tariklerle rivayet edilen hadisin Senedindeki ravilerden Atiyye hariç Buharî ve Müslim'in ravilerindedir. Ancak Fudayl b. Merzûk sadece Müslim'in ravisidir.⁹¹¹ Senedin ortak ravileri Fudayl b. Merzûk ve Atiyye'dir. Bu isnat zayıf kabul edilmiştir. Çünkü Atiyye cerh ve ta' dil âlimleri tarafından zayıf kabul edilmiştir.⁹¹²Fudayl b. Merzûk' da sika kabul edilmiştir.⁹¹³ Ancak Tirmizî bu hadisi hasen garip olarak değerlendirmiştir.⁹¹⁴ Hadis

⁹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1545; Tirmizî, “Ahkâm”, 1329.

⁹¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaût,4/264.

⁹¹² İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Te'dîl*, 6/250, 6/383; Şuayb el-Arnaût, *Tahrîcû'l-Müsned*,17/364; Zehebî, *el-Mühezzebe fi İhtisari's Süneni'l-Kübrâ li'l-Beyhâkî*, thk. Yasir İbrahim Muhammed, (Riyâd: 2001), 8/4069.

⁹¹³ İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't Te'dîl*, (Beyrut: Dârü İhyaî't-Türasi'l-Arabî,1952), 7/75.

⁹¹⁴ Tirmizî, *el-Cami's-Sahîh*, thk. Ahmed b. Muhammed Şakir, 3/609; Begavî, *Şerhu's-Süne*, 10/65.

farklı tariklerle gelmiştir. Ancak hepsinin senedinde ortak ravi Atiyye olduğundan hadis zayıf kabul edilmiştir. Bu tariklerin yer aldıkları kitapları ve metinlerini şöyle sıralayabiliriz; Tirmizî'nin *Sümen*'i⁹¹⁵, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i⁹¹⁶, İbnü'l Ce'd'in *Müsned*'i⁹¹⁷, Ebû Nuaym el- İsfahânî'nin *Faziletü'l-Âdilîn*'i⁹¹⁸, Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübra*'sı⁹¹⁹ ve Begavî'nin *Şerhu's-Sünne*'sidir.⁹²⁰

Hadisin farklı tariklerdeki metinlerine baktığımızda anlam kaymasına sebep olacak lafız farklılıklarının olmadığını görüyoruz. Hadis senet açısından zayıf kabul edilmişse de anlam olarak yöneticilerde adaleti övüp zulmü yeren sahih hadisler hadis kitaplarımızda yer almaktadırlar. Bunların başında “Arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insan” hadisi gelmektedir.⁹²¹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadisimiz iki önemli müellif tarafından kullanılmıştır. Bunlar Gazzâlî ve Turtûşî'dir. Gazzâlî rivayeti *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserinde şu metinle nakletmiştir:

"أَحَبُّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَأَقْرَبُهُمْ إِلَيْهِ السُّلْطَانُ الْعَادِلُ وَأَبْغَضُهُمْ إِلَيْهِ وَأَبْعَدُهُمْ مِنْهُ السُّلْطَانُ الْجَائِرُ."

“Allah’ın en çok sevdiği ve O’na en yakın kişi adâletli devlet başkanıdır. Allah’ın hiç sevmeyişi ve O’na en uzak kişi ise zalim devlet başkanıdır.”⁹²²

Gazzâlî bu rivayeti anlamca benzer farklı birkaç rivayetle beraber aktarmıştır. Konu üst başlığı “Adâletin ilkeleri on tanedir” şeklindedir. Bu on ilkenin birinci ise yöneticinin üstelendiği görevin ehemmiyetini ve kadrini bilmesidir. Hadis bu birinci

⁹¹⁵ Tirmizî, “Ahkâm”, 1329.

⁹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11173.

⁹¹⁷ İbnü'l Ce'd, *el- Müsned*, thk. Âmir Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü'n-Nâdir, 1990), 2035.

⁹¹⁸ Ebû Nuaym el- İsfahânî, *Faziletü'l-Âdilîn*, thk. Meşhûr Hasan Mahmut Selman, (Riyad: Dârü'l-atan, 1997), 136.

⁹¹⁹ Beyhâkî, *es- Sünenü'l-Kübra*, 20169.

⁹²⁰ Begavî, *Şerhu's-Sünne*, 2472.

⁹²¹ Buhârî, “Zekât”, 1357; Müslim, “Zekât”, 1031; Tirmizî, “Zühd”, 2391.

⁹²² Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 15.

ilke altında aktarılmaktadır. Bu konuda sultanın adâletine vurgu yapan, zulmünü yeren birçok rivayetle beraber aktarılmaktadır.⁹²³ Müellif sivil bir âlime yakışacak şekilde rivayeti anlamına uygun şekilde dile getirmiştir.

Aynı hadisi Turtûşî *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde dile getirmiştir. Onun kitabına aldığı metin ise şöyledir:

أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ جَائِرٌ.

“İnsanlar içerisinde kıyamet gününde en şiddetli azaba muhatap olacak kişi zalim sultandır.”⁹²⁴

Müellif rivayeti vali, kadı ve yöneticiler hakkında gelen rivayetler başlığında işlemiştir. Aslında hakkı verilmediğinde bu görevlerin kıyamet gününde sahipleri için pişmanlık vesilesi olacaklarını dile getiren farklı birkaç rivayetten sonra bu rivayeti de aktarmıştır. Dolayısıyla müellifin yaşadığı siyasi ortamı da düşündüğümüzde bildiğini anlamına uygun cesaretle söylediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kendisi Fatımîlerin hâkim olduğu dönemde Mısırda kitabını te'lîf etmiştir.⁹²⁵

Rivayetleri karşılaştığımızda Gazzâlî'nin naklettiği lafızlarda bazı farklılıklar olmasına rağmen, anlamın değişmesini etkileyecek bir farklılık yer almamaktadır. Turtûşî rivayeti ise hadisin bir kısmı aktarılmıştır. Hadisçilerimizin geleneğinde bu durum yaygındır. İşledikleri konuya uygun bir şekilde hadisin bir kısmı aktarılmaktadır. İki müellifimiz de hadisi aktarırken senedi nakletmemişlerdir.

En başta sultan olmak üzere yöneticilerin adâletli olması gerektiği konusu incelediğimiz siyâsetnâmelerin ortak konusudur. Bu eserler içerisinde bazıları özellikle bu konuya has kullandıkları hadis miktarları açısından diğerlerinden ayrılmaktadırlar. Örneğin Nizâmülmülk *Siyerü'l-Mülûk* isimli eserinde ele aldığı hadislerin yüzde otuzu bu konuyla alakalıdır. Başka bir müellifimiz olana Gazzâlî de eserinde dile getirdiği hadislerin yüzde yirmi beşi hadisimizin konusuyla doğru orantılıdır.

Nizâmülmülk' e göre devletin istikrarı ve güveni için halkın memnuniyeti esastır. Bu da ancak adaletle sağlanır. Yönetici yönetme nimetinin kıymetini bilmek istiyorsa

⁹²³ Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 14-15.

⁹²⁴ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 39.

⁹²⁵ Turtûşî, *A.g.e.*, 39-46.

sahip olduğu imkânları halkla paylaşmalı, elinde bulundurduğu gücü adâletle uygulamalıdır. Çünkü hâkimiyet küfürle devam edebilir, ama zulümle devam edemez. Böyle yaptığında devletin sınırlarını genişletir. Aynı zamanda ahiretteki hesabı kolaylaşır. Yönetici bilmeli ki yaptığı her uygulama ahirette karşısına çıkar. Sultan haftada iki gün halka açık yerde gelenlerin şikâyetlerini dinlemeli zulme uğrayanların haklarını kendilerine teslim etmelidir. Böyle bir uygulamanın varlığı devletin her tarafında bilindiğinde insanlara zulmedenler kendilerine çeki düzen vermek zorunda kalırlar.⁹²⁶ İnsanlara haksızlık eden vezir bile olsa cezalandırılmalıdır.⁹²⁷ Adaletin tam gerçekleşmesi için kadı hak ettiği ücreti almalıdır. Maaşı ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamalıdır. Çünkü Müslümanların kanlarının ve mallarının emniyeti onların vereceği kararlara bağlıdır.⁹²⁸

Gazzâlî'nin yönetimde adâlet vurgusu siyaset teorisinde başat kavramlardan biridir. O yaşadığı dönemin kargaşasını gördükçe istikrarın önemini anlamış, bunun ancak adâletle sağlanabileceğini seslendirmiştir. Ona göre yöneticilik büyük bir nimettir. Bu görevi hakkıyla yerine getiren sonsuz mutluluğu elde eder. Fakat kıymeti bilinmediğinde çok tehlikeler barındırmaktadır. Bunların başında sonu olmayan mutsuzluk gelir. ⁹²⁹ Sultan halkının islâmî ilkelere göre kendisinden razı olduğunu gözetmelidir. Yönetici kendisine ulaşip onu övenlere aldanmamalıdır. Toplum içerisinde itimat edilen kişilerden halkın tepkisini ölçerse daha gerçek bir tepki alır.⁹³⁰ Yüce Allah kullarına ibadetleri öğretmek ve emirlerini açıklamak üzere peygamberler seçtiği gibi; kullarının birbirlerine haksızlık etmemeleri için de yöneticiler seçer. Bu anlamıyla sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Halkın da böyle bir sultana sevgi gösterip emirlerine itaat etmesi ilahi bir görevdir. Âdil sultan halkı arasında adâletle karar veren ve zulmü engelleyendir. Zalim sultan ise felakettir. Saltanatı devamlı olmaz. Hz. Peygamber hâkimiyet küfürle devam

⁹²⁶ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, 48-49.

⁹²⁷ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 66.

⁹²⁸ Nizâmülmülk, *A.g.e.*, 77.

⁹²⁹ Gazzâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 14-17.

⁹³⁰ Gazzâlî, *A.g.e.*, 28.

edebilir, zulümle devam edemez. Demiştir. Tarihe baktığımızda Mecusilerin dört bin sene hüküm sürmüş olmaları adaletleri sebebiyle olduğunu görürüz.⁹³¹

Düşünce dünyalarına baktığımızda iki yazarımızda adâletin toplumun güvencesi olduğunu düşündüklerini anlıyoruz. İkisinde de sultanını ana görevinin dinin emirlerini yaşatılmasını sağlamak olduğunu görürüz. Çünkü zamanın anlayışına uygun olarak din ile devlet ikiz kardeş olarak değerlendirilmiştir. Halkın memnuniyeti iki müellifte de adaletin ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Siyâsetnâme yazarları bu fikirlerini dile getirirlerken daha çok ahlâki tavsiyelerde bulunmaktadırlar. Adâleti teşvik etmenin temel gayesi saltanatın genişleyip devam ettirme isteğidir. İkinci amaç ise de uhrevi karşılıktır.

Günümüz dünyasında adâlet bekleyişinde geçmiş dönemlerden bir fark yok. Halkın memnuniyetinin adâlet için ölçü olmasında da değişiklik olmadığını söyleyebiliriz. Fakat kuralların ahlaki tavsiyelerden çok kanunlaşmış evrensel ilkelerden olması beklenmektedir. İnsanlığın ortak miras ve tecrübesinden faydalanarak, gerektiğinde herkesin yargılanabileceği, sonuçta bir ceza tahakkuk edecekse bunun icra edilmesinde tereddüt olmayacağı beklentisi dinin temel ilkeleriyle uyumlu bir beklentidir. Özellikle devlet yönetimini belirleme ve kuralları uygulama konusundan evrensel temel ilkelerle uyumlu yol almak bu konudaki tercihlerimizi disipline edecektir. Devlet başkanının seçimle iş başına getirmek artık herkes için adâlete uygun evrensel bir ilke haline gelmiştir. İş başına gelen yöneticinin bütün davranışlarının yasal bir zeminde yürütmesi, önceden ön görülebilir olması ve gerektiğinde hesap vermesi gerekir. Devlet başkanı her konuda uzman olamayacağına göre farklı konularda yetkin uzmanlardan faydalanması kaçınılmazdır. Bu da farklı düşünceye sahip insanların beraber çalışma kültürüne sahip olmasıyla sağlanabilir.

İnsanlık var olduğundan bu yana adâlet arayışı başlamıştır. En başta ilahî dinler olmak üzere düşünür ve felsefecilerin en temel konusu adâlettir. Siyasetten ya da yönetim erkinden beklenen adâlet sadece maddi haksızlıkları gidermeye indirgenemez. Siyasal, ekonomik ve toplumsal içeriğe sahip bir adâlet anlayışı seslendirilmektedir.⁹³² Bunlar olmadan hamasetle söylenecek sözler adaleti

⁹³¹ Gazzâlî, *A.g.e.*, 43-64.

⁹³² Mehmet Kocaoğlu, “Ütopya Gerçeklik Arasında Adalet Problemi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2013), 5-16; İsmail Safi, “Adalet ve

gerçekleştirmek yerine duyguları incittiği gibi insanların daha güzele olan inancını kaybettirmektedir. Adaletle hareket etmenin erdemli bir davranış olduğunun toplumun fertleri arasında kabul görmesi için somut kuralların tavizsiz uygulanması gerekir. Uygulanan kuralların evrensel olanı olabileceği gibi yerellik arz eden ilkeler de olabilir. Burada asıl olan uygulanan kuralın toplumun ortak vicdanında pozitif karşılık bulmuş olmasıdır. Bu anlamıyla adaletin topluma, çevreye vb. Özelliklere göre değiştiğini ve dinamik olduğunu söyleyebiliriz. Bu değişkenler içerisinde toplumun sahip olduğu din ve örfler gelmektedir.⁹³³

3.3.1.6. Ticaret Ahlâkıyla İlgili Hadisler

a) “Aldatan bizden değildir” hadisi

Hadisin Metni

وَحَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي أُيُوبَ وَقُنَيْبَةُ وَابْنُ حُجْرٍ جَمِيعًا عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ جَعْفَرٍ قَالَ ابْنُ أُيُوبَ: حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ قَالَ: أَخْبَرَنِي الْعَلَاءُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ عَلَى صُبْرَةٍ طَعَامٍ فَأَدَخَلَ يَدَهُ فِيهَا فَتَأَلَّتْ أَصَابِعُهُ بَلًّا فَقَالَ: مَا هَذَا يَا صَاحِبَ الطَّعَامِ؟ قَالَ: أَصَابَتْهُ السَّمَاءُ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ: أَفَلَا جَعَلْتَهُ فَوْقَ الطَّعَامِ كَمَا يَرَاهُ النَّاسُ؟ مَنْ عَشَّ فَلَيْسَ مِنِّي.

EbûHüreyre şöyle rivayet etti: Resûlullah (s.a.) çarşıda bir ekin yığına uğramış ve elini onun içine daldırmıştı. Parmakları ıslanınca sahibine:

«Ey ekin sahibi! Bu ne?» buyurmuş.

Ekin sahibi: yağmurda kaldı ya Resûlullah! Demiş. Resûlullah (s.a.):

«Islak kısmını insanların görmesi için ekinin üstüne koysaydın ya! Aldatan benden değildir» buyurmuşlar.⁹³⁴

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Siyaset İlişkisi Üzerine”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 12 (2018): 63-74.

⁹³³ Uğur Altuntaş, “Modern Siyaset Teorisinde Adalet Tartışmaları: Adalet- Farklılık İlişkisi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018), 10-48.

⁹³⁴ Mislim, “İmân”, 164, 102; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 3425; Tirmizî, “Büyü” 1315; İbn Mâce, “Ticârât” 2224.

Hadis Müslim'in Sahîh'inde yer almaktadır. Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde de yer almaktadır. Hadisin ravileri içerisinde bulunan Süheyl b. EbîSâlih (ö.138/756) Buhârî'nin şartlarını taşımadığı için kendisi bu hadisi kitabına almamıştır. İbn Hâcer bu ravi için sadûk ama ömrünün sonunda unutkan oldu demektedir.⁹³⁵ Sünenlerde ticaret ve büyü' bablarında gelen bu hadisi Müslim özellikle iman babında ele almıştır. Bu anlayışı tercih etmesinde hadisin sonundaki "Bizden değildir." cümlesinin etkili olduğu söylenebilir. Bu lafızlarla gelen rivayetin ravisi Ebû Hüreyre'dir. Bunun tariklerine baktığımızda bazı lafız farklılıklarının olduğunu görüyoruz. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّ (Aldatan bizden değildir.) şeklinde rivayet edilmektedir.⁹³⁶ Tirmizî' de مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنَّا (Aldatan bizden değildir.) formuyla yer almaktadır.⁹³⁷ İbnü'l Cârûd'un (ö. 307/919) *el-Müntekâ* isimli eserinde ise لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّنَا (Bizi aldatan bizden değildir.) şeklinde rivayet edilmiştir.⁹³⁸ Bazı tariklerde Resûlullah'ın (s.a.) elini ekinin içen koymasının vahyedildiği şeklinde nakledilmektedir.⁹³⁹ Yine bazı rivayetlerde مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا (Bize silah çeken bizden değildir.) ilavesi yer almaktadır.⁹⁴⁰

Hadis farklı tarihlerle de nakledilmiştir. Örneğin; Kays b. EbîGarze tarihiyle gelen rivayet Ebû Ya'la el-Mevsilî'nin, *el-Müsned*'inde yer almaktadır.⁹⁴¹ Burada lafızlar değişmiş olsa da diğer tariklerle anlam bütünlüğü devam etmektedir. Hadisin senedi münkatı' kabul edilmiştir. İbn Hacer'e göre Hâkim Kays b. EbîGarze'yi görmeden

⁹³⁵ İbn Hâcer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1976), 259.

⁹³⁶ Ebû Dâvûd, "İcâre", 3425; Ahmed b. Hanbel, 7292; İbn Mâce, "Ticârât" 2224.

⁹³⁷ Tirmizî, "Büyü", 1315.

⁹³⁸ İbnü'l Cârûd, *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsnede an Resûlillâh Sallallâhü Aleyhi ve Sellem*, thk. Ebû İshâk el-Hüveynî, (Kahire: Dâru't-Takvâ, 2008), İbn Mâce "Ticârât", 615.

⁹³⁹ Ebû Dâvûd, "İcâre", 3425; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7290.

⁹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9396; Müslim, "İmân", 164.

⁹⁴¹ Ebû Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, 2/263.

rivayet etmiştir.⁹⁴² Ebû Bürde tarikiyle gelen rivayet Ahmed b. Hanbel, *Müsned*'inde yer almaktadır.⁹⁴³ Buradaki metinde de anlam bütünlüğü mevcuttur. Ancak senet açısından zayıf olarak değerlendirilmiştir. Çünkü senette bulunan ravilerden Cümei b. Umeyr (ö. 99/717) münekkitler tarafından eleştirilmiştir.⁹⁴⁴ Abdullah İbn Ömer tarikiyle gelen rivayet Dârimî 'de yer almaktadır.⁹⁴⁵ Bu rivayette de anlam kaymasına sebep olacak lafızlar yer almamaktadır. Ancak senette bulunan Kasım b. Abdillah (ö. 150/767) “*münkerü'l-hadis*”⁹⁴⁶ ve Ebû Ukayl Yahyâ b. Mütevekkil (ö. 177/793)'de “*Zaîfü'l-hadis*”⁹⁴⁷ olarak değerlendirilmişlerdir.

Bütün bu tarikleri beraber değerlendirdiğimizde Müslim Sahîh'inde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan ve Ebû Hüreyre tarikiyle gelenler dışındaki senetler zayıf kabul edilmişlerdir. Aynı şekilde metinlerde lafızlar değişmiş olsa bütün rivayetler aynı konuyu dile getirmektedirler. Ancak hadisin son kısmında yer alan “*Aldatan bizden değildir.*” Veya “*Bizi aldatan bizden değildir.*” Vurgusu ciddi anlam değişikliğine sebep olmaktadır. Müslim'de ve sahih kabul edil Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerinde “*Aldatan bizden değildir.*” Şeklinde gelmektedir. Bu vurgu elbette daha anlamlıdır. Diğer vurgunun mefhumu muhalifinde Müslüman olmayanın aldatılmasında sorun yok iması İslam'ın temel değer yargularıyla uyumlu gözükmemektedir.⁹⁴⁸

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Mâverdî *Nasihâtü'l-mülûk* eserinin birinci bölümünde öğütleri kabul ve teşvik üst başlığının hâkimlerin ve ariflerin nasihatleri alt başlığında dile getirmiştir. Hadisi

⁹⁴² İbn Hâcer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, (Haydarâbâd: Matba'atü Daireti'l-Me'arîf en-Nizâmiyye, 1909), 8/402.

⁹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15733.

⁹⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhü'l-Kebîr*, thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Dibâsî, (Riyad: 2019), 3/56.

⁹⁴⁵ Dârimî, “*Büyü*” 2583.

⁹⁴⁶ Ebû Hâtim er- Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, 7/112.

⁹⁴⁷ Ebû Hâtim er- Râzî, *A.g.e.*, 9/190.

⁹⁴⁸ Recep Unutmaz, *Temel Hadis Kitaplarında “Bizden Değildir.” Formatıyla Gelen Hadisler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010), 128-137.

senetsiz rivayet etmiştir. Lafızda da bir farklılık yoktur.⁹⁴⁹Mâverdî aynı hadis *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*' sine de almıştır. Buradaki konu başlığı hisbedir.⁹⁵⁰ Buralardaki bağlamlara baktığımızda hadislerin anlam kaymasından söz edemeyiz.

İslâm âlimleri bu hadisten yola çıkarak malın ayıbını gizleyerek satmanın asla doğru olmadığına hükmetmişlerdir. Böyle bir satış fıkhen geçerli olsa da sahibini günahkâr yapar. Buradaki “*Bizden değildir.*” Cümlesi bizim yolumuz üzerine değildir. Şeklinde anlaşılmıştır.⁹⁵¹

Toplumsal hayatın farklı alanlarında ve ticaret hayatında güven duygusu işlerin iyi gitmesi için vazgeçilmez bir ilkedir. Hadisimizin vürûd sebebi daha çok ticaret hayatıyla ilgilidir. Ancak bu genel anlaşılmasına engel değildir. Ticaret hayatıyla ilgili bu ilkeye uymayanlar aslında kendilerine en büyük kötülüğü yapmış olurlar. Çünkü güven duygusu çoğu defa sermayenin yapamadığını yapabilir. Aslında güvenilir olmak bütün peygamberlerin ortak mirasıdır. Onlar da bizler için en önemli örneklerdir. Günümüzde duygularla aldatma, konusunda da kötü örneklerin olduğunu yaşayarak görüyoruz. Müslüman aldatan olmamakla yetinmemeli. Aynı şekilde aldatılan olmamalıdır. Bunlardan korunmanın en temel yolu öncelikle sağlıklı bilgi ve fert olarak sorumlu olduğumuzun unutulmamasıdır.

Siyasî erk sadece kanunlarla toplumun düzenini sağlayamayacağı için siyaset ahlâk ilişkisini tutarlı yürütmek durumundadır. Öncelikle toplumun her ferdinde olmasını istediği kuralları kendi yönetim anlayışına yansıtmalıdır. Toplumun ortak değer yargılarının korunması için gerekli tedbirler alınarak, eğitim sistemi küçük yaştan itibaren bu değerlerle yoğrulmalıdır. Vicdanlar eğitilmeden karşılıklı haklara saygının tam sağlanması çok zor olabilir. Aynı şey hukuk için de söylenebilir. Toplumun değerlerinde beslenmeyen bir hukuk sisteminin kendisinden beklenen sonucu veremez. Hukukun oluşmasında öncülük eden siyasîlerin gerçekten toplumun

⁹⁴⁹ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 55.

⁹⁵⁰ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 367.

⁹⁵¹ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmail, (Mısır: Darü'l-Vefa li'd-Dib'ati, 1998), 8/375; Mustafa Taş, “Bizden Değildir’ Formatındaki Hadisler ile Bunların Anlamına Dair Bazı Mülâhazalar”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 8/2, (2022), 245-270.

huzurunu istiyorlarsa, bu konuda da tutarlı olmalıdırlar. Ancak siyaset ahlak ilişkisinde ibrenin çoğu defa siyasetten yana işlediğini söyleyebiliriz. Bu kaymanın temel motivasyonu çoğu defa menfaat ve kamu yararı kavramlarıyla açıklanmaktadır.

952

b) “Ödeme gücü olanın borcunu ödememesi zulümdür” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ فَإِذَا أَتَبَعَ أَحَدُكُمْ عَلَى مَلِيٍّ فَلْيَتَّبِعْ.

Ebû Hüreyre Resûlüllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Zengin olduğu halde borcunu geciktiren zulmetmiş olur. Sizden kim alacağı için ödeme gücü olan birisine yönlendirildiğinde kabul etsin.”⁹⁵³

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Abdullah b. Ömer tarikiyle İbn Mâce’de, ⁹⁵⁴Ebû Hüreyre tarikiyle Kütüb-i Sitte’de ve Şerid b. Süveyd (ö. 60-64/680-683) tarikiyle Ebû Dâvûd ve Nesâî ’deyer almaktadır. Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre tarikle gelen rivayetlerde metin farklılığı bulunmamaktadır. Ancak Şerid b. Süveyd yoluyla gelen rivayette *يُجْلُ عِرْضَهُ، وَعُقُوبَتَهُ* (Kişinin haysiyetinin zedelenmesi ve cezalandırılması haktır.) ilavesi yer almaktadır. Bu tabir kişinin kendi sektöründe tanıyanlarına karşı kınanması ve cezalandırılması şeklinde anlaşılmıştır.⁹⁵⁵ İbnü’l Esîr *لِي الْمَطْلُ* kelimesini için *لِي الْمَطْلُ* demektedir.⁹⁵⁶ İki kelime de ödeme gücü olduğu halde borcu geciktirmek anlamına gelmektedir.

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

⁹⁵² Davut Dursun, “Siyaset ve Ahlâk: Gerçeklikle İdealin Bağdaşmazlığı Sorunu”, *Siyaset ve Yönetimde Etik Sempozyumu, 18-19 Kasım 2005*.

⁹⁵³ Buhârî, “Havalât”, 2167; Müslim, “Müsakat”, 1564; Ebû Dâvûd, “Büyû”, 3345; Tirmizî, “Büyû”, 1308; Nesâî, “Büyû”, 4691.

⁹⁵⁴ İbn Mâce, “Sadâkat”, 2403.

⁹⁵⁵ Aynî, *Umdetu’l-Kârî fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 12/110.

⁹⁵⁶ İbnü’l Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, 4/280.

Hadis Turtûşî'nin *Sirâcü'l-mülûk'u* ve Sülemî'nin *Âdâbü's-sohbe ve Hüsnü'l-uşre* isimli eserlerde yer almaktadır.⁹⁵⁷ Sülemîsiyâsetnâmesinin birr ve sıla üst başlığının haset ve kinden kaçınmanın adabı alt başlığında rivayete senetli bir şekilde yer vermiştir. Müellif insanlar arasında ülfetin oluşmasına engel olan en temel duygunun dünyevî kaygılar olduğunu ifade ederek şu düşünceleri dile getirmektedir: Kişinin insanlara geçinmeye açık olmalı ve kendisi de insanlarla iyi geçinmelidir. Kadınlarla ülfet kurmanın belki de en kısa yolu onların yaratılış fitratlarındaki hassasiyetlere dikkat etmek olmalıdır. Hz. Peygamber “*size kötü davranana iyi davranmak asıl hünerdir*” demiştir. İnsanın komşusuna da hak ettiği ülfeti göstermelidir. İşyeri sahipleri ticari ilişkide buldukları kişilerle geçinmeyi bilmelidirler. Bunun için ölçü ve tartıya gereken özen göstermeleri, ödeme gücü olmayanlara zaman tanımaları ve durumu olduğu halde borçlarını geciktirmemeleri gerekir. Kişinin başkasının malını yererek kendi ürünlerini övmesi bir çeşit nifaktır. Yazar bu düşüncelerle hadise yer vermiştir.⁹⁵⁸ Sıraladığımız düşüncelerden de anlaşılacağı gibi Sülemî'nin ana kaygısı insanlar arası ilişkiyi belli bir seviyede götürmenin belli koşullara bağlı olduğunu, bunun da karşılıklı fedakârlıklar gerektiğini dile getirmektedir.

Turtûşî ise eserinin elli altıncı bölümünde zulmün uğursuzluğu ve kötü sonuçları alt başlığında rivayeti senetsiz bir şekilde dile getirmiştir. Yazar birkaç âyeti⁹⁵⁹ sıralayarak zulmün en büyüğü Allah'ın emirlerini yerine getirmemektir. Demektedir. Kim zulmederse kendi eliyle evini yıkmış demektir. Bu anlayış Kur'an ve Tevrat'ın ortak düşüncesidir. Diyen müellif konuyla ilgili akla gelebilecek âyet ve hadisleri sıralamaktadır. Konumuzun öznesi olan hadis de burada zikredilmektedir. Burada yazar her alandaki zulmün tam anlamıyla hak ihlali olduğunu, bunu yapanların hem dünyada hem de ahirette karşılıklarını alacaklarını ifade etmektedir.

Rivayeti ticaret hayatı ve devletin bu alanla ilişkisi bağlamında ele aldığımızda şunları söyleyebiliriz; Güven ticari hayat için en temel ilkedir. Bu iki şekilde tezahür eder. Birincisi; kişi yıllarca devam eden alışverişte muhatabını tanımış, başka kişilerle olan ticaretinde de olumlu ilişkisini teyit etmiştir. Böylelikle ona güven duymuş karşılıklı yapılan ticarete birbirlerine kolaylıklar sağlamışlardır. Bu durum

⁹⁵⁷ Turtûşî, *A.g.e.*, 595; Sülemî, *A.g.e.*, 80.

⁹⁵⁸ Sülemî, *A.g.e.*, 78-80.

⁹⁵⁹ Maide, 5/44,45,47.

iki taraf için de geçerlidir. Söz konusu güven duygusu ticari hayatı rahatlatmakta, malları tedavülünü hızlandırmaktadır. İkincisi ise; her ihtimale karşı kişilerin ödeme dengeleri bozulduğunda devletin iktisadi hayatta kurduğu sistemle bundan önceden haberdar olup kişileri mağdur etmemesidir. Söz konusu iki şart beraber sağlandığında insanların meşru olmayan yollara sapmaları engellenebilir. Özellikle devlet eliyle güven sağlayacak maddi ve pratik değeri olan kurallar manzumesi son derece önemlidir. Örneğin kişinin mal varlığı bir bütün kabul edilmelidir. Kişi borçluysa nerede malı varsa borcu buradan tahsil edilebilmelidir.

3.3.1.7. Adâletle İlgili Hadisler

a) “Bir saat adâlet yetmiş senelik ibadetten iyidir” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْفَضْلِ الْأَسْفَاطِيُّ ثنا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ سَعِيدٌ أَبُو عَيْلَانَ الشَّيْبَانِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ عَقَانَ بْنَ جُبَيْرِ الطَّائِيِّ عَنْ أَبِي حَرِيْزِ الْأَزْدِيِّ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَوْمٌ مِنْ إِمَامٍ عَادِلٍ أَفْضَلُ مِنْ عِبَادَةِ سِتِّينَ سَنَةً، وَحَدٌّ يُقَامُ فِي الْأَرْضِ بِحَقِّهِ أَرْكَى فِيهَا مِنْ مَطَرٍ أَرْبَعِينَ عَامًا.

Abdullah b. Abbas Resûlullah’ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Âdil devlet başkanının bir günü altmış senelik (nafile) ibadetten daha iyidir. Aynı şekilde yeryüzünde hakkıyla uygulanacak bir had cezası, kırk senelik yağmurdan daha çok dünyayı temizler.”⁹⁶⁰

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadisin medarı Abdullah b. Hüseyin Ebû Herîyz el Ezdî ’dir. Bu ravi sadûk ancak çok hata yapan olarak vasıflandırılmıştır.⁹⁶¹ Aynı ravi için İbn Hacer başka bir kitabında şöyle demektedir: Buhârî’nin kendisinden bab başlıklarındaki hadislerden rivayette bulunmuş, İbn Main kendisini tevsik etmiştir. Bir grup da kendisini zayıf kabul edilmiştir. Kendisi “*Hasenü’l-Hadistir.*”⁹⁶² Senette bulunan ravilerde Affân b. Cübeýred-Dâî⁹⁶³ ve Ebû Ğeylânî eş-Şeybânî “*Meçhulü’l hal*” olarak

⁹⁶⁰ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebir*, 11932.

⁹⁶¹ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 300.

⁹⁶² İbn Hacer, *et-Telhîs*, 3/346.

⁹⁶³ İbn Ebû Hâtim, *A.g.e.*, 7/30.

tanımlanmışlardır.⁹⁶⁴ Aynı hadis Tâberânî'nin *Mu'cemü'l-Evsat* isimli kitabında da yer almaktadır. Buradaki rivayetin ise Cafer b. Afn tarikiyle gelmiştir. Ancak bu rivayette hadisin medarı olan Abdullah b. Hüseyin Ebû Herîyz el Ezdî düşürülmüştür.⁹⁶⁵ Münzirî ve Irâkî Tâberânî'nin hasen bir şekilde rivâyet ettiğini yazmaktadırlar. Ancak Irâkî sayının yetmiş değil de altmış olduğunu belirtmiştir.⁹⁶⁶

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-mülûk* ve Mâverdî'nin *Nasihâtü'l-mülûk* isimli eserlerde yer almaktadır. Gazzâlî adâlet ve insafın esasları üst başlığında rivayete yer vermektedir. Kendisi bu esasları on kategoriye ayırmaktadır. Bunların en başına ise devlet başkanının sahip olduğu makamın kıymetini bilmesi gerektiği gelmektedir. Bu makamın önemi Hz. Peygamber'in sözlerine dayanmaktadır. Müellif bu düşüncesine dayanak olarak birçok hadisle beraber incelemekte olduğumuz rivayete de yer vermiştir. Ancak kendisinin naklettiği rivayette altmış sene yerine yetmiş sene tabiri geçmektedir.⁹⁶⁷ Mâverdî ise siyâsetnâmesinin yedinci bölümünde genel siyâset alt başlığında hadise senetsiz bir şekilde yer vermiştir. Müellif Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in kendilerini adâlet ve rahmetle tavsif ettiklerini, devlet başkanının da onlara benzemeye çalışmaları gerektiğini dile getirmektedir. Böyle oldukları sürece halkın kendilerine itaat etmeleri boyunlarının borcudur.⁹⁶⁸ Bu düşünceler çerçevesinde birçok âyet ve hadisle beraber incelemekte olduğumuz rivayete de kitabında yer vermiştir.

İki yazar da adâletin önemine dikkat çekmişlerdir. Özellikle Mâverdî yönetimde adâlet vurgusu yapmaktadır. Açıkladığımız birçok ortak hadiste vurguladığımız gibi adâlet konusu siyâsetnâme eserlerinde ortak ve en çok vurgu yapılan konudur. Mâverdî'nin incelemekte olduğumuz hadisi naklettiği yerde devlet başkanına itaatle yönetimde adâleti birbirlerinin ön şartı olarak takdim etmesi manidardır. Bu anlayışı çoğu siyâsetnâme kitabında göremiyoruz. Aslında müslümanların geleneğine

⁹⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *A.g.e.*, 4/87.

⁹⁶⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 4765.

⁹⁶⁶ Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, 3/246; Irâkî, *Tahrîcü'l-İhya*, 205.

⁹⁶⁷ Gazzâlî, *A.g.e.*, 14-16.

⁹⁶⁸ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 193-198.

baktığımızda adâletli ve Allah’ın emirlerinin uygulanmasında hassasiyet gösteren devlet başkanına her şekilde itaat edip yardımcı olmak son derece önemsenmiştir. Ancak zulmüyle bilinen kişilere karşı gösterilecek tavır konusunda baskın düşünce; yönetimden gönderileceğine tam emin olunmadan karşı çıkılmamasıdır. Geçmişteki şartları düşündüğümüzde bu anlayışın kendi içinde tutarlı olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁶⁹ Bugün özellikle batılı güçlü devletlerin desteğini arkalarına almış kapalı ve tam bir demokrasiyle yönetilmeyen toplumlar için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Belki geçmişten farklı olarak zenginleşmiş iletişim araçları kullanılarak halkın bilinçlendirilmesi ve peyderpey isteklerini uygun mecralarda dile getirerek özellikle dünya halkları nezdinde bir kamuoyu oluşturulabilir.

b) “Âdil sultan döneminde doğdum” hadisi

Hadisin Metni

وُلِدْتُ فِي زَمَنِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ.

“Âdil sultan döneminde doğdum.”⁹⁷⁰

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Bu rivayet hadis kaynaklarımızda yer almamaktadır. Beyhâkî bu rivayeti Halimi (ö.403/1012)’ den naklen aslının olmadığını ifade etmektedir.⁹⁷¹ Halîmî’nin kitabı olan *el-Minhâc fî Şu‘abü’l-Îmân*’ da Allah’ın emirlerine tabi olmayanın âdil olması mümkün değildir. Diyerek bu sözü hadis olmayacağını ifade etmektedir. Çünkü burada söz konusu melik Sâsânî Hükümdarı meşhur Enûşîrvân (ö.579)’dır.⁹⁷² *Sehâvî Mekâsidü’l-Hâsene* isimli eserinde bu hadisin aslının olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Allah dostlarından birinin bu rivayeti Hâkim en-Nisâbûrî (ö.405/1014)’ye sorduğunu onun da bunun yalan olduğunu söylediğini, bunu rüyada

⁹⁶⁹ Omar Alosman, “İslam Hukukunda Kamu Yararı Bağlamında Devlet Başkanına Karşı Ayaklanma”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 93-185.

⁹⁷⁰ Beyhâkî, *Şu‘abü’l-Îmân*, 7/167.

⁹⁷¹ Beyhâkî, *A.g.e.*, 7/167.

⁹⁷² Halîmî, *el-Minhâc fî Şu‘abü’l-Îmân*, thk. Hilmi Muhammet Fudâ, (Dârü’l-Fikir, 1979), 3/15.

Resülûllah'a(s.a.)sorduğunu Hz. Peygamber'in Hâkim en-Nîsâbüri'yi teyit ettiğini nakletmektedir.⁹⁷³

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Bu rivayeti iki müellif eserine almıştır. Bunlar; Gazzâlî ve Seâlibî'dir. Gazzâlî şu metinle rivayete yer vermiştir:

"وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ افْتَحَرَ بِأَيَّامِهِ فَقَالَ: وُلِدْتُ فِي زَمَانِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ كِسْرَى وَالْإِسْمُ الْجَيِّدُ خَيْرُ الْأَشْيَاءِ."

Resülûllah (s.a.) yaşadığı günlerle iftihar ederek; “*Âdil Sultan Kîsrâ döneminde doğdum. Güzel bir nam bırakmak en değerli olanıdır.*” buyurdu.⁹⁷⁴

Müellif kitabının birinci bölümünde adâlet siyaset ve yöneticiler üst başlığı altında bu rivayeti dile getirmiştir. Öncelikle adâletin önemini âyet ve hadislerle anlattıktan sonra, adâletiyle meşhur Sâsânî Hükümdarı Enûşîrvân'ı örnek vermektedir. Gazzâlî 'ye göre bu kralın adaletli olmasında Hz. Peygamber'in onun görev yaptığı tarihlerde doğmasının bereketi olmuştur. Çünkü o kral Hz. Peygamber'in doğumundan iki sene sonra ölmüştür. Her memleket yöneticisiyle bilinir. Güzel bir sadâ bırakmak en iyi olanıdır. Enûşîrvân memleketini imar etmiş ve halkının sevgisini kazanmıştır. Bütün bunları adâleti sayesinde yapabilmıştır. Gazzâlî bu düşüncelerini şu hikâyeyle desteklemektedir:

Enûşîrvân bir gün hasta olduğunu ve memleketinin en ücra bölgelerinden harabe bölgelerden kendisinin tedavisi için süt getirilmesini yakın çalışma arkadaşlarından istemiştir. Bu talep üzerine toplanan görevliler her yerde harabe olan bir bölge aramaya başlamışlardır. Ancak bütün aramalar sonunda böyle bir yer bulamadıklarını krallarına söylemişlerdir. Bunun üzerine kral tanrısına şükrederek bu talebi kendi memleketinin gerçek durumunu öğrenmek için yaptığını ifade etmiştir.⁹⁷⁵

Seâlibî de aynı anlama vurgu yapan şu metinle rivayeti kitabına almıştır:

وَافْتَحَرَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِأَنْوَشَرَوَانَ الْعَادِلِ فَقَالَ: وُلِدْتُ فِي زَمَانِ الْمَلِكِ الْعَادِلِ.

⁹⁷³ Sehâvî, *Mekâsidü'l-Hâsene*, 707.

⁹⁷⁴ Gazzâlî, *A.g.e.*, 46.

⁹⁷⁵ Gazzâlî, *A.g.e.*, 45-46.

Resûlullah (s.a.) Âdil Enûşirvân ile övünerek şöyle buyurdu: “*Âdil sultan döneminde doğdum.*”⁹⁷⁶

Müellif eserinin sultan ve meliklerin faziletlerin dair Hz. Peygamber ve seleften gelenler diye bir bölümünde⁹⁷⁷ bu rivayeti nakletmiştir. Öncelikle Hz. Peygamber’den bazı hadisler naklettikten sonra konuyla ilgili bazı sahabîlerin sözlerine yer vermiştir. Bu kitapta müellif sultanı dinin koruyucusu olarak gördüğünden, saygıyı hak ettiğini ona yapılan her türlü yanlışlık olduğunu özlü sözlerle dile getirmiştir.

Siyâsetnâmelerin en temel konularından biri adâlettir. Kimi müellif bu ilkeyi dile getirirken sadece âyet ve hadislere başvurmuştur. Kimisi de sadece düşünürlerin sözleri, atasözleri ve hikâyelerle bu ilkeyi delillendirmek istemiştir. Bazı müellifler ise karma bir yöntem izlemişlerdir. Buradaki iki yazar da bu yöntemle hareket etmişlerdir. Söylenen söz hadis olarak kabul edilmemiştir. Ancak bir önceki hadiste detaylıca açıklamaya çalıştığımız gibi adâlete vurgu yapan sahih hadisler kaynaklarımızda yer almaktadırlar.

3.3.1.8. *Ahlâk Hadisleri*

a) “*Din samimiyettir*” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادٍ الْمَكِّيُّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ قَالَ: قُلْتُ لِسُهَيْلٍ إِنَّ عَمْرًا حَدَّثَنَا عَنِ الْقَعْقَاعِ عَنْ أَبِيكَ قَالَ: وَرَجَوْتُ أَنْ يُسْقِطَ عَنِّي رَجُلًا قَالَ: فَقَالَ: سَمِعْتُهُ مِنَ الَّذِي سَمِعَهُ مِنْهُ أَبِي كَانَ صَدِيقًا لَهُ بِالشَّامِ ثُمَّ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ سُهَيْلٍ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ تَمِيمِ الدَّارِيِّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "الدِّينُ النَّصِيحَةُ" فُلْنَا: لِمَنْ؟ قَالَ: سِ، وَلِكِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ وَلِأُمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَعَامَّتِهِمْ.

Temim ed-DârîResûlullah’ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti:

“*Din samimiyettir.*”

⁹⁷⁶ Seâlibî, *Âdâbü'l-Mülûk*, 25.

⁹⁷⁷ Seâlibî, *A.g.e.*, 25-27.

Kimin için? Dedik. Resûlullah (s.a.): “Allah, Kitabı, Resûlü, mü’minlerin yöneticileri ve tüm Müslümanlar için” dedi.⁹⁷⁸

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis sahabîlerden Ebû Hüreyre (ö. 58/678)⁹⁷⁹, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88)⁹⁸⁰ ve Temim ed- Dârî (ö. 40/661) tarafından rivayet edilmiştir. Temim ed- Dârî ’nin rivayeti daha çok bilinmektedir. Buhârî ve Müslim’in Sahîhler’inde yer almaktadır. Ancak Buhârî bu hadisi bab başlığı olarak kullanmıştır. Çünkü ravilerden Süheyl b. EbîSâlih (ö.138/756), onun şartlarını taşımamaktadır.⁹⁸¹ Buhârî aynı hadisin ilk cümlesini *et- Târîhu ’s- Sâgîr*’ine de almıştır.⁹⁸² Hadisimiz Müslim’in şartları üzerine kabul edilmektedir.⁹⁸³

Müslim’de yer alan Temim ed-Dârî ’nin metnini esas aldığımızda farklı tariklerde gelen rivayette metin farklılıklarını şöyle sıralayabiliriz: Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yine Temim ed-Dârî’nin tarikiyle gelen rivayette *الدِّينُ النَّصِيحَةُ* (*Din samimiyettir.*) lafzı üç defa tekrarlanmaktadır.⁹⁸⁴ Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde yer alan metin de aynı tarikte gelmektedir ve metinde bir farklılık bulunmamaktadır. Tirmizî’nin *Sünen*’inde Ebû Hüreyre tarikiyle gelen metin de aynı lafızlarla rivayet edilmiştir.⁹⁸⁵ Nesâî ’nin *Sünen*’inde hem Ebû Hureyre hem de Temim ed-

⁹⁷⁸ Müslim, “Îmân”, 95; Buhârî, “Îmân” 42; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4944; Tirmizî, “Birr”, 1926; Nesâî, “Bey’ât”, 4197.

⁹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/437.

⁹⁸⁰ A.g.e., 2/391.

⁹⁸¹ Hattâbî, *Alâmü’l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa’d b. Abdurrahman, (Cami’atü Ümmi’l-Kura’, 1977), 1/187-188.

⁹⁸² Buhârî, *et-Târîhu ’s-Sâgîr*, thk. Mahmûd İbrahim Zayîd, (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1985), 2/34.

⁹⁸³ Müslim, *el-Camiü’s-Sahîh*, thk. Fuad Abdülbakî, (Beyrut: Dâru İhyai’l-Kutübi’l-Arâbiyye, 1954), 1/55; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. İzzet Ubeydu’d De ’as, (Beyrut: Dâru Kütübi’l-İlmiyye, 1969), 4944.

⁹⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 28/148.

⁹⁸⁵ Tirmizî, *Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1996), 3/585.

Dârîtarikleriyle gelen rivayetlerde de lafızlarda değişiklik bulunmamaktadır.⁹⁸⁶ Abdullah b. Abbas tarikiyle gelen ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivayette وَعَامَّتْهُمْ (*Hepsi*) lafzı yer almamaktadır.⁹⁸⁷ Şafii'nin (ö.204/820) *el-Müsned*'inde yer alan aynı rivayetin lafızlarında bir değişiklik bulunmamaktadır.⁹⁸⁸ Humeydî'nin (ö.219/834) *el-Müsned*'inde bulunan rivayet yine aynı lafızlarla nakledilmiştir.⁹⁸⁹ İbn Ebû Şeybe'nin (ö.235/849) *el-Musannef* isimli eserinde ilk kelime اِنَّمَا الدِّينُ (*Bütünüyle din*) şeklinde rivayet edilmiştir.⁹⁹⁰ Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi ilk kaynaklardan başlayarak rivayetlere baktığımızda metinde anlam değişikliğine etki edecek bir lafız değişikliğinin olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Müslümanların geleneğinde hadisimiz daha çok dinin temel ilkelerinin diğer insanlara anlatılması bağlamında anlaşılmıştır. Bu eylem olmadan dinin ayakta kalması mümkün değildir. Nasihat sözle olduğu gibi fiille de yapılabilir. Ama bu yapacak kişi önce kendisinden başlamalıdır. İhlâsla yapılan nasihatten hem bu davranışı gerçekleştiren hem de kendisine nasihat edilen faydalanır. Müslümanların birbirlerini ihlâsla Allah'ın emirlerine uymaya, yasaklarından kaçınmaya çağırmaları İslâm dininin temel ayırıcı özelliği olarak kabul edilmiştir.⁹⁹¹

Nasihatin Allah için yapılması; Yüce Allah'ın şanını yüceltmek ve kullarına şefkat göstermek, imana davet ve şirkten sakındırmak olarak anlaşılmıştır. Nasihatin Allah'ın Kitâb'ı için yapılması; Kur'an-ı Kerim'in Allah kelamı olduğuna inanmaya, tam hakkını vererek O'nu okumaya, anlam sapması olmayacak şekilde yorumlamaya

⁹⁸⁶ Nesâî, *Sünen*, thk. Hasan Mahmud el-Mes'ûdî, (Kâhîre: el-Mektebetü't- Ticâriyeti'l-Kübrâ, 1930), 7/156.

⁹⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, 5/318.

⁹⁸⁸ Şâfiî, *el-Müsned*, thk. Mahir Yasin Fahl, (Kuveyt: Şirketü Ğarrâs li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004), 4/67.

⁹⁸⁹ Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hasan Selim Esed, (Şam: Dârü'l-Sakâ, 1996), 2/75

⁹⁹⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Âdil b. Yusuf el-A'zzâzî, (Riyâd: Dârü'l-Vatân, 1997), 2/320.

⁹⁹¹ İbn Battâl, *Şerhu'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim, (Riyad: Mektebetü'r- Rüşt, 2003), 7/132.

ve getirdiği bütün emir ve tavsiyeleri kabul etmek şeklinde değerlendirilmiştir. Nasihatın Allah Resulü için yapılması; En başta O'na uymayı, getirdiği bütün emirleri onaylamayı ve yasakladığı her şeyden kaçınmayı, sünnetini gözetmeyi, alışkanlıklarını rehber edinmeyi ve davetini yaymayı ilke edinmek olarak bilinmiştir. Nasihatın Müslümanların yöneticileri ya da âlimleri için yapılması; Hak üzere olduklarında onlara yardım etmeyi, ma'rûfta onlara uymayı ve gaflete düştüklerinde güzellikle onları uyarmak şeklinde yorumlanmıştır. Nasihatın bütün Müslümanlar için yapılması; Allah'ın ve elçisinin emirlerinin tanıtılması, bu emirlere uyulduğunda elde edilecek menfaatler, uyulmadığında başa gelebilecek zararların tanıtılması ve emri bi'lma'arûf ve nehyi ani'lmünker kapsamına girebilecek bütün tavsiyeler şeklinde beyan edilmiştir.⁹⁹² Hadisimizin dayandığı temel kelime olan nasihatın bir anlamla sınırlandıramayacağını, nush kökünün balı mumundan ayırarak saf hale getirmek anlamında anlayarak mecazen samimiyet anlamını verenler de olmuştur.⁹⁹³

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Kütüb-i Sitte ve diğer bazı hadis kitaplarında yukarıdaki metinle gelen hadis, siyâsetnâmelerde senetsiz bir şekilde aynı lafızlarla nakledilmiştir. Mâverdî (ö.450/1058) *Nâsîhatü'l-Mülûk* isimli eserinin mukaddimesinde bu hadisi kitabını yazma gerekçesi olarak şöyle nakletmektedir.

"إِنَّمَا الدِّينُ النَّصِيحَةُ. قِيلَ: لِمَنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَلِأَيِّمَّةِ الْمُسْلِمِينَ وَجَمَاعَتِهِمْ."

Resûlullah (s.a.) "Din tamimiyle samimiyettir" dediğinde, Kimin için? Ya Resûlullah denildi. Bunun üzerine: *Allah, Kitabı, Resûlü, mü'minlerin yöneticileri ve tüm Müslümanlar için*" dedi.⁹⁹⁴

Aynı hadis Turtûşî (ö.520/1126) *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde yöneticide olması gereken özellikler bölümünde senetsiz bir şekilde şu metinle nakletmiştir:

إِنَّ الدِّينَ النَّصِيحَةُ، إِنَّ الدِّينَ النَّصِيحَةُ، إِنَّ الدِّينَ النَّصِيحَةُ. قَالُوا: لِمَنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: لِلَّهِ وَكِتَابِهِ وَرَسُولِهِ وَأَيِّمَّةِ الْمُؤْمِنِينَ وَعَامَّتِهِمْ.

⁹⁹² Müslim, *el-Camiü's-Sahîh*, thk. Fuad Abdülbakî, (Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954), 135.

⁹⁹³ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, (Halep: el-Mektebetü'l-ilmîyye, 1932), 4/126.

⁹⁹⁴ Mâverdî, *Nâsîhatü'l-Mülûk*, 33.

Resûlullah (s.a.) “*Din tamimiyle samimiyettir, Din tamimiyle samimiyettir, Din tamimiyle samimiyettir.*” dediğinde, Kimin için? Ya Resûlullah dediler. Bunun üzerine: *Allah, Kitabı, Resûlü, mü'minlerin yöneticileri ve tüm Müslümanlar için*” dedi.⁹⁹⁵

Ayrıca Sülemî (ö.412/1021): *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre* isimli eserinde sultanla sohbet başlığı altında hadisimizi aynı lafızlarla dile getirmiştir.⁹⁹⁶

Sülemî'nin bu hadise yaptığı yorum diğerlerinden farklıdır. Ancak diğer iki müellifin yorumlarıyla hadis kitaplarındaki yorumlar arasında temelde bir farklılık bulunmamaktadır. Aynı şeyi hadisin lafızları için de söyleyebiliriz. Metinleri karşılaştırdığımızda bazı farklılıklara rastlıyoruz. Bunlar anlam kaymasına etki edecek boyutlarda değildir. Bunda en başta üç müellifin de hadis ilminde olan yetkinlikleriyle alakalıdır. Mâverdî hadisi dinen bilinen hakikatlerin anlatılması bağlamında kullanılmıştır. Bu görevin aslında vahyin emri ve sünnetin tavsiyesi olduğunu başka hadislerle ve bazı ayetlerle ışığında şöyle dile getirmiştir: Bu gerçeklerin anlatılması gereken kişilerin en başında yöneticilerdir. Çünkü yöneticilerin iyi hasletlere sahip olmaları toplumlarına da sirayet etmektedir. Böylelikle en kolay yoldan herkesin menfaatine olan gerçekleşmiş olur. İlahî sünnetin peygamberlerden öncelikle meliklere daveti götürmelerini istemesi de bu amaca matuftur. Eğer sultanlar hakka dayanan nasihâtlere kulak verirlerse saltanatlarını ebedileştirirler.⁹⁹⁷Turtûşî ise bu hadisi kitabında nasihate ayırdığı müstakil bir bölümde ele almıştır. Burada Kur'an-ı Kerim'den deliller getirerek aslında nasihatınpeygamberî bir sünnet olduğunu anlatmıştır. Daha sonra nasihatı, iyiliğe götüren ve kötülükten sakındıran her davranış olarak tanımlamaktadır. Yukarıda detayına girdiğimiz nasihatın farklı veçhelerini hadis kitaplarındaki şerhlere uygun olarak nakletmektedir. Konuyu aynı anlama vurgu yapan farklı hadis, şiir ve mesellerle bitirmektedir.⁹⁹⁸Sülemî ise sultan sünnete aykırı ve isyan içeren bir emir vermediği sürece onunla itaat üzere sohbet edilir. Bunun aksi olduğunda

⁹⁹⁵ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 325.

⁹⁹⁶ Sülemî, *Âdâbü's-Sohbe ve Hüsnü'l-Uşre*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, (Mısır: Dâru's-Sehâbetî li't-Türâs, 1990), 118.

⁹⁹⁷ Mâverdî, *A.g.e.*, 33-36.

⁹⁹⁸ Turtûşî, *A.g.e.* 325-331.

kendisini dinleyip itaat edilmez, bu durumunun düzelmesi için dua edilir, demektedir.⁹⁹⁹ Burada müellif sohbetle itaati beraber anlamaya çalışmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Kendisi sultanla iletişimi Kur'an ve sünnete aykırı olmayan emirlere bağlamaktadır. Bu olmadığında çözüm olarak düzelmesi için duayı önermektedir. Toplumda karşılığı olan bir âlimim bu tepkisi de zamanının şartlarına göre son derece anlamlıdır.

Hadisin anahtar kelimesi nasihattir. Nasihat sözlükte bir şeyi saf hale getirmek, elbisenin söküğünü dikmek, öğüt vermek ve aldatmamak anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁰⁰⁰ Ayrıca bir işi sadece Allah rızası için yapmak, hayırlı işlere davet, kötü ve şer olan şeylerden sakındırmak gibi farklı anlamlara da gelmektedir.¹⁰⁰¹ Burada iki anlama vurgu yapılmaktadır. Biri öğüt vermek, diğeri bir şeyi sadece Allah rızası için yapmaktır. Geleneğimizde daha çok öğüt vermek anlamı öne çıkmıştır. Bu hadisi aynı kavramı içeren diğer bazı hadis ve ayetlerle değerlendiren bazı araştırmacılar, nasihâtın daha çok samimiyet ve ihlâs anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bu anlamı esas aldığımızda, hadisimizi “*Din samimiyettir*”. Şeklinde anlaşılması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰²

Hadisi bir bütün düşündüğümüzde Allah'a ve peygamberi aracılığıyla ortaya koyduğu değerler sistemine samimiyetin toplumun her kesimini ilgilendirdiğini görebiliriz. Bunun birinci basamağında yöneticiler yer almaktadırlar. Çünkü kitleleri motive edip rahatça yönlendirme şartlarına sahip olan yöneticilerin davranışları sadece kendilerini bağlamamaktadır. Bu anlamıyla düşündüğümüzde toplumunu söz konusu ilkeler çerçevesinde dönüştürenlerin elde edecekleri karşılık son derece büyük olacaktır. Toplumda var olan her ferdin, diğer insanlarla ve yöneticiyle ortaya konulan değerler etrafında samimiyetle toplanmaları gerekmektedir. Bu ahengi bozan her davranışın karşında durulmadığında aslında herkes kaybedecektir.

⁹⁹⁹ Sülemî, *A.g.e.*, 118-119.

¹⁰⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-Arab*, 2/615-616.

¹⁰⁰¹ Şemsettin Kırış, *Nasihâtın Dindeki Yeri ve Hazreti Peygamberin Nasihatları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994), 6-7; Mustafa Çağrıç, “Nasihât”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/408-409.

¹⁰⁰² Mehmet Görmez, *Din Nasihattir*, *Diyanet*, (2006), 182/ 24-27.

b) “İşlerin hayırlısı orta olanıdır” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا عَفَّانُ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ ثَابِتٍ عَنْ مُطَرِّفٍ قَالَ: خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا.

Mutarraf b. Ali şöyle rivayet etti: “İşlerin en hayırlısı orta olanıdır.”¹⁰⁰³

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Bu rivayet temel hadis kitaplarımız olan Kütüb-i Tis‘a ‘da geçmemektedir. Muhaddis tabî Mutarraf b. Abdullah (ö. 95/713) tarafından mürsel olarak nakledilmiştir. Hz. Ali tarafında aynı lafızlarla rivayet edilen başka bir tarik Sehâvî ‘nin *Mekâsidü’l-Hasene* isimli kitabında yer almaktadır. Müellif burada senedinin meçhul olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰⁴ Senetsiz bir şekilde Abdullah b. Abbas tarafından rivayet edilen bir tarik de Deylemî ‘nin *Firdevsü’l-ahbâr* ‘ında şu lafızlarla yer almaktadır:

خَيْرُ الْأَعْمَالِ أَوْسَطُهَا.

“Amellerin en hayırlısı orta olanıdır.”¹⁰⁰⁵

Irâkî bu rivayetin mürsel ve mu’dal olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁶ İbn Abdülber en-Nemrî (ö. 463/1071) *el-İstizkâr* isimli eserinde bu rivayetin hadis olmadığını, ancak ariflerden nakledilen güzel bir söz olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰⁷ Ayrıca farklı âlimler tarafından da zayıf kabul edilmiştir.¹⁰⁰⁸

Anacak sahih kabul edilen ve Tâbî Veb b. Münebbih ‘ye (ö.114/732) dayandırılarak mürsel olarak rivayet edilen, anlamaca aynı olan şu rivayet Ebû Ya‘la el-Mevsilî ‘nin *Müsned*’inde yer almaktadır:

¹⁰⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Zühd”, 37861, 19/518; Beyhâkî, *Şu‘abü’l-İmân*, thk. Muhtar en-Nedvî, (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 8/519.

¹⁰⁰⁴ Sehâvî, *el-Mekâsidü’l-Hasene*, 245.

¹⁰⁰⁵ Deylemî, *Firdevsü’l-Ahbâr*, 2/213.

¹⁰⁰⁶ Irâkî, *Tahrîcü’l-İhya*, (Beyrut: Dâr ibn Hazm, 2005), 939.

¹⁰⁰⁷ İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, thk. Muhammed Ali Muavved, (Beyrut: Dârü’l- Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 2/524.

¹⁰⁰⁸ Aclûnî, *Keşfü’l- Hafâ*, 1/391.

حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ أَنَّهُ سَمِعَ وَهْبًا يَقُولُ: إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ طَرَفَيْنِ
وَوَسْطًا، فَإِذَا أَمْسَكَتْ بِأَحَدِ الطَّرَفَيْنِ مَالَ الْآخَرِ، وَإِذَا أَمْسَكَتْ بِالْوَسْطِ اعْتَدَلَ الطَّرْفَانِ. وَقَالَ:
عَلَيْكَ بِالْأَوْسَاطِ مِنَ الْأَشْيَاءِ

“Her şey için iki taraf bir de orta olan vardır. İki taraftan birini tutarsan diğer taraf düzgün olamaz. Ancak ortayı tutarsan iki taraf da düzgün olur. O zaman bütün işlerde orta olanı tut.”¹⁰⁰⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Bu rivayeti Nizâmülmülk *Siyerü'l-Mülûk* isimli eserinin ellinci bölümünde şehirlerden gelen malların kayıtlara geçilmesi başlığı altında dile getirmiştir. Rivayet senetsiz bir şekilde nakledilmiş ve lafız değişikliği yoktur. Beyhâkî bu rivayeti daha çok harcamalarda tasarruflu olmaya tahsis etmiştir. Ancak Nizâmülmülk bu rivayeti çok daha genel yorumlayarak ibadetlerden insanlarla olan beşerî münasebetlere kadar orta yolun takibe edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁰¹⁰ Turtûşî *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde akıl, dâhilik, tuzak ve kötülük konularını içeren yirmi üçüncü bapta bu rivayeti ele almıştır. Özellikle aklın insanların faydasına olmayan konularla meşgul olmasının bir nevi israf olduğunu söylemiştir. Bu kitapta da rivayet senetsiz ve lafız farklılığı olmadan nakledilmiştir.¹⁰¹¹ Anlamı itibariyle rivayet genel değerlendirilmeye müsaittir. Onun için yapılan yorumlar için anlam kaymasından söz edemeyiz.

Bu rivayet zayıf kabul edilmişse de anlam olarak bazı açılarda doğru kabul edilebilir. En başta yeme içme olmak üzere hayatın her alanıyla ilgili orta yolu tavsiye etmek insan fitratına da uygundur. Örneğin imkânları son derece iyi olan birinin temel harcamalarında sınırsız harcamalar yerine orta yolu takip ettiğinde en başta kendisine yardım etmiş olur. Aksine doyumsuz bir insan olur. Yönetimde ve kamusal alanda bu ilkeye uymak İslâm'ın temel değer yargılarını düşündüğümüzde bir zorunluluktur. Bu durum hem insan kaynağının hem de diğer kaynakların kullanımında geçerlidir. Bu anlayışın bir sonucu olarak Beyhâkî *Şuabi'limân* isimli kitabında bu rivayeti

¹⁰⁰⁹ Ebû Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, thk. Sa'id b. Muhammed es's-Sinnârî, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2013), 8/324; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, 8/209.

¹⁰¹⁰ Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk*, 299.

¹⁰¹¹ Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 69.

harcamaların her şeyde iktisatlı olması ve malın batıl yoldan yenilmesinin haram olması konusunda dile getirmiştir.¹⁰¹²

c) “Övgücülerin yüzüne toprak serpin” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَمُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى جَمِيعًا عَنْ ابْنِ مَهْدِيٍّ (وَاللَّفْظُ لِابْنِ الْمُثَنَّى) قَالَا: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ عَنْ سُهَيْبَانَ عَنْ حَبِيبِ بْنِ مُجَاهِدٍ عَنْ أَبِي مَعْمَرٍ قَالَ: قَامَ رَجُلٌ يُثْنِي عَلَى أَمِيرٍ مِنَ الْأُمَرَاءِ فَجَعَلَ الْمُقَدَّادُ يَحْتِي عَلَيْهِ التُّرَابَ وَقَالَ: أَمَرْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ نَحْتِيَ فِي وُجُوهِ الْمَدَّاجِينَ التُّرَابَ.

Ebû Ma'mer şöyle rivayette bulundu: Bir adam komutanlarından birine övgüler sıraladı. Bunun üzerine Mikdâd onun üzerine toprak serpmeye başlayarak şöyle dedi: “Resülûllah (s.a.) övgücülerin yüzlerine toprak serpmemizi isterdi.”¹⁰¹³

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Müslim’de yer almaktadır. Buradaki sahabî ravisi Mikdâd b. Amr (ö.33/653)’dır. Hadisin çoğu tariki bu senetle rivayet edilmiştir. Ancak Buhârî’nin *el-Edebü’l-müfred* isimli eserinde sahabî ravisi Abdullah b. Ömer’dir.¹⁰¹⁴ Tirmizî’nin *Sünen*’inde Mikdâd b. Amr dışında Ebû Hüreyre tarikiyle de rivayet edilmiştir.¹⁰¹⁵ Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği hadis münkatı’ olarak kabul edilmiştir.¹⁰¹⁶ Ayrıca İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk* isimli kitabında sahabî ravisi Ubâde b. Sâmî (ö.34/654)’tir.¹⁰¹⁷

¹⁰¹² Beyhâkî, *Şuabi’l-imân*, 8/519.

¹⁰¹³ Müslim, “Zühd”, 67; Ebû Davûd, “Edeb”, 4804; Tirmizî, “Zühd”, 2393; İbn Mâce, “Edeb”, 3742; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, “Edeb”, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23828.

¹⁰¹⁴ Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, 340.

¹⁰¹⁵ Tirmizî, “Zühd”, 34.

¹⁰¹⁶ Mübârekpûrî, *Tuhfetü’l-Ahvezî Şerhu Câmi’i’t-Tirmizî*, 7/63.

¹⁰¹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibü’l-Dîn Ömer el- A’mrevî, (Dârü’l-Fikir, 1995), 27/196.

Övülen kişinin Hz. Osman olduğunu Müslim'deki başka bir rivayetinden¹⁰¹⁸ anlıyoruz. Ancak Ubâde b. Simit'in rivayet ettiği hadiste övülen kişinin Muâviye (ö.60/680) olduğu nakledilmektedir. Ayrıca burada فِي وُجُوهِهِمْ (Yüzlerine) yerine فِي أَفْوَاهِهِمْ (Ağızlarına) tabiri kullanılmıştır.¹⁰¹⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Müslim başta olmak üzere sünenlerde yer alan hadisimizi Mâverdî (ö.450/1058) *Nâsîhatü'l-Mülûk* isimli eserinde senetsiz bir şekilde şöyle nakletmiştir:

إِذَا رَأَيْتُمُ الْمَدَّاحِينَ فَاحْتُوا فِي وُجُوهِهِمُ التُّرَابَ.

“Övgüde (çıkarmak için) bulunanları gördüğünüzde yüzlerine toprak serpin”¹⁰²⁰

Hadisi siyâsetnâmesinin beşinci bölümde nefis terbiyesi konusunda ele almıştır. Burada yöneticilere öldükten sonra da hatırlanmak için güzel eserlerin bırakılmaları gerektiğini tavsiye etmektedir. Bir takım dünya menfaatleri elde etmek için övgülerde bulunanlar dinlenirse bu amaca ulaşmanın mümkün olmadığını da hatırlatmaktadır.¹⁰²¹

Turtûşî *Sirâcü'l-mülûk* isimli eserinde aynı hadisi senetsiz bir şekilde şöyle nakletmiştir:

أُحْتُ التُّرَابَ فِي وُجُوهِ الْمَدَّاحِينَ.

“Övgüde (çıkarmak için) bulunanların yüzlerine toprak serpin”¹⁰²²

Yazar hadisi elli ikinci bölümde valilerde muteber olan sıfatlar bölümünde ele almıştır. Burada valilere övgüden sakınmaları gerektiğini tavsiye etmektedir. Bundan hoşlanın kendini övmekten hoşlanmaktan farkının olmadığını altını ısrarla

¹⁰¹⁸ Müslim, “Zühd”, 67.

¹⁰¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 27/196.

¹⁰²⁰ Mâverdî, *Nâsîhatü'l-Mülûk*, 198.

¹⁰²¹ Mâverdî, *A.g.e.*, 198.

¹⁰²² Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, 140

çizilmektedir. İnsanların yöneticilerin bu zaafını bildiklerinde bunu kendi taleplerini yaptırmak için basamak olarak kullanacaklarını söylemektedir.¹⁰²³

Hadisin açıklamasında övülenin gerçekten kendisini övenin yüzüne toprak serpesi şeklinde anlayanlar olmuştur. Bazıları da hem övenin hem de övülenin topraktan geldikleri mütevazı olmaları gerektiğinin hatırlatılması için böyle bir davranışın yapıldığını ifade etmiştir. Ancak genel kanaate göre; Çoğunlukla övgüler bir takım dünyevî menfaatler elde etmek için yapılır. Bu övgülerden sonra hak edilmeyen istekler verilmediğinde hadisin gereği yapılmış olur.¹⁰²⁴ Ancak normal hayatta kişide var olan niteliklerin övülmesinde bir beis görülmemiştir.¹⁰²⁵ Hadis kitaplarımızın “Fezâil” ve “Fezâilü'l-ashâb” bölümleri bu türden medh ve övgüler içermektedir. Güzel davranışların ve iyiliklerin teşvik edilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Ancak burada söz konusu mübalağalı övmedir. Başka bir rivayette adamın biri diğerini övmeye çok ileri gittiğinde Hz. Peygamber ona “*O adamı mahvettiniz. Bel kemiğini kırdınız*”¹⁰²⁶ demiştir. Diğer bir rivayette yine biri diğerini aşırı derecede övünce Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Sana yazıklar olsun arkadaşının boynunu kırdın. Bunu birkaç defa tekrarladi. Eğer mutlaka birini övmeniz gerekiyorsa zannederim o şöyle iyidir, Asıl onu hesaba çekecek Yüce Allah'tır. Allah'ın temize çıkarmadığını ben çıkaramam. Desin.*”¹⁰²⁷

Ayrıca incelemekte olduğumuz eserlerde konu yöneticilerin övülmesidir. Yöneticilerin bu tür aşırı övgüler karşı son derece dikkatli olmaları çoğu defa kendi lehlerine olabilir. Elbette yöneticiler de belli davranışlarının halk tarafından beğenildiğini görmeleri kendi moral değerleri açısından önemlidir. Yalnız insanlık tecrübesi bu türden normal dışı övgülerin birçok yanlışla kapı araladığına işaret etmektedir. Övülen kişi zamanla mükemmel olduğunu düşünerek kibirlenme duygusuna kapılması, eksik yönlerine karşı kendisini sağır durumuna getirme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Bu durumun zaman zaman kendisine olumlu

¹⁰²³ Turtûşî, *A.g.e.*, 140.

¹⁰²⁴ Nevevî, *el-Minhâc*, 18/128.

¹⁰²⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1/23.

¹⁰²⁶ Buhârî, “Şehâdât”, 56; Müslim, “Zühd”, 56.

¹⁰²⁷ Buhârî, “Şehâdât”, 56; Müslim, “Zühd”, 56.

eleştirilerde bulunan yakın dostlarının da önüne engel olabilir. Bütün bu zararlardan korunmak için herkesin kendisini gerektiğinde rahatça eleştirebilecek yetkin insanlara ihtiyaçlarının olduğunu bilmeleri gerekir. Bu durumun devlette üst düzey görevlerde bulunan yetkililer için daha da elzem olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰²⁸

d) “*Hepiniz çobansınız*” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا أَبُو النَّعْمَانِ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ نَافِعٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْنُونٌ فَإِلِمَامُ رَاعٍ وَهُوَ مَسْنُونٌ وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِهِ وَهُوَ مَسْنُونٌ وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى بَيْتِ زَوْجِهَا وَهِيَ مَسْنُونَةٌ وَالْعَبْدُ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْنُونٌ أَلَا فَكُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْنُونٌ.

Abdullah b. Ömer Resülûllah’ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “*Hepiniz çobansınız ve hepiniz sorumlusunuz, Devlet başkanı çobandır ve sorumludur. Erkek ailesinin çobanıdır ve sorumludur. Kadın kocasının evinin çobanıdır ve kendisi de sorumludur. Köle çobandır, efendisinin malından sorumludur. Şüphesiz hepiniz birer çobansınız ve her biriniz sorumlusunuz.*”¹⁰²⁹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Özellikle Abdullah b. Ömer (ö. 58/678) tarafından nakledilen rivayet daha çok kabul görmüştür. Kutüb-i Sitte’de ve öncesinde yazılan hadis kitaplarının hepsinde sahabî ravisi Abdullah b. Ömer’dir. Ayrıca, Enes b. Mâlik,¹⁰³⁰ Ebû Musa el-Eş’ârî,¹⁰³¹ Ebû Said el-Hudrî,¹⁰³² ve Hz. Aişe¹⁰³³den de rivayet edilmiştir.

¹⁰²⁸ Musa Şahin Laşin, *Fethü’l-Mun’im*, (Dârü’l-Şürûk, 2002), 10/611-614.

¹⁰²⁹ Buhari, “Nikâh”, 4892, “Ahkâm”, 6719; Müslim, “İmâre”, 20, Ebu Dâvud, “Harâc”, 2928; Tirmizî, “Cihad”, 1705; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4495, 5167, 5901.

¹⁰³⁰ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Sağîr*, 1/273; Ebû Avâne, el-İsferâyinî, *el-Müsnedü’l-Muhrec âlâ Kitâbi Müslim b. el-Haccâc*, 15/124.

¹⁰³¹ Ebû Avâne, el-İsferâyinî, *el-Müsnedü’l-Muhrec âlâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc*, (Medine: el-Cami’ati’l-İslâmiyye, 2013), 15/126.

¹⁰³² Ebû Avâne, el-İsferâyinî, *el-Müsnedü’l-Muhrec âlâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc*, 15/127

¹⁰³³ Ukaylî, *ed-Duafâü’l-Kebîr*, 3/67.

Hadisin nakledildiği en eski kaynak İmam Malik'in *el-Muvatta'* isimli eseridir.¹⁰³⁴ Daha sonra Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde yer almıştır.¹⁰³⁵ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde beş farklı tarikle rivayet edilmiştir.¹⁰³⁶ Buhârî'de hadis yedi farklı tarikle nakledilmiştir. Bunlardan altısı müsned biri de muallâktır. Müslim'de tahvil yöntemiyle yedi farklı tarikle rivayet edilmiştir. Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin *sünen*'lerinde tek tarikle rivayet edilmiştir.

Hadisin bütün tariklerine baktığımız zaman lafızların aynı olduğunu görüyoruz. Sadece bazı rivayetlerde hadisin sadece bir kısmı nakledilmiştir. Ancak bazı rivayetlerde hadisin son kısmında şu kısım yer almaktadır:

فَسَمِعْتُ هُوَ لَاءِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَحْسِبُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:
وَالرَّجُلُ فِي مَالِ أَبِيهِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ.

Bunların hepsi Resülûllah'tan (s.a.) şunu da işittiklerini sandılar: “*Kişi babasının malının çobanıdır. Onu korumakla sorumludur.*”¹⁰³⁷

Ayrıca sadece Tâberânî'nin *Mu'cemü'l-Evsat* ve *Mu'cemu's-Sağîr* isimli eserlerinde şu ilave yer almaktadır:

فَأَعِدُوا لِنَتْلِكَ الْمَسَائِلِ جَوَابًا فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا جَوَابُهَا؟ قَالَ: أَعْمَالُ الْبِرِّ.

“*Bu sorulara cevap hazırlayın dedi. Bunun üzerine bunların cevabı nedir? Diye sorulduğunda, güzel davranışlardır. Diye cevapladı.*”¹⁰³⁸

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadisi Mâverdî ve Turtûşî eserlerinde kullanmışlardır. Mâverdî *Nâsîhatü'l-Mülûk* ve *Teshîlü'n Nazar* isimli eserlerinde senetsiz bir şekilde hadisi şöyle nakletmiştir:

كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ.

“*Hepiniz çobansınız ve hepiniz sorumluluğunuz altındakilerden mesulsünüz.*”¹⁰³⁹

¹⁰³⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Abdüvehhâb Abdüllatif, (el-Mektebetü'l-İlmiyye), 343.

¹⁰³⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 11/319.

¹⁰³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4495, 5167, 5901.

¹⁰³⁷ Buhârî, “Itk”, 2419.

¹⁰³⁸ Taberânî, *Mu'cemü'l-Evsat*, 4/47; Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, 1/273.

Metinde görüleceği gibi müellif sadece hadisin baş tarafını genel siyaset üst başlığı altında nakletmiştir. Burada halk ile yöneticinin karşılıklı sorumluluklarına vurgu yapılmaktadır. Devlet başkanı ile halk durumu insan bedenindeki baş ile vücut gibidir. Her birinin rahatsızlığı diğerini de rahat bırakmaz.¹⁰⁴⁰Turtûşî de hadisi eserinde senetsiz olarak şu şekilde nakletmiştir:

أَلَا كُنتُمْ رَاعٍ وَكُنتُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. فَالْأَمِيرُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ. وَعَبْدُ الرَّجُلِ وَفِي طَرِيقِ وَالْخَادِمِ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُ. وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ فِي بَيْتِ زَوْجِهَا وَهِيَ مَسْئُولَةٌ. سَمِعْتُ هَؤُلَاءِ عَنِ النَّبِيِّ وَأَحْسِبُ النَّبِيَّ قَالَ: وَالرَّجُلُ فِي مَالِ أَبِيهِ. أَلَا كُنتُمْ رَاعٍ وَكُنتُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ.

*“Dikkat edin hepiniz çobansınız. Hepiniz yönetiminiz altındakilerden sorumlusunuz. Devlet başkanı çobandır. Yönetimindeki halkından sorumludur. Aile reisi çobandır. Ailesinden sorumludur. Kişinin köle ve hizmetlisi çobandır. Efendisinin malından sorumludur. Kadın evinin çobandır ve sorumludur. Bunları Resülûllah’tan (s.a.) işittim. Ayrıca şunları da söylediğini sanıyorum: Kişi basının malından da sorumludur. Dikkat edin hepiniz çobansınız. Hepiniz yönetiminiz altındakilerden sorumlusunuz.”*¹⁰⁴¹

Yukarıdaki örneğimizin aksine burada müellifimiz hadisi bütün detaylarıyla nakletmiştir. Rivayeti kitabının üçüncü babında yönetici ve hâkimlerin mesuliyetleri ve görevlerinin önemiyle ilgili başlıkta ele almıştır. Burada yazar bu görevlerin ısrarla istenmemesi gerektiğini, söz konusu görevlerde bulunanlardan bazılarının ahirette son derece pişman olacaklarını; tam aksine görevlerinin hakkıyla yerine getirenlerin karşılıklarının da çok daha iyi olacağını belirtmektedir.¹⁰⁴² Hem lafızların uygunluğu hem de mana bakımında iki müellifimiz de hadisi istenilen manada kullanmışlardır. Hadisin anlam kaymasından söz edilecek bir durumu gözükmemektedir.

¹⁰³⁹ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 196; Mâverdî, *Teshîlü'n-Nazar*, 257.

¹⁰⁴⁰ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, 196.

¹⁰⁴¹ Turtûşî, *Siracü'l-Mülûk*, 161.

¹⁰⁴² Turtûşî, *A.g.e.*, 159-177.

Rivayet dünyada her ferdin bazı sorumlulukların olduğunu, bu sorumlulukların iştiyakla ve hakkıyla yerine getirilmesi gerektiği vurgulamaktadır. Bunlar içinde belli görevlerin bir adım önde olduğunu özellikle dile getirmektedir. Bunlar en başta devlet başkanlığı diğeri de anne ve babanın sorumluluğudur.¹⁰⁴³

Rivayetin ana konusunun sorumluluk duygusu olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle devlet başkanının bu konunun en başına konulması anlamlıdır. Çünkü toplumların her açıdan değer yargılarının oluşmasında devlet başkanlarının etkisi son derece büyüktür. Bu kimse bu göreve talip olmasın anlamına gelmemelidir. Aksine bu konumda olanların yüklendikleri mesuliyetlerinin farkında olmaları istenmektedir. Bunun belki de ilk ayağı yasa yapımıyla başlamaktadır. Devletin ana omurgasını yasal açıdan toplum sözleşmesi görevi gören anayasalar oluşturmaktadırlar. Liderler anayasanın oluşmasında çok etkili olmaktadır. Bu birinci adım adâletli bir şekilde gerçekleşirse üstlendikleri görevin sağlıklı yürütmesi için önemli bir eşik aşılmış olacaktır. En az bunun kadar önemli olan yasayı uygulayanlarının bakış açısıdır. İnsanlık tecrübesi hakları evrensel düzeyde koruduğu düşüncesiyle çıkarılan yasaların bazı uygulayıcılar tarafından çok farklı yorumlanarak ciddi haksızlıklara sebep olduğu çok örneğe şahitlik etmiştir. Bu iki ana ilkeden sonra araştırmamız boyunca vurgulanan liyakat, istişare ve sağlıklı işleyen bir denetim sistemi devlet başkanının işini daha da kolaylaştıracaktır.

Daha sonra anne ve babanın sorumluluklarına değinilmektedir. Toplumun ana çekirdeğini aile oluşturmaktadır. Üstelik kişiliğin oluşumunda ilk altı yılın önemi altın yıllar olarak tanımlanmaktadır. Aile içinde yapılan fiili örneklik ve yönlendirmeye hak ve sorumluluklarını bilenler sosyal hayatta zorlanmadıkları gibi toplumun ortak yaşamına da katkı sunmaktadırlar. Burada anne babanın aynı tutum içerisinde fiili örneklikleri ve yönlendirmeleri önem kazanmaktadır. Özellikle okul öncesi dönemde yapılan eğitim taş üzerine yapılan nakışa benzetilmiştir. Ebeveyn bu yaşlarda temel sorumluluklarını yapmışsa sadece dünyasını değil ahretini de âbâd etmiş olabilir.

e) “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir*” hadisi

¹⁰⁴³ Buhârî, *el-Camiu's-Sahîh*, thk. Muhibü'd-Din el-Hadîb, (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye 1980), 5200; Müslim, *el-Camiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, (Darü İhyai'l-Kutübi'l-Arabiyye, 1954), 5200.

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُسَدَّدُ بْنُ مُسْرَهٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ دَاوُدَ سَمِعْتُ عَاصِمَ بْنَ رَجَاءِ بْنِ حَيْوَةَ يُحَدِّثُ عَنْ دَاوُدَ بْنِ جَمِيلٍ عَنْ كَثِيرِ بْنِ قَيْسٍ قَالَ: كُنْتُ جَالِسًا مَعَ أَبِي الدَّرْدَاءِ فِي مَسْجِدِ دِمَشْقَ فَجَاءَهُ رَجُلٌ، فَقَالَ: يَا أَبَا الدَّرْدَاءِ: إِنِّي جِئْتُكَ مِنْ مَدِينَةِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَدِيثِ بَلْعَنِي أَنْتَ تُحَدِّثُهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا جِئْتُ لِحَاجَةٍ، قَالَ فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: مَنْ سَأَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ فِيهِ عِلْمًا سَأَلَكَ اللَّهُ بِهِ طَرِيقًا مِنْ طُرُقِ الْجَنَّةِ وَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا رِضًا لِطَالِبِ الْعِلْمِ وَإِنَّ الْعَالِمَ لَيْسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالْحَيَاتَانِ فِي جَوْفِ الْمَاءِ وَإِنَّ فَضْلَ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَإِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُورَثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَرَثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَحَدَهُ أَحَدًا بِحِطِّ وَافِرٍ.

Ebü'dDerdâ (ö.32/652) Resülûllah'ın (s.a.)şöyle dediğini nakletti: “*Kim ilim talep etmek için yola çıkarsa Yüce Allah ona cennet yoluna koyar. Melekler rıza göstergesi olarak ona kanatlarını gererler. Âlime gökte, yerde ve suda bulunan hayvanlar dua ederler. Âlimin âbide olan üstünlüğü tam aydınlık döneminde olan ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Âlimler peygamberlerin varisleridirler. Peygamberler ne bir dinar ne de bir dirhem miras bırakırlar. Bıraktıkları miras sadece ilimdir. Kim bu ilimden alırsa tam bir şansa sahip olmuştur.*”¹⁰⁴⁴

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Buhârî hadisin hepsini değil “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir*” kısmını ilim kitabının söz ve davranıştan önce ilim babı açıklarken kullanmıştır. Buna istinaden İbn Hacer Buhârî bu hadisi bab başlığı olarak değil şerhte kullanmıştır. Bu onun bu rivayet bir aslının olduğuna inandığını gösterir demektir.¹⁰⁴⁵ Zaten kendisi aynı hadisi şu metinle *Tarihü'l-Kebir* isimli kitabına almıştır.

يَزِيدُ بْنُ سَمْرَةَ عَنْ كَثِيرِ بْنِ قَيْسٍ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُورَثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَلَكِنْ وَرَثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَحَدَهُ أَحَدًا بِحِطِّ وَافِرٍ.

¹⁰⁴⁴ Ebû Dâvûd, “İlim”, 3641; Tirmizî, “İlim”, 2682; İbn Mâce, “İlim”, 223; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21715.

¹⁰⁴⁵ İbn Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-Bârî*/160.

Ebü'dDerdâ Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Âlimler peygamberlerin varisleridirler. Peygamberler ne bir dinar ne de bir dirhem miras bırakırlar. Bıraktıkları miras sadece ilimdir. Kim bu ilimden alırsa tam bir şansa sahip olmuştur.”¹⁰⁴⁶

Rivayet Ebü'dDerdâ yoluyla dört farklı tarikle nakledilmiştir. Birinci tarikin¹⁰⁴⁷ senesinde bulunan Asım b. Recâ b. Hayve için Dârekutnî kendisi ve ondan sonra gelen ravilerin hepsi zayıftırlar demektedir.¹⁰⁴⁸ Aynı şekilde İbn Asâkir hadisin senesinde bulunan Asım b. Recâ b. Hayve için kendisinde ihtilaf edilmiştir. Demektedir.¹⁰⁴⁹ Tirmizî de bu tarik için bana göre muttasıl bir senedi yoktur. Demektedir.¹⁰⁵⁰ İkinci tarik¹⁰⁵¹ için Dârekutnî “Mahfuz değildir.” demiştir.¹⁰⁵² İbn Abdülber En Nemerî (ö.463/1071) senette bulunan Evzâî (ö.157/774) için senette ihtilaf etmiş, rivayetinde ciddi karışıklık var demiştir.¹⁰⁵³ Üçüncü tarik¹⁰⁵⁴ senette bulunan Atâ b. Ebî Müslim el-Horasânî (ö.135/753) Ebü'dDerdâ'dan direk nakletmiştir. İkisi arasında yaklaşık yüz sene bulunmaktadır. Bundan dolayı Yahyâ b. Maîn (ö.233/848) Ata el-Horasânî hiçbir sahabiye görmemiştir. Demiştir.¹⁰⁵⁵ Dördüncü tarikin¹⁰⁵⁶ senesinde bulunan Osman b. EbîSevde başka kaynaklara

¹⁰⁴⁶ Buhârî, *Tarihü'l-Kebir*, 3229.

¹⁰⁴⁷ Ebû Dâvûd, “İlim”, 3641; Tirmizî, “İlim”, 2682; İbn Mâce, “İlim”, 223.

¹⁰⁴⁸ Dârekutnî, *İlelü'l-Hadîs*, 6/216.

¹⁰⁴⁹ İbn Asâkir, *el-Mu'cem*, thk. Vefa Takıyyüddin, (Şam: Dârü'l-Beşâir, 200), 1/574.

¹⁰⁵⁰ Tirmizî, *el-Camiü's-Sahîh*, 5/48.

¹⁰⁵¹ Buhârî, *Tarihü'l-Kebir*, 3229.

¹⁰⁵² Dârekutnî, *İlelü'l-Hadîs*, 6/216.

¹⁰⁵³ İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, thk. Ebü'l Eşba'î e'z-Zuheyrî, (Riyad: Dârü'l İbnü'l Cevzî, 1994), 1/170.

¹⁰⁵⁴ Hatîb el- Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, thk. Adil b. Yusuf, (Riyad: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 2001), 1/105.

¹⁰⁵⁵ Yahyâ b. Maîn, *Câmi'u't-Taşîl fî Ahkâmi'l-Merâsîl*, thk. Hamdî es- Selefi, (Beyrut: Âlemü'l-Kutûb, 1986), 238.

¹⁰⁵⁶ Ebû Dâvûd, “İlim”, 3641.

Osman b. Eymen olarak geçmektedir.¹⁰⁵⁷ Bu ravi hakkında hiçbir değerlendirme yapılmamıştır. Sadece İbn Asâkir Şamlıdır. İfadesini kullanmıştır.¹⁰⁵⁸ Zehebî Osman b. EbîSevde için İbn Hibbân'ın kendisini tevsik ettiğini ancak kendisinin bu konuda rahatlıkla ona katılamayacağını demektedir.¹⁰⁵⁹ Şebîb b. Şeybe eş-Şamî için Zehebî ve İbn Hacer Meçhul demişlerdir.¹⁰⁶⁰

Yukarıya aldığımız hadis metinde bulunan bazı cümleler sahîh kitaplarda yer almaktadır. Ancak biz burada “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir*” cümlesini değerlendiriyoruz. Yukarıda tespit ettiğimiz bütün tariklerinin zayıf olduklarını anladık. Fakat bu rivayetin bazı şâhidleri bulunmaktadır. Ali b. Ebî Talip tarikiyle gelen rivayet şu metinle kaynaklarda yer almaktadır:

عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: "الْعُلَمَاءُ مَصَابِيحُ الْأَرْضِ وَخُلَفَاءُ الْأَنْبِيَاءِ وَوَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ".

Ali b. Ebî Talip Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “*Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberlerin halifeleri ve benim varislerim peygamberlerin varisleridirler.*”¹⁰⁶¹

Yahya b. Main senette bulunan Abdurrahman b. EbîHammâd el- Esedî için ben onu tanımıyorum demektedir.¹⁰⁶² Cabir b. Abdillâh tarikile gelen rivayet şu metinle kaynaklarımızda yer almaktadır:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَكْرِمُوا الْعُلَمَاءَ فَإِنَّهُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ فَمَنْ أَكْرَمَهُمْ فَقَدْ أَكْرَمَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ".

¹⁰⁵⁷ Beyhâkî, *Şu 'abü'l-îmân*, 1576

¹⁰⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garame, (Şam: Dârü'l-Fikir, 1995), 38/318.

¹⁰⁵⁹ Zehebî, *Mizanu'l-İ'tidal*, 3/35.

¹⁰⁶⁰ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 264; Zehebî, *el-Kâşif fi Ma'rifeti men Lehû Rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*. 1/479.

¹⁰⁶¹ Abdülkerim Rafîî, *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn*, Thk. Aziziullah el Atâridî, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/129.

¹⁰⁶² Yahya b. Main, *Ma'rifetü'r-Rricâl*, thk. Muhammed Kassâr, (Şam: 1985), 1/74.

Cabir b. AbdillahirResülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Âlimlere ikramda bulunun. Çünkü onlar peygamberlerin varisleridirler. Kim onlara ikramda bulunursa Allah ve peygambere ikramda bulunuştur.”¹⁰⁶³

Bu rivayetin senedinde bulunan Ebû Abdullah ed-Dahhâk b. Hacvedârekutnî tarafında hadis uyduranlar arasında gösterilmiştir.¹⁰⁶⁴ Abdullah b. Abbas tarikiyle gelen rivayet şu metinle kaynaklarımızda yer almaktadır:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَكْرَمُوا الْعُلَمَاءَ، فَإِنَّهُمْ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ."

Abdullah b. Abbas Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “Âlimlere ikramda bulunun. Çünkü onlar peygamberlerin varisleridirler.”¹⁰⁶⁵

Bu rivayetin senedinde bulunan Ahmed b. İsa b. Zeyd el-Lahmî el-Mısırî “*leyse bi'lkavî*” ve zayıf kabul edilmiştir.¹⁰⁶⁶

Bütün bu nakillerden anlaşacağı gibi ortaya konulan şâhidler de zayıf kabul edilmiştir. Ayrıca bu rivayetlerin hepsi hadis kaynaklarının dışındaki kitaplarda yer almaktadırlar. Üstelik bu kitapların hepsi hicrî dördüncü ve beşinci asırlarda te'lîf edilmişlerdir. Ancak rivayetin birçok sahabî tarafından nakledilmesi bize anlam açısından da olsa sıhhatine dair ipuçları verebilir. Burada vurgulanan ilimdir. Âlimin değeri de ilimle ortaya çıkmaktadır. Böyle düşündüğümüzde rivayet bazı sahih hadislerle desteklemektedir. Örneğin en başta verdiğimiz hadisin ilmi teşvik eden ilk cümlesi Müslim'de yer almaktadır.¹⁰⁶⁷ Yine İbn Hacer Fâtır süresi 32. Âyette yer alan: “*Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık.*” Cümlesini bu hadise destekleyici delil Şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁶⁸ Bunlara dayanarak anlam olarak hadisin sahih olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁶³ Hatîb el Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/129.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer el Askalânî, *Lisanü'l-Mîzân*, 4/336.; Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhü'l-Câmi's-Sağîr*, 2/93.

¹⁰⁶⁵ İbn Asâkir, *Tarihü Dimeşk*, 37/104.

¹⁰⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/39.

¹⁰⁶⁷ Müslim, “Zikir”, 48.

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî* 1/160.

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Mâverdi'nin *Nasihâtü'l-mülûk* ve Sülemî'nin *Âdâbü's-sohbe ve Hüsnü'l-uşre* isimli eserlerde yer almaktadır. Sülemî iyiliği, güzelliği yaymak ve çirkinlikleri engellemek için kardeşlerin aralarındaki diyalog başlığında rivayeti dile getirmiştir. Müellif kardeşler arasında kötü huyların engellenmesi ve iyiliklerin yaygınlaşması için âlimlerle olan iletişimin artırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. İncelemekte olduğumuz hadis bu bağlamda dile getirilmiştir.¹⁰⁶⁹ Mâverdi ise eserinin beşinci bölümünde nefsin siyaseti ve eğitilmesi üst başlığında rivayete yer vermiştir. İlme ve ilim adamlarına değer veren devlet başkanının aslında kendini koruduğunu ifade eden müellif şu düşüncelere yer vermektedir; ilim mal ve saltanattan önce gelir. Çünkü onları sen korursun, ancak ilim seni korur. Malın bekçileri elbet birgün ölürlür. Ancak yaptıkları ve ortaya koydukları eserlerle âlimler asırlarca yaşarlar. İlimle savaş olmadan halkın yararına birçok faydalar elde edilir. Üretim ve siyâset akıl ve ilimden faydalandığı sürece kendilerinden beklenen faydayı verir. İlim denildiğinde her türlü gelişmenin önünü açabilecek farklı alanlar kastedilmektedir. Bunlar için bir sınır konulamaz. İnsanoğlunun bütün bu ilimleri beraber elde etmesi güç olabilir. Zamanın ihtiyacına göre belli ilimler önemsenerak mesafe alınır. Bu ilimler içerisinde devlet başkanlarının en çok önemseyecekleri dallardan biri de din ilimleridir. Bunda da en başta tevhit ilimi Hz. Peygamber'i hadisleri, sonra fıkıh ve ahireti hatırlatacak nasihat ilimleri gelmektedir. Cahil küçüktür yaşa büyük olsa da âlim büyüktür yaşı küçük de olsa. Denilmiştir. Devlet başkanlarının meclislerinde ilmiyle amel âlimler eksik olmamalıdır. Böyle olduğunda yanlışlar azalır. Sultanın memleket için vereceği kararların isabet oranı artar.¹⁰⁷⁰

Müslümanların tarihine baktığımızda ilme ve ilim adamlarına önem verildiği dönemlerde bundan herkesin faydalandığını görüyoruz. Aslında bunu bütün insanlık için söyleyebiliriz. Şu anda bütün insanların hayatlarını kolaylaştırın gelişmeler özünde bütün insanların ortak çabasının bir sonucudur. Ancak araştırma ve geliştirme için olanaklar daha çok devlet başkanlarının yetkilerinde olduğu için her milletin katkısı aynı oranda olmamıştır. Zamana, şartlara ve gücü elinde bulunduran devlet başkanlarının zihniyet ve önceliklerine göre söz konusu katkılara değişmiştir.

¹⁰⁶⁹ Sülemî, *A.g.e.*, 130.

¹⁰⁷⁰ Mâverdi, *Nasihâtü'l-Mülûk*, 119-130.

Mâverdî'nin de tanımladığı gibi ilim denildiğinde her türlü gelişmenin anahtarını içinde bulunduran farklı bütün ilimler ifade edilmektedir. Ancak din ilimlerinin bunlar içerisinde apayrı bir yeri bulunmaktadır. Bulunan her yeni icat, insanlığın önüne sunulan bütün yeni gelişmeler değerler hiyerarşisine tabi olmadıkları zaman çoğu defa fayda yerine zarara dönüşmektedirler. Aynı şekilde devletler ve yöneticileri ilmin kudretiyle elde ettikleri imkânları adâlete vesile olmak için değil; bazen zulmün devamı için kullanabilmektedirler. Dünyanın ortak vicdanı ve güçlü devletleri pozitif ilimlerle beraber etik değerleri de önemseyip rehber edinse, o zaman ilmin ve âlimlerin gerçek anlamda insanlığa bir faydası olur. Kendisini evrensel etik değerlerle koruma altına almamış ilimlerin insanlık için ne kadar faydalı oldukları her zaman tartışmaya açık olacaktır. Bu durumun istenilen seviyede sağlıklı yürüyebilmesi için gücü ellerinde bulunduranların ilme hak ettiği özgürlük alanını bırakmaları gerekir.

f) “Cennete vesile olabilecek davranış: her şeye sinirlenmemek” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، قَالَ: قَالَ: أَيْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ فَقَالَ: مُزْنِي بِأَمْرٍ وَلَا تُكْثِرْ عَلَيَّ حَتَّى أَعْفِلَهُ قَالَ لَا تَغْضَبْنَا عَادَ عَلَيْهِ : قَالَ لَا تَغْضَبْ.

Ebû Hüreyre Resûlûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: Bir adam Hz. Peygamber'e gelerek şöyle dedi: Bana rahatça anlayabileceğim kısa bir öğüt verebilir misiniz?

Bunun üzerine Hz. Peygamber “Sinirlenme” diye cevap verdi. Adam sorusunu tekrarladı. Ancak Hz. Peygamber aynı cevabı verdi.¹⁰⁷¹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis farklı tariklerle rivayet edilmiştir. Bunların ilki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.¹⁰⁷² Diğeri Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiyâ* isimli kitabıdır.¹⁰⁷³ Birçok sahabî tarafından rivayet edilmiştir.

¹⁰⁷¹ Buhârî, “Edeb”, 5765; Ahmed b. Hanbel, 8744; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 6/334; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 2353.

¹⁰⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8744.

¹⁰⁷³ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 6/334.

Örneğin; Ebû Hüreyre, Ebü'dDerdâ¹⁰⁷⁴, Cârîye b. Kudâme (ö.64/683)¹⁰⁷⁵ Abdullah b. Ömer¹⁰⁷⁶ ve Süfyan b. Abdillâh es-Sekâfî¹⁰⁷⁷ bunlardandır. Ahmed b. Hanbel'deki rivayetin senedine baktığımızda bütün raviler Buhârî ve Müslim ravileri olduğu görüyoruz. Bu raviler içerisinde İsrâil tek başına geçmektedir. Ancak araştırdığımızda bunun İsrâil b. Yûnus es-Sebî (ö. 160/777) olduğunu anlıyoruz.¹⁰⁷⁸ Ebû Hüseyin ise Osman b. Âsım el-Esedî (ö. 27/648) olduğunu görüyoruz.¹⁰⁷⁹ Bütün bu raviler Buhârî ve Müslim ravileridirler. Zaten hadisin anlamca çok az farklılıkla başka bir rivayeti Buhârî'de şu metinle yer almaktadır:

حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ يُوسُفَ: أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ -هُوَ ابْنُ عِيَّاشٍ- عَنْ أَبِي حَصِينٍ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوْصِنِي قَالَ: لَا تَغْضَبْ فَرَدَّدَ مِرَارًا، قَالَ لَا تَغْضَبْ.

Bir adam Hz. Peygamber 'e gelerek kendisine nasihat etmesini isterdir. Bunun üzerine Resülûllah (s.a.) şöyle dedi: “Sinirlenme dedi. Adam sorusunu defalarca tekrarladı. Ancak hep aynı cevabı aldı.”¹⁰⁸⁰

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Sülemî'nin *Âdâbü's-Sohbe* ve *Hüsni'l-Uşre* isimli eseri ile Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-Mülûk* 'unda yer almaktadır. Gazzâlî hadis senetsiz bir şekilde bazı lafız farklılıklarıyla kitabına şu metinle almıştır:

جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: "عَلِّمْنِي عَمَلًا أَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ"، فَقَالَ: "لَا تَغْضَبْ."

Bir adam Hz. Peygamber'e gelerek bana öyle bir davranış öğret ki onu yaptığımda cennete gireyim. Dedi. Bunu üzerine Resülûllah (s.a.) şöyle dedi: “Sinirlenme!”¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, 2353.

¹⁰⁷⁵ Taberânî, *A.g.e.*, 7491.

¹⁰⁷⁶ Ebû Ya'la el-Mevsilî, *el-Müsned*, 5685.

¹⁰⁷⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, 6399.

¹⁰⁷⁸ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 104.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 384.

¹⁰⁸⁰ Buhârî, “Edeb”, 5765.

Müellif Siyâsetnâmesinde sultanın tekebbüründe söz ederken hadisi dile getirmektedir. Burada özellikle affediciliğin sağladığı faydaları dile getirmektedir. Kişinin sınırlıyken vereceği kararların kötü sonuçlarına dikkat çekilerek, olabildiğince sükûnetli olduğundan verilen kararların daha sağlıklı olacağına vurgu yapılmaktadır. Bu anlamda yapılan yorumlar çerçevesinde konuyla ilgili farklı hadislerin yanında söz konusu hadis de yazar tarafından dile getirilmiştir.¹⁰⁸²Sülemî de hadisi eserinde senetsiz bir şekilde aynı anlama vurgu yapan şu lafızlarla nakletmiştir:

لِقَوْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ حِينَ قَالَ لَهُ رَجُلٌ: عِظْنِي وَأَوْجِزْ فَقَالَ: لَا تَعْصَبْ.

Hz. Peygamber bana öz bir nasihatte bulun diyen kişiye: “*Sinirlenme*” demiştir.¹⁰⁸³

Yazar genel ahlâk ilkeleri çerçevesinde kardeşlerin hukukunu savunma üst başlığa altında hadisi nakletmektedir. Arkadaşlık ve kardeşlik hukukunun korunması için güzel huylu insanların temel özelliklerinden birinin de az sinirlenmek olduğu özellikle dile getirilmektedir.¹⁰⁸⁴ Görüldüğü gibi Sülemî devlet yönetimi ve idare konularından çok genel daha genel ahlâk ilkeleri çerçevesinde hadisi ele almıştır.

Öfke insanî bir duygudur. Hz. Peygamber’in bazı haksızlıklar karşısında yüzü kızardığı ve öfkelenildiği nakledilmektedir.¹⁰⁸⁵ Ancak denetim altına alınmadığında insanlar arası ilişkiler için en olumsuz hale dönüşebilir. Bir atasözünde dile getirildiği gibi: “*Öfke gelir göz kararır, öfke gider yüz kızarır.*” Bundan dolayı yine Hz. Peygamber: “*Asıl kahraman olan öfkelenildiğinde kendisini tutabilendir.*”¹⁰⁸⁶, “*Hâkim öfkeliyken kesinlikle karar vermemelidir.*”¹⁰⁸⁷ Demiştir. Özellikle yöneticilerin en başta da devlet başkanlarının öfkesini kontrol edebilen kişilerden olması elzemdir. Çoğu zaman fevri tepkiler gösteren yöneticiler kaliteli çalışma arkadaşlarından

¹⁰⁸¹ Gazzâlî. *Nasihâtü'l-Mülûk*, 36.

¹⁰⁸² Gazzâlî. *A.g.e.*, 33-36.

¹⁰⁸³ Sülemî. *A.g.e.*, 75.

¹⁰⁸⁴ Sülemî. *A.g.e.*, 75.

¹⁰⁸⁵ Buhârî, “İlim”, 28, “Lukatâ”, 9, “Edeb”, 75; Müslim, “Salât”, 128, “Fezâil”, 127.

¹⁰⁸⁶ Buhârî, “Edeb”, 76, 102; Müslim “Birr”, 107, 108.

¹⁰⁸⁷ Buhârî, “Ahkâm”, 13; Müslim “Aşkziye”, 16; Nesâî, “Kudât”, 18.

mahrum olurlar. Bu tavırları muhtemel sorunları ortak akılla istişare ederek çözmeye engeldir. Çünkü çoğu insan kendini rahat hissetmediği ortamda gerçek fikirlerini söylemediği gibi en kısa sürede çevreyi terk etmeyi düşünür. İstikrarlı çalışma arkadaşlarına sahip olamayan devlet başkanı halkının maslahatına uygun hizmet üretmesi hiç de mümkün değildir.

Devlet başkanı sahip olduğu öfkeyi halkına yansıtırsa, kendi eliyle iktidarının sonunu getirebilir. Bazıları öfke ve şiddetle iktidarını koruyacağını düşünebilir. Ancak geniş halk kitlelerini ilgilendiren konularda öfke ve şiddetin görünür olması halk ile devlet başkanının bağı koparır. Bu durum zamanla iktidarın sonu olur. Şartlar ne olursa olsun iktidarı koruyup uzun süre devam ettirecek ana ilke en karmaşık olay karşında bile sükûnetle davranıp ortak aklı egemen kılarak adâletle hükmetmektir.¹⁰⁸⁸

g)“*Kişi dostunun dini üzerinedir*” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا ابْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ وَأَبُو دَاوُدَ قَالَا: حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُوسَى بْنُ وَرْدَانَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: الرَّجُلُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ.

Ebû Hüreyre Resülüllah’ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “*Kişi dostunun dininden etkilenir. Bundan dolayı kiminle dost olduğunuzu iyice düşünün*”¹⁰⁸⁹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis sahabî ravisi Ebû Hüreyre’dir. Medarı Züheyr b. Muhammed (ö.162/779)’dır. Kendisi güvenilirdir. Ancak Şam ehlinin kendisinden rivayet ettikleri doğru değildir. Bundan dolayı zayıf kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁰ Senette bulunan Musa b. Verdân’ın (ö.117/735) güvenilirliği konusunda ihtilaf edilmiştir. İbn Hacer el Askalânî hakkındaki negatif değerlendirmeler delilsizdir. Ancak kendisi sadûk ama hata edebilir, demektedir.¹⁰⁹¹ Bu rivayet *Mişkâtü’l-Mesâbih*’te yer alan ve bazıları

¹⁰⁸⁸ Salih Akkanat, “Şiddet ve iktidar: Şiddetin "meşruiyet" inden "meşruiyet" in şiddetine”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2011), 250-283.

¹⁰⁸⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4833; Tirmizî, “Zühd”, 2378; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8417.

¹⁰⁹⁰ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 217.

¹⁰⁹¹ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 554.

tarafından mevzû‘ olduğu ifade edilen rivayetlerdendir. Ancak İbn Hacer el Askalânî bunu reddederek şöyle demiştir: Bu hadisi için Tirmizîhasen, Hâkim en- Nîsâbûrî’de sahih kabul etmiştir. ¹⁰⁹²Tirmizî rivayet için hasengarîb demektedir. ¹⁰⁹³Nevevî isnadı sahih değerlendirmesi yapmaktadır. ¹⁰⁹⁴ Bütün bu değerlendirmelerden hadisin sahih olduğunu söyleyebiliriz.

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Mâverdî’nin *Nasihâtü’l-mülûk*ve Sülemî’nin *Âdâbü’s-sohbe ve Hüsnü’l-uşre* isimli eserlerde yer almaktadır. Mâverdî kitabının beşinci bölümünde “*Nefsin siyâseti*” alt başlığında rivayete senetsiz bir şekilde yer vermiştir. Yazar siyâsetnâmelerde sadece dünya işlerini içeren konuları kapsamaması gerektiğini, uhrevî konularda da yöneticilere rehberlik içeren düşüncelere yer vermesi gerektiğini ifade ederek şu fikirleri dile getirmektedir; Her insan farklı durumlarla bu dünyada sınanmaktadır. Söz konusu sınanmalara tahammül edenlere Yüce Allah mutlaka çıkış yolları göstermektedir. Şartlar ne olursa olsun yöneticilere düşen öncelikle sağlam bir iman, takvâ, tereddütsüz bir şekilde hadlerin uygulanması ve Hz. Peygamber’in sünnetine ittibâdır. Çünkü insanlar yöneticilerin dini üzerinedirler. Bu ilkelere sahip olmak için ilme ve âlimlere önem vermek gerekir. Bu düşünceler çerçevesinde özellikle sultanın temel ilkeler konusunda halkına rehberlik etmesi gerektiği konusunda hadis delil olarak dile getirilmiştir. ¹⁰⁹⁵Sülemî ise ruhların birbirleriyle uyumla olmaları veya birbirlerini sevmemeleri başlığında hadise senediyle beraber yer vermiştir. Kendisine göre Allah’ın insana verdiği en büyük nimetlerden biri hakikat yolculuğunda kişiye yoldaşlık eden iyi bir dosttur. Dostlukların oluşup kökleşmesi için ruhlar arasındaki ülfet son derece önemlidir. ¹⁰⁹⁶

Yıllarca devletin farklı makamlarında görev almış ve en son elçilik görevini ifa etmiş Mâverdî’nin hadise yaptığı yorum son derece manidardır. Özellikle bazı toplumlarda

¹⁰⁹² Süyûtî, *Mirkâtü’s-Suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Şerif, (Beyrut: Dârü’l-İbn Hazm, 2012), 3/1235.

¹⁰⁹³ Tirmizî, 4/89.

¹⁰⁹⁴ Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn*, thk. Şuayb Arnaut, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 144.

¹⁰⁹⁵ Mâverdî, *Nasihâtü’l-Mülûk*, 113-130.

¹⁰⁹⁶ Sülemî, *A.g.e.*, 39-42.

karizmatik liderler toplumlarını dönüştürme gücüne sahiptirler. Bu dönüşüm menfi veya müsbet olabilir. Bu açıdan baktığımızda devlet başkanlarının sorumluluklarının çok büyük olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde görevlerini örnek alınacak kişiler çerçevesinde yaptıklarında hem dünyevî hem de uhrevî karşılıklarının çok büyük olacağını söyleyebiliriz. Halkıyla uyumlu bir birliktelik sağlayarak toplumsal bütünleşmeyi sağlayan devlet başkanının önüne koyduğu projelerde başarılı olma şansı daha fazla olacaktır. Burada önemli olan etrafında birleşme sağlanacak ilkelerin hem evrensel değerlerle uyumlu hem de toplumun ortak vicdanında karşılık bulmasıdır. Aslında birçok farklılığı barındıran bir toplumda bile devlet başkanı kendi içinde tutarlı bir şekilde ilkeleri ortaya koyup önce kendisi ve yakın çalışma arkadaşları buna uyarsa yönettiği toplumu dönüştürme şansına sahiptir. Burada en temel yardımcıları en başta adâlet ve eğitimidir.¹⁰⁹⁷ Dinî kaynaklarda bu çizgide bir yönetim anlayışı sergileyen devlet başkanlarına yardımcı olmak zorunlu bir görev olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹⁸

h) “Kendisi için istediğini kardeşi için de istemeyen kâmil mü'min olamaz” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى عَنْ شُعْبَةَ، عَنْ قَتَادَةَ عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَعَنْ حُسَيْنِ الْمُعَلِّمِ قَالَ: حَدَّثَنَا قَتَادَةُ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ.

Enes b. Mâlik Resülûllah'ın (s.a.)şöyle dediğini nakletti: “Kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemeyen cennete giremez.”¹⁰⁹⁹

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

¹⁰⁹⁷ Omar Alosman, “İslam Hukukunda Kamu Yararı Bağlamında Devlet Başkanına Karşı Ayaklanma”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 58-92.

¹⁰⁹⁸ Muhammed Hayani, “Devlet Başkanına İtaat ve İsyân Konusundaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 17-53.

¹⁰⁹⁹ Buhârî, “İmân”, 14; Müslim, “İmân”, 71; Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme”,2515; İbn Mâce, “İmân”, 66; Nesâî, “İmân”, 5016.

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Sahabî ravisi Enes b. Malik (ö. 93/711)’tir. Hadisin üç tariki bulunmaktadır. Birinci tarik Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776) yoluyla gelmektedir. Bu rivayet Buhârî, Tirmizî ve Nesâî ‘de yer almaktadır.¹¹⁰⁰ İkinci tarik Muhammed b. Cafer (ö.193/809) yoluyla gelmiştir. Bu rivayet Müslim ve İbn Mâce’de yer almaktadır.¹¹⁰¹ Üçüncü tarik Katâde b. Diâme (ö. 117/735) vesilesiyle gelmiştir. Bu rivayet ise Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde ve Taberânî’de yer almaktadır.¹¹⁰²

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî’nin *Sirâcü’l-mülûk’u* ve Sülemî’nin *Âdâbü’s-sohbe ve Hüsnü’l-uşre* isimli eserlerinde yer almaktadır. Turtûşîsiyâsetnâmesinin yirmi yedinci bölümünde istişare ve nasihat alt başlığı altında senetsiz bir şekilde rivayete yer vermiştir. Müellif bu iki kavramın gereğini yapmak mülkü korumanın esası olduğunu ifade ederek şu fikirleri seslendirmektedir: Özellikle istişare doğru karar için ön koşul sayılır. Hz. İbrahim kendi oğlu için gördüğü rüyayı onunla istişare etmiştir. Tek kişinin fikri inci bir ip gibi kabul edilirse birkaç kişinin ortak düşüncesi kopmayan bir halat gibidir. Denizler nasıl nehirlerle çoğalıyorsa saltanatın hâkimiyeti de istişare ile artar. Çoğu defa güç ve kuvvetin yapamayacağını ortak akıl başarabilir. Nasihat ise peygamberlerin sünnetidir. Özellikle Hz. Peygamber Kur’an-ı Kerim’i açıklayarak insanlara nasihat etme görevi verilmiştir. Kendisi de “*Dinin nasihat*” olduğunu ifade etmiştir. Yazar bu hadisi detaylı açıklarken rivayete yer vermiştir.¹¹⁰³ Sülemî ise kendin için istediğini başkası için de iste üst başlığında senetle beraber rivayete yer vermiştir. Müellif hadise özel bir yorum yapmadan peşinden aynı anlamı ifade eden iki rivayete daha yer vermektedir. Yorumlardan anlaşılacağı gibi Turtûşî hadisi yorumlarken bir şekilde yönetimle ilişkilendirmektedir. Ancak Sülemî sürekli kitabında yaptığı gibi daha çok ahlâkî ilkelere söz etmektedir.¹¹⁰⁴

¹¹⁰⁰ Buhârî, “İmân”, 14; Tirmizî, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 2515; Nesâî, “İmân”, 5016.

¹¹⁰¹ Müslim, “İmân”, 71; İbn Mâce, “İmân”, 66.

¹¹⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12801; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Evsat*, 8292.

¹¹⁰³ Turtûşî, *A.g.e.*, 78-80.

¹¹⁰⁴ Sülemî, *A.g.e.*, 57.

Hadisi iyice düşündüğümüzde evrensel bir ilke haline gelen “*Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma*” sözüyle aynı anlama vurgu yaptığını söyleyebiliriz. Rivayette bu sözün tam tersi yer almaktadır: “*Kendin için istediğini başkası için de iste*” bu düşünce tarihte Konfüçyüs, Matta İncili, Budizm ve Hinduizm vb. kaynaklarda yer aldığı ifade edilmektedir.¹¹⁰⁵ Ayrıca Hz. Peygamber’in bazı uygulamaları da bu anlayışı desteklemektedir. Örneğin bir defasında gencin bir kendisine gelerek zinanın kendisine yasak edilmemesi şartıyla Müslüman olacağını ifade eder. Ancak zina edenin kendisinin en yakınlarından birisi olduğunda kendisinin buna rıza gösteremeyeceğini sorular sorarak ortaya koymuştur.¹¹⁰⁶ Bireysel ve toplumsal hayatımızda dünyanın her yerinde bu ilkeye bazılarının uyduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz konusu devletlerarası ilişkiler olunca burada çoğu defa ilkelerin yerini menfaatlara bıraktığını söyleyebiliriz. Teknolojik üstünlüğe sahip ülkeler güçlerini çoğu zaman haklıdan yana kullanmadıklarından ilkedeki ziyade gücün üstünlüğü galip geliyor. Uluslararası kuruluşların bu haksızlıkları gidermek adına aldıkları kararlar çoğu defa uygulanmıyor. Zaten bu kuruluşlar bağımsız karar alamadıkları gibi, evrensel ilkeler çerçevesinde almak istedikleri kararlar da gücü adâletle beslenmeyen ülkelerin vetosuna maruz kalıyor. Son zamanda dünyada yaşananlara baktığımızda halklar bazında olmasa da devletler ve yöneticiler açısından olayların çözümünde ilkelerin değil gücün üstün olduğunu tereddütsüz bir şekilde söyleyebiliriz. Aslında gök kubbe altında yeni bir şey yok. Geçmiş asırlarda güç at, deve, ok vb. şeylerdi. Bugün ise envaî çeşit gelişmiş silah gücü anlamına gelmektedir. İnsanoğlu kendi eliyle kaynaklarının çoğunu kendi refahı için değil birbirlerini öldürmek için silaha yatırıyor. Öyle bir anlayış oluştu ki bunu yapamayanlar en hayati değerlerini bile koruyamayacaklardır. İnsanlığın umudu tekrar yeşerir mi? Bu ancak dünya halklarının çoğunun ortak çabasına bağlı olacaktır.

ı)“*Laf taşıyan cennete giremez*” hadisi

Hadisin Metni

¹¹⁰⁵ Mustafa Işık, “Evrensel Bir Hadis Denemesi: Ben ve Öteki”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29/1, (2011), 143-154.

¹¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/256-257.

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ هَمَّامٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ حُدَيْفَةَ، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّ رَجُلًا يَرْفَعُ الْحَدِيثَ إِلَى عُثْمَانَ فَقَالَ حُدَيْفَةُ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَاتٌ.

Huzeyfe b. Yemân Resülûllah'ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “laf taşıyarak insanları birbirlerine düşürenler cennete giremezler.”¹¹⁰⁷

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Sahabî ravisi Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656)’dır. Müslim’de ikinci bir rivayette قَتَاتٌ yerine نَمَامٌ kelimesi kullanılmıştır. Bu iki kelime arasında anlamca bazıları bir fark görülmemişlerdir.¹¹⁰⁸ Buhârî, Müslim, Nesâî ve Tirmizî Mansur ve İbrahim b. Yezid tarikiyle rivayet etmişlerdir. Başka bir tarik ise İbn Müshîr ve A’meş yoluyla gelmiştir. Bu tarik ise Ebû Davûd ve Müslim’de yer almaktadır. EbîVail ve Huzeyfe tarikiyle başka bir rivayet de Müslim ve İbn Hibbân’ın, *Ravzatü’l-Ukalâ’* ve *Nüzhetü’l-Fuzalâ* isimli eserinde yer almaktadır.¹¹⁰⁹

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî’nin *Sirâcü’l-mülûk’u* ve Sülemî’nin *Âdâbü’s-sohbe ve hüsnü’l-uşre* isimli kitaplarında yer almaktadır. Turtûşî eserinin elli yedinci bölümünde laf taşımanın çirkinliği ve kötü sonuçları başlığında hadisi dile getirmiştir. Burada müellif daha çok genel anlamda güzel ahlâktan söz etmektedir.¹¹¹⁰ Sülemî ise çarşılarda ve özellikle ticaret erbabının davranışları üst başlığında hadisi dile getirmiştir.¹¹¹¹ Sülemî’nin eserine baktığımızda kendisi de Turtûşî gibi genel ahlâk ilkeleri çerçevesinde hadisten söz ettiğini görüyoruz. Özellikle devlette bürokrat olarak görev almayan yazarların eserlerini incelediğimizde siyâsetnâme kitabından

¹¹⁰⁷ Buhârî, “Edeb”, 5809; Müslim, “İmân”, 169; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, “Edeb”, 28285; Ebû Davûd, “Edeb”, 4871; Tirmizî, “Birr”, 2026.

¹¹⁰⁸ İbnü’l Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, 4/11.

¹¹⁰⁹ İbn Hibbân, *Ravzatü’l-Ukalâ ve nüzhetü’l-Fuzalâ*, 176.

¹¹¹⁰ Turtûşî, *Siracü’l-Mülûk*, 609-621.

¹¹¹¹ Sülemî, *A.g.e.*, 81-92.

çok ahlâk kitaplarını andırdıklarını görebiliyoruz. Özellikle burada söz konusu olan iki müellifimiz için de bu düşünceyi rahatlıkla dile getirilebiliriz.

Hadisin içeriğini sosyal hayatın düzenliliği için değerlendirdiğimizde söylenecek birçok düşüncenin olduğunu görüyoruz. Laf taşımanın sadece insanlar arası ilişkileri bozduğu sanılmamalıdır. Bu davranışta bulunan kişi de aynı zamanda negatif etkilenmektedir. Onun davranışından dolayı birbirlerine düşen kişiler aslından ilk başta sert tepkileri olmasa da sakince düşündüklerinde o şahıstan bundan sonraki hayatlarında kendilerini korumaları gerektiğini düşünürler. Bu da laf taşıyanın toplum tarafından kabul görmemesine vesile olur. Her zaman ve her kişide bu durum gerçekleşirse de aslında bu tutum laf taşıyanlara uygulanan ama yazılı olmayan cezalardan biri olarak tanımlanabilir. Ayrıca kişi ortaya koyduğu davranışların insanlar arasında meydana getirdiği tahribatı gördüğünde ruhen etkilenmemesi mümkün değildir. Bu durum süreç içerisinde kendisinde farklı psikolojik rahatsızlıklara sebep olabilir. Bunlar dışında zaten kendi tutumundan dolayı insanlar arasında maddi anlamda ortaya konulmuş yaralama ve hasarlardan dolayı hukuken de sorumlu olacaktır. Aslında bütün bunları düşündüğümüzde laf taşıyan kişi belki de kendisini hiç de ilgilendirmeyen bir konuda kendini büyük sorumlulukların altına koymuş olacaktır.

Bundan dolayı gıybetin bir çeşidi olarak tanımlanan nemime hem Kur'an'da¹¹¹² hem de hadislerde¹¹¹³ son derece yanlış ve ağır sonuçları olan bir davranış bozukluğu olarak tanımlanmıştır.¹¹¹⁴ Sadece beden sağlığımızı korumamız bizler için yeterli değildir. Akıl ve ruh sağlığımızı korumak için de çabalamalıyız. Özellikle ruh sağlığımız için en büyük kalkan olan kötü davranışlardan kaçınması gerektiği unutulmamalıdır. Ancak bazı durumlarda laf taşımanın kötü bir davranış olması bir yana teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Örneğin toplumda yapılan

¹¹¹² el-Kalem 68/11.

¹¹¹³ Müslim, "Birr", 102; Buhârî, "Vudû", 55, 56; "Cenâiz", 82; "Edep", 49; Ebû Dâvûd, "Tahâret" 11; Tirmizî, "Tahâret", 53; Nesâî, "Tahâret", 26; "Cenâiz", 116; İbni Mâce, "Tahâret", 26.

¹¹¹⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da 'Gıybet Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları-", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, (2006), 51-70.

haksızlıkların kim tarafından yapıldığına bakılmaksızın ilgili muhataplarına götürülerek adâletin sağlanmasına yardımcı olunmalıdır. Oluşturulan yönetim sisteminin bu taleplerin yöneticiler tarafından rahatlıkla görülebilmesi ve çözüme kavuşturulması için olanak sağlaması gerekir. Hz. Peygamber: “*Her hak sahibi kendini savunmaya yetkindir.*” Demiştir.¹¹¹⁵Yine kötü alışkanlıklarıyla bilinen ve büyük günahları açıktan işleyen kişiler hakkında diğer insanlara uyarılarda bulunmakta sakınca görülmemiştir. Örneğin ticaretinde dürüst olmayan, ödeme gücü olduğu halde zamanında borcunu ödemeyen kişiler hakkında söz söylemek söz konusu uyarılara örnek sayılabilir. Bu anlamda devletin düzenini ve toplumun refahını bozmaya yönelik tutum ve davranışlar içerisinde olanların ilgili yerlere söylenmesi her kesin maslahatına hizmet ettiğinden titizlikle uyulması gerek davranışlardandır.

i)“*Her hastalığın tedavisi vardır*” hadisi

Hadisin Metni

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبَّادَةَ الْوَاسِطِيُّ، حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ، عَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْأَنْصَارِيِّ، عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَنْزَلَ الدَّاءَ وَالِدَوَاءَ، وَجَعَلَ لِكُلِّ دَاءٍ دَوَاءً، فَتَدَاوُوا، وَلَا تَدَاوُوا بِحَرَامٍ.

Ebû DerdâResülûllah’ın (s.a.) şöyle dediğini nakletti: “*Muhakkak hastalık ve tedavisi Yüce Allah’ın izniyledir. Her hastalığın bir tedavisi vardır. O zaman tedavi olunuz. Ancak yasaklanan şeylerle tedavi olmayın.*”¹¹¹⁶

Hadisin Tahrîc ve Değerlendirilmesi

Hadis Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde¹¹¹⁷, Tâberânî’nin *el-Mu‘cemü’l-Kebîr* ’inde¹¹¹⁸ ve EbûNuaym el- İsfahânî’nin *Kitâbü Tıbbi’n-Nebî*¹¹¹⁹ isimli eserinde yer almaktadır.

¹¹¹⁵ Buhârî, “İstikraz”, 13.

¹¹¹⁶ Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 3874; Tâberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, 649.

¹¹¹⁷ Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 3874.

¹¹¹⁸ Tâberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, 649.

¹¹¹⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Kitâbü Tıbbi’n-Nebî*, thk. Mustafa Hıdır Dönmez, et-Türkî, (Dârü İbn Hazm, 2006), 1/200.

Senette bulunan Sa'lebe b. Müslim (ö.130/747) İbn Hacer tarafından “*Mestûrî'l hal*” olarak tanımlanmaktadır.¹¹²⁰ Yukarıya aldığımız Ebû Dâvûd’un rivayetinde hem Ebû Derdâ hem de ÜmmüDerdâ yer almaktadır. Ancak Tâberânî’nin rivayetinde Ebû Derdâ yer almamaktadır. Aynı şekilde Dûlâbî’nin rivayetinde de ÜmmüDerdâ yer almamıştır.¹¹²¹

Bütün bunlara rağmen rivayet için farklı şâhidler bulunmaktadır. Bunların en başında yer alan rivayetlerden biri Buhârî’de yer almaktadır.¹¹²² Burada sahabî ravisi Ebû Hüreyre’dir. Ayrıca Müslim’de de başka bir rivayet yer almaktadır.¹¹²³ Burada ise sahabe ravisi Câbir b. Abdullah’tır. Bu iki kitapta yer alan rivayetler hadisin birinci cümlesi için şâhit olmaktadır. Hadisin ikinci cümlesi için şâhid Ebû Dâvûd’da yer almaktadır.¹¹²⁴ Bu rivayette sahabe ravisi Ebû Hüreyre’dir. Ayrıca Tirmizî¹¹²⁵ ve İbn Mâce’de¹¹²⁶ de aynı anlamı destekleyen hadisler yer almaktadırlar. Bu kitaplarda yer alan rivayetteki ravilerden biri olan Yunus İbn Ebî İshâk (ö.159/811) İbn Hacer tarafından sadûk ve az hatan yapan şeklinde değerlendirilmiştir.¹¹²⁷ Bundan dolayı rivayet hasen kabul edilebilir. Ancak bu hadisi Hâkim en-Nisâbûrî Buhârî ve Müslim’in şartlarına göre sahih kabul etmiştir.¹¹²⁸

Siyâsetnâmelerde Hadisin Kullanımı

Hadis Turtûşî’nin *Sirâcü’l-mülûk’u* ve Sülemî’nin *Âdâbü’s-sohbe ve Hüsnü’l-uşre* isimli eserlerde yer almaktadır. Turtûşîsiyâsetnâmesinin altmış ikinci bölümünde kaza kader ve tevekkül başlığı altında hadis delil olarak kullanmıştır. Müellif en basit

¹¹²⁰ İbn Hacer el- Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 134.

¹¹²¹ Ebû Bişr Dûlâbî, *el-Künâ ve’l-Esmâ*, thk. Nezir el-Faryâbî, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2000), 2/760.

¹¹²² Buhârî, “Tıbb”, 73.

¹¹²³ Müslim, “Selâm”, 39.

¹¹²⁴ Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 3874.

¹¹²⁵ Tirmizî, “Tıbb”, 26.

¹¹²⁶ İbn Mâce, “Tıbb”, 31.

¹¹²⁷ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 613.

¹¹²⁸ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 9/56.

bir hareketin bile Allah'ın bilgisi ve takdiri dışında olamayacağını belirttikten sonra, insan talebiyle kazânın çelişmediğini çünkü insan isteklerinin de kazânın bir parçası olduklarını belirtmektedir.¹¹²⁹ Görüldüğü gibi yazar burada sebeplere yapışmanın da kaderin bir gereği olduğunu ifade ederek bu konuda daha sağlıklı bir anlayışı ortaya koymaya çalışmaktadır. Sülemî ise güzel ahlâk konusunu işlerken hadis rivayet etmiştir. Asıl konusu aslında söz konusu hadis değil, hadisin sonunda vurgu yapılan güzel ahlâktır.¹¹³⁰ Araştırmamızın farklı bölümlerinde vurguladığımız gibi özellikle ahlâkla ilgili hadisler bazı siyâsetnâmelerde konu sınırlandırılması yapılmadan dile getirilmiştir. Burada yorumlamaya çalıştığımız hadis de bunlardan birisidir. Özellikle Turtûşî'nin yaşadığı zamanı göz önüne bulduğumuzda hadis için yaptığı yorum manidardır.

Aslında bugünün mantığıyla hadise baktığımızda bazıları tarafından içeriği malumun ilanı olarak değerlendirilebilir. Ancak sözlerin söylendiği zamanı düşündüğümüzde hem yanlış kader anlayışını düzeltmeyi içerdiğini hem de araştırma ve bilime teşvik ettiğini söyleyebiliriz. Özellikle hastalığa yönelik tedavi konusunda Hz. Peygamber birçok teşvik edici sözü bulunmaktadır. Örneğin; “*Her hastalığın bir tedavisi bulunmaktadır. Hastalığa uygun tedavi bulunursa Allah'ın izniyle şifa hâsıl olur.*”¹¹³¹ Bu hadiste vurgu yapılan ana konu şifanın Allah'ın izniyle olabileceğidir. Elbette ilk cümlede her hastalığın bir tedavisi vardır denilerek bütün tedavi yöntemleri üzerine araştırma teşvik edilmektedir. Ancak bulunan yöntemin yüce bir gücün desteğiyle başarılı olabileceğine inanmak tedavide hastalığa karşı moral üstünlüğünü ele geçirmek anlamına gelmektedir. Bütün hastalıklarla en üst seviyede mücadele etmek için bu düşüncenin son derece önemli olduğu kabul edilen bir gerçekliktir.

3.4. Hicrî Beşinci Asırda Siyâsetnâmelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi

Yönetimle ilgili âyetler oldukça sınırlıdır. Bunların siyâsetnâmelerde kendilerine yer bulduklarını söyleyebiliriz. Siyâsetnâmelerde yer alan âyetler başlığında söz konusu âyetlerin ve buldukları kitapları detaylıca anlatmaya çalıştık. Tezimiz boyunca

¹¹²⁹ Turtûşî, *Siracü'l-Mülûk*, 706-719.

¹¹³⁰ Sülemî, *A.g.e.*, 44.

¹¹³¹ Müslim, “Selâm”, 67.

vurguladığımız gibi Kur'an-ı Kerim'de yönetim alanında adeta bilinçli bir boşluk bırakılmış, temel ilkelere vurgu yapılarak detaya girilmemiştir. Bu ilkelerin; istişare, adâlet, yöneticilere itaat ve dürüst vezir vurgusu olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak hadis kitaplarında yönetimle ilgili rivayetlerin sayısı ve konu çeşitliliği daha fazladır. Hadis kitaplarımızda bulunan yönetimle ilgili hadislerin çoğunun da siyâsetnâme kitaplarında yer aldıkları söylenebilir. Özellikle devlette fiili görev almamış Gazzâlî, Turtûşî ve Sülemî gibi sivil ulemânın yazdığı siyâsetnâmelerdesöylediğimiz anlayış daha da geçerlidir. Aslında devlette yıllarca görev yapmış olmasına rağmen Mâverdî'inineserleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Çünkü kendisi resmi görevlerini bırakıp adeta emekli olduktan sonra bunları kaleme almıştır. Burada farklı başlıklar altında araştırmamız boyunca siyâsetnâmelerde yer alan hadislerle ilgili varılan neticelerin değerlendirmeleri yapılacaktır.

3.4.1. SiyâsetnâmelerdeÂyet Hadis Bütünlüğü

Siyâsetnâmelerde dile getirilen âyet hadis ve geçmiş milletlerin yönetimle ilgili hikâyeleri arasında doğru orantı olduğu söylenebilir. Fakat her müellifin söz konusu üç kaynaktan en çok geçmiş milletlerin hikâyelerinden faydalandıkları söylenebilir. İncelediğimiz bazı kaynaklarda hiçbir âyet ve hadis kullanılmamıştır. Bunlara Ebû Abdillâh el-Hatîb el-İşkâfî'nin*Lutfu't-Tedbîr fî siyâseti'l-Mmülûk*'u, Ebü'l-Kâsım Vezîr el-Mağribî'nin*Kitâbfi's-Siyâse* isimli kitapları örnek verilebilir. İlk siyâsetnâmelere baktığımızda durumunu aynı olduğunu görüyoruz. Örneğin Abdülhamîd el-Kâtib'in *AhdüMervân* isimli eserinde âyet veya hadis bulunmamaktadır. Aynı şekilde İbnü'l-Mukaffa' '*mel-Edebü'l-Kebir, el-Edebü's-Sağîr ve Risaletü's-Sahâbe* isimli eserlerinde bizim araştırmamıza göre sadece bir hadis yer almaktadır. Bu durumun farklı sebepleri olabilir; isimlerini sıraladığımız yazarların din ilimleri konusunda yetkinliklerinin olmaması nedenlerden biridir. Kur'an-ı Kerim'de yönetimle ilgili âyetlerin sınırlı ve dolaylı olması, bu alanın beşerî bir alan olarak görülmesini de söz konusu diğer nedenler olarak sıralayabiliriz.

Bu iki kitap dışındaki eserlerde az veya çok âyet ve hadisler yer almaktadır. Söz konusu kitaplarda âyet ve hadisler arasında hem sayı hem de konu açısından bir uygunluğun olduğu söylenebilir. Mâverdî gibi bazı yazarlar âyetlerden sayı olarak daha fazla faydalanmışlardır. Ancak onun kitabına aldığı âyetler konuyla ilgili âyetin bir kısmı olmuştur. Kitaplarda yer alan âyet ve hadislerin konu açısından uygunluğu daha çok ahlâkî konularda olduğun söylenebilir. Bu konuların en başında da adaletin

geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ahkâm konularında âyetlerin sınırlı olması, siyâsetnâmelerde müellife göre ahkâm hadislerinin çok çeşitli olması bu alanda âyetlerle hadisler arasındaki uygunluğa engel teşkil etmektedir.

3.4.2. Siyâsetnâme Kitaplarının Yazılmasına Etkileri Açısından Hadisler

Siyâsetnâmeler bilginlerin yöneticilere idare konusunda ıslahat ve tavsiyeler içeren kitaplar olarak tanımlanabilir. Araştırmamızın ikinci bölümünde detaylıca anlattığımız gibi bu anlama uygun ilk örnek Hz. Peygamber 'in Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken kendisine yaptığı tavsiyelerdir. İkinci örnek ise Hz. Ali (r.a.)'nın Mâlik b. Eşter'i Mısır'a vali gönderirken kendisine yaptığı önerilerdir. İlk örneğin hepsi tabiatı gereği hadis kabul edilmektedir. İkinci örnekte bazı âyetler direk kullanıldığı halde hadisler dolaylı dile getirilmişlerdir. Ama dikkatlice baktığımızda anlam olarak birçok hadisin yer aldığı söyleyebiliriz. Özellikle ikinci örneğin belirgin bir şekilde siyâsetnâmelerin özelliklerini taşıdığı rahatlıkla söylenebilir. Emevî ve Abbâsîler döneminde siyâsetnâmelerin kitap şeklinde ilk yazılı örnekleri ortaya konulmuştur. Bu ilk örnekler sultanların kâtipleri tarafından te'lif edilmişlerdir. İçeriklerine baktığımızda âyet ve hadislerin bazısında hiç yer olmadığını ya da içeriğini etkilemeyecek derecede sınırlı olduğunu söyleyebiliriz.

Abbâsîlerin sonlarına doğru yazılan kitaplarda âyet ve hadis kullanımı giderek artmıştır. Ancak bu tarihten sonra da yazılan her kitapta bu anlayışın geçerli olduğu söylenemez. İkinci bölümde yaptığımız taksimatlar çerçevesinde bu alanda yazılan kitapları siyâsetnâme ve nasihatnâme olarak ikiye ayırmıştık. Siyâsetnâmelerde âyet ve hadis kullanımı sınırlıyken, nasihatnâmelerde çok daha fazladır. Nasihatnâme olarak tanımladığımız kitapların konularının belirlenmesinde ve işlenen konuların delillendirilmesinde âyet ve hadislerin belirleyici oldukları rahatlıkla söylenebilir. Söz konusu kitapların ahlâk kitaplarına benzer bir kurguya sahip olduklarını görüyoruz. İşlenen her konunun önce âyet, akabinde hadislerle delillendirilmektedir. Söylediğimiz içeriklere en uygun eserler; Turtûşî'nin *Srâcü'l-Mülûk*'u, Mâverdî'nin *Nasihâtü'l-mülûk*'u, Sülemî'nin *Âdâbü's-sohbe* ve *Hüsnü'l-uşre*'sive Gazzâlî'nin *Nasihâtü'l-mülûk*'udur. Mâverdî'nin kitabında 357 âyetten bölümler ve 112 hadis yer almaktadır. Turtûşî'nin eserinde 220 âyetten bölümler ve 119 hadis bulunmaktadır. Sülemî'nin kitabında 16 âyetten bölümler ve 70 hadis bulunmaktadır. Gazzâlî'nin eserinde ise 15 âyet ve 52 hadis yer almaktadır.

3.4.3. Sıhhat Açısından

İncelediğimiz on kitapta bizim tespitimize göre dört yüz elli hadis yer almaktadır. İkinci bölümde kitaplar tanıtılırken içerdikleri hadisler hakkından da detaylı bilgiler verildi. Bazı kitaplarda hiç hadis yer almamıştır. Bazılarında ise sınırlı hadis bulunmaktadır. Önemli gördüğümüz kaynaklardan bazılarında yer alan hadisler hakkında değerlendirmeler yapmak istiyoruz. Bütün kitaplarda yer alan hadislerin sıhhati hakkında değerlendirme yaparsak şunları söyleyebiliriz: Kitaplarda yer alan hadislerin çoğunun zayıf olduklarının söyleyebiliriz. Hadis ilmi açısından baktığımızda bu durumun normal olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kitaplarımızın çoğunda “Fezâilü'lÂmâl” diye nitelendirebileceğimiz konular yer almaktadır. Bu konularda zayıf hadislerin kullanılmasında müslümanların ilim geleneğinde bir sakınca görülmemiştir. Söylediğimiz genel tespitlerden sonra bazı kitaplarda yer alan hadislerin sahihliği hakkında şunlar söylenebilir:

a) Nizâmülmülk *Siyerü'l-mülûk* isimli eserinde on sekiz hadis dile getirmiştir. Bu hadislerinden onu zayıf kabul edilmiştir. Üç hadis ise sadece Nizâmülmülk' ün eserinde bulunmaktadır. Bunlar sıhhat açısından değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. On sekiz hadisten beşi sahih olarak değerlendirilmiştir. Kütüb-i sittede ise yedi hadis yer almıştır. Aslında Nizâmülmülk inceldiğimiz eserlerin müellifleri içerisinde hadis konusunda daha yetkin sayılabilecek biri olmasına rağmen çok zayıf hadis kullanmasının farklı sebepleri olduğu söylenebilir. Şîî Betini anlayışın İslâm coğrafyasını kendi fikirleri doğrultusunda yönlendirmeye hırslı olması, özellikle Selçukluları ciddi derecede rahatsız etmiştir. Bu durum aslında halifelik makamı için de büyük tehlike konumundaydı. Nizâmülmülk hem bu anlayışa geçit vermemek hem de istikrarı sağlamak için siyâsî ve fikrî mücadele etmiştir. Bu mücadelede özellikle Râfizî-Şîî anlayışı yeren hadislerden faydalanmıştır. Özellikle belli bir mezhebi yeren rivayetlere kategorik olarak hadis ehli mesafeli yaklaşmıştır. Başka bir neden ise Selçuklu yönetiminde sultan ailesine mensup kadınların yönetimde söz sahibi olmak istemeleri istikrar adına Nizâmülmülk'ü onlara karşı negatif tutum sergilemeye yönlendirmiştir. Bu anlamda kadınların yönetimle ilgili bazı zayıf hadisler delil olarak dillendirilmiştir.

b) Gazzâlî *Nasihâtü'l-mülûk* isimli kitabında elli iki hadisi delil olarak almıştır. Müellifin siyâsetnâmesine aldığı hadislerden on altı hadis sahih, üç hadis de

hasenkabul edilmiştir. On dört hadis ise zayıf kabul edilmiştir. Yazarın kullandığı hadislerden Kütüb-i Sitte’de yer alan hadis sayısı on ikidir. Kütüb-i Tis’a’ da ise üç hadis yer almıştır. Yaptığımız detaylı araştırmalara rağmen Gazzâlî’nin hadis olarak naklettiği yedi rivayeti hadis kaynaklarında bulamadığımız gibi başka kaynaklarda da bulamadık. Ancak bazılarını anlam olarak yakın bulduğumuz rivayetlere işaret ettik. Gazzâlî gibi âlim bir insanın hadis olarak kitabına aldığı bazı rivayetlerin kaynaklarda bulunmamasının farklı sebepleri olabilir. Öncelikle kendisi kitabını te’lif ettiği dönemde söz konusu rivayetlerin bazı kaynaklarda olma ihtimali vardır. Bu kaynaklar günümüze ya ulaşmamıştır. Ya da bu kaynaklara daha fazla araştırmayla ulaşılabilir. Bu nedenlerin dışında Gazzâlî’nin kendine has sufi yöntemiyle bu rivayetleri kabul edip kitabına almış olabilir.

Gazzâlî Nizâmülmülk’le aynı dönem ve aynı coğrafyada yaşamış olmasına rağmen ortak hadisleri çok sınırlıdır. Kendisi sivil bir ulemâya uygun olabilecek şekilde daha ahlâkî konularda hadislerini dile getirmiştir. Siyâsî diyebileceğimiz konularda yorum yapmamıştır.

c) Mâverîdî *Nasihâtü’l-mülûk* isimli eserine yüz on iki hadis almıştır. Bu hadislerden kırkı Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Kutüb-i Sitte’de yer alan hadis sayısı ise altmıştır. Kutüb-i Tis’a’yla beraber değerlendirdiğimizde bu sayı altmış beş olmaktadır. Bütün hadisler içerisinde sahih kabul edilen hadis sayısı altmış yedidir. Zayıf hadis sayısı ise kırk birdir. Dört rivayet ise hadis değil de hikmetli söz olarak değerlendirilmiştir. Kendisi diğer müelliflere göre hem devlette resmi görev yapmış olması, hem de diğer ilimlerle beraber hadiste de yetkin olması açısından avantajlıdır. Bu özelliklerini kitabının yazılmasına yansıtmıştır. Kullandığı sahih hadis sayısının oranı daha yüksektir. Aynı zamanda hadislerin kullanıldığı konu çeşitliliği de daha zengindir. Örneğin en fazla ahkâm hadislerini kendisi kullanmıştır.

Belki en belirgin öne çıkan özelliği halifeliği bütün düşüncesinin merkezine koymuş olmasıdır. Kendisi devletin en üst makamlarında yıllarca halifeye yakın bir şekilde görev yapmıştır. İstikrarın yönetim için ne kadar önemli olduğunu bildiği için, halifelikle istikrarı bütünleştirmiştir. Bu anlayışından dolayı incelediğimiz hiçbir eserde yer almayan “Hilafetin kureyşiliği” ve “Aynı anda iki halifenin olamayacağı” hadislerini kendi kitabına almıştır.

3.4.4. İçerik Açısından

Siyâsetnâmelerde kullanılan hadislerin çok zengin bir içeriğe sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Araştırmamızın üçüncü bölümünde siyâsetnâmelerde yer alan hadislerin içerdiği konular alt başlığında konular detaylandırılarak dile getirildi. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki söz konusu konular içerisinde birinci sırayı adâlet ve sultanın adâleti yer almaktadır. Hatta bazı kitaplarda içerikte dile getirilen hadislerinin nerdeyse üçte birisinin adâlet ilgili olduklarını söyleyebiliriz. Bunun için Nizâmülmülk ve Gazzâlî'nin siyâsetnâmeleri örnek verilebilir. Hadis kitaplarımızda adâlet konusuyla ilgili rivayet edilmiş hadislerin en az üçte ikisinin siyâsetnâmelerde yer aldıklarını söyleyebiliriz. Adâlet konusu bütün yazarların ortak konusudur. Kitaplarında hiç hadis dile getirmeyen ya da az hadis kullanan müellifler de adâlet konusunu önemle işlemişlerdir. Bu düşüncelerini beslerlerken hadis yerine geçmiş milletlerin âdil yöneticilerin pozitif örneklerinden faydalanmışlardır. Bugünün anlayışıyla baktığımızda yönetimde adâletin hala güncelliğini kuruyan ana konu olduğunu görüyoruz. Kur'an-ı Kerim'in de altını kalın çizgilerle çizdiği bu konunun incelediğimiz kitaplarda temel konu olması son derece anlamlıdır. Zamanın şartlarını düşündüğümüzde bütün zorluklara rağmen müelliflerin yönetime dair söylenmesi gereken ana konuları yazdıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ahiret merkezli bakıldığında yönetici olmanın aslında çok da ilgi çekici olmadığı konusu siyâsetnâmelere alınan hadislerde dile getirilen konulardan biridir. Burada aslında yöneticiliğin sorumluluğuna vurgu yapılarak, özellikle devlet başkanının hem olumlu hem de olumsuz davranışlarının sadece kendisini ilgilendirmediği söylenmiştir. Toplumların nezdinden lider konumunda olan devlet başkanlarının, kitleleri dönüştürme güçlerini düşündüğümüzde bu öneri son derece anlam kazanmaktadır. Bu konunun bir devamı niteliğinde dünyanın değersizliğine vurgu yapan hadisler de incelediğimiz kitaplarda çokça yer almışlardır. Ahiret hayatının hatırlatılmasıyla öncelikle devlet başkanı ve bütün yöneticilerin disipline edilmeye çalışılması siyâsetnâmelerin ayırıcı özellikleri olarak söylenebilir. Aslında bazı yöneticiler için hiçbir dünyevî cezanın yapamayacağını ahiret hatırlatılmasının gerçekleştirebileceğini söylemek abartılı olmaz. Ancak herkese düşündüğümüzde sadece bu anlayışla yetinilmemesi gerektiği aşikârdır.

Enbaşta vezir olmak üzere devletin üst düzey yöneticilerinin seçiminde dikkatli olunması gerektiği, incelediğimiz kitaplarda bulunan hadislerde yer alan önemli

konulardan biridir. Özellikle vezirlere yüklenen görev devletin işleyişinde meşru olandan ayrılma olduğun hemen devreye girilmesi gerektiğidir. Söz konusu anlayışın ancak dürüst vezir aracılığıyla uygulama alanına geçebileceği araştırmamıza konu olan bütün kitapların ortak noktasıdır. Buradaki dürüst kavramının içinde liyakatin mündemiç olduğunu unutmamamız gerekir. Devletin tüzel kişiliği içindeki görevlilerle somut hale dönüşür. Özellikle en üst düzeydeki yönetici ve bürokratların meşru dairede kalma çabaları bütün toplumu etkiler. Eğer sultan veya devlet başkanı ilk adımı atarken bu kaygıyı taşıyorsa devamının iyi olacağından şüphe edilmemelidir.

3.4.5. Siyâsî Amaçlarla Kullanılmaları Bakımından

Araştırmamıza konu olan on eserin bazılarında siyâsî amaçlı hadis kullanımlarının olduğunu söyleyebiliriz. Bunların başında Nizâmülmülk gelmektedir. Kendisi eserinde Şîî, Râfîzî ve Haricileri yeren hadisler yer vermiştir. İkinci bölümde hicrî beşinci asırda dinî ve siyâsî ortam alt başlığında detaylıca anlattığımız gibi, bu durumun zamanın şartlarıyla ilgisi bulunmaktadır. Şîî'lerin İslâm Coğrafyasına denetim altında almak istemelerine karşı Sünnî anlayışı güçlendirmek bir kalkan olarak görülmüştür. Özellikle Selçuklu coğrafyası Nizâmülmülk'un dâhiyane politikalarıyla ve kurulan medreselerle hem teoride hem de pratikte sünnî anlayışı güçlendirerek hedefine ulaşmıştır.

Aynı şekilde Nizâmülmülk kadınların yöneticiliğini yeren hadisleri de siyâsî anlamda yorumlamıştır. Burada da temel amacı saltanat içi çekişmeleri aza indirerek devleti güçlendirmektir. Kadınların yöneticiliğine karşı rivayetler incelediğimiz kitaplardan sadece ikisinde geçmektedir. Buralarda da yapılan yorum kategorik olarak yöneticilik yapamazlar şeklinde değildir. Örneğin Nizâmülmülk 'ün asıl gerekçesi Melikşah sonrası veliahdın kim olacağı konusunda Terken Hatunla yaşadığı anlaşmazlıktır. Çünkü Terken Hatun daha beşikteki çocuğunun bu görev için uygun olduğunu düşünüyordu. Hatta düşünmekle yetinmeyip bu hedef uğruna her şeyi göze alabilecek bir ruh haline girmişti. Nizâmülmülk gibi son derece tecrübeli bir devlet adamının bunu kabul etmesi düşünülemezdi.

Bazı hadisleri siyâsî amaçlarla yorumladığını düşündüğümüz diğer bir yazarımız da Mâverdî'dir. Kendisini ve kitabını detaylıca anlattığımız birinci bölümün nasihatnâmeler kısmında açıkladığımız gibi halifelik makamını ayakta tutmak için çok çaba sarfetmiştir. Bu anlayışından dolayı incelediğimiz kitapların hiçbirinde yer

almamasına rağmen sadece kendisi halifenin küreyşten olması gerektiği ve aynı anda iki halifenin olamayacağını dile getiren hadisleri vurgulu bir şekilde kullanmıştır. Çünkü Mâverdî halifelik makamını İslâm toplumunun birlikteliği için elzem görüyordu. Bu konuda halifenin de kendisini yönlendirdiğini söyleyebiliriz. Zaten kendisinin düşünce anlayışının merkezinde yer alan maslahat kavramı da bu konuda işini kolaylaştırmıştır.

3.4.6. Müelliflerine Göre Hadislerin Niceliksel Kullanımı

İlk bölümde siyâsetnâmeleri tanıtırken detaylıca ortaya koyduğumuz gibi her siyâsetnâme kitabında eşit oranda hadis bulunmamaktadır. Bizim nasihatnâme olarak isimlendirdiğimiz kitaplarda yazarların kitaplarına aldıkları hadis sayısı diğerlerinden fazladır. Bu müelliflerin ortak özellikleri; hepsinin ciddi bir din eğitime, özellikle de hadis alanında yetkin bir birikime sahip olmalarıdır. Mâverdî hariç ortak özelliklerinden biri de devlet yönetiminde resmi bir görev almamış olmalarıdır. Söz konusu yazarlar konuların seçiminde de hadislerden son derece faydalanmışlardır. Seçtikleri konunun detaylandırılarak anlatılmasında başta âyetler olmak üzere konuyla ilgili akla ilk gelebilecek bütün hadisleri dile getirmişlerdir. Bu müelliflere Gazzâlî, Turtûşî, Mâverdî ve Sülemî örnek verilebilir. Ancak siyâsetnâmelerin kurucuları kabul edilen düşünürler başlangıçta eserlerinde hiç hadis kullanmamışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise kitaplarında çok sınırlı sayıda hadis yer almıştır. Bu müelliflerin uzmanlık alanları ise genellikle dil ve edebiyattır. Din ilimleri konusunda yetkinlikleri ise son derece sınırlıdır. Asıl referansları geçmiş milletlerin tecrübeleri olmuştur. Devletin işleyişinde yaşadıkları dönemde gördükleri aksaklıkları çözüm önerileriyle dile getirerek yöneticilere yol göstermişlerdir. Zaten söz konusu yazarların çoğu devletin en üst makamlarında bürokrat olarak görev almışlardır. Dolayısıyla öneri olarak dile getirdikleri düşünceler daha çok pratik değeri olan somut olaylar olmuştur.”

3.4.7. Hadislerin Ortak veya Tek Kullanılmaları Açısından

Araştırdığımız siyâsetnâmelerde hadislerin çok zengin bir içeriğe sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Konular müellife göre değiştiği gibi, hadisler de çok çeşitlilik arz etmektedir. İncelememize konu olan on eserden tespit ettiğimiz dört yüz elli hadisin sadece otuzu en az iki yazar tarafından dile getirilen ortak hadistir. Bu da yaklaşık yüzde yediye karşılık gelmektedir. Hadislerin yüzde doksan üçü farklı rivayetlerden oluşmaktadır. Söz konusu durum değerlendirildiğinde; özellikle

siyâsetnâme yazarlarının ihtisas alanları ve devletle olan ilişkilerinin bundan etkili olduğu söylenebilir. Araştırmamız boyunca yer yer vurguladığımız gibi bazı yazarların ilgi alanları daha çok edebiyat ve tarihtir. Bu yazarlar çok az hadis dile getirdikleri gibi, kitaplarına aldıkları hadislerin çoğu birbirinden farklı olmuştur. Aynı şekilde devlette resmi bir görevi olmayan yazarlar konu seçiminde daha geniş bir çerçeve çizdikleri için kullandıkları hadisler de farklılaşmıştır.

İncelediğimiz on eserde tespit ettiğimiz dört yüz elli hadisin sadece otuzu ortak hadis olarak belirlenmiştir. Bu hadislerin bazıları ahlâk hadisleri olmuştur. Sultanın adâletine ve zulmün kötülüğüne vurgu yapan hadisler ortak hadislerimizin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Uluslararası ilişkilerin önemine dikkat çeken hadisler, personel görevlendirilmelerinde sadakat ve ehliyete dikkat edinilmesi gerektiğine vurgu yapan hadisler ve yöneticilerin ahiretteki sorumluluklarını dile getiren hadisler gibi farklı konular da ortak hadislerin içeriklerinde kendilerine yer bulmuşlardır.

Araştırdığımız siyâsetnâmelerin hepsini beraber değerlendirdiğimizde dile getirilen hadislerin çoğunun zayıf olduğunu görüyoruz. Ancak ortak hadislerde durum böyle değildir. Otuz ortak hadisin on üçü Buhârî ve Müslim’de yer almaktadır. Kütüb-i Sitte’deki hadisleri de ilave ettiğimiz zaman sayı yirmi ikiye çıkmaktadır. Hadisleri sıhhat açısından değerlendirdiğimizde sayını yirmi üç olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla ortak hadisler hem siyâsetnâmelerdeki ana konuları çoğunu içerdiğini ve ekseriyetle sahih olduklarını söyleyebiliriz.

3.4.8. Siyaset Teorisi Oluşturmaları Açısından

Araştırmamız boyunca vurguladığımız gibi devlet sosyal bir zorunluluk olsa da Kur’an-ı Kerim ve hadislerde ülke yönetimine dair belli bir sistem önerilmemiştir. Hz. Peygamber Medine’ye hicretten sonra yaptığı ilk işlerden biri de bütün yerleşik inanç ve sosyal gruplarla beraber devletleşme yoluna girmektir. Kendisinin riyasetinde farklı inanç gruplarının haklarını güvence altına alan, Medine’ye dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı beraber hareket etmeyi taahhüt eden bir sözleşme etrafında ittifak edildi. Daha kendisi hayatta iken çok hukukulu ve farklı kültürlerin beraber yaşamasına imkân sağlayan bu sözleşme daha sonra Müslümanların kurdukları devletlerde tam anlamıyla uygulanamadı.

Hz. Peygamber’in ölümünden sonra özellikle devlet başkanlığı seçiminde “Kureyş” vurgusu yapılması, Medine’nin yerleşik Arap kabilelerinin adeta görmezden

gelinmesi zamanın sosyal şartlarının bir dayatmasıdır. Ancak bu ilke daha sonraki dönemlerde vazgeçilmez hale gelmiştir. Bu anlayışın tabii bir sonucu olarak cahiliyye döneminde araplar arasında var olan Emevî-Haşimî çatışması tekrar ortaya çıkmıştır. Dört halifenin yönetime gelmesinde kısmi seçim anlamına gelecek farklı tutumlar sergilenmiştir. Bunlar zamanın şartlarına göre kabul edilebilir tutumlardır. Ancak Kur'an-ı Kerim'de yönetimle ilgili dile getirilen "Ehliyet, liyakat, adâlet ve şûra" kavramlarını Hz. Peygamberin Medine'de ilk ortaya koyduğu tutumu bereberdeğerlendirdiğimizde; aslında İslâm'ın kendi rengini vermek istediği yönetim sisteminin ölü doğduğunu söyleyebiliriz.

Yönetim alanında düşüncekerini ifade eden Müslüman düşünürler özellikle dört halife dönemini örnek almışlardır. Bu dönemde devlet başkanlarının seçimlerinde takip edilen yöntemler idealize edilmiştir. Buna rağmen sonraki dönemlerde söz konusu dönemin ilkelerine de uyulmamıştır. Zamanın şartlarına göre farklı tutumlar sergilenmiştir.

İncelediğimiz siyâsetnâmelerin yaşadıkları coğrafyada var olan yönetim biçimine bir eleştirileri olmadığı gibi bu konuda bir önerileri de olmamıştır. Zaten zamanın şartlarını düşündüğümüzde böyle bir tavrın adeta imkânsız olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü çoğu siyâsetnâme devlet başkanlarının isteği üzerine yazılmıştır. Burada asıl hedef devletin maddi ve manevi refah içinde olması için yapılması gerekenler konusunda yol gösterilmesidir. Siyâsetnâme yazarları devletin yönetim biçimine dair önerilerde bulunmamışlarsa da yönetim sisteminin işleyişine dair birçok öneriyi dile getirmişlerdir. Özellikle devlette yıllarac bürokrat olarak görev yapan yazarların önerileri pratik değeri olan çözümler olmuştur. Devlet başkanı başta olmak üzere, bütün yöneticilerin adâleti olması gerektiği, atamalarda liyakat ve ehliyete dikkat edilmesi ve işlere karar verilirken istişareye dikkat edilmesi söz konusu önerilerin ana konuları olmuşlardır. Müelliflerin çoğu bu konulardaki düşüncelerini delillendirirken Kur'an-ı Kerim ve hadislerden çokça faydalanmışlardır.

3.4.9. Din-devlet İlişkisi Açısından

Müslümanların tarihinde hiçbir dönemde din-devlet ayırımı yapılmamıştır. Bazı düşüncelerin aksine cumhuriyetimiz ilk kuruluş yılları ve daha sonrası için de bu anlayıştan söz edebiliriz. Fakat her dönemin devlet anlayışında din politikalarının rengi ve dozajı farklı olmuştur. Araştırmamıza konu olan bütün siyâsetnâmelerde devlet dinin koruyucusu kabul edilmiştir. Konu edindiğimiz eserlerde bu

anlayışınhâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bazı müellifler İslâm'ın emir ve tavsiyelerinin yaşamasına vesile olan devlet başkanına her şekilde destek olmanın bir zorunluluk olduğunu dile getirmişlerdir. Bu birliktelik devlete manevi bir güç kattığı gibi devlet- halk bütünleşmesini de beraberinde getirmektedir. Toplumsal bütünleşmesini sağlamış milletlerin başta savaşlar ve doğal afetler olmak üzere zor zamanları az hasarla atlattıklarını birçok tecrübeden görebiliriz.

Dinin hamiliğini yapan devlet siyasiler tarafından temsil edilmektedir. Siyasi erk çoğu zaman pratik ve pragmatist davranmaktadır. Dinin zamanın şartlarına göre doğru yorumlanıp hayata aktarılması için halk ile devlet arasında karşılıklı etkileşim bulunmaktadır. Toplumda var olan halk kitleleri devlet başkanlarından çok etkilenmektedirler. Öyle zamanlar olur ki dirayetli bir devlet başkanın toplumun çoğunluğunu etkileyerek anlayış değişikliğine götürmektedir. Bu durum yöneticilerin sorumluluklarının büyüklüğüne işaret ettiği gibi bazen siyasi hedefler uğruna bazı değer yargılarının görmezden gelinmesine de aracı olabilir. Bunu engellemek çok da kolay değildir. Ancak büyük halk kitlelerinin tepkisini çeken her davranış zamanla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Önemli olan halkın sağlıklı ve doğru bir din anlayışına sahip olmasıdır.

Siyâsetnâmelerde dile getirilen düşüncelerden devlete rağmen bir din anlayışını geliştirmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Özellikle araştırmamıza konu olan hicri v. Asır için bu düşüncenin çok daha geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu dönemde devlet tarafından teşhis edilen en önemli tehlike Bâtınlıktır. Bu anlayış çerçevesinde müfredatları oluşturulan eğitim kurumları başta olmak üzere herkes bu amaç etrafında toplanmıştır. Yönetimin bu konuda çok hassas olduğunu toplumda temayüz etmiş âlimlerle bu anlayış çerçevesinde sürekli beraber hareket ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Elbette bu temel anlayışa zarar vermeyecek ve ehl-i sünnet çizgisi içinde olan düşünceler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Müslüman toplumlarda devletin oluşturduğu öncelikler çerçevesinde her zaman din devlet ilişkilerinin şekillendiğini söylemek abartı olmaz.

3.4.10. İktidar Muhalefet İlişkisi Açısından

Halifeliği siyaset teorisinin temeline koyduğumuzda teorik olarak öngörülen sistemde muhalefete yer olmadığını söyleyebiliriz. Dört halife döneminden başlayarak gelen Müslüman halkların pratiğine baktığımızda da bu anlayışın teyidedildiğini görüyoruz. Ancak bu tutumun her dönemde tam anlamıyla kabul gördüğünü

söylememiz mümkün değildir. Daha ilk halife Hz Ebû Bekir'in seçilmesinde yerli Arap kabileleri olan Evs ve Hazreç kabillerin ciddi bir dirençleri olmuştur. Daha sonraki dönemlerde farklı sosyal gruplar iktidara karşı eleştirilerini hep dile getirmişlerdir. İkinci halife Hz. Ömer'in adâlete olan tam bağlılığı ve dirayetli yönetimiyle söz konusu eleştiriler duraklamışsa da üçüncü halife Hz. Osman döneminde önlenemez duruma gelmiştir. Hz. Ali'nin halifeliğinin Muaviye tarafından kabul görmemesi Müslümanlar arasında savaşların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu savaşlar sonucunda ortaya çıkan Haricilik ve Şîlik aslında ilk başlarda siyasi gruplardır. Bütün bunlardan Müslüman toplumlarda muhalefetin bir şekilde var olduğunu anlıyoruz.

İncelediğimiz siyâsetnâme eserleri Müslüman halkların devletler kurdukları farklı coğrafyalarda yazılmışlardır. Örneğin Mâverdî Abbâsî coğrafyasında, Gazzâlî ve Nizâmülmülk Selçuklu coğrafyasında, Turtûşî ise Fatımî coğrafyasında eserlerini telif etmişlerdir. İncelediğimiz on siyâsetnâmeden sadece biri "İki halifenin aynı zamanda olamayacağını" ifade eden hadisi dile getirmiştir. Söz konusu müellif Mâverdî'dir. Kendi Abbâsî halifesine yakın ilişkiler içerisinde olan ve üst düzey bürokrat olarak görev yapmaktadır. Bütün hedefi halifeliğin korunmasıdır. Bu düşüncesinde zamanın şartlarına göre kendi içinde samimi ve tutarlı olabilir. Ancak aynı çağda yaşamış diğer yazarların bu rivayete iltifat etmemiş olmaları halifeliğe biçilen dini dayanağın o zamanda da tartışmalı olduğu anlamına gelmektedir. Zaten Selçuklu coğrafyasında yaşayan Cüveyniaçıkca bu anlayışı kabul etmediğini ifade etmektedir.

Siyasetin temel amacı insanı mutlu etmektir. Din sabit bir yönetim sistemi önermediğine göre zamanın şartlarına göre insanlığın ortak tecrübesinden faydalanarak yeni çözümler üretmek mümkündür. Muhalefet, düşünmek, alternatif çözümler üretmek ve ben daha iyisini yaparım demektir. Bu anlayışın insanlığın mutluluğuna vesile olacağı açıktır.

3.4.11. Sivil Din Anlayışı Açısından

Din- devlet ilişkisinde hamilik görevi devlete ait olduğunda, din adına söz söyleme ve yorum yapma önceleği de yine aynı makamda olmaktadır. Dinin ortaya koyduğu değerlerin iç ve dış tehditlere karşı korunması, inananların inançlarını özgürce yaşayabilmeleri için devletin hamilik görevi son derece anlamlıdır. Ayrıca devletin bu konumu din merkezli muhtemel ihtilafların azalmasına da hizmet etmektedir.

Özellikle toplumda oluşabilecek sapkın anlayışlar ve ilmi hiçbir veriye dayanmayan hurafe tutumlar devletin gücüyle ortaya konulacak cevaplarla engellenebilir. Yine dışarıdan toplumun inançlarına yönelik gelen fikri ve fiili tehditlere karşı devletin gücü ve kurumlarıyla karşı koymak çok daha etkili olmaktadır.

Ancak saydığımız faydalarının yanında devletin dini koruma anlayışının bazı mahsurları da olabilmektedir. Bunların en başında devletin yönetiminde bulunan siyasilerin dini kendi siyasi hedeflerine uygun yorumlanmasını istemeleridir. Sistem bu müdahaleler için tedbir olarak tasarlanırsa söz konusu sorun oluşmayabilir. Bu tedbirlerden akla ilk geleni devlete bağlı dini kurumların bilgi üretim süreçlerinin bağımsızlaştıracak şekilde kurgulanmasıdır. İkinci mahsur ise dini düşünce ve yorumların kısırlaşmasıdır. Devlet ürettiği bilginin değerlendirmeye açık olduğunu kabul edip farklı anlayışlara izin vermezse toplumla oluşturduğu ortak bağın zayıflamasına sebep olabilir. Bu konuda devleti temsil eden siyasi gücün fedakârlık yapması gerekir. Çünkü sivil alanlarda yapılan yorumlara hoşgörü gösterildiğinde kendi yönlendirme sınırları daralacaktır.

3.4.12. Din Laiklik İlişkisi Açısından

Batılı anlamda dinle devletin tamamen ayrışmasını ifade eden laiklik anlayışı Müslüman toplumlarda hiçbir zaman karşılık bulmamıştır. Bu anlamıyla laiklik kilisenin bulunduğu toplumlara özgü bir kavramdır. Batıda başlayan ulus devlet fikrinden sonra İslâm Coğrafyasında birçok devlet oluşmuştur. Arapların kurdukları devletlerde özellikle özel hukuk alanundaislâm hukuku uygulanmaktadır. Bizde ise cumhuriyetin kuruluşuyla başlayan, halifeliğin kaldırılmasıyla devam eden sistem değişikliğinde laiklik 1937’de ancak anayasaya girebilmiştir. Aslında anayasadaki laiklik din ve vicdan hürriyetinin garantisi olarak yer almıştır. Ancak siyasi havaya göre zamanla bazı dönemlerde bu ilke dini değerlere karşı kullanılmıştır.

Selçuklulardan itibaren din kurumlarıyla beraber devletin gözetiminde olmuştur. Bu tutum Osmanlılarda da sürdürülmüş ve Şeyhülislâm makamıyla temsil edilmiştir. Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığına dönüşen bu kurum aynı konumunu korumuştur. Aynı şekilde din eğitimi anayasayla zorunlu kabul edilmiştir. Bütün bu uygulamalar devletin dinden uzaklaşmaktan ziyade, kendi denetiminde yol alan bir din anlayışına rıza gösterdiği anlamına gelmektedir.

Araştırdığımız siyâsetnâmelerde yazıldıkları dönemde tartıştığımız anlamda bir din devlet anlayışının yer alması mümkün değildir. Ancak siyâsetnâmelerin ilk müelliflerinden olan ve bu alanda kendisinden sonraki yazarları etkileyen İbnü'l Mukaffa ' İslâm coğrafyasında belki laikliğin ilk nüveleri sayılacak bazı düşünceleri dile getirmiştir. Araştırmamızın birinci bölümünde bu alandaki fikirlerini detaylıca dile getirdik. Bu konuda kendisi özetle devlet başkanının Müslümanların temel ibadetlerini yasaklamadığı sürece özellikle kamu hukukunda mutlak bir yasama yetkisine sahip olduğunu dile getirmektedir.

3.4.13. Din İdeoloji İlişkisi Açısından

Din devlet ilişkisinde devletin dini koruması ya da din ile devletin kardeşliği dinin yönlendirici vasfını ortadan kaldıracak düzeyde olmamalıdır. Devletin dini sahiplenmesi dini özgürlüklerin yaşanmasına vesile olursa anlamalı olmaktadır. Hatta buna farklı din mensuplarının özgürlüklerini de katmamız gerekir. Özellikle islâm dini sahip olduğu evrensel mesaj gereği herkese hitap etmekte, bütün insanlığı hidayete çağırmaktadır. Şayet devlet eliyle belli bir millete ve coğrafyaya indirgenecek şekilde yorumlanırsa söz konusu evrenselliği işlevsiz duruma düşebilir. Böyle düşündüğümüzde dinin herkese ümit veren, yol gösteren bir üst şemsiye konumunda olması amacına daha çok hizmet etmektedir.

Siyâsetnâmelerin bazılarında din devletin temel ideolojisi olacak şekilde yorumlanmıştır. Özellikle Nizâmülmülk kendi yaşadığı coğrafyada var olan Bâtını tehlikeye karşı devletin dini bu tehlikeyi bertaraf edecek şekilde yorumlanması yönünde politika geliştirmiştir. Kurduğu Nizâmiyye medreselerinde sadece Sünni İslâm'la yetinmemiş, Sünni İslâm'ın Eş'arî yorumunu tercih etmiştir. Yine kendisi devlete özellikle görevli alırken din birlekteliğiyle yetinmemiş mezhep birliğini de şart koşmuştur. Devletin dini bu şekilde ideoloji haline getirmesibirçok siyasi ve sosyal sorunlara sebep olabilir. Günümüz dünyasında farklı ideoloji ve anlayışların beraber yaşamak zorunda olduklarını düşündüğümüzde dinin belli ideolijilerle özdeşleşmesi hem dinin kendi evrensel mesajına hem de sosyal gerçeklik açısından düşünüldüğünde birçok problemi beraberinde getirecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Hadis siyâsetnâme ilişkisi, özünde din devlet ilişkisi olarak algılanır. Devletin fiili temsilcileri siyasiler, özellikle de devlet başkanları, dinin de toplum içinde belirgin bir şekilde öne çıkan temsilcileri âlimlerdir. Siyaset kurumu gücü ifade ederken, âlimlerden hem dinin ideal değerlerini hem de toplumların beklentilerini dile getirmeleri beklenir. Bütün güçleri uhdesinde toplayan devlet başkanlarına rağmen din devlet ilişkilerinin onlardan bağımsız gelişmesi mümkün olabilir mi? Dinin özellikle yönetim alanında sınırları tam çizilmiş bir yönetim biçimi önermemiş olması söz konusu alanda yöneticilere daha fazla alan açtığı söylenebilir. Zamanın şartlarına ve yöneticilerin anlayışlarına bağlı olarak bu ilişikinin kalitesi değişebilmektedir.

Siyasetin bazı dönemlerde dine ihtiyaç duymadan yol aldığını ifade etmek mümkün değildir. En başta bu durum iki kurumun da öznelinin insan olması gerçeğine aykırıdır. Siyaset ve din ikisi de insanın mutluluğu için vardılar. Aynı şekilde dinin uhrevî yönükitlelerin yönlendirilmesi açısından önmeli bir fonksiyon görmektedir. İnsanın aklına ve kalbine beraber seslenen dinin hem olumlu hem de olumsuz kullanılması mümkündür. Ayrıca dinin müntesiplerinden toplumsal uyum, fitneden uzak olma vb. konularda tutum birlektiliğini istemesi devlet yöneticilerinin işini kolaylaştırmaktadır.

Tarihe baktığımızda bütün dönemlerde olumlu ya da olumsuz din devlet ilişkilerinin var olduğunu söyleyebiliriz. Kimi dönemlerde siyasetçiler dine dair değerleri ve kurumlarını baskılamışlardır. Daha pragmatist davrananlar ise söz konusu dini değer ve müesseseleri yönlendirmeyi tercih etmişlerdir. Yönlendirmenin her zaman olumsuz olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak ana hedefleri iktidarlarını sağlamlaştırarak devam ettirmek ve devletin güçlülüğünü pekiştirmektedir. Bütün bunları yaparlarken dinin ana hedefleriyle uyum içinde her zaman yol aldıkları söylenemez.

Din alanında yapılan yönlendirmeler tarihte âlimler ve dinî kurumlar aracılığıyla olmaktadır. Günümüz modern dünyasında bunlara sinema, tiyatro, basın yayın araçları, internet vb. araçlar da eklenmiştir. Yakın tarihimize baktığımızda gazete

haberleri, tiyatro oyunları, sinemfilimleri, karikatürler gibi birçok alanda bu yönlendirmelerin yapıldığına dair oldukça fazla materyalin olduğunu müşahede edebiliriz. Saydığımız alanlar bu anlamıyla detaylı araştırmalara açıktır. Özellikle küresel dünyanın kendi sistemine tehlike olarak gördüğü İslâm'ı “Radikal” ve “İlmli” şeklinde tasnif ederek “İlmli” olan anlayıştan yana tavır koymasını da bu yönlendirmelerin içine dâhil edebiliriz.

Siyâsetnâmelerde dini- devlet ikiz kardeş olarak tanımlanmışlardır. Devlet ve devlet başkanı dinin koruyucusu olarak görülmüştür. Bu görevini yaptığı sürece ona mutlak itaat edilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Ancak söz konusu kardeşliği ve devletin dini himaye görevini anlaşılmaya çalıştığımızda bazı sorunların olduğunu görebiliyoruz. Öncelikle ikiz kardeş tanımlaması doğru olmadığını ifade etmemiz gerekir. Eğer bir kardeşlikten söz edilecekse bu tanımlamanın abi- kardeş şeklinde olması gerekir. Ayrıca dinin temsil ettiği değerler korumaya muhtaç değil himayesine girilmesi gereken en üst erdemlerdir.

Dinin yönetim alanında üst değer yargılarını adâlet, ehliyet ve istişare olarak özetleyebiliriz. Müslümanların tarihine baktığımızda din-devlet kardeşliğinin özel hukuk alanında ve temel ibadetlerin özgürce yerine getirilmesi açısından gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Ancak kamusal alanda dile getirdiğimiz üst değerlere ne kadar uyulduğu tartışmaya son derece açıktır. Adâletin siyâsetnâmelerde teorik olarak en çok dile getirilen bir kavramdır. Aynı şekilde bu konuda akla gelebilecek birçok âyet ve hadise de yer verildiğini incelediğimiz eserlerde müşahede ettik. Ancak sistem içerisinde adâletin hangi yöntem ve kurumlarla gerçekleşeceğine dair çok sınırlı öneri bulunmaktadır. Yine ehliyet konusu siyâsetnâmelerde konu edilmektedir. Fakat atamaların söz konusu ilkler çerçevesine nasıl gerçekleşeceğine dair herhangi bir yöntemden söz edilmemektedir. Aksine bazı müellifler devlet görevlerinde asla farklı din hatta mezhep mensuplarına görev verilmemesi gerektiğini özellikle seslendirmektedirler. Kendi yaşadıkları coğrafyaların özel şartlarının etkisinde bu önerilerin olduğunu değerlendirebiliriz.

Siyâsetnâmeler din–devlet ilişkileri açısından temel kaynaklarımızdan biridir. Bu eserlerin bazılarının yazılmasında ve konularının belirlenmesinde hadislerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu eserleri nasihatnâme olarak isimlendikdik. Ancak diğer bazı eserlerde hadislerin etkisi kimisinde çok sınırlı bazısında da hiç

bulunmamaktadır. Araştırmamızda bu eserleri de siyâsetnâmeolark değerlendirdik. Nasihanâmelerin müellifleri dini ilimler konusunda yetkin âlimlerden oluşmaktadır. Çoğu yazarı devlet yönetiminde resmi bir görevi de bulunmamaktadır. Bunlara Gazzâlî, Turtûşî ve Mâverdî örnek verilebilir. Siyâsetnâmelerin yazarlarının çoğu din ilimleri konusunda uzman değilerdir. Yine yazarların çoğu devlette resmi görevi olan kişilerden oluşmaktadır. Bunlara da Nizâmülmülk, Hasan el- Murâdî ve Vezir el- Mağribî örnek verilebilir.

Araştırdığımız nasihatnâme-siyâsetnâmelerdeâyet ve hadis bütünlüğünün olduğunu söyleyebiliriz. Çok hadis içeren eserlerde aynı oranda âyetler de yer almaktadır. Yönetim dediğimizde akla ilk gelebilecek âyet ve hadislerin incelediğimiz eserlerde yer almışlardır. On eserde yaklaşık dört yüz elli hadis tespit edilmiştir. Bütün hadislerin tahririni yapamadık. Ancak çok hadis içeren bazı eserlerin hadislerini sıhhat açısından dğerlendirdik. Bunlara dayanarak söz konusu kitaplarda yer alan hadislerin çoğunun hadis ehline zayıf kabul edildiğini söyleyebiliriz. Hadisleri konuaçısından değerlendirdiğimizde birinci sırada adâlet konusunun yer aldığını görebiliriz. Eserlerde yer alan rivayetlerin çoğunluğunun ahlâk hadislerinden oluştuğunu, sınırlı yazar tarafından bazı ahkâm hadisinin dile getirildiğini ifade edebiliriz.

Siyâsetnâmelerde hadis sayısı çok olmasına rağmen en az iki yazar tarafından dile getirilen ortak hadis adedi çok sınırlıdır. Oranladığımızda bütün rivayetler içerisinde yaklaşık yüzde yedisi en az iki müellif tarafından kullanılarak ortak hadis vasfını almıştır. Bu durumnsiyâsetnâmelerdeki konu çeşitliğine ve yazarların konu önceliğine göre şekillendiğini dile getirebiliriz. Ortak rivayetlerin tahrîc detaylı bir şekilde yapıldı. Buna göre bütün rivayetlerin aksine ortak hadislerin yüzde sekseni sahih kabul edilmiştir. Ortak rivayetlerde yine adâlet ana konulardan biridir. Bunun yanında yönetimde görevlendirilecek üst düzey görevlilerin ehliyetine vurgu yapan, uluslar arası ilişkilerin önemine işaret eden, ticaret ahlâkına dikkat çeken rivayetler de kendilerine yer bulmuşlardır.

Halifenin kureyşten olması gerektiğini ifade eden hadisle aynı anda iki halifenein olamayacağını dile getiren rivayet sadece Mâverdî tarafından kullanılmıştır. Kendisi zamanın Abbâsî halifesine çok yakın birisidir. Yaşadığı dönemin şartlarını düşündüğümüzde halifeliğin adeta Bâtinîler tarafından esir alındığını söyleyebiliriz.

Mâverdî bu tehlikeye karşı söz konusu anlayışı bir çıkış yolu olarak görmüştür. Nizâmülmülk ise Râfîzî, Haricî ve Bâtınî'leri yeren rivayetlere eserinde yer vermiştir. Kendisinin kaygısı Mâverdiyle bir yönüyle aynıdır. Fakat o bu gruplarla hem fikren hem de fiilen mücadele edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Bu anlayışını gerçekleştirmek için var gücüyle çalışmıştır. Ayrıca Mâverdî, Gazzâlî ve Nizamülmülk kadınlara yönelik içerik ve sıhhat açısından eleştir konusu olan bazı rivayetlere yer vermişlerdir. Bunu sebebi bir açıdan yaşadıkları dönemin aynlayışı olmakla beraber, özellikle kadınların yönetime müdahil olduklarında devlet yönetiminde oluşan aksaklıkların arttığına inanmalarındadır.

Siyâsetnâmeler yeni bir siyaset teorisi içermemektedirler. Müslüman halkların kurdukları devletlerde dört halife döneminden itibaren oluşturulan pratikler üzerinde kurguladıkları değerler hiyerarşisi esas alınmıştır. Söz konusu siyaset anlayışı Hz. Peygamber'in ölümünden sonra halifeleiktekureşiliği esas alan, zamanın şartlarına göre kısmi seçime iş başına gelen devlet başkanlığı anlamına gelmektedir. İslâm öncesi Arap geleneklerinin Müslümanlar tarafından halifelige uyarlanması şeklinde de tanımlanabilir. Zira onlarda da güçlü olandan kabile reisi seçilmekteydi. Seçilen kabile başkanı tek başına karar veremez, diğer paydaşlarla dayanışma içinde olurdu. Aynı zamanda kendisi mutlak bir yetkiye sahip olmadığı gibi değiştirilmesi de mümkündü. Halifelikte de Ehlü'l Hal ve'l Akdile Şûrâ anlayışları bu tutmlarınıslâmî değerlerle yoğrulmasıdır. Dört halife döneminden sonra oluşturulan saltanat sistemine şekli bir halifelik anlayışı giydirilmiştir.

Günümüz dünyasını ve dünyanın yönetim alanındaki tecrübesini düşündüğümüzde Müslüman halkların daha uygulanabilir sistem önerisi yapmaları mümkündür. Bunun için Kur'an-ı Kerim'de yönetimle ilgili yer alan "Bey'at, şûrâ, adâlet ve ehliyet" kavramları ile Hz. Peygamber döneminde yapılan "Medine Sözleşmesi" ana kaynaklarımız mesabesindeirler. Bu alan daha çok araştırılmaya ve verimli tartışmalara açıktır.

Aynı şekilde siyâsetnâmelerde din devlet ilişkisi devletin dini tam anlamıyla sahiplenmesi şeklindedir. Bu anlayış ilk bakışta çok olumlu gözükse de farklı inanç ve sosyal grupları düşündüğümüzde yeniden yorumlanmaya ve farklı önerilere açıktır. Geçmişin tecrübelerinde faydalanarak dinin özünde var olan herkese hitap

etme hikmetini yetirmeden yapılan önerilerin bu alan için son derece faydalı olacağını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abbâs, İhsan. *el-Vezîrû'l-MagribîEbü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Alî*, Amman: Dârü'l-Şürû'îli'n-Neşr, 1988.
- Abdullah b. Ahmed. *Kitabü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Said el-Kahtânî, ed-Demmâm, Dârü'l-İbnü'l-Kayyim, 1986.
- Abdurrahman b. Hasan el Cibritî. *TârîhuHecaibi'l-Âsâr, fi't-Terâcimve'l-Ahbâr*, Beyrut.
- Aclûnî. *Keşfü'l-Hafâ*, Kahire: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, Dârü't-Türâs, [t.y.].
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin. “Siyâsetnâmelerde Din Devlet İlişkisi”, *SUTAD, Bahar*, 2018.
- , “Siyâsetnâme”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/306-308.
- Hikmet, Âdem. “İslâm'da Yönetim ve Adalet Anlayışı”. *Yeni Fikir Dergisi*, 2016.
- Adıyaman, Ebru. “Turtûşî'ninHadîs Kullanımı ve Kiyâbu'l-Havâdisve'l-Bid'a İsimliKitabının Değerlendirilmesi”, ESOGÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Ahmed b. Hanbel. *Fedâilü's-Sahâbe*, thk. Vasiyüllâh Abbas, Beyrut: Müessesetü'r risâle, 1983.
- , *Müsned*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Akbaş, Mehmet. “Suriye'deki Sahabîlerin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihâtler”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009.
- Akbulut, Abdulaziz. “Uluslararası İlişkilerde Din ve Ümmet İlkesi: Uluslararası Hukuk Kavramının İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, AEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2023.
- Akbulut, Ahmet. “Sahabe Dönemi İktidar Kavgası”, [yy., ty.]
- Akdağ, Eyüp. “Nizamülmülk'ün Hayatı, Sûfilere Yaklaşımları ve Şeyhi Ebû Ali el-Fârmedî”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 2020.
- Akkanat, Salih. “Şiddet ve iktidar: Şiddetin ‘meşruiyet’ inden ‘meşruiyet’ in şiddetine”, M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2011.

- Akyürek, Nihat. Hz. Peygamber'in Devlet Başkanlığı ve Liderliği, Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Akyüz, Hüseyin. "Âlimler Peygamberlerin Varisleridir" Hadisinin İsnad Açısından Tenkit ve Tahlili" *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012.
- Akyüzoğlu, İlyas. "Hz. Muhammed ve Dört Halife Döneminde İktidarın Meşruiyet Kaynakları", A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Alaslan, Hamdi. "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1995.
- Ali Abdürrâzık. "*el-İslâm ve usûlü'l-hükûm*", Kahire: Dârü'lKitâbi'lMısrî, 2012.
- Ali b. Ali b. Ebi'l-İz, *TahricüŞerhi'l-Tahâvî*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Ali el-Kârî. *el-Esrârü'l-Merfû'ah*, Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1986.
- Alosman, Omar. "İslam Hukukunda Kamu Yararı Bağlamında Devlet Başkanına Karşı Ayaklanma", Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Altuntaş, Hacı Mehmet. "Cahiliye Çağı ve Hz. Peygamber'in Vefatına Kadar Olan İslâmî Dönemde Kan Davası" İ.Ü. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- Altuntaş, Uğur. "Modern Siyaset Teorisinde Adalet Tartışmaları: Adalet- Farklılık İlişkisi", İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018.
- Arıkan, Âdem. "Büyük Selçuklular Döneminde Şia", Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Ateş, Süleyman. "Sülemî Muhammed b. Hüseyin". "*DİA*". (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/53-55.
- Atıcı, Ayşe. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtini Hareketi: Hasan Sabbâh ile İlk Halefleri ve İran Nizârîİsmailîleri 1090-1157", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Atmaca, Veli. "Hadisleri bakımından Siyâsetnâmeler ve Ebû'n-Necib'in en-Nehcû'l-Meslûk fi Siyâseti'l-Mülûk" D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Avcı, Cesim. "Nasîhâtü'l-Mülûk" *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/411.
- , "Sâbî, Hilâl b. Muhassin", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/340-341.

- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/90-92.
- Ayday, Mehmet Selim. İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî Örneği, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2021.
- Aydın, Ahmet. “Kamu Yönetiminde Siyasal liderlik ve Bir Siyasal liderlik Örneği Olarak Hz. Muhammed (sav)”, D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- , “Devlet İdaresiyle İlgili Konularda Hanefî Fıkıh Literatüründeki Hükümlerle Ebu Hanife'nin İktidara Yönelik Tavrı Arasındaki Farklılık”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2020.
- Aydın, Hakkı. “İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniye İlişkisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001.
- Aydın, Mehmet Akif. “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslam Devlet Yönetimi”, *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu* 1998.
- Aynî. *Umdetü'l-kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmud Muhammed en- Naşir, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Aykut, A. Sait. “Turtûşî ve Orta çağ İslam Dünyasında Siyâsî Realizm”, *Dîvân: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 2021.
- Bayar, Cemal. “Kutadgu Bilig’de Âyet ve Hadisler”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2011.
- Begavî. *Şerhu's-Sünne*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Belâziürî. *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1996.
- Beyhâkî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Abdullah b. Abdü'LMühsîn, Kâhîre: Merkezü Hicrî li'l-Buhûs, 2011.
- , *es-Sünenü's-Suğrâ*, thk. Abdü'IMu'tî Emin, Pakistan: Cami'atü'd-Dirasâti'l-İslâmiyye, 1989.
- , *Şu'abü'l-İmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. BesyûnîZağlûl, Beyrut: 2000.
- Bezer, Gülay Öğün. “Terken Hatun”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/510.
- Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfuz er-Rahman Zeynüllâh, Medine: 2009.

- Braim, Azad Aziz. “Sülemî ve Tefsir Yöntemi”, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Buhârî. *el-Edebü'l-Müfred*, thk. Semîr ez-Zührî, Riyad: Mektebetü'l-Me'arîf, 1998.
- , et- *Târîhu's-Sâgîr*, thk. Mahmûd İbrahim Zayîd, Beyrut: Daru'l Ma'rife, 1985.
- , et-*Târîhü'l-Kebîr*, thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Dibâsî, Riyad: 2019.
- Bulut, Ali. “Abdülhamîd el-Kâtib'in Risâlelerinde İktibas Sanatı 'Tâat Risâlesi' Örneği”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2007.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyan*, Beyrut: Dârü'l-Fikir, [t.y.].
- Bûsîrî. *İthâfû'l-Hiyerebi-Zevâidi'l-Mesânîdi'l-Aşere*, thk. Dârü'l-MişkâtiLi'l-Bahs, Darü'l Vatan, 1999.
- Câhiz. *Et-Tâc fî Ahlâkî'l-Mülûk*, thk. Ahmet Zeki Paşa, Kahire: Matba'atü'l-Emîriyye, 1914.
- Canatan, Kadir. “İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyâsetnâme Geleneği”, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014.
- Canikli, İlyas. “Hilafetle ilgili Hadislerin Tetkiki”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1994.
- Cengiz, Can. “Diyaloji kavramı bağlamında Birikim Dergisi'nde Medine Vesikası ve İslamcılık tartışmaları”, Ankara HBV. Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü 2020.
- Cerrah, Lokman, “Siyâsetnâme 'de Din-Devlet İlişkisi: İktidarın Kaynağı Bağlamında Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2019.
- Cevâd, Ali. *Târîhü'l-ArabKable'l-İslâm*, Bağdat: Câmîatü'l-Bağdat, 1993.
- Cibritî, Abdurrahman b. Hasan. *TârîhuHecaibi'l-Âsâr, fî't-Terâcimve'l-Ahbâr*, Beyrut: Dârü'l-Cîl, [t.y.].
- Corci,Zeydân, *Târîhü'l-ArabKable'l-İslâm*, Mısır: Matba'atü'l-Hilal, 1922.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Târîh-i CihânGüşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

- Çağrı, Mustafa. “Edebu’dDünyâve’d-Din”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 994). 10/406-408.
- , “Gazzâlî” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/530-534.
- , “Nasihat” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/408-409.
- , “et-Tâc fî Ahlâkî’l-Mülûk”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/336-337.
- Çakır, Numan. “İbnü’l-Mukaffa’nın Kur’an’a Mu’âraza Yaptığına Dair İddiaların Değerlendirilmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017.
- Çelik, Yüksel. “Abdülhamîd El-Kâtib ve Arap Nesrindeki Yeri”, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Çiftçi, Osman Zahid. “Mâverdî Düşüncesinde Din-Devlet İlişkisi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012.
- Dârekutnî, Ebü’l-HasenAlî b. Ömer b. Ahmed.*el-İlel*, thk. Mahfûzu’r Rahman Zeynüllâh es-Selefî, Riyad: DârüTiybe, 1985.
- Demir, İsmail. “İslâm Mezheplerinde Biat Algısı”, ÇOMÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2015.
- Demir, Rıdvan. “Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig Adlı Eserinde Dinî Motifler”, *Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Sempozyumu*, Bişkek: 2018.
- Demirci, Mustafa. “Emevîlerden Abbasîler’e Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü’l-Mukaffa ve "Risaletü's-Sahabesi", *D.E.Ü. İlahiyat fakültesi Dergisi*, 2005.
- Demirel, Harun Reşit. “Yönetimle İlgili Hadis ve Haberlerin Bilimsel Değerlendirilmesi”, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1998.
- Deylemî. *Firdevsü'l-Ahbâr*, thk. Said BesyûnîZağlûl, Beyrut: Darü’lkutubi’lilmiyye, 1976.
- Dûlâbî, Ebû Bişr. *el-Künâve'l-Esmâ*, thk. Nezr el-Faryâbî, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2000.

- Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mukaffa’” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/134-137.
- Dursun, Davut “Siyaset ve Ahlak: Gerçeklikle İdealin Bağdaşmazlığı Sorunu”, <http://www.etiksempozyumu.sakarya.edu.tr/etik/1.1/dursun.pdf> [05/05/2024]
- Ebû Avâne, el-İsferâyinî. *el-Müsnedü’l-Muhrec Âlâ Kitâbi Müslim b. el-Haccâc*, Medine: 2013.
- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî. *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmühsin et-Türkî, Mısır: 1999.
- Ebû Dâvûd. *es-Sünen*, thk. İzzet Ubeydu’d-De‘as, Beyrut: DâruKütübi’l-İlmiyye, 1969.
- Ebû Hanife. *MüsnedüEbî Hanife*, thk. Abdürrahman Hasan Mahmud, Beyrut: Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, 2008.
- Ebu’s Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü’l-Muhaddisînbi-İsfahânve’l-VâridîneAleyhâ*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Beyrut: 1992.
- Ebû Tâhir es-Silefî.*el-Meşyehatü’l-Bağdâdiyye*, Riyad: Dârü’l-Hicre, 1994.
- Ebû Ya’la el-Mevsilî.*el-Müsned*, Kahire: Dârü’l-Hadis, 2013.
- Elbânî. *Dâ’ifü’lCâmi’s-Sağîr*, el- Mektebetü’l-İslâmî, [t.y.].
- , *Da’ifuSüneni’t- tirmizî*, Beyrut: 1991
- , *SahihuCami’s-Sağîr*, el- Mektebetü’l-İslâmî, [t.y.].
- , *Silsiletü’l-Ehadisi’s-Sâhîha*, Riyad: Mektebetü’l-Me‘arifli’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 1995.
- Erbaş, Yasemin Hilal. “Hasan Sabbâh’ın ortaya çıkışı ve 1258’e kadar siyasi açıdan etkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ergin, Ali Şakir. “Abdülhamîd el-Kâtip” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/225.
- Erkal, Mehmet. “el-Ahkâmü’s-Sultâniyye”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/555-556.

- Erkoç, Murat. “Selçuklu Devleti ile Büveyhî Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat’ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiiilerin Üzerine Etkisi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2020.
- Evgin, Abdulkadir– Bulut, Ömer. “Hz. Peygamber’in Eşlerinden İbn ÜmmüMektûm’un Yanında Örtünmelerini İstemesi Hadisi Hakkında Bir Değerlendirme”. *Akademik Siyer Dergisi* 2022.
- Fahredden er-Râzî. *Mefâtihu’l-Gayb*, Dârü’l-İhya’î-t-Türasi’l-Arabî, 1999.
- Gazzâlî. *İhyâ’üUlûmi’d-Dîn*, Beyrut: 2010.
- , *et-Tibrü’l-Mesbûk fî Nasîhati’l-Mülûk*, Beyrut, Dârü’l- Kutübi’l-İlmiyye, 1977
- Gibb, H.A.R. “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm’ın Siyasi Çöküşü”, çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001.
- Göral, Hasan. “Mâverdî’nin el-Ahkamü’s-Sultaniyye adlı eserinde halk anlayışı”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.
- Görmez, Mehmet. Din Nasihattir, *Diyanet*, 2006.
- Gürler, Kadir. “Kadının Yöneticiliği Meselesi, Bir Hadisin Okunuşu ve Eleştirisi”. *Dinî Araştırmalar*, 2001.
- Gündüzöz, Güldane; Gündüzöz, Soner “Arap Edebiyatında İlk SiyâsetnâmeAhdüMervân Üzerine”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, Bahar 2007.
- Hacı Şerif Ahmet Reşit Paşa, Sadeleştiren, Mevlüt Uyanık, “Ebu Hanife’nin Siyaset Anlayışı”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 2002.
- Hâkim en-Nisâbûrî. *Ğarâibü’l-Kurân ve Reğâibü’l-Furkân*, Beyrut: 1995.
- , el-Müstedrek, Mısır: Merkezi’t-Te’sîl, 2014.
- Haldun Ahdâb. *Zevâidü Tarihi Bağdâd, ale’lkütübi’l- Sünne*, Şam, 1996.
- Halimî. *el-Minhâc fî Şu’abü’l-İmân*, thk. Hilmî Muhammet Fudâ, 1979.
- Hatalmış, Ali. “Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik”, Yayınlanmamış doktora tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- Hayani, Muhammed. “Devlet Başkanına İtaat ve İsyân Konusundaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili”, KSÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Muhammed, Hamidullah. *İslâm Peygamberi*, Ankara: 2003.
- Hatîb el- Bağdâdî. *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, thk. Adil b. Yusuf, Riyad: Dârü'l-İbnü'l Cevzî, 2001.
- Hatîb el Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Ma'rûf, Beyrut: 2002.
- Hattâbî, *Alâmü'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman, Cami'atü'Ümmi'l-Kura, 1977.
- Hemmâm b. Münebbih. *es-Sahîfetü's-Sahîha*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhâmit, Beyrut, 1987.
- Herâitî. *İtilâlü'l-Kulûb fî Ahbâri'l-Uşşâk*, thk. Hamdi Timurtaş, Mekke: 2000.
- Hayrebitî, Mahmud b. İsmail b. İbrahim b. Mikail. *Dürretü'l-Ğera fî Nasîhati'l-Kadâve'l-Ümerâ*, Riyâd: Mektebetü Nizâr Mustafa el- Bâz, [t.y.].
- Heysemî. *Mecme'u'z- Zevâid*, thk. Hüsameddin el- Kutsî, Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1994.
- , *Mevâridü'z-Zamân İlâ Zevâidi Ibn Hibbân*, thk. Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2010.
- Hilmi, Karaağaç, Kaderiyye / Mu'tezile'nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı, Kelam Araştırmaları, 2015.
- Hoşgör, Fatma Betül “El-Câhiz'in hayatı, eserleri ve el-Buhalâ adlı kitabındaki tıp tahlilleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ü.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999.
- Humeydî. *el-Müsned*, thk. Hasan Selim Esed, Şam, Dârü'l-Sakâ, 1996.
- İdrız, Hümeyra. “İslâm Düşüncesinde Nasîhâtü'l- Mülûk Geleneği ve Gazzâli'nin Nasîhâtü'l-Mülûk'u”, BUÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- İrâkî. *Tahrîcü'l- ihya*, Beyrut: Dâri's-Sâdr, 2000.
- Işık, Mustafa. “Evrensel Bir Hadis Denemesi: Ben ve Öteki”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011.

- İbn Adî.*el-Kâmil*, thk. Adil Ahmet Abdü'l-Mevcût, Beyrut: el-Kutübi'lilmiyye, 1997.
- İbn Asâkir.*TârîhuMedînetiDımaşk*, thk. Muhibü'd-Dîn Ömer el A'mrevî, Dârü'l-Fikir, 1995.
- İbn Battâl el Kurtubî.*Şerhu'l-Câmi's-Sahîh*, thk. Ebû Temim Yasir b. İbrahim, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- İbn Bessâm. *ez-Zâhîre*, thk. İhsan Abbas, Libya, ed-Dârü'lA'rabiyyetili'l-Kutûb, 1981.
- İbn Beşküvâl.*Kitabü's-Sıla fî TârîhiE'immeti'l-Endelüs*, thk. İzzet el Hüseyinî, Kâhîre: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- İbnü'l Cârüd. *el-MüntekâMine's-Süneni'l-Müsnede an ResûlillâhSallallâhü Aleyhi ve Sellem*, thk. Ebû İshâk el-Hüveynî, Kahire: 2008.
- İbnü'l Ce'd. *el-Müsned*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'n-Nâdir, 1990.
- İbn Cevzî. *İlelü'l-Mütenâhiye*, thk. İrşadü'l hak el-Eserî, Pakistan: İdaretü'l-'ulûm el-Eseriyye, 1981.
- İbn Ebû Hâtim. *'İlelü'l-Hadîs*, thk. Sa'd b. Abdullah el- Hâmid, Riyad, Müessesetü'l- Cerisî, 2006.
- İbn Ebû Şeybe. *el-Musannef*, thk. Âdil b. Yusuf el- A'zzâzî, Riyâd, Dârü'l-Vatân, 1997.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-Tarîh*, thk. Ömer Abdü's-SelâmTedmirî, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-Arabî, 1996.
- İbnü'l Ezrek. *Bedi's-Sulûk fî Tebai'l-Mülûk*, thk. Ali Samî en-Neşşâr, Irak: Daru'l-İ'lâm, [t.y.].
- İbn Hacer el Askalânî. *Tağlîku't-Ta'lik*, Beyrut: 1985
- , *Bulûğü'l-Meram*, Dârü'l-Feyhâ, 1996.
- , *Fethü'l-Bârî*, Mektebetü's-Selefiyye, 1987.
- , *Hidâyetü'r-Rüvât İlâ TahrîciEhâdîsi'l-Mesâbîhve'l-Miškât*, thk. Ali b. Hasan b. Abdülhamit, Darü'l-İbnü'l-Kayyîm, 2001.

- , *el-İsâbe fî Temyîz's-Sahâbe*, Beyrut: 1910.
- , *İthâfû'l-Mehere*, Medine: 1995.
- , *el-Kâfi'ş-Şâf fî TahrîciEhâdîsi'l-Keşşâf*, Beyrût: 1997.
- , *Lisânü'l-Mîzân*, Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut; Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- , *el-Meţâlibü'l-Âliye*, thk. Ğanîm b. Abbas b. Ğanîm, Riyad: 1997.
- , *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: 1976.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarâbâd: 1909.
- , *Telhîsü'l-Habîr fî TahrîciEhâdîsi'r-Râfiyyi'l-Kebîr*, Mısır: MüessesetüKurtûbâ, 1995.
- , *Zehrü'l-Firdevs*, thk. Ebû Bekir Ahmed, BAE: 2017.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: 1994
- İbn Hibbân. *el-Mecrûhîn*, Dârü's-Sem'î, 2000.
- , *Ravzatü'l-Ukalâ ve Nüzhetü'l-Fuzalâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, [t.y.].
- , *Sahih-i İbn Hibbân*, Beyrut: 1994.
- , *es-Sikât*, Dârü'l-Fikîr, 1973.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sefâ, Mısır: 1955.
- İbnü'l Kayserânî. *Zahîrâtü'l-Huffâz*, Riyad: Darü's-Selef, 1996.
- İbnü'l Kayyim. *MiftahuDâri's-Sa'âde*, DarüibnÂffân, 1996.
- İbn Kesir. *Müsnedü'l Faruk*, thk. Abdü'l- Mu'tîKali'cî, Mısır: 1990.
- İbn Kuteybe. *el-İmâmeve's-Siyâse*, Mısır: 1940.
- İbn Irâk el-Kinnânî. *Tenzihu'l- Şerî'ati'l-Merfû'ati'l-Ani'lAhbâri'lŞerî'ati'l- Mevzû'ah*, thk. Abdül VehhâbAbdüllâtîf, Beyrut: 1979.
- İbn Mâce. *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût, Dârü'rRisâleti'l-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzûr. *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: 1993.

- İbn Mende. *el-İmanüli İbn Mende*, thk. Ali b. Muhammed b. Nasır el- Fekihî, Beyrut: 1985.
- İbnü'l Mukaffa'. *Âsârui bnü 'lMukaffa'*, Beyrut: 1989.
- İbnü'l Mülakkın. *el-Bedrü 'l-Münîr*, Riyad: Darü'l-Hicre, 2004.
----- *et-Tavdîh*, Katar: 2008.
- İbn Teymiyye. *Mecmû 'uFetâvâ*, thk. Âmir el-Cezzâr, Enver el-Bâz, Riyad: 1997.
-----, *Minhacü 's-Sünne*, Riyad: 1986.
-----, *es-Siyâsetü 'ş-Şer 'iyye*, Riyâd: Vizâretü 'ş-Şüûni 'l-İslâmiyye, 1998.
- İbn Zencûye. *Kitâbü 'l-Emvâl*, thk. Şâkir ZeybFeyyâd, Merkezü 'l-Melik Faysal Li 'l-Bühûsive 'd-Dirâsât, 1976.
- İbnü'z-Zeyyât. *et-Tâdilî, et-Teşevvüf*, thk. Ahmet et-Tevfik, Dârü 'l-Beyza 1997.
- İbnü 'l-Uhve. *Me 'alimu 'l-Karye fî Me 'alimi 'l-Hisbe*, Dârü 'l-Fünûn, [t.y.].
- İbnü 'l-Cârûd. *el-Müntekâ Mine 's-Süneni 'l-Müsnede an Resûlillâh Sallallâhü Aleyhi ve Sellem*, thk. Ebû İshâk el-Hüveynî, Kahire: 2008.
- İbnü 'l-Esîr. *en-Nihâye fî Garîbi 'l-Hadîsve 'l-Eser*, thk. Tahir ez- Zâvî, Beyrut: 1979.
- İclî. *Târîhu 's-Sikât*, Dârü 'l-Baz, 1984.
- İmamoglu, Abdullah Taha. "Hadis edebiyatında Kitabu'l-İmâreler ve Sahih-i Müslim Örneği" İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü 'l-Evliyâ*, Mısır: Matbatü 's-Sa'âde, 1974.
-----, *Fazîletü 'l-Âdilîn*, thk. Meşhûr Hasan Mahmut Selman, Riyad: Dârü 'l-Vatan, 1997.
- İsfahânî, Ebu'ş Şeyh. *Tabakâtü 'l-Muhaddisînbi-İsfahânve 'l-VâridîneAleyhâ*, thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, Beyrut: Müessesetü 'r-Risâle, 1992.
- İskâfî, El Hatîb. *Lutfu 't-Tedbir fî Siyâseti 'l-Mülûk*, thk. Ahmed Abdülbâkî, Bağdat: Menşûratü 'l-Cemel, 2013.
- İpek, Muhammet Selim. "Birinci Abbasî Döneminde (750-847) Kitâbet Siyaset ilişkisi (Kâtiplikten Vezirliğe)", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017.

- Kâdî, İyâz. *İkmâlü'l-Mulimbi-Fevâid Müslim*, thk. Yahya İsmail, Mısır: 1998.
- Kallek, Cengiz. "Biat", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/124-125.
- Karaağaç, Hilmi. "Kaderiyye / Mu'tezile'nin Mecûsîlikle İthamının Teolojik Arka Planı", *Kelam Araştırmaları*, 2015.
- Karadaş, Cafer. "Selçuklular 'ın Din Politikası", *İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003.
- Karadeniz, Hatice Gargu. "Ebû Abdurrahman es- Sülemî ve Tasavvufî Görüşleri", İZÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Karatepe, Şükrü. "Osmanlı'da Din-devlet İlişkisi", İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da 'Gıybet' Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları-", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006.
- Kavak, Özgür. "Hal', İstifa ve İhtilal: İslam Devletlerinde İktidarın El Değiştirmesi Üzerine Bazı Tespitler", *Dîvân: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 2019.
- Khısmatulin, Alexey. "Müslüman Orta Çağda Edebi Bir Sahtecilik: Gazzâlî'nin Nasihâtü'l-Mülûk' unun İkinci Kısmının Orijinalitesi Hakkında Yeni Deliller" İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2012.
- Kılıç, Muharrem. "Turtûşî", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/430-431.
- , "Dünyevileşme ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma", A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Kırış, Şemsettin. "Nasihâtın Dindeki Yeri ve Hazreti Peygamberin Nasihâtları", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Kocaoğlu, Mehmet. "Ütopya Gerçeklik Arasında Adalet Problemi", G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Kocadağ, Nagihan. "Hz. Peygamber Döneminde İslâm ve Diğerleri Medine Vesikasının Sosyolojik Değeri", M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007.
- Kotan, Şevket. "Bir Başka Açıdan Dünya", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017.

- Köktaş, Yavuz. “Hadislerde Geçen ‘Sultan’ Kelimesine Dair, Usûl”, *İslâm Araştırmaları*, 2008.
- , “Kaderiyye ve Mürcie ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2003.
- Kökten, Akif. “Devlet Başkanı Olarak Hz. Peygamber’in Tasarrufları”, *Yeni Zemin Dergisi*, 1993.
- Kudâî. *Müsnedü’ş-Şihâb*, Hamdi Selefi, Beyrut: 1986.
- Kutlu, Sönmez. “Ehl-İ Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 2008.
- Kürd Ali. *Resâilü’l- Büleğa*, Mısır: Darü’l-Kutübi’l-A‘rabiyyeti’l-Kübrâ, 1913.
- Laşin, Musa Şahin. *Fethü’l-Muin ‘im*, Dârü’l-Şürük, 2002.
- Levend, Ağâh Sırrı. “Siyâset-nâmeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1962.
- Ma’bel b. Hâdî el-Vâdi’î. *Es-Sahihü’l-Müsned Mimma Leyse fi’s-Sahihayn*, Dârü’l-Âsâr: 2005.
- Makrîzî. *el-Ĥitatü’l-Makrîziyye*, Beyrut: Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye, 1997.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta’*, thk. Avvâd Ma’rûf, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1991.
- Ma’mer b. Râşid. *el-Câmi’*, thk. Habibü’r Rahman el- A’zâmî, Hindistan, el-Meclisü’l- İlmî, 1973.
- Mamatkulova, Mamura. “Çağatayca Nasîhâtü’l-Mülûk Tercümesi”, YtÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Manav, Ahmed Başaran. “Mâverdî’nin Edebü’l-Kâdî Adlı Eseri Çerçevesinde Sünnet Anlayışı”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018.
- Martı, Huriye. “‘Mü’min Mü ‘minin Aynasıdır.’ Rivayeti Üzerine Bir İnceleme”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009
- Mâverdî, *Nasîhatü’l- mülûk*, Kuveyt: Mektebetü’l-Fellâh, 1973.
- , *Teshîlü’n- Nazar*, Dârü’n-Nehdeti’l-Arabiyye, 1981.
- Merçil, Erdoğan. *Büveyhîler*, DİA Ankara: TDV Yayınları, 1992.

- Mizzî. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. BeşşârAvvâdMa'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Mohammadı, Sabriye- Mohammadı, Mohammad. "Ebu Mansûr es-Seâlibî ve Men Gâbeanhü'l-Mutrib Adlı Eseri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2022.
- Muhammed b. Kasım. *Râvdü'l-Ahbâr el-Müntehâb Min Rabi'l-Ebrâr*, Halep: Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, 2002
- Muhammed b. İsmail. *ed-Dürretü'l- Ğarrâ fî Nasihâti's-Selatînve'l-Ümerâ*, Riyad: MektebetüNizâr Mustafa el-Bâz, [t.y.].
- Muhyiddin, el-Hadîb Kasım. *Râvdü'l- Ahbâr*, Halep: Darü'l-Kalem, 2002.
- Murâdî, el-Hasan. "*es-Siyâseevi'l-İşâre fî Tedbîri'l-İmâre*" thk. Sâmi en-Neşşâr, Dârü'l Beyza 1981.
- Mübârekpûrî. *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmiî't-Tirmizî*, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2000.
- Münâvî. *Feyzü'l-KadîrŞerhü'l-Câmi's-Sağîr*, Riyad: Mektebetü'l-İmam eş-Şafî, 1988.
- Münzirî. *et-Terğîbve't-Terhîb*, thk. Mustafa Ammâre, Beyrut: Darü'l-İhyaî't-Türasi'l- Arabî, 1968.
- Müslim, *el-Camiü's-Sahîh*, thk. Fuad Abdülbakî, Beyrut: Dârü'lİhyaî'l-Kutübi'l-Arabiyye, 1954.
- Müttakî, el-Hindî. *Kenzü'l- Ummâl*, Müessesetü'r-Risale, 1981.
- Nemerî, İbn Abdülber. *Câmiu' Beyâni'l-İlim*, thk. Ebü'l-Eşba'le'z-Zuheyri, Riyad: Dârü'l-İbnü'l-Cevzî, 1994.
- , *el-İstizkâr*, thk. Muhammed Ali Muavved, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2000.
- Nesâî. *ed-Duağâve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmut İbrahim Zayid, Halep: Dârü'l-Va'y, 1976.
- , *Sünen*, thk. Hasan Mahmud el-Mes'ûdî, Kâhîre: el-Mektebetü't-Ticâriyeti'l-Kübrâ, 1930.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürrî. *Hülasetu'l-Ahkâm li'n-Nevevî*, thk. Hüseyin İsmail, Beyrut: Müessesetu'r- Risâle, 1997.
- , *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Beyrut: Dârü'l-İhyaî't-Türasi'l- Arabî, 1973.
- , *Riyâzü's-Sâlihîn*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- , *Şerhu Sahîh-i Müslîm*, Dârü'lhyai't-Türasi'l-Arabî, 1972.
- Nisâbü'rî, Nizâmeddin. *Ğarâibü'l- Kur'an ve Reğâibü'l-Furkân*, Beyrut: 1995.
- Nizâmülmülk. *Siyerü'l-Mülûk*, Katar: 1986.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları”, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- , “Nizamülmülk’ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *USAD Dergisi*, 2018.
- , “Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999.
- , “Türkiye’de Anadolu Selçukluları Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmacılığı Hakkında Bazı Düşünceler”, Konya: Selçuk Üniversitesi 1994.
- Ömer İbn Şebbeh. *Tarihü'l- Medine liibniŞebbeh*, thk. Fehim Şeltût, Cidde: 1979.
- Önen, Hacı. “Kur’an’da Dünya Kavramı ve Dünyevileşme”, HR. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Öz, Hatice. “Uluslararası ilişkilerde din-dış politika ilişkisi: İsrail örneği”, SÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022.
- Öz, Mustafa. “el-Hâtib el-İskâfi”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/552-553.
- Özaydın, Abdülkerim. “Kündürî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/554-55.
- , “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.
- , “Nizâmülmülk”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/194-196.
- Özkan, Halit. “Vezîr el-Mağribî”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43/92-94.
- Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002.

- , “Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi”, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- , “Emevî İktidarının İşleyişinde Biat Kavramına Yüklene Anlam ve Biatın Fonksiyonu”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008.
- Özköse, Kadir. “Selçuklu Toplumunda Tasavvufî Hayatın Sosyo-Kültürel, Siyasal ve Dinî Sahaya Tesiri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014.
- Polatoğlu, Selahattin. Abbasî Döneminde Kâtipler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- , “Abbasî Devletinde Kâtiplerin Kullandığı Yazı Araç-Gereçleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2022.
- Rafîî, Abdülkerim. *et-Tedvîn fî AhbâriKazvîn*, thk. Azizullah el-Atâridî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-Gayb*, Dârülhaya't-Türasi'l-Arabî, 1999.
- Râzî, İbn Ebû Hatim. *el-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1855.
- Rûyânî. *el-müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî, Kahire: MüessesetüKurtûbâ, 1995.
- Sâbî, Hilâl b. Muhassin. *Tuhfetu'l-Umerâ fî Tarihi'l-Vüzerâ*, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958.
- Sa'dü'd Din, Nebil. *el-İmaü İlâ Zevâidi'l-Emâlî*, Edvâü's-Selef, 2008.
- Safî, İsmail. “Adalet ve Siyaset İlişkisi Üzerine”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2018.
- Said b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Sa'd b. Abdullah b. Abdülaziz, Darü'l-Semî'îLi'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997.
- Saka, Şevki “Âlimlerin Emirlere Nasihâtı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1998.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. “Ebû İshak Zâhid es-Saffâr el-Buhârî'nin (534/1139) Şahsında Hanefî/Mâtürîdî Gelenekte Siyasi Anlayış”, Ed. Prof. Dr. Süleyman Gezer, Ankara/Türkistan: 2019.
- Sealibî. *Âdâbu'l-Mülûk*, thk. Celil Atıyye, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

- , *Hâssü'l-hâs*, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, [t.y.].
- , *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, thk. Sa'd Ebû Diye, Amman: Dârü'l-Beşir, 1994.
- Sehâvî. *el-Ecvibetü'l-Merziyye Fî mâ Süile An hü Mine'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrahim, Riyâd: Dâru'r-râyeti, 1997.
- , *el-Mekâsidü'l-Hasene*, Darü'l-Kutübi'l-Arâbiyye, 1993.
- Severcan, Şerafettin. “Necmeddin Daye'nin Siyâsetnâmesinde Sultan-Din-Devlet”, Ed. Prof. Mustafa Demirci, Konya: 2013.
- Seyyid, Eymen Fuad. Fatimîler, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12/237-240.
- Sofuoğlu, Cemal. “Kur'an ve hadis kültürünün Kutadgu Bilig' teki İzleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1989.
- Süyûtî. *ed-Dürerü'l-Müntesire*, Darü'l-Arûbe, 1990.
- , *el-Leâli'l-Masnûafi'l-Ahbâri'l-Mevzû*, thk. Selâh Üveyde, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1996.
- , *Mirkâtü's-Suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Şerif, Beyrut: Dârü'l-İbn Hazm, 2012.
- , *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Hamdi Demirtaş, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- , *Zeylü'l-Leâli'l-Masnûa*, thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasan, Riyad: 2010.
- Sübki, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî, HicrLi't-Tiba'î ve'n-Neşrve't-Tevzî', 1992.
- Sümbüllü, Yusuf Ziya. “Türk- İslâm Kültüründe Nasihatnâme İçerikli Eserlere Genel Bakış”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017.
- Şafak, Ali. “el-Ahkâmü's-Sultâniyye”, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/554-555.
- Şâfiî. *el-Müsned*, thk. Mahir Yasin Fahl, Kuveyt: 2004.
- Şahin, Abdullah Musab, “Siyâset-i Şer'iyye açısından ta'zir cezaları ve Osmanlı Devleti XVII. yüzyıl uygulaması”, İ.M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2022.

- Şekkâf, Ulvi b. Abdülkadir. *Tahrîcü'l-Ehâdisve'l-Âsâri Kitabi fî Zilali'l-Kuran, Dârü'l-Hicreti Li'n-Neşri ve't-Tevzî'* 1995.
- Şemseddin, Kirmânî. *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: 1981.
- Şerîf er-Radî. *Nehcü'l-Belâga*, thk. Suphî es-Salih, Beyrut: 2004.
- Şeşen, Ramazan. "Câhiz", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/24-26.
- Şeyyâl, Cemaleddin. *Ebûbekr et-Turtûşî, el-Âlimü'z-Zâhidü's-Sâir*, Kahire: 1978.
- Şuayb el-Arnaût. *el-İhsan fî Takrîb-i Sâhîh-i İbn Hibbân*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Nizâmülmülk" Ed. Mehmet Bulut, "*İslâm İktisadî Düşünce Tarihi I*", İstanbul: 2021.
- Taberânî. *Mu'cemü'l-Evsed*, Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1995.
- Tahâvî. *Meâni'l-âsâr*, thk. Zührî en-Neccâr, Mısır: Matba'atü'l-Envârî'l-Muhammediyye, [t.y.].
- , *ŞerhüMüşkilü'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Taş, Mustafa. "Bizden Değildir" Formatındaki Hadisler ile Bunların Anlamına Dair Bazı Mülâhazalar", *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2022.
- Temir, Fatih. "Ebû Mansûr es-Seâlibî ve el-İktibâsmine'lKur'âni'l Kerîm adlı eseri", NEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Tirmizî, *el-Cami's-Sahih*, thk. Ahmed b. Muhammed Şakir, Beyrut: Dârü'l-Kutübi'l-İlmiyye, [t.y.].
- Tirmizî. *Sünen*, thk. BeşşârAvvâdMa'rûf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Tomar, Cengiz. "Mağribîler", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/322-323.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Seâlibî Ebu Mansûr", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/236-239.
- Tunç, Osman. "Bilgi Çağına Girerken Din-devlet İlişkileri Nasıl Olmalı", İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Turhan, Abdullah. "Câhiliye'den Kur'an'a yönetim kavramlarının tarihi semantiği (Adalet, biat, ehliyet, itaat, şura)", NEÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.

- Turan, Necmeddin. “İbnü’l-Mukaffa’nın Siyasal Düşüncesi”, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017.
- Uludağ, Süleyman. “Ma’rifet-i Nefs” *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/56-57.
- Ukaylî.*ed-Du’aafâü’l-Kebîr*, Beyrut: Dârü’l-Kutübi’l-İlmiyye 1984.
- Unutmaz, Recep. Temel Hadis Kitaplarında “Bizden Değildir.” Formatıyla Gelen Hadisler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Uslu, Şükrü. “Laiklik-Din İlişkisi”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003.
- Uyar, Muhammed Erkâm. “Maslahat ve siyaset görüşleri bağlamında Karâfi’ninTa’zir anlayışı”, M.Ü. Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, 2018.
- Varlı, Abdulsamet. “Kur’an’da Dünya Ahiret Dengesi”, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Veysi, Abdülaziz. “Muhammed b. Turtûşî’ninSirâcü’l-mülûkEseri Bağlamında Devlet ve Devlet Yöneticisi”, YY.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Vezir, el-Mağribî. “*Kitâbfî’s-Siyâse*”, Thk. Sâmî Dahhân, Şam: 1948.
- Yahyâ b. Maîn. *Câmi’u’t-Taḥşîl fî Ahkâmi’l-Merâsîl*, thk. Hamdî es-Selefi, Beyrut: Âlemü’l-Kutûb, 1986.
- , *Ma’rifetü’r-Ricâl*, thk. Muhammed Kassâr, Şam: 1985.
- Yâkût, el Hamevî. *Mu’cemü’l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1994.
- Yaşar, Nuriye. “Büyük Selçuklu Devleti’nde Ulema-Ümera İlişkisi”, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Yaşar, Serkan. “Abbâsîler’in İlk Döneminde İktidar ile Ulemâ Arasındaki İlişkiler”, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Yeşil, Gizem. “Uluslararası ilişkilerde Makyavelist Yaklaşım: İnsan, iktidar, güç”, DPÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Abbâsîler*, *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 1/49-56.
- Yûsuf, Has Hâcip.*Kutadgu Bilig*, Ankara, Gençlik Spor Yayınları, [t.y.].

- Yüksel, Faruk, “Kütüb-i Sitte bağlamında biat hadislerinin tespiti ve değerlendirilmesi”, SDÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2022.
- Zehebî. *Erbeine'l-Vedaniye'l-Mevdua*, thk. Hasan b. Abdül Hamid el Halebî, Beyrut: 1986.
- , *el-Kâşif fî Ma'rifeti Men Lehû Rivâyefi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Cidde: Dârü'l-Kıbletili's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1992.
- , *Mîzânü'l-İ'tidal*, thk. Ali Muhammed el- Beccâvî, Beyrut; Dârü'l-Ma'rifetili'n-Neşri ve't-Tevzî', 1963.
- , *el-Mühezzeb fî İhtisari's-Süneni'l-Kübrâli'l-Beyhâkî*, thk. Yasir İbrahim Muhammed, Riyâd: 2001.
- , *el-Muktenâ fî Serdi'l-Künâ*, thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâdî, Suudi Arabistan: el-Meclisü'l-İlmî bi'l-Camiati'l-İslâmiyye, 1987.
- Zeylâî. *Tahrîcü Ehâdisi Keşşâf*, Riyad: Dârü İbn Hüzeyme, 1994.
- Ziyaüddin, Rayyîs, *İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarmış İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.
- Zürkânî. *Muhtasarü'l-Makâsidi'l-Hasene*, thk. Muhammed es-Sebbâğ en-Nâşir, Beyrut: el- Mektebetü'l-İslâmî, 1982.

ÖZGEÇMİŞ

Ferman Akıncı

A. EĞİTİM

Doktora: İZÜ, Temel İslam Bilimleri, 2024, İstanbul.

Yüksek Lisans: M.Ü.S.B. Enstitüsü, İlahiyat, Mezhepler Tarihi, 2004, İstanbul.

Lisans: MÜ, İlahiyat Fakültesi, 1999, İstanbul.

B. MESLEK: Yönetici

D. YABANCI DİLLER: Arapça